

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

На правах рукопису

ОСТАПЕЦЬ Юрій Олександрович

УДК 324 (477) (1-3): 342.845

**ЕЛЕКТОРАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ:
ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора політичних наук

Науковий консультант
ДЕНИСЕНКО Валерій Миколайович,
доктор політичних наук, професор

Ужгород – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5

РОЗДІЛ 1. Основні напрями дослідження електоральних процесів у зарубіжній та вітчизняній політичній науці	19
1.1 Концептуальні засади вивчення електоральних процесів у зарубіжній політичній науці	19
1.2. Основні напрями дослідження виборчого процесу та поведінки виборців у вітчизняному політологічному дискурсі	27
1.3. Інституціоналізація та розвиток електоральних досліджень на Закарпатті	36
Висновки до 1 розділу	43

РОЗДІЛ 2. Методологія дослідження виборчого процесу та поведінки виборців: дослідницькі напрями та методи аналізу	45
2.1. Виборчі системи та їх політичні наслідки	47
2.2. Участь політичних партій у виборчих процесах	57
2.3. Електоральна поведінка, її сутність, основні підходи до вивчення	67
2.4. Емпіричні методи дослідження електоральних процесів	86
Висновки до 2 розділу	97

РОЗДІЛ 3. Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні	100
3.1. Особливості дослідження регіонального політичного простору в політичній науці	100
3.2. Регіональний поділ в Україні: характеристика теоретичних підходів та виокремлення дослідницької моделі	113
3.3. Вплив соціально-політичних розмежувань на структурування електорального простору України	124
3.4. Електоральний потенціал Закарпаття у контексті його історичних, соціально-демографічних, етнічних та політичних характеристик	133
Висновки до 3 розділу	154

РОЗДІЛ 4. Регіональні особливості електоральних процесів в Україні у контексті загальнонаціональних виборчих циклів (1991–2002 років)	158
4.1. Структурування електоральних переваг громадян у виборчих кампаніях 1991–1994 рр.	158
4.2. Загальнонаціональний контекст та регіональні особливості виборів до Верховної Ради України 1998 року	171
4.2.1. Парламентські та місцеві вибори 1998 року на Закарпатті	179
4.3. Регіональні особливості парламентських та місцевих виборів 2002 року	187

4.3.1. Парламентські та місцеві вибори 2002 року на Закарпатті	201
Висновки до 4 розділу	217

РОЗДІЛ 5. Актуалізація та поглиблення регіональних електоральних відмінностей під впливом виборчих кампаній 2004–2007 років	221
5.1. Президентські вибори 2004 року та їх вплив на суспільно-політичні процеси в Україні	221
5.1.1. Передвиборче позиціонування політичних сил та організація виборчої кампанії на Закарпатті	233
5.2. Пропорційна виборча формула на парламентських та місцевих виборах 2006–2007 рр.	245
5.3. Виборчі кампанії 2006/2007 років на Закарпатті: розклад партійно-політичних сил та аналіз результатів виборів	259
Висновки до 5 розділу	276

РОЗДІЛ 6. Інституціалізація регіональних електоральних відмінностей упродовж виборчих кампаній 2010–2012 років	280
6.1. Сутність і структура електоральної конкуренції у процесі президентської виборчої кампанії 2010 року	280
6.1.1. Організація і проведення президентських виборів на Закарпатті ..	288
6.2. Регіональні особливості місцевих виборів 2010 року в Україні	300
6.3. Вибори до Верховної Ради України 2012 року: загальнонаціональний контекст та регіональна специфіка	318
Висновки до 6 розділу	332

РОЗДІЛ 7. Перспективи суспільно-політичного розвитку України у контексті електоральних процесів 2014–2015 років	335
7.1. Загальнонаціональні особливості та регіональний контекст позачергових президентських і парламентських виборів 2014 року	335
7.2. Структурування електорального простору України за результатами місцевих виборів 2015 року	356
7.3. Вплив електоральних циклів на конфігурацію партійної системи України	370
7.4. Механізми подолання електорального розмежування та політичного протистояння в Україні	388
Висновки до 7 розділу	396

ВИСНОВКИ	400
-----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	411
---	------------

ДОДАТКИ	473
----------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. АПУ – Аграрна партія України
2. БПП – Політична партія «Блок Петра Порошенка»
3. БЮТ – «Виборчий блок Юлії Тимошенко»
4. ВБ – Виборчий блок
5. ВО – Всеукраїнське об'єднання
6. ВП – Всеукраїнська партія
7. ВПО – Всеукраїнське політичне об'єднання
8. ВР – Верховна Рада
9. ГО – Громадське об'єднання
10. «Дем. Союз» – Партія «Демократичний Союз»
11. ДЛНЗ – Демократична ліга національностей Закарпаття
12. ДПУУ – Демократична партія угорців України
13. «ЄЦ» – ПП «Єдиний центр»
14. ЗКО – Закарпатська крайова організація
15. ЗОО – Закарпатська обласна організація
16. ЗМК – Засоби масової комунікації
17. КПУ – Комуністична партія України
18. КУН – Конгрес українських націоналістів
19. ЛПУ – Ліберальна партія України
20. МПУ – Молодіжна партія України
21. НРУ – Народний Рух України
22. Наша Україна – «Виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна»
23. НУНС – Виборчий блок «Наша Україна – Народна смооборона»
24. НДП – Народно-демократична партія України
25. НФ – Політична партія «Народний фронт»
26. ОДА – Обласна державна адміністрація
27. ПП – Політична партія
28. ПДВУ – Партія демократичного відродження України
29. ПР – Партія регіонів
30. ПСПУ – Прогресивна соціалістична партія України
31. ПППУ – Партія промисловців і підприємців України
32. ПУУ – Партія угорців України
33. РДА – Районна державна адміністрація
34. СДПУ(о) – Соціал- демократична партія України(об'єднана)
35. Сел.ПУ – Селянська партія України
36. ТУКЗ – Товариство угорської культури Закарпаття
37. УДОДОЗ – Українське державне об'єднання демократичних організацій Закарпаття
38. УНЦПД – Український незалежний центр політичних досліджень
39. УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату
40. УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Важливим механізмом трансформації суспільних відносин в Україні є вибори. Вибори – основа демократичного суспільства, головна форма політичної участі населення. Зокрема, вибори забезпечують легальність і легітимність влади, конкуренцію у боротьбі за владу на національному та регіональному рівнях. Самі політичні вибори відбуваються в рамках правил і норм, установлених виборчою системою, та зумовлюються відповідним соціокультурним середовищем. Головною динамічною складовою виборчого процесу є електоральна поведінка, аналіз якої дає можливість вивчати явища і процеси, які були непомітними у міжвиборний період.

Вивчення вітчизняного електорального досвіду дозволяє зробити висновок щодо специфіки організації і проведення виборів в окремих регіонах України. Результати виборів до Верховної Ради України в 1998, 2002, 2006, 2012, 2014 рр. показали, що, по-перше, окремі політичні сили долали виборчий бар'єр тільки завдяки голосуванню за них в одній або декількох областях України, і, по-друге, голосування в регіонах за політичні партії відрізнялось по осі «Схід – Захід».

Електоральну карту президентських виборів 1994 р. С.Гантінгтон взагалі використав як ілюстрацію цивілізаційного розлому в Україні, а чимало вітчизняних і зарубіжних учених – як підтвердження концепту «двох Україн». Президентські вибори 2004 і 2010 рр. актуалізували та суттєво поглибили електоральне розмежування України.

Водночас, не заперечуючи того, що Україна об'єктивно є гетерогенною країною, можна констатувати, що «різність двох Україн» – це і робота політтехнологів, які для здобуття електоральних дивідендів спекулювали на мовних, ціннісних та геополітичних вимірах соціуму впродовж усіх виборчих кампаній.

Саме з цих причин важливими є дослідження регіонального електорального досвіду, а відтак потребують суттєвого доповнення політичні

знання про регіональні особливості електоральної поведінки громадян, специфічні ознаки суспільно-політичного розвитку регіонів, можливості і перспективи подолання регіональних електоральних відмінностей.

Регіональні особливості політичних виборів визначаються декількома важливими факторами: історією, етномовними характеристиками, ціннісними орієнтаціями, регіональною ідентичністю. Вплив цих факторів на електоральний процес також потребує детального вивчення та пояснення.

Їх вивчення надасть можливість для розв'язання складної теоретико-методологічної проблеми дослідження електоральних процесів та механізмів практичної реалізації їх результатів у такій багатовимірній та суперечливій системі, якою є український соціум.

Всебічний аналіз виборчих практик дозволить робити виважені прогнози щодо суспільно-політичного розвитку українського суспільства та з'ясувати і запропонувати шляхи подолання електорального розмежування в Україні. Йдеться про необхідність електорального забезпечення українського соціуму від негативів, які продукуються упродовж організації і проведення виборчих кампаній.

Актуальність і необхідність такого дослідження зумовлена реформуваннями виборчого законодавства, активізацією в електоральному просторі України та окремих областей політичних партій, національних меншин, потребою нових вимог до компетентності й відповідальності виборців, членів виборчих комісій, до організації виборчого процесу загалом.

Вивчення виборів актуалізується й наявністю соціального замовлення від зацікавлених суб'єктів виборчого процесу, яким необхідні наукові знання про особливості поведінки виборців, способи мобілізації електорату, шляхи підвищення культури політичного вибору та механізми відносно достовірного прогнозування результатів виборів.

Актуальність дослідження очевидна і з огляду на відсутність комплексного вивчення регіональних особливостей виборчих процесів в Україні, належної політологічної оцінки попередніх студій, переосмислення

деяких міфологем окремих дослідників.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане у межах теми, яку розробляє Інститут політичної регіоналістики в науково-дослідницькій роботі ДБ-834 «Політична еліта прикордонних регіонів країн Східної і Центральної Європи у період системних трансформацій» (номер державної реєстрації 0114U005094), та комплексної наукової теми, яку розробляє кафедра політології і державного управління факультету суспільних наук Ужгородського національного університету «Електоральні, політичні, культурні, етнопонаціональні проблеми розвитку України та країн ЦСЄ».

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи – здійснити комплексний політологічний аналіз загальнонаціональних та регіональних закономірностей і особливостей виборчих процесів в Україні до вищих представницьких та місцевих органів влади. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- дослідити та систематизувати теоретичні підходи і методологічний інструментарій для дослідження електоральних процесів в Україні на загальнонаціональному та регіональному рівні;
- виокремити та охарактеризувати основні етапи становлення і розвитку електорального простору України, окресливши при цьому чинники, які обумовлюють його конфігурацію;
- вивчити регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні та причини виникнення регіонального поділу;
- охарактеризувати структурування електоральних переваг українських виборців у виборчих кампаніях 1991–1994 рр.;
- вивчити загальнонаціональний контекст і регіональні особливості місцевих виборів та виборів до ВР України 1998 і 2002 рр.;
- дослідити причини актуалізації та поглиблення регіональних електоральних відмінностей під впливом виборчих кампаній 2004–2007 рр.;

- визначити і охарактеризувати чинники інституціалізації регіонального електорального поділу впродовж виборчих кампаній 2010–2012 рр.;
- охарактеризувати перспективи суспільно-політичного розвитку України у контексті електоральних процесів 2014–2015 років;
- дослідити вплив електоральних циклів на конфігурацію партійної системи України, виокремивши при цьому основні періоди її розвитку;
- дослідити вплив інституційних та соціетальних чинників на поведінку виборців;
- з’ясувати вплив етнополітичних чинників на результати волевиявлення громадян у межах компактного проживання національних меншин;
- на основі комплексного аналізу виборчих процесів упродовж 1991–2015 рр. сформулювати рекомендації, спрямовані на подолання міжрегіонального електорального поділу «Захід – Схід»;
- виявити динаміку та причини змін електоральних уподобань виборців Закарпаття протягом 1990–2015 рр. і з’ясувати на основі результатів виборів рівень партійної ідентифікації населення краю, мотивацію електорального вибору, особливості структурування партійно-політичного простору області.

Об’єктом дослідження є електоральні процеси в Україні (1991–2015 рр.).

Предметом дослідження є загальнонаціональні та регіональні особливості електоральних процесів в Україні, участь громадян, політичних партій у виборчих кампаніях, структурування електорального простору України впродовж 1991–2015 рр.

Методологічна основа дослідження поєднує як класичні теорії електорального процесу, так і підходи, які притаманні регіональним студіям. Для аналізу виборчого процесу та поведінки виборців використано низку методологічних підходів як зарубіжних, так і вітчизняних фахівців: біхевіористський, інституційний і транзитологічний. У рамках біхевіористського підходу виокремлені такі теоретичні моделі електоральної

поведінки: соціологічна (П. Лазарсфельд), соціально-психологічна (А. Кемпбел), раціонально-інструментальна (Е. Даунс, М. Фіоріна), екологічна (А. Зигфрід, Ф. Гогель).

Виборчі процеси в Україні і на Закарпатті розглядаються в рамках електоральних циклів, упродовж яких відбувалися вибори до вищих представницьких органів влади та органів місцевого самоврядування.

Закарпаття виступає як «окремий випадок» у дослідженні, що вивчається методом конкретних ситуацій (case study), спрямованим на глибокий, критичний і комплексний аналіз соціального феномена на прикладі окремого емпіричного об'єкта.

Аналіз виборчих процесів на загальнонаціональному та регіональному рівнях зроблено на основі методології дослідження чинників впливу на електоральний вибір, названої А. Кемпбелом «воронкою причинності», яка адаптована автором до українських виборчих практик.

Вивчення виборів на теренах сучасної України здійснювалося із застосуванням спеціальних соціологічних і статистичних методів аналізу. Якщо мова про соціологічні методи, то це передусім метод аналізу документів – традиційний і контент-аналіз. Перший використовувався при аналізі архівних матеріалів, статистичних даних, а другий – при аналізі преси, програмних документів партій. У дослідженні застосовані і статистичні методи вторинної обробки соціологічної інформації, здобутої в процесі репрезентативних опитувань провідними соціологічними службами.

Дисертаційне дослідження побудоване також на використанні загальнонаукових (індукція, дедукція, абстрагування), порівняльно-історичних, системних методів аналізу політичної дійсності.

Теоретичний аналіз електоральних процесів було доповнено розрахунком низки індексів: ефективної кількості електоральних і парламентських партій (М.Лааксо і Р.Таагепера); індекс агрегації (Л. Маер); індекс фракційності (Д.Рає); індекси пропорційності / диспропорційності виборчих систем (М.Галлагер, Р.Гюнтер); індекс неусталеності партійних

уподобань (М. Педерсен); індекс демократизації Т. Ванханена (вплив виборів на процес демократизації).

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що вперше в українській політичній науці комплексно проаналізовано електоральні процеси протягом 1991–2015 рр. на загальнонаціональному та регіональному рівнях.

Уперше:

– доведено, що електоральний цикл демонструє якісні та кількісні характеристики виборчих кампаній як певної системної цілісності, внаслідок чого регіональні електоральні процеси слід розглядати не як відображення головних трендів загальнонаціональної виборчої кампанії, а як самостійні процеси, обумовлені специфічними регіональними чинниками: історичні традиції, соціально-демографічні характеристики, наявність «регіональних партій», етнополітичні фактори, особливості формування регіональної еліти;

– виокремлено та охарактеризовано основні етапи в еволюції електорального простору України: перший (1991–2004 рр.), другий (2004–2014 рр.), третій (від 2014 р.). Окреслено чинники, якими обумовлюється структурування електорального простору на кожному з визначених етапів: на першому – ідеологією, на другому – соціокультурним поділом, актуалізованим виборчими аксіотехнологіями, на третьому – соціокультурний поділ залишається важливим просторотворчим чинником, але вже без застосування аксіотехнологій і з домінуванням національної політичної ідентичності;

– досліджено особливості електоральних процесів в Україні впродовж 1991–2004 рр., виокремлено основні чинники впливу на організацію і проведення виборчих кампаній. Встановлено, що «установчі вибори» (вибори до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р., перші президентські вибори 1991 р. в Україні) мали помітний вплив на подальше структурування електоральних переваг українських виборців, оскільки вони окреслили

особливості електоральної конкуренції, показавши її регіональний характер, і стали основою легітимації майбутнього політичного режиму.

Показано, що за результатами другого туру президентських виборів 1994 р. вперше відбувся чіткий електоральний поділ України на Захід і Схід. Установлено, що вибори до ВР України 1998 р. відобразили кілька тенденцій у волевиявленні громадян: обмеженість підтримки національно-демократичних сил переважно Західним регіоном та появу політичних партій одного регіону: в Закарпатській області – СДПУ (о), Дніпропетровській – ВО «Громада»). За підсумками виборів до ВР України 2002 р. відбулося зміщення лінії соціополітичного розмежування в південно-східну частину України;

– побудовано конфігурацію електорального простору України впродовж 2004–2014 рр. та досліджено чинники, які її обумовлюють і продукують. До таких чинників насамперед відносимо соціокультурне розмежування Захід – Схід, яке має об'єктивний та історично обумовлений характер і яке протягом усього вказаного періоду визначало регіональну електоральну поведінку та обумовлювало виборчі процеси. Ідеологічний контекст виборчих кампаній, який був актуальним для попередніх виборів і який тісно пов'язаний з особливостями політичного транзиту, починаючи з 2004 р. втратив свою актуальність. Президентські вибори 2004 р. стали першими в історії України, коли два кандидати в президенти репрезентували не «ліву» чи «праву» ідеології, а передусім Захід і Схід як різні за менталітетом і поглядом на майбутнє частини держави. Виборче протистояння на парламентських виборах 2006/2007 рр. відобразило електоральну карту президентських виборів 2004 р.;

– досліджено участь політичних партій у виборчих процесах як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. У розвитку партійної системи України на основі комплексного критерію (електоральна формула, форма правління, соціально-політичні поділи) виокремлено такі чотири періоди: перший (починаючи з середини 80-х рр. і до кінця 1991 р.); другий (з

кінця 1991 р. до кінця 2004 р.); третій (з кінця 2004 р. до 2014 р.); четвертий (від 2014 р.). Вказано, що починаючи з 2004 р. змінюється ідеологічний профіль політичних партій, і якщо до 2004 р. критерієм класифікації партій була ідеологія, то пізніше ми спостерігаємо процес деідеологізації партійних структур, або ж гібридизацію, взаємопроникнення ідеологічних доктрин. Партії стають електорально-професійними інституціями із сильною або слабкою ідеологічною артикуляцією;

– досліджено феномен «регіональних політичних партій» та визначено основні причини їх виникнення. До таких відносимо: етномовне розмежування та компактне проживання національних меншин на певній території; створення «адміністративних партій»; соціокультурний поділ українського соціуму; окремішність проведення місцевих виборів 2010 та 2015 рр., на яких і викристалізовується цей феномен; централізованість загальнонаціональних партійних структур;

– на основі системного дослідження виборчих процесів упродовж 1991–2015 рр. запропоновано комплекс заходів для подолання електорального розмежування та політичного протистояння в Україні. Для подолання такого розмежування має бути розроблена довгострокова і комплексна стратегія інтеграції українського суспільства, складовими якої повинні стати: а) інтеграційна економічна і регіональна політика; б) збалансована зовнішня політика; в) децентралізація державного устрою; г) інтеграція регіональних еліт у загальнонаціональну; д) конструктивна взаємодія політичних сил, які репрезентують російськомовне і україномовне населення; ж) зміцнення загальнонаціональної партійної системи та регіональних партійних структур; з) формування сучасної української ідентичності; к) гнучке розв'язання мовного питання; л) нейтралізація впливу «російського чинника» на внутрішню і зовнішню політику нашої держави;

–зроблено комплексний аналіз електоральних процесів у Закарпатській області, запропоновано періодизацію становлення партійної структури краю та здійснено класифікацію обласних осередків політичних партій,

охарактеризовано їхню участь у виборах до Верховної Ради України, президентських та місцевих виборах. На основі домінування тієї чи іншої партії в обласному політикумі, партійності/лояльності до партії голів обласної державної адміністрації у розвитку партійної структури області виокремлено 7 періодів. Окремо досліджено участь у виборах національних меншин і показано їхній вплив на результат виборів. Акцент у цьому випадку зроблено на протистоянні двох політичних партій, які репрезентують угорську національну меншину: Партії угорців України та Демократичної партії угорців України. Встановлено, що поряд із загальнонаціональними характеристиками поведінки виборців на Закарпатті є й чимало регіональних особливостей, що насамперед пов'язано з географічним розташуванням області, історичним минулим, соціально-демографічними характеристиками електорату, специфікою формування регіональної еліти, наявністю «регіональних партій». Ці та інші чинники й обумовлюють особливості організації та проведення виборів на Закарпатті.

Удосконалено:

– методологію дослідження електоральних процесів на загальнонаціональному та регіональному рівнях. Можливість такого поєднання дає методологія «воронки причинності», яка адаптована автором до українських політичних реалій. Виборчі кампанії на Закарпатті досліджуються як «окремий випадок», що дозволяє доповнити комплексний аналіз електоральних процесів в Україні прикладом окремого емпіричного об'єкта;

– концепт виборів «першого і другого порядку» в перехідних суспільствах. До виборів «першого порядку» в Україні відносимо всі без винятку президентські вибори, незважаючи на зміну форми правління, а також парламентські вибори 2006/2007 рр. Відповідно до виборів «другого порядку» відносимо парламентські вибори. Зроблено висновки щодо впливу вказаних видів виборів на електоральну поведінку громадян. Результати дослідження дозволяють констатувати, що на виборах першого порядку в

Україні була вищою явка виборців, а самі виборчі кампанії більш потужними і значимими. Для виборів другого порядку характерним було отримання значної кількості мандатів (або й перемога на виборах) опозиційних партій;

– пропозиції щодо поліпшення нормативно-правової бази діяльності українських політичних партій у контексті їхньої участі у виборчих процесах та вказано основні напрями такої роботи: апробувати механізм державного фінансування політичних партій та визначити умови звітності за використання державних коштів; передбачити ефективні механізми проти зловживання державними ресурсами у виборчих кампаніях; дозволити реєстрацію партій національних меншин та регіональних партій, що є загальноприйнятою європейською політичною практикою; змінити процедуру реєстрації політичних партій, яка унеможливить їх неконтрольоване утворення.

– пропозиції щодо вдосконалення виборчої системи України. Йдеться про запровадження пропорційної виборчої системи відкритих регіональних списків, надання можливості виборчим блокам брати участь у виборчих процесах з підняттям для них виборчого бар'єру, зміну формули перерахунку голосів виборців у депутатські мандати. Така система дозволить рівномірно представляти регіони України на рівні вищого представницького органу влади, і, на відміну від мажоритарної частини нинішньої виборчої системи, зробить вибори більш демократичними і прозорими.

Набули подальшого розвитку:

– методологія використання індексів ефективної кількості партій, фракційності, усталеності партійних уподобань, диспропорційності для виміру ефективності виборчих процесів та впливу виборів на конфігурацію партійної системи України. Ці індекси повинні використовуватися з урахуванням специфіки електорального процесу в Україні та постійною зміною конфігурації партійної системи. Емпіричні показники дали можливість підтвердити теоретичні висновки щодо особливостей розвитку вітчизняної партійної системи, впливу виборчої системи на розподіл

депутатських мандатів, неусталеності електоральних уподобань українських виборців;

– концепція «установчих виборів» у перехідних суспільствах. Установчими виборами в Україні можна вважати вибори Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. та перші президентські вибори в Україні 1991 р. Установчі вибори в Україні виконали покладені на них функції в умовах демократичного пактового переходу. По-перше, вони встановили інституційний дизайн, який окреслив особливості електоральної конкуренції та еволюції партійної системи. По-друге, виокремили моделі електоральної поведінки населення України, показавши її регіональний характер. По-третє, стали основою легітимації майбутнього політичного режиму;

– висновки щодо впливу інституційних (форма правління, виборча система), соціетальних (соціально-політичні розмежування, особливості трансформаційного процесу) чинників на електоральну поведінку українських виборців. На основі аналізу емпіричного матеріалу доведено, що вказані чинники мають визначальний вплив на конфігурацію електоральних уподобань виборців на різних етапах становлення електорального простору в Україні;

– висновки щодо використання у виборчих кампаніях електоральних технологій. Доведено, що значна частина електоральних технологій, які використовуються суб'єктами виборчого процесу, не може ефективно застосовуватися без урахування регіональних соціально-демографічних, соціально-культурних та інших факторів.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів. Теоретичні розробки дослідницької роботи дозволять комплексно підійти до аналізу виборчих процесів в Україні, дадуть змогу розширити знання про специфіку організації та проведення виборів в окремо взятому регіоні. Аналіз, узагальнення, систематизація фактологічного матеріалу, його оцінка допоможуть політологам, державним працівникам, лідерам та членам партій осмислити результати виборів до Верховної Ради України, президентських та

місцевих виборів і зробити відповідні висновки. Основні положення дисертації можуть бути використані під час розробки стратегії й тактики майбутніх виборчих кампаній, прогнозування результатів виборчого процесу, підвищення виборчої культури громадян тощо.

Теоретичні висновки та узагальнення роботи можуть використовуватися для викладання навчальних курсів «Політологія», «Соціологія», «Виборчі системи та процеси», «Теорія партій та партійних систем», «Електоральні процеси в країнах Центрально-Східної Європи», які були апробовані автором.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею автора. Усі висновки та рекомендації, сформульовані в результаті дослідження, отримані дисертантом особисто і відображені в опублікованих працях, у тексті дисертації, індивідуальної монографії, шести колективних монографіях.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дисертації апробовано на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема на таких: Всеукраїнська науково-практична конференція «Політичні партії і вибори в Україні: історія та сучасність» (м. Івано-Франківськ, 14–15 жовтня 2005 р.); Міжрегіональна науково-практична конференція «Дотримання демократичних стандартів виборчого процесу у 2006 році в Україні» (м. Львів, 20 травня 2006 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Ціна свободи й незалежності: трансформація політичних систем в країнах Центральної та Південно-Східної Європи до та після 1989–1991 рр.» (м. Ужгород, 2–3 листопада 2006 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Методологія політичної науки» (м. Львів, 19 грудня 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії» (м. Ужгород, 2–3 жовтня 2009 р.); Міжрегіональна науково-практична конференція «Україна після президентських виборів 2010: регіональний вимір» (м. Львів, 22 травня 2010 р.); IV міжнародна науково-практична

конференція «Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні взаємини в контексті європейських інтеграційних процесів» (22–23 вересня 2010 р., м. Чернівці); Міжнародна науково-практична конференція «Партійна система України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку» (24–25 листопада 2010 року, м. Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); Міжнародна науково-практична конференція «Трансформаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи на рубежі XX–XXI століть: інституційний, соціокультурний та етнонаціональний вимір» (м. Ужгород, 28–29 квітня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Парламентські вибори 2012 року в Україні» (14–15 листопада 2013 р., м. Київ, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); Міжнародна науково-практична конференція: «Міжетнічна та міжконфесійна толерантність як чинник консолідації українського суспільства. Соціологічний аспект: досвід Закарпаття» (Ужгород, 29–30 травня 2013 р.); Міжнародна наукова конференція «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у XX – на початку XXI століть» (16–17 жовтня 2014 р., м. Ужгород); Всеукраїнська науково-практична конференція «Регіональна політика в контексті європейської інтеграції України» (12 вересня 2014 р., м. Івано-Франківськ); Міжнародна наукова конференція «Ідея толерантності / інтолерантності. Теорія і практика» (Пряшів (Словацька Республіка), 2–3 жовтня 2014 р.); Міжнародний круглий стіл «Партійна система України на сучасному етапі: виклики, проблеми, суспільні очікування» (м. Київ, 16 вересня 2015 р.); Науково-практична українсько-польська конференція «Особливості політичного процесу у країнах Європи: концептуальні та інституціональні чинники» (Вища школа регіональної економіки у м. Кутно (Республіка Польща) (26–27 червня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація» (24–25 листопада 2015 року, м. Київ, КНУБА); VII Міжнародний симпозіум «Румунсько-українські

відносини: історія та сучасність» (26–27 лютого 2015 р., Сату Маре (Румунія). Результати дослідження також обговорено на засіданнях кафедри політології ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи відображено в 56 публікаціях, у тому числі 1 монографії, 6 колективних монографіях, 23 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України з політичних наук (в тому числі 16 одноосібних), 11 статтях у періодичних наукових виданнях інших держав (в тому числі 7 одноосібних), 15 статтях в інших українських наукових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, списку умовних скорочень, семи розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи становить 550 сторінок, із них основний текст 380 сторінок, 63 сторінки займає список використаних джерел, що налічує 676 позицій. Обсяг додатків – 77 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Концептуальні засади вивчення електоральних процесів у зарубіжній політичній науці

Дослідження виборчих процесів та поведінки виборців має тривалу історію і величезний масив теоретичної та емпіричної інформації. Враховуючи особливості нашого дослідження та поставлені у роботі дослідницькі завдання, вважаємо за доцільне виокремлення таких напрямів електорального дискурсу у зарубіжній політичній науці: а) дослідження електоральної поведінки та чинників, які її обумовлюють; б) аналіз виборчих систем та їх вплив на електоральний процес, поведінку виборців, формування партійних систем; в) участь політичних партій у виборчих процесах; г) регіональні особливості електоральних процесів та вплив етнополітичних чинників на поведінку виборців; д) вплив трансформаційних процесів на виборчі практики у перехідних суспільствах.

Виокремлення таких напрямів та їх вивчення дозволило нам сформулювати авторську методологію дослідження, яка змогла поєднати вивчення виборчих процесів в Україні на загальнонаціональному і регіональному рівнях.

Дослідження електоральної поведінки та чинників, які її обумовлюють. Під час дослідження електоральних процесів було виокремлено 4 підходи до пояснення поведінки виборців: екологічний (А. Зігфрід, Ф. Гогель), соціологічний, соціально-психологічний та раціонально-інструментальний.

Засновником електоральної соціології став французький географ А. Зігфрід, який у роботі «Політична картина Західної Франції у період Третьої Республіки» (1913) запропонував першу аналітичну модель електоральної

поведінки. На основі аналізу електоральної статистики за тридцятирічний період вчений порівняв географічні, економічні та соціокультурні змінні з результатами виборів. Згідно з його моделлю «людської географії», поведінка виборців детермінована трьома морфологічними факторами: характером ландшафту, типом поселення та режимом власності, що тісно пов'язані між собою та визначають соціальну структуру і релігійний клімат, які вже безпосередньо впливають на підсумок голосування.

Його учень Ф.Гогель суттєво змінив як прийоми й технічні методи, так і окремі принципів положення екологічної школи. На відміну від свого попередника, він менш ретельно розглядає географічні чинники та зосереджує увагу на соціально-структурних впливах.

Соціологічна модель електоральної поведінки запропонована вченими Колумбійського університету П.Лазарсфельдом, Р.Берельсоном, М.Наубетом. Відповідно до їхньої теорії, голосування є не стільки вільним волевиявленням, скільки проявом солідарності з певною соціальною групою. Остаточного оформлення цей підхід набуває у роботах С. Ліпсета і С. Роккана [267].

Згідно з теоретичними положеннями засновників «соціально-психологічного» підходу, електоральна поведінка розглядалася в рамках взаємодії партій і виборців, причому мотивація для підтримки певної партії виробляється в індивідів у процесі ранньої соціалізації (А. Кемпбел, Д. Стоукс, В. Міллер). Теорія викладена у праці «Американський виборець». У цій же роботі авторами було запропоновано і методологію аналізу чинників впливу на поведінку виборців, названу «воронкою причинності».

Авторами раціонально-інструментальної теорії електоральної поведінки прийнято вважати Е. Даунса [641] і М. Фіоріну [647].

Порівняльний аналіз соціологічної, соціально-психологічної та раціонально-інструментальної теорій електоральної поведінки зроблено російською дослідницею Ю.Шевченко, яка виокремила позитивні риси і недоліки кожної з них [615; 616; 617].

Постмодерністський підхід в електоральній соціології відкидає соціологічну, соціально-психологічну та раціонально-інструментальну теорії, але не пропонує власної теоретичної моделі. Водночас науковці, які працюють у постмодерністському дискурсі, характеризують сучасну електоральну культуру західного світу як невірноважену фрактальну систему, напрямок розвитку якої визначається впливом випадкових атракторів. Дослідниками виділено кілька ключових атракторів, що впливають на формування ставлення громадськості до соціальних інститутів, у тому числі і до інституту політичних виборів. Кожен атрактор має біполярну структуру, що, з одного боку, свідчить про свободу особистості у виборі типу електоральної поведінки, а з іншого – описує детермінованість електорального вибору людини комплексом зовнішніх та внутрішніх чинників [587].

Досліджуючи вказані моделі електорального вибору російська дослідниця С. Пшизова вважає, що основними детермінантами політичного процесу у XXI ст. стають ціннісні орієнтації надзвичайно гетерогенних та диверсифікованих соціальних груп. Закономірний наслідок цього – електоральні невдачі традиційних політичних партій, які протягом довгого часу утворювали інституційне прикриття класової структури суспільства. На електоральну авансцену виходять партії двох типів – «універсали», що свідомо відмовляються від чіткого ідеологічного позиціонування та партії «одного інтересу», що, як правило, ставлять за мету не стільки оволодіння державною владою, скільки реалізацію певних регіональних, галузевих та соціальних проектів [449; 450].

Вплив соціально-політичних розмежувань на електоральні процеси та розвиток партійних систем. Авторами теорії соціополітичних розмежувань прийнято вважати С. Ліпсета і С. Роккана, які у своїй праці «Структура розмежувань, партійні системи і уподобання виборців: попередні зауваження» вперше ввели у науковий обіг поняття «соціально-політичний поділ» [267]. Концепція С.Ліпсета і С. Роккана набула розповсюдження і

визнання в зарубіжній політології. Водночас питання щодо її евристичних можливостей викликало дискусію у політичній науці, а відповідно і подальший розвиток концепту. Її подальший розвиток пов'язаний з іменами таких дослідників, як О.Донова [160], О.Кнутсен [656], Г. Кітчельт [659], А. Морено [670], О.Мелешкіна [297], А.Рьоммеле [460]. Для нашого дослідження важливі ідеї науковців, у яких вони показують особливості формування соціально-політичних поділів у перехідних суспільствах.

А.Рьоммеле виокремлює чотири відмінності у соціально-політичних розмежуваннях у Центрально-Східній Європі на відміну від Західної. Це хід і складність транзиту, різниця електоратів, відмінності у партіях, вплив ЗМІ на трансформаційний процес [460]. Д.-Л. Сейле у статті «Чи можна застосувати розмежування Ст. Роккана до Центральної Європи?» також вважає, що теорію С.Ліпсета і С.Роккаана не можна в повному обсязі застосувати до країн Центрально-Східної Європи [486].

Заслуговує на увагу думка Г. Кітчельта про те, що в посткомуністичних країнах формуються два поділи: ліво-правий і авторитарно-лібертарний [569]. А. Морено вважає, що «перехідні» демократії країн Центрально-Східної Європи характеризуються наявністю трьох основних ціннісних розмежувань: про- та антиреформаторські цінності, ліберально-фундаменталістські та демократично-авторитарні цінності [670].

На думку К. Лоусона, головним поділом у посткомуністичних країнах на початковому етапі переходу до демократії є поділ між меншістю, «яка процвітає в процесі посткомуністичної трансформації і більшістю тих, хто бідує», прагнучи загальмувати і зберегти дореволюційний стан справ. Партії ж створюються не відповідно до розмежувань, а до бажання здобути владу [272].

О.Донова у своїй статті «Социально-политические размежевания и их трансляция в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы» вказує на ряд особливостей розвитку посткомуністичних країн, які

впливають на взаємодії соціально-політичних поділів і організацій, які їх представляють [160].

С. Гантінгтон у роботі «Зіткнення цивілізацій цивілізацій» [99], констатує багатополюсність сучасної цивілізації (9 цивілізацій), стверджує, що на сучасному етапі найбільш вагомими відмінностями між людьми є не політичні, ідеологічні чи економічні, а культурні, які лежать в основі головних ліній конфліктів між цивілізаціями. Що стосується України, то, на думку С. Гантінгтона, її територією пролягає лінія розламу між західною християнською та східною православною цивілізаціями. Свою тезу про «розколотість України» він підтверджує результатами президентських виборів 1994 р.

Таким чином, вивчення соціально-політичних розмежувань у країнах ЦСЄ дозволяє зробити висновок, що їхній вплив на електоральні процеси обумовлений історичними традиціями країни, особливостями трансформаційних процесів, наявністю історичних партій тощо.

Аналіз виборчих систем та їхнього впливу на електоральний процес, поведінку виборців, формування партійних систем у роботі проаналізовано на основі методологічних підходів, запропонованих у працях Г. Голосова [117–121], В.Гельмана [109–111], М.Дюверже [163], С. Кюнле [258], А. Киніва [257], Т.Кіса [220], А. Лейпхарта [661; 662; 663], Г. Міхалевої [305], Дж. Сарторі [484; 676], К. Стрема [518], Р.Таагепери [660], М.Шугарта [523], М. Уоллерстайна [574], А. Щербака [622], Н. Яргомської [630].

Світовий досвід застосуванні різних типів виборчих систем описується в роботі Р. Таагепери і М. Шугарта «Описание избирательных систем» [523].

М. Дюверже у своїй відомій праці «Політичні партії» описує залежність між типом виборчої системи і типом системи партійної, які дістають назву «закони Дюверже» [163]. Оскільки така залежність не завжди реалізується на практиці, то чимало вчених піддають її сумніву. Так, Т. Кіс у праці «Виборчі системи та їхні політичні наслідки» стверджує, що збільшення кількості політичних партій залежить не від способу

голосування, а від соціально-політичних розмежувань, які існують у суспільстві [220].

А. Лейпхарт констатує, що вплив виборчих систем на системи партійні легше простежити в молодих демократіях, а відтак аналізує таку залежність на прикладі країн Центрально-Східної Європи [661; 662].

М. Уоллерстайн у статті «Избирательные системы, партии и политическая стабильность» досліджує ефективність поєднання різних типів виборчих систем та форм державного правління [574]. Аналогічна проблематика розглядається й у роботах Х. Лінца «Президентська система і парламентаризм» [270] та С. Мейнверінга «Президентська система, багатопартійні системи: складне рівняння» [295].

Дж. Сарторі у праці «Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів» на прикладі країн Західної Європи і США рокує сутність конституційної інженерії і характеризує різне поєднання типів виборчих, партійних систем і форми правління [484].

Значну кількість праць присвячено цій проблематиці представниками російської політологічної школи. Г. Голосов у статті «Пределы электоральной инженерии: смешанные несвязанные избирательные системы в новых демократиях» досліджує змішані незв'язані виборчі системи, вказуючи на їхні недоліки і негативний вплив на структурування партійного простору [119].

В. Гельман, Н. Яргомська у своїх працях досліджують структуру і динаміку російського електорального простору [109; 110; 630], вплив «нових партій» на електоральний процес проаналізував С. Сморгунов [500], К. Доленко характеризує вплив виборів на демократичний транзит [160], А. Рибаків і Д. Квон – різновиди «електоральної злочинності» та методи боротьби з ними [481].

Участь політичних партій у виборчих процесах. Предметом дослідження політичної науки політичні партії стають наприкінці XIX – на початку XX століть. Участь політичних партій у виборах нами

проаналізована на основі теоретичних моделей М. Вебера [55], К.Джанди [651], М.Дюверже [163], А.Лейпхарта [662; 663], Дж.Лапаломбари [666], Г.Кітчельта [659], С.Ларсена [260], С.Ліпсета [270], Е.Мелешкіної [297], Г.Міхалевої [305], Дж.Сарторі [484] та інших.

Передусім у нашому дослідженні ми використали модель партійної організації, розроблену М. Дюверже [163], К. Джандою [657], Дж. Лапаломбарою [666], Дж. Сарторі [676].

На основі робіт В.Гельмана [109; 111], Г.Голосова [117; 120], Є.Донової [160], С.Єлісеєва [165], Г.Кітчельта [659], С.Ларсена [260], Е.Мелешкіної [297], В.Меркель [667], Г.Міхалевої [305], В.Рендолла [482], Д. Растоу [453], Дж.Сарторі [676] проаналізовано особливості функціонування політичних партій і партійних систем у перехідних суспільствах, охарактеризована їх класифікація, участь у електоральних процесах, в реалізації владних відносин та зроблені висновки щодо можливості застосування розроблених концептів для вивчення українських електоральних практик.

В. Меркель, вивчаючи партійні системи у посткомуністичних країнах, виокремлює 5 факторів, які впливають на їхню конфігурацію [667]: 1) характер трансформаційного конфлікту. Йдеться про те, у якій формі відбувався трансформаційний конфлікт: як пакт, заключений між елітами, чи як колапс старого режиму під тиском народних мас; 2) наявність «історичних» партій; 3) вплив політичних інститутів (як правило форма правління і виборча система); 4) наявність традицій клієнталізму. Клієнталізм в поєднанні з різними формами регіоналізму і патерналізму характерний для немодернізованих суспільств; 5) вплив соціально-політичних розмежувань.

Характеристика сучасних форм партійних організацій зроблена на основі теоретичних розробок Р. Гантера [103], К. Діттербека [149], Р. Каца [216], С.Ліпсета [266], К. Лоусена [266], С.Ларсена [260] та інших. Йдеться про функціонування політичних партій в нових умовах політичних систем у XXI ст., нові класифікації політичних партій, характеристику картельних і

всеохоплюючих партій тощо. На думку дослідників, картельний тип партій стає до певної міри механізмом розподілу державних посад між професійними групами політиків. Для картельних партій характерні такі ознаки: а) схожість програмних положень; б) незначні відмінності між членами і нечленами партій; в) скорочення дистанції між виборцями і політичними лідерами; г) безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації; д) розширене державне фінансування. Такий тип партій стає нині основним суб'єктом виборчого процесу на загальнонаціональному рівні.

Вагомим у дослідження участі політичних партій у виборчих процесах є внесок російських дослідників. Їхні роботи є комплексними і включають цілий ряд проблем, пов'язаних з розвитком політичних партій і партійних систем у суспільствах, які трансформуються, тому мають суттєве значення для формування методології дослідження. Насамперед це роботи відомих російських дослідників В. Гельмана [109–111], Г. Голосова [117–121], А.Киніва [257], Г. Міхалевої [305], О. Мелешкіної [297], С.Пшизової [449; 450], Ю.Шевченко [616; 617], А. Щербака [622] та інших. Значну увагу в своїх дослідженнях вони приділяють формуванню ідеологічних та організаційних засад партійної системи, участі політичних партій у виборчих кампаніях, аналізу виборчих систем і процесів.

А. Міхалева у монографії «Российские партии в контексте трансформации» [307], характеризуючи партійну систему Росії, пропонує власний методологічний підхід до аналізу політичних партій у перехідних суспільствах, який може бути використано в адаптованому вигляді і для української партійної системи. Аналогічною є і праця А. Киніва та А. Любарєва «Партии в современной России: эволюция и деволюция» [257].

Значимими у методологічному аспекті є дослідження російських електоральних циклів, зроблені колективом дослідників під керівництвом В. Гельмана, Г.Голосова та О. Мелешкіної, які розпочинаються колективною монографією «Первый электоральный цикл в России (1993–1996)» і в серії

подібних наукових розвідок аналізують виборчі процеси в Росії в рамках парламентських електоральних циклів [391].

Регіональні особливості електоральних процесів та вплив етнополітичних чинників на поведінку виборців розглянуті в працях І. Бусигіної [45], С. Кандричина [213], Р. Туровського [553; 554; 555], С. Хенкіна [590], В. Швейцера [612; 613] та інших.

Вплив трансформаційних процесів на виборчі практики у перехідних суспільствах проаналізовано у роботах С. Гантінгтона [99], В. Гельмана [109; 110], Г. Кітчельта [659], В. Меркель [667], С. Мейнверінга [295], О. Мелешкіної [297], А. Рьоммеле [460].

1.2. Основні напрями дослідження виборчого процесу та поведінки виборців у вітчизняному політологічному дискурсі

Джерельну базу дослідження можна поділити на декілька груп. Першу групу складають нормативно-правові акти, які утворюють правове поле для організації і проведення виборів, програмні документи суб'єктів виборчого процесу, міжнародні правові акти, в яких викладені норми електорального права. До них належать Конституція України, Закон України «Про політичні партії в Україні» [190], закони про вибори ВР України, депутатів місцевих рад [180–189], виборчі програми політичних партій, виборчих блоків тощо.

Другою групою джерел є емпірична база даних, яку утворюють результати парламентських, президентських, місцевих виборів та результати опитування громадян різними аналітичними центрами України щодо електоральних симпатій, ідеологічних пріоритетів громадян тощо. Передусім заслуговують на увагу інформаційно-довідкові видання Центральної виборчої комісії: «Парламент України: Вибори-98» [376; 377], «Вибори Президента України 1999. Інформаційно-аналітичне видання» [71], «Вибори

до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник» [65; 66] та інші.

Складовими емпіричної бази даних є матеріали, які містяться в мережі Інтернет: офіційні сайти провідних політичних партій, наукових установ, аналітичних центрів, які висвітлюють у своїх наукових доробках електоральні процеси в Україні у всій їхній різноманітності.

Серед наукових установ, доробок яких використаний у дисертаційному дослідженні – Інститут історії України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Інститут соціології та Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Науковцями вказаних установ видані фундаментальні праці, предметом дослідження яких стали також і різні аспекти електоральних процесів.

Науковцями ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса видані дослідження програмних документів українських партій (керівник проекту – М. Кармазіна) «Держава, влада, та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.)» [146], енциклопедичний довідник «Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.)» [571] та інші.

Серед неурядових аналітичних центрів України у дослідженні використовувалися матеріали Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [375; 381; 418; 419], Українського незалежного центру політичних досліджень [536], Лабораторії законодавчих ініціатив [307], Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» [585] та інших.

Третю групу джерел складають дисертаційні дослідження, монографії, наукові статті вітчизняних дослідників, у яких вивчаються електоральні процеси в Україні як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях.

Після прийняття в 1988 р. закону про вибори депутатів СРСР та Закону про вибори Верховної Ради УРСР відбулися принципові зміни в

характері виборів – вони стали альтернативними. У 1989 р. на виборах депутатів СРСР кандидатам від КППС протистояли «незалежні» відомі особистості, а в 1990 р. на виборах до Верховної Ради України комуністам протистояли кандидати від опозиційних суспільно-політичних організацій.

Першим кроком у становленні практики електоральних досліджень на загальнонаціональному рівні, розробці надійних методів дослідження електоральних установок і електоральної поведінки, прогнозуванні результатів виборів стали вибори першого Президента України у 1991 р. і референдум про підтвердження Акта незалежності України. Саме перші президентські вибори слід розглядати і як перший етап професійної інституціоналізації електоральних досліджень, адже в опитуваннях та прогнозуванні усіх виборів вперше брали участь не окремі «неформальні» групи соціологів, а провідні соціологічні інститути і центри країни – Інститут соціології НАН України, соціологічна служба Верховної Ради України, науково-дослідний центр «Психогенез» Київського університету, кафедра соціології університету «Києво-Могилянська академія» та інші.

Загальним недоліком електоральних досліджень цього періоду було те, що більшість фахівців акцентували увагу на аналізі безпосередніх результатів виборів, не беручи до уваги їхню роль у процесі переходу від одного політичного режиму до іншого, не аналізуючи моделі поведінки виборців тощо.

Не стала суттєвим кроком у становленні електоральних досліджень в Україні і практика проведення парламентських виборів 1994 р. Сама мажоритарна система виборів не передбачала ні масштабних загальнонаціональних досліджень, ні прогнозування персонального чи партійно-політичного складу Верховної Ради. А тому соціологи, як правило, займалися прогнозуванням персональних результатів виборів. Прогнози ж щодо партійного складу Верховної Ради виявились занадто неточними. Невдалими були прогнози українських фахівців і щодо результатів президентських виборів, які також відбулися в 1994 р.

Таким чином, з 1989 до 1994 р. дослідження виборчого процесу були прерогативою фахівців-соціологів. Тому не випадково, що першими дисертаційними роботами, в яких досліджувались електоральні процеси, були дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата соціологічних наук Ю. Візниць [87] та О. Князевої [222]. В них автори досліджують електоральну поведінку громадян України, створюючи власні моделі, які досить важко було застосувати на практиці.

Нині з електоральної проблематики або дотичної до неї захищено велику кількість дисертацій, і вона й надалі залишається предметним полем багатьох українських дослідників. Аналіз таких робіт не є предметом нашого дослідження, тому ми акцентуємо увагу лише на тих, які використані нами: С.Асланова [10], А.Берені [28], А.Берези [27], Ю.Візниць [87], Т.Дешко [150], О.Кухарчук [251], О.Кукарцева [250], О.Князевої [222], Т.Кучеренко [254], О.Михайлича [304], Г.Малкіної [283], І.Поліщука [422], Б.Райківського [452], К.Черкашина [598] та інших.

Значна кількість наукових розвідок, в яких аналізується електоральна проблематика, з'являється в Україні лише напередодні і після парламентських виборів 1998 р. У подальшому такі дослідження стають систематичними. Окрім того, проблематику, пов'язану з виборчим процесом, починають досліджувати, крім соціологів і політологів, представники інших наук: юридичної, державного управління, соціальної психології та ін.

Для зручності аналізу електоральних досліджень в Україні їх слід умовно розділити за такими основними напрямками: розробка методологічних принципів аналізу виборчого процесу та електоральної поведінки; дослідження особливостей становлення виборчої системи України, її впливу на виборчий процес, поведінку виборців; аналіз участі політичних партій у виборчому процесі; аналіз результатів та наслідків виборів; характеристика регіональних особливостей виборчого процесу; аналіз чинників впливу на електоральний вибір; розробка емпіричних методів дослідження електорального процесу; менеджмент виборчих кампаній та інші.

Розробка методологічних принципів дослідження виборчого процесу та електоральної поведінки. Цю проблематику розглянуто у дослідженнях таких авторів: В.Бунь [41; 42; 43], О.Вишняка [77–82], С.Вонсовича [85], Ю. Васильєвої [52], І.Гавриленка [98], Н.Дзюби [151], В.Жадько [170], С.Макєєва [278; 279], І.Кресіної [246], О.Михайлика [303; 304], О.Нельги [331], О.Петрова [395], І. Поліщука [423], Є.Перегида [246], А.Романюка [472–476], Ю.Шведи [607–611] та інших. Авторами проаналізовані різні моделі електоральної поведінки, особливості застосування їх в українських політичних реаліях.

Аналіз і вивчення особливостей формування виборчої системи України. Цей напрям в електоральних дослідженнях представлений значною кількістю різного роду наукових праць як фахівців-політологів, так і юристів та державних управлінців. Зазначена проблематика стала темою багатьох дисертаційних досліджень, про що вже йшлося вище.

Перші наукові праці щодо того, якою має бути виборча система України, з'являються напередодні прийняття закону про вибори до Верховної Ради України в 1994 р. [485]. Після прийняття закону, який установив мажоритарну систему абсолютної більшості, дискусії припиняються. З новою силою розпочинаються вони напередодні парламентських виборів 1998 р. і тривають по нинішній час, оскільки питання про те, якою має бути виборча система України, поки що залишається відкритим. Крім цього, до головних дискусійних тем відносимо: фінансування виборчої кампанії, виборчий поріг, виборча формула тощо. Йдеться про праці А.Білоуса [30; 31], Н. Богашевої та Ю. Ключковського [32], Р.Вовка [91], Г.Зеленько [205], Б.Козака [227], О.Кордуна [240], А. Романюка [473], Ю.Сахно [485], Д.Табачника та О.Верника [524], Ю.Тищенко [536], Ю.Шведи [611], А. Школьникової [620] та інших.

Участь політичних партій у виборчому процесі – один з найбільш розроблених напрямів в електоральних дослідженнях. Ця проблематика розглянута в багатьох дисертаційних роботах. Відомими українськими

науково-дослідними установами постійно робиться аналіз виборів та процесів, пов'язаних з реалізацією їхніх результатів у політичній практиці.

Електоральну складову діяльності політичних партій висвітлено в цілому ряді монографічних досліджень вітчизняних фахівців: Б.Байковського [11], І.Бекешкіної [24], О.Бойко [39], Л.Гонюкової [124], Г.Зеленько [204], М.Кармазіної [215], А.Колодій [231; 232], Р.Малко [284], Р. Манайло-Приходько [286], С.Недбаєвського [330], О.Оксак [338], В.Подгорної [409], А.Романюка [474], Н.Ротар [480], М.Примуша [437; 439], Ю.Шведи [609; 611], Н.Шестак [619], М.Шелемби [618] та інших.

Б.Байковський та Р.Манайло-Приходько досліджують феномен «регіональних» політичних партій в Україні, Г.Зеленько, М.Кармазіна – особливості інституціоналізації українських політичних партій, в тому числі і їх участь у виборчому процесі, Л.Гонюкова, В.Подгорна – формат партійної системи України, Н.Ротар – ідеологічні маркери партій у виборчих кампаніях, А.Романюк – вплив виборів на конфігурацію партійної системи, Ю.Шведа – етапи еволюції партійної системи України та їх характеристику, Р.Малко – причину появи в українському політикумі «малих» партій.

С. Недбаєвський у статті «Основні напрямки впливу політичних партій на електорат» [330] на основі аналізу результатів виборів 1998 р. вивчає як такі чинники, як назва партії, передвиборна програма впливають на електоральний вибір. О.Оксак у своїй статті пропонує систему індикаторів для порівняння політичних платформ партій [338], О. Бойко порівнює політичні цінності в програмних документах політичних партій [39], М. Примуш аналізує різні типи партій і їх електоральний потенціал [437; 438].

Важливим аспектом дисертаційного дослідження є характеристика результатів виборів та аналіз поствиборного розкладу політичних сил. Цей аспект електоральних досліджень подано у наукових працях таких вітчизняних учених: Р.Балабана [13], М.Белецького [25], С.Васильченка [53], К.Ващенко [54], М.Вегеша [58; 60], Д.Видріна [96], О.Вишняка [80], О.Грязнової [137], І.Жданова [171], М.Кармазіної [215], А.Колодій [239],

О.Кордуна [240], О.Крамара [245], Р.Офіцинського [369; 370], В.Пашенка [384–390], Н.Ротар [480], Е.Слободянюк [499], М.Томенка [546; 547], В.Фесенка [584], Н.Шестак [619], Ю.Якименка [627].

Регіональний вимір електоральних процесів проаналізовано у наукових розвідках А.Гальчинського «Схід–Захід: небезпечне передвиборне протистояння» [102], В.Горбача «Електоральна карта України: регіональний вимір» [127], А.Колодій «Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості» [234], І.Кононова «Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу» [237], Л.Нагорної «Регіональна ідентичність: український контекст» [320], Ю.Сокирки «Регіональний фактор у політичному процесі України» [504], Т.Татаренко «Регіональний фактор у політичному житті України» [527] та інших.

У контексті аналізу регіональних особливостей політичного розвитку охарактеризована концепція «двох Україн», яка розглянута в дисертаційному дослідженні на основі праць Я.Грицака [133], І.Зварича [195], А.Колодій [234], І.Кононова [237], Л.Нагорної [321], М.Рябчука [483].

Вивченню питання регіональних розмежувань та регіональної ідентичності в Україні присвячено дослідження Л. Нагорної, А. Колодій, А. Мальгіна, О.Сушко, Т. Татаренко, Л.Угрин та інших [230; 233; 320; 321; 520; 526; 562].

Вплив етнополітичних чинників на електоральні процеси проаналізовано в наукових роботах С.Адамовича [1], І.Варзара [50], М.Дністрянського [156; 157], І.Зварича [167], М.Зана [191–193], О.Майбороди [276], О.Михайлича [304], Ю.Тищенко [536].

Особливості формування електорального простору України досліджено на основі наукових розвідок А. Ключковича [221], Г.Куц [252], Є.Куценка [253], О.Швеця [614] та інших дослідників. Початком електорального протистояння всі автори називають президентські вибори 1994 р., а його

поглиблення пов'язують з президентськими виборами 2004 р. Підхід авторів до виокремлення регіонів також є класичним, крім Є.Куценка.

Грунтуючись на власному науковому аналізі електоральних вподобань виборців за результатами парламентських кампаній 2002–2012 рр., Є.Куценко пропонує виділити три основні регіони: Західний, Центральний та Південно-Східний. Відмінність його підходу від усіх перелічених вище, насамперед у тому, що він допускає можливість входження певної адміністративно-територіальної одиниці, яка географічно повинна була б розглядатися складовою одного регіону, до іншого.

На основі зробленого аналізу, автором запропонована така періодизація розвитку електорального простору України: перший період (1991–2004 рр.), другий період (2000 – 2013 рр.), третій період (починаючи з 2014 р.). До 2014 р. структуризація електорального простору відбувалася за ідеологічною ознакою, з 2004 по 2013 р. головним чинником структурування стали соціокультурні чинники, актуалізовані виборчими аксіотехнологіями.

Значна увага останнім часом приділяється вітчизняними дослідниками *вивченню чинників, які обумовлюють електоральний вибір*. До таких чинників відносять: партійний вплив, соціально-демографічні характеристики електорату, адмінресурс, PR-технології, вплив ЗМІ, індивідуально-психологічні характеристики особистості. Ґрунтовне вивчення впливу адмінресурсу на виборчий процес зроблено аналітиками УНЦПД в колективній монографії «Використання «адміністративного ресурсу» під час парламентської виборчої кампанії 2002 р.» [75]. Вплив адмінресурсу на результати виборів також проаналізовано в статтях Д. Видріна [95] та інших дослідників.

Вплив ЗМІ на електоральну поведінку всебічно і глибоко досліджено в колективній монографії «Медіа в виборах: між політикою і культурою (контент-аналіз політичної преси)» [293], у працях відомого українського вченого В. Королька [242; 243]. Ряд інших чинників, які впливають на електоральний вибір (соціально-демографічні характеристики, рівень

культури, економічний стан), проаналізовано у працях В.Жадько [170], О. Каревіної [214], С.Макєєва [279; 281], В. Полохало [424] та ін.

Важливою для вивчення виборчого процесу є *розробка емпіричних методів аналізу*. Характеристиці соціологічних виборчих технологій присвячена монографія О.Петрова [396], значне місце їх аналізу та застосуванню відведено в монографії О.Вишняка [78]. Різні аспекти застосування соціологічних виборчих технологій розглядаються в статтях відомих вітчизняних дослідників О. Нельги [332], Е.Слободянюк [500], М. Чурилова [604], О.Петрова і В. Полторака [393], В. Кушерця [255] та ін.

Емпіричні методи дослідження політичних партій і партійних систем охарактеризовано у працях таких дослідників: Ф. Алескерова і В. Платонова [3], О. Вишняка [78], Т. Дешко [150], А. Романюка [475], Ю. Шведи [609], колективній монографії ужгородських фахівців «Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України» [349].

Важливе значення для нашого дисертаційного дослідження мали узагальнюючі праці як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців: Г. Голосова «Российская партийная система и региональная политика 1993–2003» [121], Л. Сморгунова «Современная сравнительная политология» [501], «Теория и методы в современной политической науке» [532], О.Бойка «Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку» [39], О.Вишняка «Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін» [80], В.Горбатенка «Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть» [125], М. Дністрянського «Україна в політико-географічному вимірі» [157], Г. Зеленько «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи» [203], Н. Ротар «Політична участь громадян України у системних трансформаціях» [480], Т.Татаренко «Регіональний фактор у політичному житті України» [527], А.Романюка «Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституціональний вимір» [476], колективних монографіях «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття» [164],

«Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» [167], «Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України» [360], «Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур» [350] та інших. В цих роботах містяться важливі як в теоретичному, так і в практичному аспекті матеріали для вивчення загальнонаціонального та регіонального електорального досвіду.

1.3. Інституціалізація та розвиток електоральних досліджень на Закарпатті

Перші дослідження виборчого процесу на Закарпатті як однієї з областей України з'являються напередодні та після парламентських виборів 1998 р. Спочатку виходить книжка, яка мала швидше довідковий, ніж аналітичний характер – «Політичні партії в Закарпатті», авторами якої були ужгородський учений П. Токар та спеціаліст управління внутрішньої політики Закарпатської обласної державної адміністрації Н. Токарчик [543]. Аналітичними в книжці є останні розділи, де авторами розглядаються результати соціологічного дослідження про передвиборні уподобання закарпатського електорату.

Аналіз результатів виборів 1998 р. у Закарпатській області зроблений в аналітичній статті Н. Токарчик «Вибори – 1998 в Закарпатті. Соціополітологічний аналіз» [545]. Крім цієї дослідниці аналіз результатів виборів 1998 р. зроблено науковцями Ужгородського національного університету Ю. Остапцем і М. Вегешом, але дещо пізніше і вже в порівнянні з результатами виборів до Верховної Ради України 2002 р. [60].

Після парламентських виборів 1998 р. електоральна проблематика розглядалась лише на сторінках преси і була пов'язана з президентськими виборчими перегонами 1999 р. Винятком можуть бути декілька статей в

обласних газетах, де наводилися результати рейтингових опитувань відносно впливовості політичних партій.

Про результати перших у демократичних умовах виборів до різних органів влади, референдумів тощо подано інформацію в довіднику «Політичне Закарпаття: 15 років вибору», упорядником якого є відомий закарпатський аналітик і політичний оглядач В. Пашенко [389]. Зокрема, автор подає значний фактологічний матеріал, що стосується статистики виборчих процесів на початку 90-х рр. ХХ століття, активність місцевого населення в референдумах, склади депутатських рад різних рівнів тощо. Його праця містить статистику й наступних виборчих перегонів у Закарпатській області.

В іншому виданні «Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989 – 2006 рр. через призму електоральної соціології» В. Пашенко подає аналіз політичного розвитку Закарпаття через зміну голів ОДА і політичних виборів на місцевому рівні. Як пише у передмові професор С. Федака, підхід до політичних реалій у книжці досить епічний, близький до відстороненого. Але загалом це вдала спроба створити модель закарпатського політикуму [385]. В. Пашенко у статтях [384; 386; 387; 388] проаналізував президентські вибори 2004 р., мукачівські вибори міського голови 2003 р., парламентські вибори 2006 р.

Заслуговує на увагу й доробок у галузі електоральних досліджень Р. Офіцинського. Це стосується його монографії «Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодици Заходу)», де в окремих параграфах розглядаються і виборчі процеси на Закарпатті [367]. В іншій книжці Р. Офіцинського «Тяжко жити Кассандрою. Україна 2006–2008» зібрані науково-публіцистичні статті, які подавались у загальнонаціональних та регіональних друкованих та електронних ЗМІ. Чимало статей збірки присвячені аналізу результатів парламентських та місцевих виборів на Закарпатті 2006 та 2007 рр. Вираз «інформація Кассандри» прийшов до нас із глибини віків

(Касандра – донька Троянського царя Пріама), що означає прогноз із високим рівнем точності, котрий, як правило, збувається, але йому не вірять, бо він містить негативну інформацію [369]. Продовженням вказаної збірки є новий цикл публіцистичних статей (в тому числі і про вибори) автора «Сталеві нерви тореадора... Україна 2009–2014» [368].

Діяльність Народного Руху України в Закарпатті описана у монографії колишнього очільника крайової організації Руху В. Піпаша «Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80 – 90-х рр. ХХ століття: закарпатський регіональний аспект». На основі опрацювання значної кількості документів і матеріалів автор розповідає про передумови та процес утворення Закарпатського Руху, участь організації у виборах до центральних та місцевих органів влади [401]. В. Піпаш також є автором видання «Феномен регіонального сепаратизму», в якій він аналізує передумови виникнення політичного русинства [402].

Виборам міського голови м. Мукачева присвячені два видання, укладачем яких був ужгородський журналіст О. Гаврош – «Украдена перемога: хроніка мукачівської епопеї» [566] та «Мукачівська епопея: хроніка найбрутальніших виборів» [312]. Якщо в першому виданні йшлося про мукачівські вибори 2003 р., то в другому – про повторні мукачівські вибори міського голови 18 квітня 2004 р. Це були найбрутальніші вибори в незалежній Україні. Мукачево за стійкість опозиції називали «маленьким Сталінградом». Брудні технології, які використовувалися владою, були пізніше застосовані на президентських виборах 2004 р. в масштабі всієї України.

Цікавими, на думку автора дослідження, є спогади колишнього ужгородського міського голови Е. Ландовського «Ужгород на зламі епох», де він розповідає про суспільно-політичні події в місті напередодні та в перші роки незалежності в Ужгороді [259].

У 2009 р. вийшла друком праця «Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державність України». У монографії ужгородських дослідників

М. Басараба і М. Токара аналізується процес утворення та діяльності перших громадських організацій Закарпаття, боротьба за державну незалежність України у новітню добу. Авторами здійснено аналіз формування суспільно-політичного масового руху, творення громадсько-політичних, культурно-просвітніх, патріотичних організацій, товариств, об'єднань, їхньої участі у референдумах і виборчих перегонах. Монографія містить унікальні виборчі листівки й плакати [19].

Виключно електоральній проблематиці присвячена монографія ужгородських науковців Ю. Остапця та М. Токара «Закарпаття через призму політичних виборів», яка вийшла з друку в 2009 р. і в якій аналізуються виборчі процеси на Закарпатті. Автори досліджують умови проведення виборчих перегонів різних років і різних рівнів, дають характеристику основним суб'єктам виборчих процесів. Видання вирізняється великою кількістю додатків, які дають змогу побачити цілісну картину виборчих перегонів [353].

У контексті вивчення електоральних процесів заслуговує на увагу дослідницький проект Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики Ужгородського національного університету і Науково-дослідного інституту європейської інтеграції та регіональних досліджень Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття» [164], у якому науковці роблять порівняльний аналіз партійних структур регіонів та характеризують участь обласних осередків партій у парламентських, президентських та місцевих виборах.

Електоральна проблематика є невід'ємною частиною ще одного колективного проекту Інституту політичної регіоналістики «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура» [175]. В колективній монографії охарактеризовані історичні віхи розвитку Закарпаття при цьому значна увага приділена суспільно-політичним процесам у період незалежності. Йдеться про виборчі процеси, етнополітичні конфлікти,

розбудову партійної структури краю тощо.

Виключно електорально-партійній проблематиці присвячено доробок автора роботи і його колег «Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України» [349] та «Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур» [350]. Це є комплексні дослідження, в яких розглядаються електоральні, трансформаційні, процеси партійного будівництва в Україні та країнах Вишеградської четвірки. До доробку автора в галузі регіональних електоральних досліджень також можна віднести цикл статей про виборчі проєкти на Закарпатті, починаючи з 1994 р. [343; 345; 347; 348; 358; 364; 365; 366].

Електоральні традиції Закарпаття, аналіз партійної структури краю на початку ХХ ст. зроблено у працях М. Вегеша [94], І. Гранчака [130–132], М. Токара [538–540], В. Лемака [261–264], В. Худанича [596].

У 2011 р. В. Ільницький і С. Федака видали книжку «Перші особи», в якій вони охарактеризували діяльність «закарпатських губернаторів», починаючи з Г. Жатковича і закінчуючи О. Ледидою [210].

Етнічний чинник електоральних процесів подано у монографіях закарпатських дослідників О. Мишанича «Русини. Політика. Історія. Культура» [306], І. Миговича «Русини в Україні: тест на європейськість» [301], Ю. Балеги «Політичне русинство і будівництво Української Держави» [14; 15] та «Політичне русинство, або Фенцико-бродіївські привиди на Закарпатті». Цій проблематиці присвячено низку статей закарпатських дослідників М. Зана [191–193], О. Мальця [282], Г. Мелеганич [296]. Етнополітичні процеси на Закарпатті стали предметом вивчення фахівців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України «Закарпаття в етнополітичному вимірі» [176].

Комплекс соціально-економічних проблем, пов'язаних з діяльністю етноменшин Закарпаття, розкрито у колективній монографії, підготовленій науковцями Закарпатського регіонального центру соціально-економічних і

гуманітарних досліджень НАН України «Етноменшини Закарпаття в умовах ринкової трансформації» [169].

Специфічне географічне розташування Закарпатської області (межує з Угорщиною, Словаччиною, Румунією, Польщею) – головна причина того, що багато закарпатських дослідників у своїх працях вивчають електоральні процеси в сусідніх державах. Специфіку електоральних процесів у Чехії висвітлено у працях В. Лемака [262; 263]. Аналіз парламентських виборів і партійної системи Угорщини та Польщі зроблено в працях Ю. Остапця [349]. Партії і вибори у Словаччині та Чехії є предметом дослідження В. Приходька [440], А. Ключковича, Н. Марадик [349].

Однією з характерних ознак організації і проведення виборів на Закарпатті – відсутність комплексного, систематичного опитування громадської думки. Це, в свою чергу, не може не позначатись на якості електоральних досліджень. Пов'язано це з відсутністю наукових центрів, які б постійно такі опитування проводили.

Нині в Закарпатті діють такі наукові центри, громадські організації, які періодично займаються вивченням громадської думки та безпосередньо беруть участь у виборчих кампаніях:

1. Асоціація соціологів Закарпаття. Асоціація має потужну базу даних із вивчення громадської думки населення краю. Також слід врахувати те, що її члени займаються вивченням громадської думки на теренах краю понад 20 років. Результати опитувань друкуються в ЗМІ, наукових виданнях. Асоціація є політично незаангажованою структурою.

2. «Карпатський центр полінгових досліджень». Очолює центр професор Ф. Шандор. Центр було створено у січні 2002 р. як виклик на непрофесійні дослідження, результати яких постійно публікувались в обласній пресі. Полінговий центр має досвід у дослідженні рейтингу ЗМІ, вивченні ціннісних орієнтацій та електоральних настроїв громадян, рейтингу політичних партій. Банк даних полінгового центру складають великі масиви емпіричної інформації, які можуть бути використані для вторинного аналізу.

3. ГО «Закарпатський інститут політичних досліджень», яку очолює історик В. Пащенко. В. Пащенко тривалий час займається опитуванням громадської думки, інколи особисто бере участь у виборчій кампанії.

4. Агенція політичних досліджень «Соціум Карпат» (Ю. Остапець). Емпірична база даних про діяльність політичних партій, їх рейтинг, участь у виборах почала створюватись спочатку на кафедрі політології УжНУ. В 2001 та 2002 рр. були проведені опитування лідерів найбільш впливових політичних партій в області. У 2002 р. кафедра політології УжНУ (завідувач проф. М. Вегеш) разом з НДІ карпатознавства видали тематичний збірник «Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи». На виборах 2012 р. Агенцією було проведено опитування громадян області у відповідних виборчих округах щодо їх електоральних уподобань. Результати опитувань дали змогу зробити точний прогноз результатів виборів у всіх виборчих округах (як за партійними списками, так і мажоритарною складовою). Результати опитувань оприлюднюються в наукових виданнях, ЗМІ.

5. Соціологічна лабораторія факультету суспільних наук Ужгородського національного університету (доцент кафедри соціології і соціальної роботи Р. Жиленко). Навчальна лабораторія проводить різного роду опитування громадян передусім у рамках навчального процесу і в основному в м. Ужгороді.

6. Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія» (доцент кафедри політології і державного управління УжНУ М. Токар) сприяє моніторингу, вивченню та аналізу актуальних проблем українського та регіонального розвитку, здійснює безпосередні контакти і спільні наукові проекти з науково-дослідними, науковими закладами України й зарубіжних країн.

7. Регіональне відділення комітету виборців України. Ця громадська організація починаючи з парламентських та місцевих виборів 2002 р. займається відстеженням порушень законодавства України щодо організації

і проведення виборів Президента України, Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування.

Висновки до 1 розділу

Характеристика наукового доробку зарубіжних і вітчизняних фахівців у галузі дослідження електоральних процесів має тривалу дослідницьку історію. Вперше електоральні дослідження було започатковано у США на початку XIX ст. і відтоді вони стали одним із головних напрямів дослідження політичної науки.

У розвитку вітчизняних електоральних досліджень можна виокремити 3 етапи:

- 1) 1989–1994 рр. – фрагментарні, часто ідеологічно заангажовані теоретичні концепції в рамках пануючої на той час еkleктичної наукової парадигми в суспільних науках;
- 2) 1994–2000 рр. – активне залучення зарубіжних наукових методологій для вивчення виборчих процесів та поведінки виборців. Застосування порівняльних політологічних моделей електоральних систем (М.Дюверже, Дж.Сарторі, А.Лейпхарта, М.Шугарта) і електоральної поведінки (П.Лазарсфельда, А.Кемпбела, М.Фіоріні, Е.Даунса) у вітчизняних електоральних дослідженнях почалося з 1998 р.
- 3) З 2000 р. – систематизація наукових підходів до вивчення виборчих процесів, формування основних напрямів електоральної політології.

До основних напрямів вивчення електоральних процесів відносимо: розробку методологічних принципів аналізу виборчого процесу та електоральної поведінки; дослідження особливостей становлення виборчої системи України, її вплив на виборчий процес, поведінку виборців; аналіз участі політичних партій у виборчому процесі; аналіз результатів та наслідків виборів; характеристика регіональних особливостей виборчого процесу;

аналіз чинників впливу на електоральний вибір; розробка емпіричних методів дослідження електорального процесу; менеджмент виборчих кампаній.

Аналіз вітчизняного електорального дискурсу засвідчує недостатність теоретичного узагальнення, комплексного політологічного аналізу ключових питань, пов'язаних з вивченням виборчих процесів. Залишається недостатньою або малорозробленою в науковому плані низка проблем, зокрема: формування цілісної та адекватної існуючим реаліям методології аналізу електоральних процесів в Україні; дослідження впливу демократичних трансформацій на виборчий процес та електоральну поведінку; теоретичне осмислення проблеми реформування виборчого законодавства та законодавства, що обумовлює функціонування політичних партій в Україні; дослідження впливу етнополітичних чинників на електоральний процес; розробка рекомендацій, спрямованих на подолання електорального розмежування в Україні.

РОЗДІЛ 2
МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ
ТА ПОВЕДІНКИ ВИБОРЦІВ:
ДОСЛІДНИЦЬКІ НАПРЯМИ ТА МЕТОДИ АНАЛІЗУ

Електоральні дослідження – це новий напрям досліджень у вітчизняній політичній науці. Інтерес до виборчої проблематики обумовлений такими чинниками: а) вибори є головною характеристикою демократії; б) вибори є головною формою політичної участі населення; в) вибори забезпечують легальність і легітимність існуючих органів влади, вони показують рівень довіри громадян до інститутів влади; г) поведінка виборців – це особливий вид політичної поведінки, оскільки в жодній іншій ситуації не спостерігається такий рівень політичної активності, як під час проведення виборів. З цієї точки зору аналіз поведінки виборців дає можливість вивчення тих політичних явищ і процесів, які залишаються поза увагою дослідників у міжвиборчий період; д) результати виборів мають вплив на функціонування суспільства в цілому. Особливо це стосується до суспільств, які трансформуються; ж) вибори відіграють важливу роль у формуванні і ротації як національної, так і регіональної еліти.

Вибори є центральним елементом політичного процесу та визначальною характеристикою участі громадян у політичному житті демократичних країн. Вибори належать до тих небагатьох демократичних механізмів, які дають змогу висловлювати різноманітні інтереси шляхом опускання бюлетенів, і через агрегацію цих голосів нація може ухвалити колективне рішення, яке стосується її майбутніх лідерів та державного курсу.

Електоральна історія України розпочинається з 1990 р. і нараховує 6 парламентських електоральних циклів. Електоральний цикл – це проміжок часу від виборів до виборів, коли у міжвиборний період за результатами суспільно-політичного розвитку визначається логіка наступного електорального змагання. Електоральний цикл поділяється на три самостійні

етапи: передвиборчий етап, етап виборів, поствиборчий етап.

Характеристика виборчих процесів в Україні в рамках електоральних циклів дає змогу більш глибоко і рельєфно дослідити виборчі кампанії як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях, оскільки при такому підході враховуються тенденції суспільно-політичних процесів за вказаний період та враховуються впливи одних виборів на інші.

Окремо в дисертаційному дослідженні аналізуються виборчі процеси на Закарпатті. Закарпаття виступає як «окремий випадок» у дослідженні. Статистичні дані результатів виборів в Україні показують, що, по-перше, результати голосування на Закарпатті упродовж останніх виборчих циклів близько збігаються з результатами голосування в цілому по Україні, а, по-друге, населення Закарпатської області голосує дещо відмінно від того, якими є результати електорального вибору в Західному регіоні.

Case study (дослідження випадку) – дослідницька стратегія, спрямована на глибокий, повний і комплексний аналіз соціального феномена на прикладі окремого емпіричного об'єкта (випадку). Очевидною перевагою методу є можливість одержання глибшої інформації про латентні процеси, приховані механізми суспільно-політичних відносин. Уперше метод конкретних ситуацій було застосовано на початку ХХ ст. у Школі бізнесу Гарвардського університету (США) [172].

Метод визначає необхідність працювати з конкретними речами, а не з сконструйованими типами, що дозволяє забезпечити краще розуміння соціальної реальності, унікальність кожного об'єкта і водночас виділити загальні риси для подальшого узагальнення. Вивчення випадку спирається на виділення конкретних одиниць для аналізу – особистих біографій, окремих підприємств, населених пунктів, областей, регіонів, країн [628].

Вивчення окремого випадку дозволить проаналізувати особливості організації і проведення президентських, парламентських та місцевих виборів у межах однієї адміністративної одиниці України і зробити відповідні узагальнення.

2.1. Виборчі системи та їх політичні наслідки

Вибори до представницьких органів влади відбуваються за встановленими правилами і нормами, які зумовлюються законом про вибори. Таким чином, виборчий закон встановлює тип виборчої системи та умови, в яких буде проходити виборча кампанія. У сучасній політичній науці є низка підходів до трактування сутності виборчої системи. По-перше, виборча система ототожнюється з виборчою формулою, механізмом перетворення голосів у депутатські мандати. «Такий підхід, – відзначає російський політолог В.Гельман, – є найбільш прийнятним стосовно стабільних демократій» [111, с. 99]. По-друге, виборча система асоціюється з трьома елементами: структурою виборчого округу, структурою голосування, виборчою формулою [501, с.349]. По-третє, під виборчою системою розуміють сукупність встановлених законом правил проведення, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування тощо [238, с. 15].

Можна окреслити такі основні функції виборчої системи:

- 1) легітимізація владних повноважень виборної особи чи органу;
- 2) комунікативна (забезпечує зв'язок виборців як носіїв різноманітних інтересів з обранцями як потенційними виразниками цих інтересів);
- 3) рекрутування політичних кадрів (обраним особам тимчасово надаються владні повноваження);
- 4) забезпечення політичної конкуренції між різними політичними силами;
- 5) оновлення політичної еліти;
- 7) трансформації волевиявлення електорату шляхом голосування у депутатські мандати (таким чином визначають рівень підтримки виборцями діючих у суспільстві політичних партій чи окремих кандидатів);
- 8) визначають напрям суспільно-політичного розвитку країни на наперед визначений термін [473, с. 138; 501, с. 339].

Отже, виборча система – явище складне й динамічне, її конкретний зміст в різних країнах чи навіть у рамках однієї країни з часом під впливом

багатьох чинників та обставин змінюється. У кожній країні виборча система формується на основі національного законодавства, яке деталізує загальні принципи вільного волевиявлення громадян.

Вимоги до організації і проведення виборів містяться у численних доповідях, висновках, резолюціях, рекомендаціях органів Ради Європи, насамперед Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія), а також Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів і Конгресу місцевих та регіональних влад, які стосуються галузі виборчого права та деяких суміжних питань: «Кодекс належної практики у виборчих справах», «Декларація про участь жінок у виборах», «Доповідь по виборчі системи: Огляд можливих результатів та критерії вибору» та ін. [168; 226].

Нині існує велика кількість різновидів виборчих систем. Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів. Якщо взяти цю ознаку за критерій класифікації, то можна виділити такі основні типи виборчих систем: мажоритарну, пропорційну та змішану (дехто погоджується лише з мажоритарною і пропорційною). Інші модифікації утворюються в результаті поєднання цілої низки факторів: наявність преференцій, одиночне чи кумулятивне голосування, структура виборчих округів тощо.

Мажоритарна виборча система. Суттєвою ознакою мажоритарної (від франц. *majorite* – більшість) виборчої системи є те, що результати голосування визначаються за ознакою більшості. Мажоритарна система передбачає поділ території країни на одномандатні чи багатомандатні округи. Найпоширенішими різновидами цієї системи в сучасних демократичних і перехідних державах є мажоритарна система абсолютної та відносної більшості.

За цієї системи виборів «переможець одержує все». Відповідно до мажоритарної системи абсолютної більшості, обрання кандидата стає можливим, якщо його підтримали щонайменше 50% виборців, які брали участь у голосуванні, плюс ще хоча б один голос. Якщо жоден кандидат не

набрав відповідної кількості голосів, то передбачається проведення другого туру виборів. Правила, які передбачають, хто має право брати участь у другому турі, неоднакові. Як правило, це ті кандидати (партії), які набрали найбільшу кількість голосів виборців. Для перемоги у другому турі потрібно набрати лише відносну більшість голосів виборців. Головна особливість двотурової системи, як вважає Дж. Сарторі, – можливість виборців робити переорієнтацію своїх електоральних уподобань. Навіть тоді, коли у першому турі виборці голосують за екстремістські сили, то у другому турі переважна більшість виборців віддає перевагу системним поміркованим партіям [484, с. 31].

До позитивних характеристик цієї системи львівський вчений А. Романюк відносить «партійну гнучкість», яка полягає у тому, що політичні партії перед другим туром виборів змушені між собою домовлятися про злагожденість дій [473, с. 152].

Згідно з мажоритарною системою відносної більшості (називають її також плюральною), перемогу здобуває кандидат, який набирає відносну більшість голосів виборців. Її часто називають системою «першого, хто прийшов і дістав пост» («first past the post»). Наприклад, ця система використовується на парламентських виборах у Великобританії, США, Україні.

Підсумовуючи вищесказане, можна виокремити такі недоліки мажоритарної системи.

По-перше, за певних умов, коли політичні партії мають монополію на участь у виборчому процесі, формула відносної більшості не сприяє розвитку багатопартійності. Мажоритарна формула призводить до домінування двох, іноді – трьох партій, внаслідок чого влада монополізується великими партіями, які схильні через відсутність конкуренції до бюрократизації та олігархізації. Шанси на представництво малих та етнічних груп вкрай незначні. Все це в кінцевому результаті впливає на стратегічну поведінку виборця.

По-друге, мажоритарна система схильна до перебільшення результатів лідерів: кількість місць, яка розподіляється відповідно до мажоритарної формули на користь партії-переможниці, виявляється перебільшеною у порівнянні з її реальним представництвом за результатами голосування.

По-третє, більша частина виборців може бути не представлена в своїх уподобаннях через формулу розподілу мандатів, коли «переможець одержує все».

По-четверте, мажоритарна система сприяє маніпулюванню виборчими округами: необхідність досягти більшості штовхає владу, яка стоїть перед необхідністю підтвердження своїх повноважень на чергових виборах, до маніпуляції з розподілом території на виборчі округи, адже нерівна нарізка та махінації з межами округів (так званий «джеррімендеринг») допомагають одержати бажані результати [609, с. 74].

По-п'яте, формула більшості робить вибори менш проблемно орієнтованими: партії та кандидати утримуються від чітко сформульованих позицій, щоб посилити свою привабливість. Програми стають загальноідеологізованими, а учасники виборів, які діють на одному ідеологічному полі, висувають однакові гасла і стоять на однакових загальних та нечітких позиціях. Все це призводить до загострення суперництва на рівні іміджів та особистостей, провокує кампанії проти суперників і війну «компрокатів».

Такими є основні недоліки формули більшості. Однак деякі з них, при розгляді під іншим кутом зору, виявляються її перевагами.

По-перше, за умов існування двопартійної системи або системи з однією домінуючою партією, мажоритарна формула забезпечує сильну та ефективну законодавчу більшість.

По-друге, мажоритарна система створює сприятливі умови для функціонування уряду. В таких комфортних умовах уряд має можливість діяти рішуче та ефективно. Усе це створює ефект національної згоди.

По-третє, мажоритарна система формує стійкі зв'язки між виборцями

на місцях і депутатами. Оскільки народні представники обираються громадянами конкретного округу і зазвичай розраховують на повторення свого вдалого досвіду законодавчої діяльності, то це примушує їх орієнтуватися на конкретні проблеми жителів свого округу та робити кроки до задоволення їхніх сподівань.

Пропорційна виборча система. Пропорційне представництво виходить з ідеї, що вплив партії має відповідати числу виборців, які голосують за неї. Ця система ґрунтується на пропорційній відповідності між кількістю завойованих голосів і кількістю здобутих депутатських мандатів. Ідею пропорційної виборчої системи запропонував ще у 1793 р. Л. Сен-Жюст, але почала вона застосовуватись наприкінці XIX ст. У 1885 р. в м. Антверпен відбулася конференція, організована прихильниками пропорційної виборчої системи (за участю математика Віктора д'Ондта). В ухвалі конференції охарактеризовано систему звичайної більшості як таку, що спотворює результати волевиявлення.

Перші кроки до впровадження пропорційної системи були зроблені в етнічно гетерогенних європейських країнах. Так, у 1855 р. пропорційна виборча система була застосована в Данії, 1888 р. – у Сербії, 1889 р. – у Бельгії, 1891 р. – при виборах установчих зборів Швейцарії і т. д. [609, с. 517].

За пропорційної системи утворюються великі багатомандатні округи. Вибори є суто партійними, тобто партії, які беруть участь у виборах, формують виборчі списки, за які і голосують виборці. У певних випадках громадянам надається можливість окремо визначити своє ставлення до кандидатів усередині списку однієї партії. Між існуючими різновидами пропорційної системи можемо виділити багато відмінностей, але їх загалом можна звести до двох основних типів – системи списків та системи єдиного перехідного голосу [473, с. 153].

Система списків передбачає, що в межах кожного виборчого округу виборець голосує за партійний список. Виокремлюють загальнонаціональні

та регіональні системи з відкритими та закритими списками.

Пропорційну систему загальнонаціональних партійних списків застосовують у Нідерландах, Україні, Росії. Особливістю цієї системи голосування є те, що виборці всієї країни мають право віддати голос за представників однієї з політичних партій, об'єднань тощо, а депутатські мандати розподіляються пропорційно набраній (кожним партійним об'єднанням, партією чи блоком) кількості голосів виборців у масштабах всієї країни.

Пропорційна система регіональних партійних списків чи регіонального розподілу мандатів застосовується в Данії, а також при виборах половини депутатів нижньої палати парламенту Німеччини. Особливістю цієї системи є те, що виборці голосують за представників однієї партії чи блоку, але в кожному регіоні мандати розподіляються окремо, відповідно до набраних партіями у цьому регіоні голосів та відповідно до кількості мандатів, які припадають на цей регіон. За такої системи партії змушені включати до партійних списків якомога більше місцевих політиків, а отже – регіони будуть представлені в парламенті. Таким чином, ця виборча система сприяє поєднанню партійної структуризації суспільства з традиційною системою територіального представництва.

Система єдиного перехідного голосу називається також квотно-преференційною системою, або системою Хер-Кларка. Її розробили у Великобританії в середині XIX ст. За цієї системи використовується ординарний бюлетень. Виборці віддають свої голоси лише одному з кандидатів, незалежно від кількості мандатів. Одночасно вони зазначають порядок, згідно з яким голосували б за інших кандидатів [473, с. 156].

Аналізуючи пропорційну систему, слід спинитись на тому, як розподіляються мандати. Для цього вираховується виборча квота (виборчий метр) – найменше число голосів, яке необхідне для обрання одного депутата.

Виборча квота може розраховуватись:

а) за найбільшим залишком: квота Т. Хейра = $\frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}}$; квота Хагенбах-Бішофа = $\frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+1}$; квота Імперіалі = $\frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+2}$; Друп квота = $\frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+1} + 1$;

б) за найвищим середнім: ділянки Д'Хонта – 1, 2, 3, 4, 5, 6 і т.д.; ділянки Сент-Лаге – 1, 3, 5, 7, 9 і т.д.; модифіковані ділянки Сент-Лаге – 1, 4, 3, 5, 7, 9 і т.д.

Використання різних формул обчислення квоти приводить до того, що залишаються надлишкові голоси. Для розподілу мандатів по залишкових голосах використовують додаткові правила: а) найбільшого залишку; б) найбільшого виборчого числа; в) розрахунку ще однієї виборчої квоти для залишкових голосів [611, с. 307].

Важливе значення для пропорційної виборчої системи має розподіл місць серед кандидатів усередині списку. Існують 3 основні варіанти розподілу: принцип черговості кандидатів у списку, який визначається, як правило, партійним з'їздом чи партійною конференцією; преференціальний вотум (вінін дозволяє виборцю підтримувати ту чи іншу партію і, водночас, віддати перевагу кандидатам у списку, пронумерувавши його); панашаж (з франц. – строкатий) – це право виборця голосувати за кандидатів із різних списків.

У більшості країн, де діє пропорційна виборча система, для зручності роботи парламенту встановлюється виборчий (електоральний) бар'єр, тобто мінімальна кількість голосів виборців, необхідна для того, щоб партія змогла брати участь у розподілі депутатських мандатів.

Виборчий (загороджувальний, прохідний, електоральний) бар'єр – це штучний поріг підтримки (мінімальний відсоток голосів виборців, який має здобути політична сила для участі у розподілі мандатів [609, с. 106]. Його введення ставить за мету два основні завдання: перебороти надмірне політичне дроблення складу парламенту та обмежити можливість проходження до нього представників позасистемних і радикальних політичних сил, що особливо важливо для країн з нестабільною політичною

системою. Виборчий бар'єр незручний для малих політичних сил, тому часто змушує їх змінювати свою коаліційну стратегію. Уперше виборчий бар'єр було запроваджено в Німеччині у 1963 р. У різних країнах, що застосовують пропорційні або змішані системи, діють різні виборчі бар'єри: в Болгарії – 4 %, у Словаччині – 5 %, в Угорщині – 5 %, у Чехії – 5 %, в Україні – 5 %. Для коаліцій такий бар'єр, як правило є вищим: у Словаччині – 7–10 %, у Чеській Республіці – 10–20 %.

Виборчі системи третього типу, які застосовують в електоральній практиці, дістали назву *змішаних*. Їхня сутність полягає в тому, що частина депутатів обирається за пропорційною системою, а частина – за мажоритарною.

Пропорційна виборча система з'явилася пізніше від мажоритарної і впроваджувалася під гаслами справедливості, політичної рівності партій, поваги прав меншості тощо. За задумами, вона повинна була забезпечити представництво політичних сил у виборних органах відповідно до їхньої реальної популярності серед виборців. До позитивних характеристик пропорційних систем слід віднести такі.

По-перше, вони більш справедливі й ефективні в порівнянні з мажоритарними, оскільки, крім іншого, дозволяють урахувати інтереси різноманітних суспільних груп і національних меншин, сприяють зростанню політичної активності, політичної соціалізації, знижують ступінь відчуженості громадян від участі у політичному процесі.

По-друге, вони сприяють усталеній політичній структуризації суспільства, зростанню ролі і значення політичних сил у суспільному житті, посиленні їхньої відповідальності перед громадянами за виконання виборчих програм.

По-третє, пропорційні системи (на відміну від мажоритарних) краще враховують відповідність між кількістю голосів і мандатів, надають виборцеві можливості голосувати за певні політичні платформи, а не за позиції окремих осіб, за їхньою допомогою забезпечується представництво

меншості й більш адекватне врахування інтересів (преференцій, голосів) виборців.

По-четверте, з точки зору впливів на політичні процеси певну перевагу можна знайти й у введенні виборчого бар'єру, який змушує невеликі, слабкі політичні сили шукати об'єднання з політичними силами вагомішими, популярнішими, сприяючи тим самим зменшенню числа потенційних фракцій у парламенті та створенню більш працездатного уряду.

По-п'яте, за такої системи стають непотрібними додаткові вибори.

Проте пропорційні системи мають чимало недоліків.

По-перше, пропорційні системи часто призводять до надмірного розпорошення мандатів.

По-друге, результатом їхньої дії є встановлення нестійких і мінливих урядів, а це, в свою чергу, може призводити до урядових та парламентських криз.

По-третє, за відсутності розвиненого громадянського суспільства пропорційні системи можуть сприяти проходженню до парламенту харизматичних і клієнтельних партій, які суттєво відрізняються від програмних політичних сил за критеріями їхніх стосунків з електоратом і внутрішньопартійними відносинами. Перші будуються на харизмі певної особистості, другі є своєрідними виборчими патронажними організаціями, що пропонують незахищеним верствам населення протекцію чи послуги в обмін на виборчі голоси.

По-четверте, складні механізми обчислення відповідної пропорції здобутих голосів та мандатів, які далеко не завжди можуть бути зрозумілі пересічному виборцеві. Складність обчислення результатів викликає недовіру у громадян [473; с.159].

Свої переваги і недоліки пропорційні системи мають і на місцевому рівні. Головною перевагою є те, що пропорційні системи найбільш пристосовані для виконання головного завдання представницького органу на місцевому рівні – вираження загальних інтересів виборців, розробки цілісної

та комплексної програми розвитку територій та їхніх громад. З іншого боку, недолік пропорційних систем виражається, по-перше, у слабкості особистих зв'язків з виборцями, по-друге, у недостатній персональній відповідальності перед ними.

Таким чином, результати виборів залежать не лише від волевиявлення виборців, а й від особливостей виборчої системи відповідно до якої організовується виборчий процес. Основні критерії оцінки ефективності виборчих систем є такі:

1. Забезпечення справедливого представництва інтересів різних груп громадян. Найкраще такий принцип реалізується за простої системи партійного представництва (пропорційна система) з низьким виборчим бар'єром. Найгірше принцип справедливого представництва реалізується за мажоритарної системи відносної більшості, особливо в країнах з неусталеною мультипартійною системою.

2. Рівень пропорційності. Це ступінь співвідношення частки/відсотка голосів, здобутих партією на виборах, частці/відсотку депутатських місць у парламенті. У політичній науці для цього використовується чимало методик. Серед найпоширеніших – індекс пропорційності Гюнтера та індекс диспропорційності Галлахера.

3. Сприяння / несприяння політичній структуризації суспільства. Взаємодію між партійними і виборчими системами вперше було описано французьким політологом М. Дюверже в книзі «Конституційне право і політичні інститути» (1945 р.).

4. Сприяння встановленню працездатного усталеного уряду. Вважається, що система відносної більшості є найсприятливішою для утворення усталених урядів однопартійної більшості (Великобританія).

5. Результативність виборів. Найменш результативною в цьому аспекті є мажоритарна система абсолютної більшості. Найбільш ефективними є пропорційна система та мажоритарна система відносної більшості.

6. Забезпечення прав меншин на справедливе представництво в органах

влади [352, С. 19].

Оцінюючи виборчу систему України за вказаними критеріями, слід констатувати, що кожні наступні парламентські вибори відбувалися в Україні за іншим виборчим законом: мажоритарна система абсолютної більшості (1994 р.), змішана виборча система (1998 та 2002 рр.), пропорційна система закритих загальнонаціональних списків (2006 та 2007 рр.), змішана система (2012 та 2014 рр.) (Див. Додаток Т, Таблиця 1). Постійна зміна правил «електоральної гри» має негативний вплив як на організацію виборчого процесу, так і на саме волевиявлення громадян. Аналіз різних типів виборчих систем дозволяє зробити висновок про запровадження в Україні пропорційної виборчої системи регіональних партійних списків.

Таким чином, розглянувши основні типи виборчих систем, можна зробити висновок, що не існує кращої або гіршої виборчої системи. Кожна держава, виходячи зі своїх соціополітичних та культурних особливостей розвитку, має визначитись із типом власної виборчої системи, якомога більше адаптувавши її до соціальних реалій.

2.2. Участь політичних партій у виборчих процесах

Виборча функція партій відіграє важливу роль у системі влади кожної демократичної держави. Цю функцію без перебільшення можна назвати головною, оскільки всі інші опосередковано пов'язані з нею. Реалізація цієї функції відбувається через висунення кандидатів та формування виборчих програм. Формування виборчої програми – це невід'ємна характеристика виборчого процесу. Сформований 1834 р. виборчий маніфест Консервативної партії Великобританії започаткував у світовій практиці офіційне звернення партії до виборців напередодні виборів.

Виборча програма є важливим елементом ідентифікації політичної партії та її діяльності. Партійна програма відображає ставлення партії до

таких проблем: 1) економічного устрою, засад і форм суспільного виробництва; 2) засад і форм організації суспільного життя; 3) вирішення істотних проблем, які хвилюють більшість населення; 4) структури публічних інститутів, які керують справами суспільства; 5) боротьби чи співпраці політичних сил [473, с. 96].

Головне завдання партії на виборах – завоювати якомога більшу кількість голосів виборців. Для цього кожна партія розробляє виборчу стратегію. Виборча стратегія – це спосіб використання існуючих соціальних та політичних умов для власної політичної мети.

У суспільствах, які перебувають у стані трансформації, реєструється велика кількість партій. Звичайно, лише частина з них бере участь у політичному житті суспільства, а відтак, не всі з них можуть бути віднесені до партійної системи. Сутність партійної системи виявляється в наявності стійких зв'язків як між партіями, так і між партіями та державою. Таким чином, влада як об'єкт міжпартійних відносин об'єднує партії в певну цілісність, а владно-партійна взаємодія формує стійкі відносини між суб'єктами партійної системи. Тому до партійної системи слід включати лише ті з партій, які: а) виражають суттєві інтереси суспільства і користуються підтримкою громадян; б) дотримуються політичних і правових норм, що регулюють партійну конкуренцію; в) здобувають представництво в державних органах влади (насамперед парламенті) [352, с. 20].

Спираючись на вказані вище ознаки, ми можемо визначити партійну систему як сукупність політичних партій, які, відповідно до чинного законодавства та волі виборців, представлені в органах влади і забезпечують дієвість взаємодії між суспільством та державою.

На нашу думку, основні чинники, що впливають на формування партійної системи, такі: а) суспільно-політичні поділи; б) логіка трансформаційного процесу в тій чи іншій країні; в) об'єктивні умови, які обумовлюють специфіку функціонування партійних систем у сучасному

світі; г) вибір форми правління; д) виборча система; ж) нормативно-правова основа діяльності політичних партій [349, с. 21].

Еволюція партійної системи в суспільствах, що трансформуються, пов'язана з логікою демократичного транзиту. Дослідженням трансформаційних процесів займається окрема галузь порівняльної політології – «теорія переходу» (theory of transition), яку започаткував американський політолог Д. Растоу [453, с. 6].

Більшість транзитологів, аналізуючи перехід до демократії, виокремлюють при цьому кілька стадій. Загальноприйнятою є схема переходу до демократії американських політологів Ф.Шміттєра та Г.О'Доннела. Вони виділили такі фази переходу: лібералізації, демократизації, ресоціалізації.

На кожному із зазначених етапів партійна система має свою конфігурацію, а на її становлення впливають відповідні фактори. На етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, правлячі партії і опозиційні партії. Далі розмежування відбувається в межах правлячої партії і опозиції. Такі розмежування символізують демонополізацію політики і початок становлення національного поля політики, яке П. Бурдье порівнює з ринком, де є виробництво і попит особливого товару – політичних партій, лідерів, політичних програм [44, с. 182–183]. На етапі демократизації, як вважає російський дослідник С.Єлісеєв, визначальний вплив на розвиток партійних систем мають інституційні чинники: політико-правове закріплення кордонів національної держави; вибір системи правління; вибір виборчої системи [165, с. 76]. Закінчується така еволюція консолідацією партійної системи. Консолідація партійних систем, на думку російського дослідника А. Щербака, вимірюється двома показниками: 1) зниженням рівня фрагментації партійної системи (зменшенням кількості парламентських та електоральних партій); 2) зниженням рівня електоральної неусталеності (зменшення кількості голосів виборців, які на кожних виборах голосують за різні політичні сили) [622, с.

47]. Інший російський вчений Г. Голосов показник фрагментації і неусталеності називає форматом партійних систем [120].

Дж.Сарторі виокремлює у формуванні партійних систем у посткомуністичних країнах три періоди:

- поляризації, коли з початком демократизації протистоять один одному комуністичні партії і «парасолькові організації», подібні «Солідарності» в Польщі, «Демократичній Росії» в СРСР, Народному руху в Україні. Як правило, цей період завершується поразкою комуністичних сил;
- фрагментації, яка характеризується розпадом як «парасолькових організацій», так і комуністичних та інших партій. У результаті створюється велика кількість малих партій;
- плюралізму, впродовж якого суттєво зменшується кількість партій, формується стабільна партійна система, яку можна назвати «системою поміркованого плюралізму» [676, с. 47].

Суттєвий вплив на становлення партійної системи має вибір у процесі транзиту форми правління. Досвід перехідних суспільств свідчить, що парламентська система є більш стабільною і сприяє розвитку політичних партій. Прямі вибори президента підсилюють політичну поляризацію і надають політичній конкуренції мажоритарного характеру та сприяють персоналізації політики.

На думку багатьох відомих політологів і соціологів, виборча система є найбільш потужним інституційним фактором формування партійної системи. Одним із перших звернув увагу на проблему взаємозв'язку між виборчою та партійною системами М. Дюверже. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт у десятках країн світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, які згодом дістали назву «соціологічних законів»: «1) режим пропорційного представництва призводить до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями...; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, партії якої характеризуються «м'якою»

структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій» [163, с. 300]. Заслужує на увагу й ідея М. Дюверже про «механічний» та «психологічний» ефекти виборчої системи. Дію першого можна відстежити, проаналізувавши результати одиничних виборів. Сутність його полягає в тому, що будь-яка виборча система підсилює представництво сильних за рахунок слабших. Для того, щоб почав діяти психологічний ефект, потрібно, щоб відбулися мінімум ще одні вибори. Під дією «ефекту втрачених голосів» політичні актори на наступних виборах починають об'єднуватись. А виборці знову віддають голоси сильним партіям і об'єднанням. Таким чином відбувається структуризація політичного простору.

Цікаву залежність між інституційними факторами розвитку партійної системи відзначає американський дослідник М. Уоллерстайн. Шляхом поєднання мажоритарної та пропорційної виборчих систем із парламентською та президентською формами правління він виокремив чотири варіанти взаємодії партій та влади: 1) парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд і обмежує систему представництва двома партіями; 2) президентська система з виборчою системою відносної більшості веде до поєднання біпартизму з слабким впливом партій на ухвалення рішень; 3) парламентська модель із системою пропорційного представництва породжує багатопартійність із коаліційними урядами; 4) президентська система з пропорційною виборчою системою зумовлює багатопартійність, але присутність у парламенті представників багатьох політичних сил може призвести до конфлікту між президентом та парламентом [574].

Суттєвий вплив на еволюцію партійної системи в умовах трансформації має об'єктивний процес розвитку партійних структур у сучасному світі. Така закономірність існує і описана науковцями. Йдеться про історичні етапи інституціоналізації політичних партій. У політичній

науці виокремлюють такі етапи: 1) аристократичні угрупування; 2) політичні клуби; 3) масові політичні партії; 4) всеохопні політичні партії; 5) картельні політичні партії. Відтак політичні партії, які утворюються в нових демократіях будуть діяти і діють, як правило, на принципах функціонування всеохопних і картельних партій [533, с. 226].

Всеохопні і картельні партії набувають таких нових рис, не властивих їхнім попередникам: а) партії не орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної й іншої приналежності для вирішення головних питань поточного моменту; б) утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу; в) партії орієнтуються на тісний зв'язок з державою, на фінансову підтримку держави; г) схожість програм політичних партій; д) безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації; ж) партійні виборчі кампанії стають більш капіталомісткими й водночас більш професійними й організованими, а лідери партій усе більше починають скидатися на підприємців [216; 305, с. 32–44].

Другий шлях розвитку партій, альтернативних масовим партіям – створення партій «нової хвилі» (партії постматеріальних цінностей), які виникають у 1970-ті роки на базі соціальних рухів (зокрема «зелених»), виступаючи під гаслами розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправності громадян, боротьби за мир і захисту навколишнього середовища. Їхньою метою є створення альтернативних класичним партіям представницьких структур, здатних ефективно реалізовувати функцію політичного представництва за рахунок ідейної гнучкості, демократичної організації, децентралізації і посилення ролі місцевих осередків [501, с. 321–324].

Звичайно, щодо посткомуністичних країн можна говорити і про особливу специфіку становлення в них партійних систем. Передусім слід відзначати, що на відміну від країн Західної Європи, де процес партійного

будівництва відбувався знизу, в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) все відбувалося навпаки – згори донизу. Тобто спочатку відбувається інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а потім створюються умови для виникнення та інституціоналізації політичних партій. Звідси і констатація дослідниками низького рівня політичної участі в країнах демократії «третьої хвилі».

К. Джанда виокремлював такі типи партій у країнах ЦСЄ:

1. Партії масових демократичних рухів («Солідарність» в Польщі, «Громадянський форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві, «Союз демократичних сил у Болгарії», «Фронт національного порятунку в Румунії» і т.д.).
2. Партії – залишки комуністичних партій.
3. Відновлені довоєнні партії (ліберальні, консервативні, селянські).
4. Етнічні партії (угорські партії в Румунії, Словаччині).
5. Релігійні партії.
6. Партії західних політичних цінностей (феміністичні, захисту навколишнього середовища тощо).
7. «Екзотичні» партії (партії шанувальників пива) [651, с. 56].

Вирішальне значення для формування партійних систем у перехідних суспільствах мають партії-наступниці від попереднього режиму та нові партійні структури, утворені з масових демократичних рухів.

Відомий дослідник партій і партійних систем К.Джанда пропонує такі індикатори, які слід використовувати, вивчаючи партійні структури:

- 1) інституціоналізація; 2) проблемна орієнтація; 3) соціальна підтримка; 4) організованість; 5) автономія; 6) узгодженість; 6) залученість; 8) стратегія; 9) тактика; 10) урядовий статус [651, с. 23].

Одним із методів аналізу партійних систем є їх типологізація. На сьогодні найбільшого поширення в теорії партійних систем набула типологізація, запропонована американським політологом Дж. Сарторі. При класифікації партійних систем Дж. Сарторі оперує щонайменше двома змінними: кількість партій-суперниць та ідеологічна дистанція між ними. У

результаті вчений запропонував семичленну класифікацію партійних систем.

1. Однопартійна система властива авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією. Їй характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій.

2. Партійна система з партією-гегемоном (гегемоністська система) характеризується наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Усі інші партії мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. Партійна система з партією-гегемоном була типовою для соціалістичних країн Східної Європи у 50-80-х рр. ХХ ст.

3. Система з домінуючою партією (партійна система домінування). Система домінування передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років) перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування характеризується демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і малоефективністю опозиції.

4. Двопартійна система. Характерні риси біпартизму: демократичний політичний режим; наявність кількох політичних партій; існування двох партій, значно пріоритетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; впливовість опозиційної партії, яка прогнала вибори.

5. Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму. Ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим.

6. Партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму. Ознаки: демократичний політичний режим; наявність багатьох політичних партій; гострота ідеологічних розмежувань між ними; присутність серед

опозиційних партій позасистемних; наявність двосторонньої деструктивної опозиції.

7. Атомізована система. Для цього типу партійної системи характерними є демократичний або авторитарний політичний режим; незначна впливовість усіх партій; присутність серед опозиційних партій позасистемних; формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції [533, с. 298; 676, с. 195].

Значний вплив на еволюцію партійних систем мають суспільно-політичні поділи (розколи, кліважі). Фундатори теорії соціально-політичних поділів С. Ліпсет і С. Роккан розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу у тісному зв'язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками [269].

Відтак, у політичній науці крім інституційного існує і соціетальний (кліважний) підхід до трактування сутності еволюції партійних систем. Цей підхід презентує партійні системи як відображення соціетальних конфліктів чи структур політичної конкуренції, що склалися між різноманітними групами населення.

З огляду на те, що кліваж відображає глибокий чи перманентний конфлікт і стійкі соціальні розколи, зрозуміло, що у суспільстві в стадії трансформації не може бути кліважних структур, які детермінують стабільні партійні системи.

За версією східноєвропейських дослідників кліважні структури посткомуністичних країн можна класифікувати за чотирма типами:

1. Історичні – успадковані від комуністичного режиму.
2. Перехідні – з'являються, а потім зникають у період демократичної консолідації (президент/парламент, центр/регіон).

3. Потенційні – відображають ключові конфлікти в посткомуністичному суспільстві (праця/капітал, європейська/євразійська інтеграція).

4. Актуальні – з'являються в процесі розвитку посткомуністичних суспільств (держава/ринок, бідні/багаті) [409].

Г. Голосов, узагальнюючи різноманітні авторські підходи, виділяє сім проблемних вимірів, які співвідносяться з конфліктними лініями С. Ліпсета і С. Роккана. Це такі виміри: культурно-етнічний, релігійний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, постматеріальний, вимір «місто – село» та вимір «підтримки режиму» [476].

Водночас можна констатувати, що соціальних розмежувань існує багато в кожному суспільстві, але не всі вони в процесі власної еволюції можуть перетворитися на соціально-політичні.

Головним індикатором, який засвідчує перетворення того чи іншого соціального розмежування, представленого відповідними групами, на соціополітичний поділ, є виникнення зв'язку між групою та політичною партією або іншим політичним інститутом, який буде представником інтересів цієї групи. Другим індикатором, має бути часовий вимір – тривалість існування соціополітичного поділу. Отже, про наявність у суспільстві соціально-політичного поділу можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі. Оскільки поняття «тривалість» досить відносно, то стосовно соціополітичного поділу мінімальним часом, як вважає А. Романюк, має бути період – два парламентські терміни. Цей час має засвідчити, що зв'язок певної політичної партії і відповідної/них соціальної групи/груп під час одних виборів не був випадковістю або кон'юктурою і був відтворений під час наступного парламентського циклу [474, с. 50–51].

Теоретичний аналіз функціонування партійних систем в аспекті участі політичних партій у виборчих процесах є, звичайно, неповним без використання числових індикаторів. Можна запропонувати перелік таких індикаторів для аналізу функціонування і розвитку партійних систем: 1) загальна кількість партій; 2) кількість впливових партій (стійкі партії, партії, які мають «шантажистський або коаліційний потенціал»); 3) індекс фракційності; 4) індекс агрегації; 5) індекси ефективної кількості

парламентських та електоральних партій; 6) індекс усталеності партійних уподобань; 7) характеристика шкали «ліві – праві»; 8) частка комуністичних, фашистських, протестних партій; 9) частка етнічних партій; 10) рівень партійної ідентифікації; 11) індекс диспропорційності.

Таким чином, враховуючи вищевказані емпіричні індикатори та відповідну теоретико-методологічну основу, можна зробити узагальнену характеристику особливостей участі політичних партій в електоральних процесах.

2.3. Електоральна поведінка, її сутність, основні підходи до вивчення

В основу визначень електоральної поведінки покладено дві провідні ідеї:

1) ідея народного представництва, згідно з якою, по-перше, не всі можуть брати участь у відправленні влади, але всі можуть претендувати на таку участь шляхом виборів і, по-друге, інтереси громадян представляють у виборних органах влади обрані ними представники;

2) ідея народного суверенітету, сутність якої полягає в тому, що народ трактується єдиним верховним джерелом влади у суспільстві [353, с. 15].

Вибори, в такому разі, образно нагадують ситуацію, яку С.Макеєв характеризує в книзі «Медіа в виборах» наступним чином: «партії та владна еліта відступили і завмерли в очікуванні, звільнивши політичний простір і запрошуючи в нього тих, хто надає владі легітимності, тобто виборців» [293, с. 25]. Саме виборці шляхом голосування і заповнюють утворений «владний вакуум». У політичній науці під виборами розуміють «передбачену Конституцією та законами форму прямого народовладдя, яка є безпосереднім волевиявленням народу шляхом таємного голосування щодо формування

конституційного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування чи обрання та наділення повноваженнями посадової особи» [238, с. 14]. Вибори в політології досліджуються як політичний інститут і як процес.

Під «електоральною поведінкою» слід розуміти «сукупність дій, що виражають політичні орієнтації виборців щодо делегування їх владних повноважень і яка виявляється в участі (або не участі) їх в голосуванні» [609, с. 84].

Іншими словами, електоральна поведінка – це один із видів політичної участі громадян, який являє собою спосіб реалізації соціально-політичних орієнтацій виборця в умовах виборчого процесу і є результатом впливу на нього цілої низки об'єктивних і суб'єктивних факторів. Причому форми прояву такої участі, як відзначають у своїх працях чимало вітчизняних дослідників, такі:

1. Участь в акціях передвиборної кампанії (збір підписів, участь у виборчих штабах та ін.).
2. Безпосередня участь (або не участь) у процедурі голосування.
3. Дії виборців, які спрямовані на контроль за діяльністю своїх обранців (так звана «реалізована електоральна поведінка») [87, с. 8; 222, с. 25].

Визначення базових категорій електорального дослідження дають змогу зробити такі висновки:

- по-перше, виборчий процес відбувається в рамках правил, установлених виборчою системою;
- по-друге, виборчий процес відбувається в умовах певного соціокультурного середовища. Як правові норми, так і соціокультурне середовище на термін проведення виборів є величинами умовно сталими. Вони є немов би системою координат, яка задає направленість і особливості перебігу виборчої кампанії;
- по-третє, головною динамічною складовою виборчого процесу є

голосування виборців – електоральна поведінка, форми вияву якої, її обумовленість найбільше цікавлять дослідників [352, с. 33].

Перші електоральні дослідження започатковані у США на початку ХІХ ст. Відтоді в західній політичній науці формується ряд методологічних підходів до вивчення електоральних процесів:

- біхевіористський підхід, який вивчає соціально-структурні аспекти електоральної поведінки, аналіз опитування громадської думки, географічні дослідження територіальних аспектів електоральної поведінки;
- інституціональний підхід – аналіз ефектів впливу різних виборчих систем на політичне життя суспільства, поведінку виборців тощо;
- транзитологічний підхід – аналіз впливу виборів на трансформативні процеси в суспільстві.

Біхевіористський підхід. У рамках підходу виокремлюють чотири основні теорії (моделі) електоральної поведінки: соціологічну, що пояснює електоральний вибір солідарністю з певними соціальними групами; соціально-психологічну, яка акцентує увагу на ідентифікації виборців з певними партіями та ідеологіями; теорію раціонального вибору та екологічну теорію.

Історично першим виникає «соціологічний підхід» до пояснення електоральної поведінки. Теоретичне обґрунтування такого підходу було зроблено в 1948 р. групою відомих американських учених з Каліфорнійського університету під керівництвом П. Лазарсфельда. Їхні дослідження показали, що під час голосування вибір виборців визначається не свідомими політичними установками, а належністю до великих соціальних груп. Кожна подібна група забезпечує стабільну електоральну підтримку тій чи іншій партії, тому чи іншому кандидату. Сам акт голосування при цьому є не стільки вільним волевиявленням, скільки проявом солідарності з певною соціальною групою. Така поведінка виборців дістала назву експресивної. «Висновки групи П. Лазарсфельда, – відзначає

російський політолог Г. Голосов, – дістали підтвердження в роботах західноєвропейських учених, які показали плідність застосування «соціологічного підходу» в більшості ліберальних демократій» [118, с.48].

Важливу роль у подальшому розвитку соціологічної теорії електоральної поведінки, на думку Г. Голосова, відіграла стаття С. Ліпсета і С. Роккана [269]. У своїй статті американські дослідники обґрунтовують «генетичну модель» формування партійних систем і відповідних груп виборців та виділяють основні види соціальних груп, які визначають електоральну поведінку виборців у США та країнах Західної Європи.

Порівняльний аналіз впливу статусно-класових та релігійно-ідеологічних розбіжностей на електоральну поведінку виборців Америки та Європи впродовж 60 – 70-х рр. було зроблено американським політологом і соціологом Дж. Бінгхемом Пауелом-молодшим.

Схематично «соціологічну» модель електоральної поведінки можна зобразити таким чином (Рис. 2.3.1.):

Рис.2.3.1.

Соціологічна модель електоральної поведінки

Якщо б модель, зображена на схемі, ідеально спрацьовувала під час виборчого процесу, то було б досить просто зробити прогноз і аналіз електоральної поведінки. Але емпіричні результати виборів у різних країнах світу свідчать про обмеженість її пізнавальних і прогностичних можливостей.

По-перше, в рамках цієї моделі неможливо дістати відповідь на запитання, яке в своєму дослідженні виборчого процесу О. Петров формулює таким чином: «чому люди, які належать до однієї соціально-класової групи,

можуть у процесі виборчої кампанії робити різний вибір? І, навпаки, чому люди, які належать до різних соціальних класів, соціально-демографічних груп, можуть робити однаковий вибір, голосуючи за одного і того ж кандидата чи партію?» [395, с.8].

Таку ж особливість електоральної поведінки відзначає в своїй праці і французький учений П.Бурдьє: «Зв'язок, який спостерігається у всіх сферах соціальної практики між соціальним класом і діяльністю чи думками людей, є досить слабким у випадку електоральної поведінки. Причому цей зв'язок настільки слабкий, що дехто, не вагаючись, робить висновок про відсутність всякого зв'язку між соціальним класом і фактом голосування за «правих» чи «лівих» [44, с.117].

І, по-друге, хоча вплив статусних характеристик на електоральну поведінку простежується, він не має безпосереднього характеру, на зразок біхевіористського трактування поведінки: «стимул – реакція». «Реакція», а в нашому випадку вибір, залежить не тільки від статусних характеристик, він опосередкований цілою низкою чинників: сім'я, найближче оточення, домінуючі цінності, регіональна специфіка тощо. Саме останні фактори стали предметом особливої уваги у теоретиків соціально-психологічної теорії електоральної поведінки, розробленої у 60-х рр. колективом дослідників Мічиганського університету під керівництвом А. Кемпбела. У рамках цього підходу електоральна поведінка знову ж таки розглядалась як експресивна, але об'єктом, з яким солідаризуються виборці, є не велика соціальна група, а партія. Згідно з теоретичними положеннями прихильників «соціально-психологічного» підходу електоральна поведінка розглядалася в рамках взаємодії партій і виборців, причому мотивація для підтримки певної партії виробляється в індивідів у процесі ранньої соціалізації. Тому людина досить часто просто голосує за ту партію, за яку голосували її дід, батько або навіть і більш далекі родичі. Подібний вибір партії визначається як партійна ідентифікація [352, с.35].

Таким чином, головна увага при аналізі електоральної поведінки

приділялась партійній ідентифікації та здатності партій через механізми політичної мобілізації організувати участь населення у голосуванні. Таку електоральну поведінку можна умовно назвати «елітно-направленою». Елітно-направлена поведінка була характерною в кінці XIX століття – першій половині XX століття, коли населення тільки-но починало брати участь у політичному процесі, насамперед у виборах через бюрократичні партії, не маючи при цьому відповідних навиків політичної участі. Еліти, відповідно, і виконували функцію управління поведінкою.

Ідентифікація з партією, на думку російського політолога В. Попова, виконує спрощувальну функцію, відгороджуючи виборця від опрацювання широкого потоку політичної інформації» [426, с. 35]. І, немовби продовжуючи думку В. Попова, український дослідник Н. Дзюба стверджує, що «партійна ідентифікація впливає на голосування двояко: по-перше, вона діє як певний сприймаючий екран, фільтруючи політичне світосприйняття виборців, та, так би мовити, надає відтінків думці про кандидатів та питанням, що порушувалися» [151, с.118]. Таким чином, соціально-психологічна модель репрезентує досить-таки залежного виборця, в якого відсутній автономний вибір.

Схематично «соціально-психологічну» модель голосування В. Попов зображує таким чином (Див.: Рис. 2.3.2.) [426, с. 36]. Ідентифікація з партією в цій моделі голосування виконує чотири основні функції: 1) впливає на формування думок виборців; 2) впливає на електоральну поведінку; 3) посилює психологічну мотивацію участі в політичних процесах; 4) високий рівень ідентифікації з існуючими партіями гальмує процес утворення нових партій, стабілізуючи при цьому функціонування політичної системи суспільства.

Рис. 2.3.2.

Соціально-психологічна модель електоральної поведінки

Соціально-психологічний підхід до аналізу поведінки виборців досить успішно використовувався і використовується при вивченні електоральної поведінки в країнах Західної Європи та США. Його вплив був настільки сильним, що і в наш час поняття «партійна ідентифікація» можна вважати одним із найважливіших в електоральних дослідженнях.

Але, так як і попередня, «соціально-психологічна» модель має свої недоліки. По-перше, виходячи з цієї моделі досить важко пояснити поведінку виборців у тих країнах, де немає усталеної партійної системи, партійних традицій голосування, існує велика кількість партій. І, по-друге, на сьогоднішній день роль класового, партійного голосування менш значима, ніж у 50 – 60-х рр. ХХ століття. «Наслідком цього, – вважає С. Пшизова, – є скорочення гарантованої підтримки партій, при цьому збільшується флуктація голосів, а електорат стає все більш «плаваючим» [450, с.79].

Усвідомлення неадекватності експресивної (соціологічна та соціально-психологічна) теорії електоральної поведінки новим реаліям політичного життя стимулювало вчених до пошуку нових підходів до аналізу електоральної поведінки, які б могли стати більш надійною основою для

інтерпретації емпіричних даних.

Перший поштовх до розробки такого підходу був зроблений Е. Даунсом у його класичній праці «Економічна теорія демократії», яка з'явилась у 1957 р. [641]. Пізніше цей підхід дістав назву «раціонально-інструментального підходу» або теорії раціонального вибору. Сьогодні існує низка модифікацій раціонально-інструментального підходу: модель виборця-споживача, теорія економічного голосування тощо.

Фундаментальний принцип цієї концепції полягає в тому, що «кожний громадянин голосує за ту партію, яка, як він вважає, приносить йому більше користі, ніж інша». Точка зору Е. Даунса базується на феномені політичної конкуренції, яка порівнюється з економічним обміном. Політик пропонує програму, подібно тому, як ринок пропонує набір товарів, а виборці вибирають ту, яка, на їхню думку, є найкращою.

В основу раціонально-інструментального підходу покладена теорія «раціональної дії» М. Вебера [55, с. 610]. Трактатування раціонального вибору електорату Е.Даунса суперечило даним емпіричних досліджень, які не підтверджували високий рівень ідеологічної ідентифікації виборців та їх глибоке знання політичних програм партій.

Рішучий крок до подолання недоліків схеми Е.Даунса зробив М. Фіоріна, який переглянув уявлення першого стосовно значення ідеології для формування уподобань електорату [647]. «Як правило, – вважає М. Фіоріна, – громадяни володіють лише одними порівняно «твердими» знаннями: вони знають, як їм жилося при цій адміністрації. Їм не потрібно в деталях знати сутність економічної чи зовнішньої політики діючої адміністрації, для того щоб робити вибір» [118, с. 67]. Іншими словами, існує прямий зв'язок між становищем в економіці й результатами виборів. Це не означає, що люди розуміються в економіці більше, ніж у політиці. Просто голосуючи, виборець виходить з того, що саме уряд несе відповідальність за стан народного господарства. Якщо жилося добре – голосують за уряд, якщо гірше – за опозицію. Така поведінка є раціональною в тому аспекті, що індивід

мінімізує власні зусилля для збору інформації, необхідної для прийняття рішення.

Представлена в працях М. Фіоріні теорія «економічного голосування» перевірялась як на західноєвропейських, так і на американських масивах електоральних даних, і отримані результати підтверджували її. «Класичним прикладом такого впливу, – пише в своїй монографії Г. Почепцов, – є виборча кампанія Р. Рейгана в 1980 р.» [433, с.27]. Р. Рейган запам'ятався виборцям своїм запитанням: «Чи стали Ви жити краще за попередні чотири роки?». Негативна відповідь на нього виборців принесла йому перемогу. У 1984 р. на це ж запитання виборці відповіли «так», і це знову принесло перемогу Р. Рейгану.

Але, як і всяка теорія, теорія економічного голосування має свої недоліки. По-перше, виходячи з неї не до кінця зрозумілим є те, на чому базується електоральний вибір: на оцінці виборцями власного економічного становища («егоцентричне голосування») чи результатах роботи народного господарства в цілому («соціотропне голосування»). Емпіричні дані по США і Західній Європі свідчать на користь другої моделі. По-друге, немає однозначності серед фахівців щодо того, що важливіше для виборця – оцінка результатів попередньої діяльності уряду («ретроспективне голосування») чи сподівання, наскільки успішною буде його діяльність у випадку обрання («перспективне голосування»). По-третє, пояснювальні можливості цієї моделі, на думку Н. Дзюби, ускладнюються такими об'єктивними причинами: «люди можуть діяти інколи ірраціонально, а реальні ситуації, в яких люди прагнуть діяти раціонально, більш складні, ніж передбачено в теоретичній моделі» [151, с.119].

Кожна з трьох вищепроаналізованих моделей має свої як вади, суперечності, так і позитивні характеристики. Їх порівняльний аналіз, виходячи із трьох компонентів (соціологічні характеристики, ідеологія, раціональність), які структурують пізнавальні моделі електоральної поведінки, досить вдало зроблено російським політологом Ю.Шевченко

[617, с. 131] (Див.: Табл.2.3.1.).

Таблиця 2.3.1.

**Порівняльний аналіз експресивної та раціональної моделей
електоральної поведінки**

	Експресивна теорія	Інструментальна теорія
Соціологічні характеристики	Високочисимі в соціологічній версії. Голосування – акт солідарності з групою	Присутні, але побічно
Ідеологія	У версії партійної ідентифікації роль несуттєва, але має ключове значення в моделі ідеологічної ідентифікації	Практично не відіграє ніякої ролі при економічному голосуванні, але важлива, якщо виборець робить вибір на основі партійної ідеології
Раціональність	Присутня в партійній ідентифікації як засіб мінімізувати зусилля з вибору серед партій	Основа електоральної поведінки виходячи як з економічних, так і з ідеологічних уподобань

На відміну від попередніх основною базою даних для вивчення електоральної поведінки в рамках екологічної моделі є статистика підсумків голосувань. Слово «екологічний» у назві слід розуміти як «поселенський», оскільки поведінка виборців аналізується залежно від місця їх проживання. Згідно з його головним принципом, дослідження у сфері електоральної поведінки мають ґрунтуватися на зіставленні результатів виборів і факторів, які ці результати можуть пояснити. У межах такого підходу соціальні, економічні, етнічні, природно-кліматичні та інші характеристики територій слід просто зіставляти з підсумками голосувань на цих територіях. Такий підхід дозволяє враховувати довгострокові і системоформуючі фактори, які впливають на поведінку виборців. У рамках екологічного підходу досліджується здійснена поведінка виборців, яка багато в чому детермінується впливом соціального середовища, вираженого у просторовому плані [598, с.5].

Порівняльний аналіз цих моделей електоральної поведінки дає змогу зробити висновок, що, по-перше, при аналізі поведінки виборців доцільно використовувати пізнавальні та пояснювальні можливості всіх вищеохарактеризованих моделей у комплексі. Кожна окрема модель поведінки електорату не в змозі до кінця пояснити особливості електоральної участі та електорального вибору. По-друге, вищевказані теоретичні моделі поведінки електорату базуються на масивах електоральних даних високорозвинутих країн Західної Європи та США, а тому вони не можуть бути адекватно використані для пояснення поведінки виборців у країнах, де відбуваються посткомуністичні трансформаційні процеси. Ефективному застосуванню названих моделей поведінки виборців у країнах, де відбуваються трансформаційні процеси, заважають як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори: нестабільність економічного розвитку, відсутність чіткої соціальної структури суспільства, стійких партійних уподобань, вплив на виборчий процес органів державної влади тощо.

У рамках інституційного підходу вивчається вплив інституційних чинників на електоральну поведінку. Важливість вивчення впливу інституційних факторів на електоральну поведінку саме в пострадянських країнах пояснюється тим, що в умовах транзиту інституційний дизайн нестабільний, що призводить до виникнення відносно нестійких «правил гри». Саме цим спричиняється актуальність питання, як новостворена система інститутів і часто змінювані «правила гри» впливають на стратегії поведінки виборців.

Важливе місце в поясненні електоральної поведінки, перш за все, посідають такі інституційні фактори, як тип розподілу влади і виборча система. Також серед інституційних особливостей найчастіше виділяють тип інституту, що обирається, а також ту роль, яку вибори відіграють у формуванні уряду. Існують також інші інституційні чинники: спосіб реєстрації виборців (вимога заповнювати для цього особисте подання, що діє у США, очевидно, має певний стимулюючий ефект); частота виборів (рівень

участі виборців у голосуванні загалом перебуває в оберненій пропорції до неї) тощо.

На думку львівської дослідниці В. Бунь, виборча система є досить багатообіцяючим полем для «політичної інженерії», адже поміняти виборчі правила набагато легше, ніж інші складові політичної системи. Варто зазначити, що вона справляє вплив не тільки на політичні стратегії партій і кандидатів, але й на поведінку виборців, формуючи таким чином не лише пропозицію, а й попит на електоральному ринку [42].

Наприклад, М. Дюверже виділив механічний і психологічний ефекти виборчих систем. Механічний ефект виявляється в результаті розподілу місць у парламенті за допомогою тієї чи іншої електоральної формули. У такому разі виборча система «сприяє» одним політичним партіям і «карає» інших. Цей ефект було описано нами у попередньому параграфі роботи.

Вплив виборчої системи також виявляється в інших тенденціях. Вважається, що при мажоритарній системі як політичні партії, так і уподобання виборців мають тенденцію організовуватися щодо одного соціально-економічного або ліво-правого виміру. Навпаки, система пропорційного представництва сприяє формуванню багатовимірної системи соціополітичних поділів. Також дослідники наголошують, що система двох турів сприяє формуванню ліво-правих орієнтацій, оскільки, як правило, остаточний вибір здійснюється між двома кандидатами, які представляють лівий і правий полюси політичного спектру [615, с. 226]. В умовах пропорційної виборчої системи виборці голосуватимуть відповідно до своїх уподобань. А мажоритарна виборча система сприятиме стратегічному голосуванню.

В Україні на виборах як 1998, так і 2002 рр. спостерігалась дія механічного ефекту, тоді як на парламентських виборах 2006, 2007 та 2012 рр. – дія психологічного ефекту.

Інституційний дизайн політичної системи справляє не лише безпосередній, але й опосередкований вплив на уподобання виборців.

Наприклад, М.Шугарт і Д.Кері виділяють деякі потенційні переваги президентської демократії перед парламентською. Серед них особлива увага звертається на підзвітність. Ця характеристика сприяє встановленню більш прямого зв'язку між виборцями і керівниками. У результаті виборець може здійснити більш обдуманий і якісний вибір [41].

Різниця повноважень парламенту і президента роблять різними в очах виборців не лише функції органу, що обирається, але й «ціну» виборів і голосування з точки зору їхніх політичних наслідків. Для того, щоб описати вплив, який здійснюють повноваження виборних інститутів на електоральну поведінку, К.Рейф і Г. Шмітт ввели поняття виборів «першого» і «другого» порядку [41].

Вибори «першого порядку» пропонують виборцям зробити вибір того, хто повинен управляти країною, що є більш важливим за своїми політичними результатами. До цієї категорії відносять парламентські вибори в парламентських системах і президентські в президентських. Тому парламентське голосування стає свого роду «виборами другого порядку», у порівнянні з «головними» президентськими виборами в президентських системах.

Можна виділити певні особливості виборів «другого порядку». Це по-перше, більш низька явка у порівнянні з виборами «першого порядку». По-друге, результат другорядних виборів більшою мірою визначається ідеологічними конфліктами між політичними партіями, їх популярністю, ніж короткостроковими проблемами або особистостями кандидатів. Але головною особливістю другорядних виборів є те, що на них масову підтримку дістають партії опозиційні, тимчасом проурядові партії, як правило, програють. Таке голосування стає протестним. Цей парадокс електоральної поведінки породжений диспропорційним розподілом владних повноважень між політичними інститутами [616, с. 180].

Ефект виборів як першого, так і другого порядку можна спостерігати в Україні. «Другорядними» в Україні до 2006 р. були вибори парламенту.

Модель президентсько-парламентської республіки, закріплена в Конституції 1996 р., передбачала наявність у президента значно більшого обсягу повноважень, ніж у парламенту. Уряд формувався фактично позапарламентським шляхом і фактично підпорядковувався президенту. Зокрема, президент мав право звільняти окремих членів уряду, а процедура парламентської відповідальності уряду була досить складною і не передбачала можливості зміни парламентом окремих членів Кабінету Міністрів. Тому президентські вибори з точки зору визначення курсу держави мали більше значення, ніж парламентські. Саме це і робило парламентські вибори виборами «другого» порядку, суттєво зменшуючи «ціну» голосування з точки зору його політичних наслідків.

На користь висунутої гіпотези про «другорядний» характер парламентських виборів в Україні свідчить те, що перемогу на них здобули опозиційні партії (в 1998 р. – КПУ, ПСПУ, ВО «Громада», ВБ СПУ-СелПУ, в 2002 р. – «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», КПУ, СПУ, БЮТ). На виборах 2002 р. провладні ВБ «За Єдину Україну!» і СДПУ(о) виборчий бар'єр подолали, але опинилися відповідно на 3 і 6 місці [40].

Також дослідники наголошують на тому, що на електоральну поведінку значний вплив може справляти так званий «електоральний розклад» (черговість парламентських і президентських виборів). Наприклад, частка голосів, здобутих президентською партією, зазвичай вища, якщо парламентські вибори проводяться перед президентськими, і нижча, якщо вони йдуть після президентської кампанії. Таким чином, голосування за опозиційну більшість виступає наслідком того, що перед цим відбулась президентська кампанія. Цей феномен заснований на динаміці електоральних циклів і може абсолютно не залежати від економічної ситуації в країні [615, с. 235].

У рамках транзитологічного підходу вивчається, як виборчі процеси впливають на перебіг демократичного транзиту, а також як транзит впливає

на структурування поведінки виборців, і передусім за рахунок інституціалізації соціополітичних поділів.

Особливості перебігу транзитивних процесів у пострадянських країнах також впливають на структуру соціополітичних поділів. Зокрема, складності перехідного періоду, погіршення економічного становища виборців, невдоволення політикою нових демократичних урядів і демократією загалом сприяють формуванню поділу між виборцями, які дістали «бонус» від транзиту, і виборцями, для яких перехідний період лише погіршив ситуацію [95, с. 45–47].

Саме тому зв'язок між соціополітичними поділами і партіями, а також зв'язок між партіями і виборцями не завжди прослідковується. Партії не прагнуть вписуватись у дизайн існуючих соціополітичних поділів, оскільки створювалися не відповідно до соціополітичних поділів, а орієнтувалися на певні кон'юнктурні проблеми, маючи на меті здобуття влади. Тому у форматі транзиту посткомуністичних, пострадянських країн поділи, партії і виборці інколи ніби існують у різних площинах, незалежно один від одного.

Досліджувати вплив тих чи інших факторів на електоральний вибір досить складно, оскільки неможливо кількісно виразити їхню дію. Але в політичній науці є чимало методологій, що дозволяють досліднику робити певні висновки про те, якими факторами зумовлений електоральний вибір. Таким чином, методологічною основою такого аналізу можуть бути:

а) теоретичні дослідницькі моделі електоральної поведінки: соціологічна (П.Лазарсфельд), соціально-психологічна (А.Кемпбел), раціонально-інструментальна (Е.Даунс, М.Фіоріна), екологічна;

б) методологія дослідження чинників впливу на електоральний вибір, яка вперше була використана А.Кемпбелом та його колегами і названа ними «воронкою причинності» [42; 637].

Логіка застосування основних моделей електоральної поведінки може бути побудована на основі такої дослідницької стратегії:

а) завжди є випадки, які істотно відхиляються від положень тієї чи

іншої моделі;

б) детальне вивчення випадків, котрі не описуються теорією, дає змогу зробити висновок про межу застосування тієї чи іншої теорії;

в) необхідно зафіксувати дію тих факторів, які не описуються теорією, але мають вирішальний вплив на мотивацію вибору.

Використання методології «воронки причинності» передбачає здійснення політичного аналізу факторів електорального впливу, що послідовно звужує фокус дослідження від макро до мікрорівнів. Ця методологія дозволяє здійснити поєднання методології вивчення електоральної поведінки на загальнонаціональному, регіональному та рівні малих соціальних груп. Відповідно до цієї методологічної моделі чинники, що впливають на мотивацію електорального вибору, можна аналізувати на п'яти умовних рівнях змінних (від найпоширенішого макрорівня до максимально звуженого мікрорівня):

1. *Зовнішньополітичні чинники* (зацікавленість міжнародних бізнесово-фінансових угруповань у перемозі тих чи інших політичних сил, латентний вплив урядів деяких країн, впливовість політичних партій (особливо в країнах, з якими межує Україна) тощо).

2. *Загальнонаціональний рівень*. Характер і зміст національної свідомості й політичної діяльності як на рівні суспільства, так і на рівні груп окремих особистостей залежать від таких макросоціальних факторів:

- тип суспільства, що визначає зміст і характер абсолютно всіх процесів, які відбуваються у всіх сферах його життєдіяльності;
- етап (фаза, цикл) розвитку суспільства, який при збереженні загального змісту визначає характер процесів, що відбуваються в економічній, політичній і духовній сферах;
- пануючий тип економічних відносин, який певною мірою формує «правила гри» у політичних стосунках і процесах;
- характер і ступінь міцності соціальної структури суспільства, що зумовлюють різноманіття і характер переплетіння соціальних інтересів;

- ступінь розвитку демократичних процесів у суспільстві, гарантія конституційних прав і свобод громадян;
- наскільки менший історичний період функціонування тоталітарного режиму на території тієї чи іншої держави, настільки кращими будуть умови для розвитку політичної свідомості й політичної активності населення;
- політико-правове регулювання виборчої кампанії;
- рівень політичної культури та специфіка процесу політичної соціалізації;
- адмінресурс.

3. *Регіональний рівень.* У цьому аспекті важливі такі дві групи особливостей: по-перше, об'єктивні особливості самих регіонів, а по-друге, ступінь важливості регіонального фактора в системі електоральних орієнтацій людей.

Першу групу особливостей частково досліджено у працях вітчизняних і зарубіжних політологів та соціологів. Мова про те, що за аксіому приймаються відмінності регіонів: за природнокліматичним і сировинним ресурсом; співвідношенням частки промислового і сільськогосподарського виробництва; рівнем соціально-економічного розвитку; кількістю, щільністю, демографічним і соціально-професійним складом населення; розподілом населення за типами населених пунктів; рівнем зайнятості населення; етнічним складом населення; наявністю і дієвістю політичних партій і рухів, профспілкових об'єднань, релігійних об'єднань різних конфесій; політичними орієнтаціями і рівнем соціально-політичної активності різних груп населення.

Регіональний фактор у системі електоральних орієнтацій людей насамперед впливає:

а) на рівень електоральної активності населення. Чим більше сільського населення в регіонах, тим, як правило, вищий рівень його електоральної активності. Проте електоральна активність у сільських

районах, що прилягають до міст, особливо мегаполісів, нижча, ніж у віддалених від них регіонах;

б) на діапазон політичного вибору населення. Чим більше урбанізований регіон, чим більше насичена його соціально-професійна структура, тим більше політичних партій і блоків мають шанс здобути голоси електорату;

в) на персоналізацію електорального вибору населення. Переважно у сільських регіонах, а також регіонах компактного проживання національних меншин фактор особистості лідера партії чи руху, а також фактор кандидата, висунутого по мажоритарному округу, має більше значення, ніж в урбанізованих промислових регіонах, де фактор політичної програми партії, руху чи окремого кандидата має більшу вагу.

4. *Рівень малих соціальних груп*, до яких включені громадяни (наприклад, трудові колективи, академгрупи, сім'ї, коло друзів). Згідно з результатами соціологічних опитувань, сім'я, коло друзів мають вирішальне значення при голосуванні.

5. Індивідуально-психологічні характеристики виборців регіону [353, с. 135–144].

Власне кажучи, в цьому звуженні фокусу дослідження аналізу й полягає сама ідея методології «воронки причинності». При цьому спуск з макро- на мікрорівень дозволяє поєднати структурні і процедурні методи аналізу. Це, звичайно, не виключає можливості спеціалізованого аналізу якогось із цих рівнів, узятого окремо.

Схематично описану дослідницьку модель можна зобразити таким чином, де чітко прослідковуються основні чинники впливу на поведінку виборців (Див.: Рис.2.3.3).

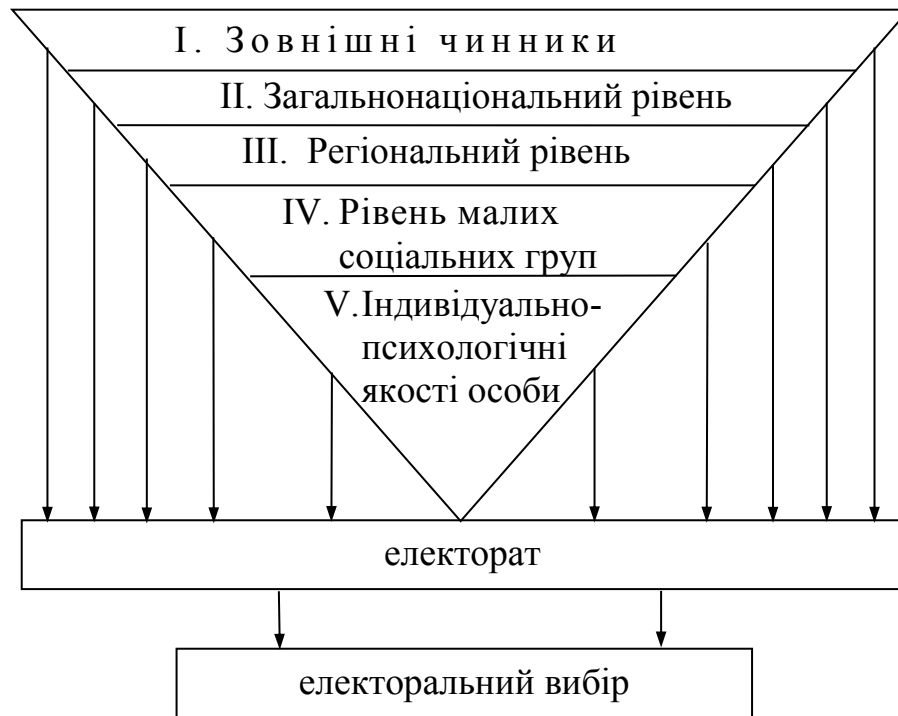

Рис. 2.3.3

**«Воронка причинності» – просторова схема чинників впливу
на поведінку виборця**

Отже, використовуючи описану методологію, необхідно, по-перше, пам'ятати, що це один із варіантів того, як можуть досліджуватись чинники електорального впливу. По-друге, прогностні можливості дослідження електоральної поведінки завжди є обмеженими, що пов'язано з самою специфікою виборчого процесу: «точно так, як мало хто бажає знати дату власної смерті, так само мало бажають знати точні результати виборів (для когось це «політична смерть» – Ю.О.). Точний прогноз виборів, наприклад, за місяць до виборів, залишить без усякого сенсу подальше політичне життя» [293, с.36]. По-третє, слід враховувати специфіку виборчої кампанії. По-четверте, запропонована методологія може бути ефективною тільки тоді, коли буде поєднана з моніторингом (опитуванням, вивченням) суспільної думки.

2.4. Емпіричні методи дослідження електоральних процесів

Теоретичний аналіз електоральної поведінки є неповним без використання емпіричних методів дослідження. До основних напрямів емпіричного дослідження поведінки виборців можна віднести статистичний аналіз результатів виборів, вивчення суспільної думки шляхом опитування громадян, розрахунок індексів.

Дослідження статистичних матеріалів результатів виборів використовується досить давно. Вже Е.Берк і І.Бентам робили спроби застосувати аналіз такого типу. Реформатори англійського парламенту в першій половині XIX століття користувалися статистичними підрахунками для аргументації своїх проєктів. «Наприкінці XIX ст. О.Ліббей розробив статистичну географію виборів, а в першій половині XX ст. цей напрям було застосовано в роботах великої групи вчених, серед яких виділяються Г. Гознелл і Т.Тінгстен, які розробили теоретичні основи систематичних досліджень поведінки виборців на базі статистичних даних», – відзнає в своїй роботі польський учений Є. Вятр [97, с.122].

Ідеї Г. Гознелла і Г. Тінгстена щодо використання статистичних даних при вивченні поведінки виборців широко використовуються вченими і в наш час. Цей метод дослідження поведінки електорату дозволяє зробити низку теоретичних узагальнень, які неможливо здійснити іншими методами і які не перекреслюються подальшими дослідженнями виборчого процесу. Але є і чимало проблем, які неможливо вирішити, використовуючи статистичний метод дослідження. Як правило, виборча статистика тільки частково, і тільки в деяких країнах дозволяє простежити зв'язок між демографічними і соціальними характеристиками та результатом вибору. З іншого боку, результати виборів свідчать про політичні пріоритети на момент голосування і нічого не говорять про мотиваційні чинники вибору.

Одним із найбільш поширених емпіричних методів є аналіз і вивчення суспільної думки на основі опитування громадян за допомогою цілої низки

опитувальних технологій. Термін «суспільна думка» вперше було використано англійським державним діячем Д.Солсбері для позначення моральної підтримки парламенту населенням країни. Предметом спеціального наукового аналізу її зробив Г.Тард [519, с. 24].

«Перше опитування громадської думки, безпосередньо пов'язане з організацією виборчої кампанії, – відзначає у своїй статті Е. Слободянюк, – було проведене у США ще в 1824 р.» [500, с.55]. Газета «Харрісберг Пенсільванієн» через своїх кореспондентів вивчала настрої громадськості у декількох округах щодо шансів чотирьох претендентів на президентський пост. Прогноз газети виявився досить вдалим. «Перше відоме опитування про ставлення до різних кандидатів, – на думку В. Кушерець, – було проведене в 1851 р. в штаті Мічиган» [255, с.30].

Але особливого резонансу набули опитування громадян, пов'язані з електоральними намірами, які були проведені журналом «Літерарі Дайджест» на початку ХХ століття, використовуючи метод бюлетенів. Так, у 1924 р. журналом було розіслано 16,5 млн. бюлетенів власникам телефонів і автомобілів. Прогноз перемоги республіканців при цьому був зроблений із похибкою 5,1 відсотка. У 1932 р. журналом поштою було розіслано 20 млн. бюлетенів (у редакцію повернулося 3 млн.). З точки зору правильності це було найбільш вдале опитування. Помилка становила 0,9 відсотка. Опитування цього журналу незабаром стали всесвітньовідомими. Складалося враження, що знайдено спосіб прогнозування результатів голосування і ніщо не може завадити популярності видання у сфері опитування. Але в 1936 р., використовуючи ту ж саму методика, журнал розіслав 10 млн. бюлетенів і помилився в прогнозах на 19,6 відсотка. Це була найбільш велика помилка, яка коли-небудь фіксувалась на той час при загальнонаціональних опитуваннях [4, с. 123].

Поряд із результатами опитувань різних газет і журналів у США почали регулярно публікуватись результати досліджень громадської думки двох дослідницьких комерційних центрів – фірми Е. Роупера («The Fortuna

Survey») та Американського інституту громадської думки Дж. Геллапа. Значному зростанню престижу і авторитету цих центрів сприяли результати правильно спрогнозованих ними президентських виборів.

Таким чином, з 30-х рр. ХХ століття у США починається новий етап у практиці вивчення суспільної думки. Для нього характерними є такі ознаки: по-перше, застосування чітких наукових методів аналізу з використанням теорії відносності і математичної статистики дозволили проводити вибіркові опитування; по-друге, використання вивіреного інструментарію, який мінімально впливає на результати опитування; по-третє, діяльність спеціальних інститутів із вивчення суспільної думки, найбільш відомими з яких є відкритий у 1935 р. Дж. Геллапом Американський інститут суспільної думки. «Відтоді, – відзначає Е. Слободянюк, – у США останнє перед виборами опитування громадян, як правило, точно називає переможця (винятком стали в 1948 р. обрання Г. Трумена, у 1968 р. – Л. Джонсона, у 1976 р. – Дж. Картера)» [500, с.55].

«На сьогоднішній день, – пише В. Кущерець, – у США нараховується більше 500 дослідницьких інститутів і центрів, які займаються вивченням громадської думки. В Західній Європі таких установ більше 300. Крім того, майже в усіх країнах існують різні приватні фірми, які цим займаються. Лише в Парижі таких фірм більше 200» [255, с.37]. Серед усього розмаїття існуючих у західних країнах різновидів опитування громадян з приводу електоральних уподобань можна виділити відкриті загальнонаціональні та регіональні опитування, результати яких широко публікуються, і закриті (конфіденційні), які проводяться на замовлення окремих політичних діячів, партій тощо.

Таким чином, якщо для США потрібно було більше сто років, щоб пройти дистанцію від «солом'яних опитувань» до наукового моніторингу суспільної думки, то в Україні цей процес відбувається дуже швидко. Слід відзначити, що «перші електоральні опитування, – пише в своїй праці О. Вишняк, – були проведені в 1989 р. сектором соціально-психологічних

проблем громадської думки відділення соціології Інституту філософії АН УРСР по виборах народних депутатів СРСР» [78, с.81]. Відтак, в Україні з кожним роком з'являється все більше соціологічних центрів з вивчення громадської думки як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях.

Аналіз наявної, хоча і незначної, вітчизняної та досить серйозної зарубіжної практики проведення виборчої кампанії, дозволяє вирізнити чотири головні типи опитувальних досліджень у процесі проведення виборів: базові дослідження і технології; пропагандистські дослідження і технології; прогнозні дослідження і технології; післявиборні дослідження і технології.

Результати опитувань поряд з аналізом статистичного матеріалу – це той емпіричний матеріал, який дає змогу фахівцю вивчати поведінку виборців. «Головна мета базових досліджень, на думку О. Петрова, це забезпечення виборчої кампанії інформацією, необхідною для її стратегічного планування» [393, с.60]. Починаються такі дослідження задовго до виборчої кампанії і закінчуються перед заключним етапом виборів. До завдань такого типу досліджень відносять: а) вивчення соціально-політичної ситуації в країні та у виборчому окрузі; б) визначення проблем, які особливо хвилюють виборців; в) аналіз ставлення електорату до соціальних інститутів суспільства, політичних партій, політичних діячів; г) дослідження іміджу кандидатів; д) дослідження соціальної структури виборчого округу та інші.

Пропагандистські виборчі технології мають вирішувати наступні завдання в ході виборчої кампанії: а) визначення основних пропагандистських напрямів виборчої кампанії; б) виявлення найбільш ефективних інформаційних каналів; в) визначення ступеня довіри електорату різним джерелам інформації; г) пошук «лідерів думок» та інші.

Надзвичайно актуальним для аналізу поведінки виборців є пошук «лідерів думок». Західні вчені на основі аналізу виборчого процесу дійшли висновку, що не завжди спостерігається взаємозв'язок між інтенсивністю

діяльності ЗМІ та електоральною поведінкою. Таким чином, була відкрита двоступенева модель потоку комунікації (ДПК) американськими вченими П. Лазарсфельдом і Б. Берельсоном. Сутність відкритого ефекту полягає в тому, що засоби масової комунікації (ЗМК), як правило, діють не безпосередньо на аудиторію, виборців, а немовби через «фільтр», через посередників, яких і було названо «лідерами думок».

Суттєве значення для вивчення поведінки виборців мають прогнозні соціологічні технології. Починаються вони, як правило, за місяць або два до виборів і закінчуються так, як це передбачено законами про вибори.

Однією з найбільш точних методик прогнозування результатів виборів є методика, яка була розроблена західними вченими і дістала назву *exit polls* (опитування на виході). Сутність методики полягає в тому, що в день виборів опитують тих громадян, які вже взяли участь у голосуванні. У такий спосіб уникають двох труднощів, властивих передвиборним опитуванням: потреби в ідентифікації тих, хто найвірогідніше братиме участь у голосуванні, та в оцінці частини тих, хто приймає рішення в останню хвилину. В Україні опитування за методом «*exit polls*» було вперше проведено в день парламентських виборів 1998 р. Фірмою «Соціс-Геллап» було опитано 10000 виборців, і результат був досить вдалим [604].

Не менш важливими для пояснення електоральної поведінки є і післявиборні опитувальні технології. Серед регулярних опитувань громадської думки електорату виборчого округу між виборами найзначущим є перше поствиборне опитування, проведене за місяць-півтора по завершенні виборів, коли «пристрасті вгамувалися» й усі учасники виборів, які щойно відбулися, «набули здатності» розумно, неупереджено відповідати на запитання соціологів.

Отже, опитування та вивчення громадської думки важливе для аналізу поведінки виборців з багатьох причин. По-перше, як стверджують американські політологи Д.Мангейм та К.Річ, «опитування надає досліднику інформацію п'яти типів: факти, знання, думки, ставлення, установки і звіти

про поведінку респондентів» [287, с.184]. По-друге, опитування дозволяють виявити основні проблеми, що хвилюють виборців. По-третє, опитування відкривають приховані важелі, за допомогою яких можна впливати на установки електорату. По-четверте, моніторинг суспільної думки дає можливість для створення бази даних щодо поведінки електорату. По-п'яте, опубліковані результати опитувань самі по собі справляють величезний ідеологічний вплив. Його американські фахівці називають ефектом «фургона з оркестром» («*band wagon*»). Ззовні все виглядає досить просто: кандидат йде попереду з відривом, і до нього приєднується більшість виборців. Відомий дослідник масової комунікації Дж.Клеппер в одній зі своїх праць наводить слова американця, що ілюструють психологію цього ефекту: «Мені було однаково, але я хотів голосувати за переможця» [500, с.56]. Проте, слід відмітити, такий вплив є неоднозначний і інколи має зворотний ефект.

Дослідники дійшли висновку, що все залежить від масштабів виборів і політичної культури виборців. За загальнонаціональної кампанії на виборців впливає така значна сукупність чинників, що вплив «фургона з оркестром» є мізерним. У разі виборів до місцевих органів управління цей ефект вдало працює на кандидата, широко відомого виборцям. Крім цього, слід також відзначити, що ефект «фургона з оркестром» впливає головним чином на людей без чітких політичних переконань.

Але є й інший бік опитування, пов'язаний з фальшивою інформацією, з маніпулюванням суспільною думкою. Тому у багатьох країнах світу існують спеціальні комісії, щоб протидіяти цьому. Автори колективної монографії «Американська суспільна думка і політика» наводять слова Дж. Геллапа, який підкреслює, що «його інститут і йому подібні становлять лише 5 відсотків усіх організацій, які проводять опитування, – 95 відсотків припадає на фірми полстерів, що займаються опитуванням на замовлення приватних клієнтів. І якщо 5 відсотків організацій дотримуються певних правил у своїй діяльності, то примусити додержуватись тих самих правил і решту 95% практично неможливо» [4, с.36].

Крім соціологічних опитувань і статистичної обробки інформації, в електоральних дослідженнях використовують чимало різного роду індексів, які вимірюють пропорційність / диспропорційність виборчих систем, ефективну кількість електоральних та парламентських партій, неусталеність партійних уподобань у ході виборів тощо. З одного боку, кількісні показники є досить очевидними, а з іншого, кількість голосів та місць, які отримує кожна партія в результаті виборів, є найкращими та найбільш точними даними.

Індекс ефективної кількості партій. Цей індекс запропонували М. Лааксо і Р. Таагеперою в 1979 р. Індекс обчислюється на підставі визначення розміру підтримки, яку має кожна партія під час виборів. Є два варіанти визначення розміру такої підтримки:

- а) на підставі виборів до парламенту (ефективне число електоральних партій);
- б) на підставі кількості депутатських місць, які належать тій чи іншій партії і виражені у процентному відношенні (ефективне число парламентських партій).

Індекс ефективної кількості партій, що взяли участь у виборах, розраховується за формулою: $ENPV = 1/\sum v_i^2$, де v_i – частка голосів i -тої партії. Обраховуючи індекс за умови участі великої кількості партій, слід робити обмеження (як правило, враховувати показники партій, які набрали на виборах більше 1 % голосів виборців).

Ефективна кількість парламентських партій розраховується за такою формулою: $ENPP = 1/\sum s_i^2$ для всіх партій, що отримують місця, де s – частка мандатів i -тої партії.

Вказані індекси досить часто різняться між собою. Ця відмінність полягає у неможливості забезпечити 100% трансформацію отриманих партією голосів на виборах у відповідну частку депутатських мандатів. Така невідповідність обумовлена, передусім, різними типами електоральних формул.

Окрім показників ефективної кількості партій та ефективних парламентських партій, є й інші мірила аналізу партійної системи: індекс агрегації, індекс фракційності, індекс урядової істотності [349, с. 23–25].

Індекс фракційності. Цей індекс був запропонований Д. Рає в книзі «Політичні умови електорального права» (1967 р.). У досконалій двопартійній системі, де кожна з партій отримує приблизно 50% голосів, індекс фракційності становить 0,5. Індекс фракційності між 0,5 та 0,67 свідчить про конкуренцію 2 партій. Індекс, вищий за 0,7 – це ознака багатопартійності, а рівень, нижчий за 0,5, свідчить про появу домінуючої партії. Таким чином, значення індексу фракційності є континуумом від досконалої однопартійної системи, коли одна партія отримує всі голоси виборців ($F=0$), до цілком фракціонолізованої системи, у якій кожний окремих виборець віддав голос за якусь партію ($F=1$) [501, с. 325].

Індекс агрегації (Л.Маєр). Цей індекс вимірює ступінь сконцентрованості партійних систем. Чим він більший, тим більше партій домінує в парламенті. При двопартійній системі він більше 10. Індекс розраховується як відношення відсотка парламентських місць найбільшої партії до кількості політичних партій, представлених у парламенті: $A = S / N$, де S – відсоток місць політичних партій у парламенті, а N – кількість політичних партій, представлених у парламенті.

Ступінь пропорційності / диспропорційності виборчих систем. Виборчі системи можна порівнювати за ступенем їх пропорційності чи диспропорційності, обраховуючи один або декілька показників співвідношення між часткою голосів, які отримали партії-учасники виборів, та часткою місць представницького органу, яку вони отримали.

Одним з найперших варіантів вимірювання ступеня диспропорційності став показник Д. Рає, запроваджений у 1964 р. Цей показник є фактично середнім різниці у відсотках отриманих партіями голосів та місць: $RI = 1/n \sum |v_i - s_i|$, де n – кількість партій, включених до підрахунку, v_i – відсоток голосів, отриманих i -ю партією, s_i – відсоток місць, отриманих i -ю партією. Для того,

щоб не залучати до підрахунку найменші партії, Д. Рає запропонував вводити бар'єр 5 % голосів виборців. Але запровадження порогу все ще не позбавляє показника занадто великої залежності від маленьких партій та часток отриманих ними голосів. Він не дозволяє побачити, які саме партії (ті, які отримали порівняно великі частки голосів, чи невеликі партії) отримали найбільший бонус у вигляді парламентських місць за рахунок функціонування тієї чи іншої системи.

З метою уникнення недоліку індексу диспропорційності Д. Рає у 1971 р. Дж. Лузмор та В. Хенбай запропонували індекс, що став іменуватися за їхніми іменами, у якому сума різниць у голосах та місцях ділиться не на кількість партій, а на 2: $LNI = 1/2 \sum |v_i - s_i|$.

На сьогодні найпоширенішим показником для вимірювання пропорційності результатів виборів є показник найменших квадратів М. Галлагера, запроваджений у 1991 р., який обчислюється таким чином:

$\sqrt{\frac{1}{2} \sum_i (v_i - s_i)^2}$, де v_i – відсоток голосів, який отримала i -а партія чи кандидат, s_i – відсоток місць у законодавчому органі, яку отримала i -а партія або кандидат, і може набирати значення від 0 до 100. 0 означає ідеальну пропорційність, а 100 – що якимось чином кандидат (або партія), що не давав жодного голосу, отримав місце [80, с. 209]. Таким чином цей індекс дозволяє найбільше зафіксувати великі відхилення, надаючи меншу вагу невеликим відхиленням.

У пропорційних системах зазвичай показник диспропорційності становить менше 1. Непропорційні системи з низькими рівнями диспропорційності мають цей показник у межах від 1 до 6; системи з середнім рівнем диспропорційності – від 7 до 12; з високим – 13 – 20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він рідко перевищує 20 – 25.

Показник може враховувати політичні партії, які не здобули місць у парламенті, таким чином оцінюючи пропорційність виборчої системи як

такої. Також показник може фокусуватися тільки на тих партіях, які пройшли до парламенту, тоді він оцінює пропорційність результатів виборів. У цій роботі перевагу віддано першому варіанту, який досліджує пропорційність системи у цілому.

Свій варіант обчислення індексу диспропорційності запропонував А. Лейпхарт. Він пропонує цей індекс враховувати як середню величину між відсотком отриманих голосів і місць у парламенті двох найбільших партій.

$$L = \frac{|V_1 - S_1| + |V_2 - S_2|}{2}$$

Поширеним у порівняльній політології для оцінки виборчих систем є *Індекс пропорційності Р. Гюнтера*. Вимірює пропорційність і результати виборів. Теоретично найбільшим індексом пропорційності може бути 100. Високий рівень індексу означає, що всі партії, які входять до складу парламенту, мають приблизно однаковий розподіл. Низький означає, що виборча система сприяє виключно великим партіям.

$$Ip = 100 - \frac{|V_1 - S_1| + \dots + |V_n - S_n|}{2}$$

V – відсоток голосів, отриманих на виборах;

S – відсоток отриманих мандатів [349, с. 29–35].

Вплив партій і виборів на демократизацію вивчаються за допомогою *індексу Т.Ванханена*. Він використав два кількісні індикатори для виміру демократизації:

- 1) рівень конкуренції визначається за часткою голосів, які отримали опозиційні партії на виборах. Ця частина вираховується відношенням відсотків голосів, які отримала урядова партія від ста;
- 2) рівень електоральної участі визначається як частина населення, яка взяла участь у голосуванні. Ця частина вираховується у процентах від усього населення країни.

Індекс розраховується за формулою:

$$I_d = \frac{K \times Y}{100}$$

Індекс електоральної неусталеності (мінливості) партійних уподобань. За допомогою показника електоральної мінливості можна визначити, наскільки перерозподілилася підтримка виборців між політичними партіями від одних виборців до інших [120]. Електоральна мінливість підраховується додаванням чистої зміни у процентах голосів, отриманих або втрачених кожною партією від одних виборів до інших, що потім ділиться на два. Цей показник в індустріалізованих демократіях становить 9,7, у старих латиноамериканських демократіях – 20,5, у трьох південноєвропейських країнах – 15,7, у восьми нових латиноамериканських країнах – 30,0, пострадянських країнах – 35,3 [360].

Чиста мінливість розраховується з використанням офіційно опублікованих результатів виборів. У 1979 р. М. Педерсен запропонував для розрахунку чистої мінливості таку формулу: $V_t = \frac{1}{2} \sum |\Delta p|$, де Δp – зміна у відсотку голосів, які отримала партія під час двох виборів підряд [120]. Вона успішно використовувалася протягом майже 20 років, але останнім часом неодноразово пропонували її модифікувати або доповнити показник чистої мінливості ще одним показником [349, с.22–47; 352, с.45–49].

Така ситуація пов'язана зі складністю обрахунку чистої мінливості для країн Центрально-Східної Європи та нових незалежних держав. Проблема полягає в тому, що в країнах цього регіону з нестабільною партійною системою партії виникають і зникають, не перейшовши межу двох виборів, що вносить суттєву неточність у показник мінливості.

Отже, аналіз виборчого процесу, електоральної поведінки повинен поєднувати в собі як специфічні теоретичні, так і емпіричні методи, тому що тільки в результаті їх вдалого поєднання можна отримати якісні результати дослідження поведінки виборців.

Висновки до 2 розділу

Другий розділ присвячено вивченню методологічних підходів до проблематики дослідження; розкриттю сутності виборчого процесу, поведінки виборців, аналізу особливостей участі політичних партій у виборчих процесах.

Показано вплив різних виборчих систем на формування вищих представницьких органів влади. Вказано позитивні риси і недоліки мажоритарної, пропорційної та змішаної виборчих систем. Виокремлено критерії ефективності виборчих систем. Наголошено на необхідності врахування політичних та соціокультурних особливостей розвитку держави при встановленні типу виборчої системи.

Акцентовано увагу на таких особливостях різних виборчих систем: при мажоритарній системі як політичні партії, так і уподобання виборців мають тенденцію організовуватися щодо одного соціально-економічного або ліво-правого виміру, а система пропорційного представництва сприяє формуванню багатовимірною голосування.

Констатовано, що парламентські вибори в Україні впродовж досліджуваного періоду відбуваються за новими законами: мажоритарна система абсолютної більшості (1994 р.), змішана виборча система (1998 та 2002 рр.), пропорційна система закритих загальнонаціональних списків (2006 та 2007 рр.), змішана система (2012 та 2014 рр.). Зроблено висновок про недоцільність постійної зміни умов проведення виборів та про запровадження в Україні пропорційної виборчої системи регіональних партійних списків.

Розглянуто партійну складову в організації і проведенні виборчих кампаній. Виборча функція партій відіграє важливу роль у системі влади кожної демократичної держави. Цю функцію без перебільшення можна назвати головною, оскільки всі інші опосередковано пов'язані з нею.

Політичні партії у форматі партійних систем і є основними суб'єктами виборчого процесу.

Установлено, що вирішальний вплив на еволюцію партійної системи України мають такі інституційні та соціетальні чинники: форма правління, виборча система, соціально-політичні поділи та особливості трансформаційного процесу.

Здійснено аналіз особливостей функціонування політичних партій і партійних систем в умовах трансформаційних процесів. Зроблено висновок, що важливим для електорального дослідження молодих демократій є той факт, що партії, які в них утворюються, функціонують за принципами всеохоплюючих, картельних партій та партій постматеріальних цінностей.

Розглянуто основні теоретичні підходи до вивчення електоральної поведінки, які започатковані в західній політичній науці: а) біхевіоральний, котрий вивчає соціально-структурні аспекти електоральної поведінки; б) інституційний, який вивчає вплив інституційних чинників (виборча система, форма правління тощо) на виборчі процеси і поведінку виборців; в) транзитологічний, в рамках якого досліджується вплив виборів на трансформаційні процеси в суспільстві.

У рамках біхевіористського підходу виокремлено чотири основні теорії (моделі) електоральної поведінки: соціологічну, що пояснює електоральний вибір солідарністю з певними соціальними групами; соціально-психологічну, яка акцентує увагу на ідентифікації виборців з певними партіями та ідеологіями; теорію раціонального вибору та екологічну теорію. Показано їх пізнавальні можливості та недоліки, зроблено висновки щодо можливості застосування для вивчення поведінки українських виборців.

У рамках інституційного підходу вивчено вплив інституційних чинників на електоральну поведінку. У рамках транзитологічного підходу досліджено яким чином виборчі процеси впливають на перебіг демократичного транзиту, а також як транзит впливає на структурування поведінки виборців, і насамперед за рахунок інституціалізації соціополітичних поділів.

Обгрунтовано, що методологію, яка дозволяє поєднати загальнонаціональний і регіональний рівні електоральних досліджень, було апробовано і вперше використано А. Кемпбелом та його колегами і названо ними «воронкою причинності». Використання методології «воронки причинності» передбачає здійснення політичного аналізу факторів електорального впливу, що послідовно звужує фокус дослідження від макро до мікрорівнів.

Відповідно до авторської моделі чинники, які впливають на мотивацію електорального вибору, можна аналізувати на п'яти умовних рівнях змінних: зовнішньополітичні чинники, загальнонаціональний рівень, регіональний рівень, рівень малих соціальних груп, індивідуально-психологічні характеристики виборців регіону.

До основних напрямів емпіричного дослідження виборчого процесу і поведінки виборців можна віднести статистичний аналіз результатів виборів, вивчення суспільної думки шляхом опитування громадян, розрахунків різного роду індексів.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної практики проведення виборчих кампаній дозволяє вирізнити чотири головні типи опитувальних досліджень у процесі проведення виборів: базові, пропагандистські, прогнозні та післявиборні дослідження і технології. Наголошено, що кожний тип опитувальних досліджень виконує специфічні завдання при вивченні електоральних процесів.

Зазначено, що крім соціологічних опитувань та статистичної обробки інформації в електоральних дослідженнях використовують різного роду індекси, які вимірюють пропорційність / диспропорційність виборчих систем, ефективну кількість партій, неусталеність партійних уподобань тощо.

Основні положення 2 розділу автор оприлюднив у таких публікаціях [58; 59; 60; 164; 348; 349; 350; 352; 353; 359].

РОЗДІЛ 3

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

3.1. Особливості дослідження регіонального політичного простору в політичній науці

Для дослідження регіональних політичних процесів використовується міждисциплінарний підхід – застосовуються методи як політичної науки, так і методи електоральної географії. Зважаючи на те, що політика в регіоні визначається не тільки політичними факторами, при вивченні регіональних політичних явищ запозичуються також напрацювання інших дисциплін – культурології, етнології, конфліктології, соціології, правознавства, економіки.

Ключовими категоріями регіональних електоральних досліджень, на нашу думку, є такі: регіон, регіоналізація, регіоналізм, регіональна ідентичність, електоральний простір / регіональний електоральний простір. Крім того, вивчаючи регіональні політичні процеси, можна виокремити і чимало інших категорій, які використовуються науковцями: централізація, децентралізація, федералізація, автономізація, деволюція тощо.

Передусім слід відмітити, що про регіональні політичні процеси ми можемо говорити тільки у територіально неоднорідній країні. Російський вчений Р.Туровський під поняттям «територіально неоднорідна (гетерогенна) країна» розуміє країну, де регіональні політичні процеси більш-менш автономні в порівнянні з загальнонаціональними і справляють вплив на хід подій на рівні держави [554, с. 139]. До таких країн він відносить: федеративні держави, а також унітарні держави, де розвинутий інститут регіональної автономії (Італія, Іспанія); великі унітарні держави, в яких через їхній розмір і різноманіття розвинуте регіональне політичне життя (Франція,

Україна); поліетнічні держави (Індонезія) або моноетнічні країни з традиційним розподілом на регіональні клани (Таджикистан); держави, які мають у своєму складі особливі етнічні ареали, де розвинуті сепаратистські настрої (Великобританія).

Регіон як історично сформована територіальна одиниця з певними природними, економічними, культурними особливостями, з наявною (хоч і не обов'язково розвиненою) регіональною ідентичністю населення може мати внутрішньонаціональні або транснаціональні кордони, відігравати інтеграційну або дезінтеграційну роль, бути втіленням принципів субсидіарності і децентралізації управління або використовуватися сепаратистами для розколу країни. Відповідно й регіоналізм як обґрунтування й реалізація цих суперечливих функцій регіону має розглядатися як амбівалентне явище, зміст якого змінюється залежно від місця і часу.

У політичній науці існує безліч підходів до трактування сутності поняття «регіон». В «Політичній енциклопедії» регіон трактується як: 1) частина території країни (район, область та ін.), що вирізняється сукупністю природних або історично усталених економічних та географічних умов і національним складом населення; 2) група країн, які межують і становлять окремий політико-економічний та географічний регіон і мають спільні ознаки, які відрізняють його від інших подібних утворень [322].

Регіон також можна розглядати як господарсько-економічну спільність (наприклад, український Донбас, німецький Рур), адміністративну одиницю (область – в Україні, земля – у Німеччині) як культурно-історичну територію (Гуцульщина – в Україні, Нова Англія – у США) тощо.

З точки зору суб'єктності політичного процесу регіон можна розглядати двояким чином: а) як об'єкт державного управління з єдиним територіальним простором, що вирізняється певними ознаками (географічними, економічними, історичними, етнічними та іншими); б) як організований у

просторі суб'єкт ухвалення політичних рішень, який виступає як суб'єкт самоврядування та самостійний фактор політичного тиску.

На основі визначень поняття «регіон» можна зробити висновок, що головними його складовими є: а) певна територія, яка географічно виокремлюється зі складу загальної території країни; б) населення, яке проживає на цій території та має певні спільні особливі характеристики щодо решти населення країни; в) регіональна самоідентифікація або самоусвідомлення наявності у цієї групи людей певних особливостей, які відрізняють їх від загалу.

На нашу думку, головною з ознак, яка відрізняє один регіон від іншого, є регіональна ідентичність. У дослідженні «Політичні ідентичності в сучасній Україні» науковці виходили з того, що ідентичність – продукт інтеракцій, результат зіткнення конкуруючих (до взаємовиключності) дискурсів, підґрунтя політичних дій і політичної поведінки (українських громадян) [414, с.8–14].

Регіональна ідентичність, як різновид колективної ідентичності, є набором об'єктивних та стійких ознак, з якими себе ототожнює індивід і спільнота (когнітивний елемент), суб'єктивним способом їх сприйняття та обґрунтування (емоційно-афективний елемент). Ідентичність передбачає стійку й послідовну тотожність між членами однієї групи (регіону) з об'єктивними характеристиками, рисами, які усвідомлюються, відчуваються суб'єктивно в контексті власного досвіду, історичної пам'яті. Саме розуміння ідентичності як чинника регулювання політичної поведінки (індивідуальної та колективної) зумовлює її вплив на політичний процес та увагу до її конструювання з боку політичних еліт. Регіональна ідентичність є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії.

Найважливішим, базовим чинником у формуванні регіональних ідентичностей України, на нашу думку, стала історія, тобто історичний

досвід, набутий мешканцями цих регіонів у процесі історичного розвитку, який характеризувався значними періодами бездержавності й перебуванням у складі різних держав та імперій. Упродовж майже тисячолітньої історії, за винятком епохи Київської Русі, короткочасного існування держави Богдана Хмельницького та УНР, українська спільнота, її сегменти територіально в різні періоди перебували у складі Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, Румунії, Чехословаччини і, врешті, Радянського Союзу

Регіональна ідентичність як суб'єктивна соціально-географічна реальність формується на підставі почуття спільності володіння та користування певною територією, власних соціальних зв'язків, способів організації життєдіяльності, системи цінностей, що відрізняються від загальноприйнятих, а також соціальними інститутами. Територіальність постає як фундаментальна характеристика людської поведінки й передумова самоорганізації спільнот. В умовах трансформаційних суспільних процесів регіональна ідентичність певною мірою може переважати над національною, тобто регіональна ідентифікація сильніше виявляється в суспільствах, де не завершився процес формування національної ідентичності і територіальна ідентифікація стає домінуючою.

Отже, регіональну ідентичність можна трактувати як усвідомлення культурної, історичної, етнічної тощо окремішності населення певного регіону. Основними параметрами регіональної ідентичності, в межах яких спостерігається полярність інтересів та цінностей, є: а) ступінь лояльності до державної влади; б) зовнішньополітичні орієнтації; в) мовні пріоритети; г) конфесійні уподобання; д) домінанти історичної пам'яті; ж) питома вага «лівих» чи «правих» політичних настроїв.

З-поміж різних видів колективної ідентичності політична має важливе значення для розуміння електоральних процесів. У колективній монографії «Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості» автори ідентичність трактують у вузькому і широкому розумінні. У вузькому розумінні під політичною ідентичністю розуміють сукупність найбільш

значущих для групи чи індивіда політичних орієнтацій, які справляють визначальний вплив на політичну поведінку. Сформувавшись у процесі соціалізації, індивід обирає для себе відповідні власним уподобанням політичні цінності, ідеали, норми, внаслідок чого вибудовує власну систему співвіднесення себе із певною соціальною групою чи політичною спільнотою. На цьому рівні політична ідентичність існує у формі активних соціальних установок, які визначають коло прав і обов'язків особи чи групи, формують політичну позицію й прихильність до певних символів.

У ширшому сенсі політична ідентичність розглядається як культурна норма, що визначає позиціонування індивіда чи групи у складному світі політики, а також мережу зв'язків, які виникають на цьому ґрунті. Саме це позиціонування «навантажує» людину позитивними чи негативними емоціями, допомагає їй у процесі самоототожнення із прийнятими у тому чи іншому середовищі зразками поведінки й ціннісними стереотипами. Політизована колективна ідентичність формує притаманний певному соціуму ступінь інтересу до політики, лояльності до влади, залученості до організованої громадсько-політичної діяльності, а також парадигму сприйняття себе через ставлення до іншого [167, с. 179].

На думку Є.Куценка, формування регіональної ідентичності як реальної чи уявної сукупності ціннісних орієнтацій населення певної території країни є вагомим політичним ресурсом для виборчих технологій (а точніше, виборчих аксіотехнологій – маніпулятивних виборчих практик, які експлуатують ціннісні пріоритети громадян різних регіонів, штучно протиставляючи їх та зіштовхуючи між собою) [253, с. 211].

Розділеність та сегментованість українського суспільства за факторами тривалої дії підсилює також фрагментованість регіональних еліт, які висловлюють та реалізують «вузькі» місцеві політичні чи економічні інтереси, що ще більше перешкоджає формуванню на основі локальних регіональних ідентичностей єдиної для всього українського народу ідентичності.

Традиційно під регіональною політичною елітою в Україні мають на увазі губернатора, голову обласної ради, голів місцевих партійних осередків та мерів обласних центрів. Проте часто ці політичні гравці є так званими «намісниками», які пасивно ретранслюють накази «центру» та контролюють їх виконання на підзвітній території, не будучи при цьому реальними виразниками інтересів регіональної спільноти.

Структурування української регіональної політичної еліти, на думку Ю. Сокирки, відбувалося за трьома критеріями: особистісним, інституційним та партійним. Особистісний критерій передбачає наявність лідерів, навколо яких формуються відносно стійкі команди, групи, клани. В кожній місцевості є своя структура, що сформувалася на основі особистих відносин, що прямо впливає на прийняття кадрових рішень. Інституційний критерій визначає структурування еліти за ознакою належності до тих або інших владних структур, між якими є свої протиріччя. Такими інститутами в українських реаліях є адміністрація області, обласна рада, міська, районна, селищна ради. Структурування регіональної еліти за партійною ознакою перебуває в прямій залежності від преференцій жителів певного регіону, від тієї електоральної культури, яка тут сформувалася [504].

Інституційною ознакою високого рівня регіональної ідентичності та специфічної регіональної політичної культури є наявність регіональних політичних партій. Якщо ж необхідний рівень розвитку регіональної ідентичності відсутній, то такі партії також відсутні, або їх діяльність має маргінальний характер.

Під поняттям «регіональні партії» слід розуміти політичні партії, які не просто діють на певній території, а виступають за зміну прав цієї території стосовно центру, особливо ті, що виступають за незалежність власних територій у складі існуючих держав. Слід відзначити, що регіональні партії є особливим типом партій, які покликані представляти в органах влади консолідовані регіональні інтереси.

Основна функція регіональних партій – мобілізація на основі територіальної ідентичності. Партійна мобілізація зазвичай зосереджується навколо «критичних подій і специфічних проблем» регіону.

А. Романюк до причин піднесення регіональних партій відносить по-перше, наявність певної правової невпорядкованості відносин між центром і регіоном, незалежно від того, які питання покладено в основу – економіку, розвиток національної мови, релігії, культури. По-друге, реакцію на зростання повноважень наднаціональних європейських інститутів, коли національні державні органи змушені були передавати до Страсбургу частину своїх повноважень [475, с. 131].

Р.Туровський у статті «Регіональний вимір електорального процесу: концептуальні засади дослідження», описуючи методологію дослідження регіональних електоральних процесів, характеризує сутність регіональних політичних партій. При цьому партії з яскраво вираженою регіональною підтримкою, на його думку, не обов'язково підпадають під чітке визначення регіональної партії. До останніх належать тільки партії, які захищають саме регіональні інтереси в умовах добре вираженої регіональної ідентичності, яка не має етноконфесійної основи. Це – ідеальний тип регіональної партії. Однак більш поширеним є проміжний тип, коли партії мають яскраво виражену регіональну підтримку, але при цьому висловлюють інтереси етнокультурних груп (етнорегіональні партії) або інтереси домінуючих на цій території соціальних груп (соціально-регіональні партії). Ідеально типові загальнонаціональні партії, на його думку, повинні мати відносно рівну підтримку в більшості регіонів і опиратися на екстериторіальну за походженням підтримку соціальних груп [554, с. 146].

В. Швейцер у своїй науковій розвідці «Регіональні партії виходять на авансцену» констатує, що регіональні партії різняться між собою за сукупністю ідентифікаційних ознак. Цими ознаками, на його думку, є такі: а) національні (етнічні), б) регіональні (територіальні), в) лінгвістичні (мовні), г) конфесійні (релігійні) [612, с. 88].

Відповідно до статті 3 закону «Про політичні партії в Україні», партії у нашій країні можуть створюватись і діяти лише з всеукраїнським статусом [190, с. 41]. Таким чином, закон не передбачає можливості реєстрації та діяльності регіональних партій. Ці норми були критично оцінені Венеціанською комісією. Остання, зокрема, відзначила, що відповідне положення «є юридичною перешкодою на шляху утворення партій, які зосереджували б свою діяльність на питаннях регіонального значення» [168, с. 418].

У 2010 р. голова Харківського обласного відділення Комітету виборців України М. Камчатний виступив з ініціативою створення легального інституту регіональних політичних партій в Україні, які могли б брати участь тільки в місцевих виборах. Але ідея широкої підтримки не знайшла. Однак де-факто такі партії існують. Варто відзначити, що Партія регіонів до 2006 р. була саме такою суто регіональною партією, діяльність якої не виходила за межі кількох районів Луганської області.

До головних причин виникнення регіональних політичних партій в Україні можна віднести:

- 1) регіональний поділ України на Захід – Схід. Фундаментальний поділ України уособлює мовне та етнічне розмежування. На Заході і в Центрі найбільша питома вага належить власне титульній нації, а на Сході і Півдні зосереджено мешкає багатомільйонна меншина генераційно укорінених етнічних росіян [234];
- 2) етномовне розмежування та компактне проживання національних меншин на певній території. Виокремлюють такі типи етнічних партій – партії титульних етносів, партії корінних народів та партії національних меншин;
- 3) бажання відомих особистостей (політиків, підприємців) створити власні партійні структури для того, щоб мати можливість брати участь у політичному житті регіону;

- 4) створення «адміністративних партій» (партії влади) керівниками областей, міст тощо;
- 5) небажання балотуватись як від провладних партій, так і від опозиційних. А такими є «місцеві партії», які захищають партикулярні територіальні інтереси;
- 6) до однієї з причин піднесення регіональних партійних структур можна віднести розмежування у часі проведення місцевих і парламентських виборів. До 2010 р. місцеві і парламентські вибори проводилися в один і той же термін. Починаючи з 2010 р. місцеві вибори проводяться окремо від парламентських;
- 7) нормативно-правова основа діяльності та участі політичних партій України у виборчому процесі. Політичні партії в Україні є жорстко централізованими, а відтак досить часто місцевим політикам важко знайти спільну мову щодо виборів з керівниками партії у столиці [286, с.95].

Регіональні політичні партії в Україні стали яскравим феноменом місцевих виборів 2010 та 2015 рр. Електоральні показники регіональних політичних партій за результатами місцевих виборів 2015 р. подано в Таблиці 3.1.1.

Таблиця 3.1.1

**Електоральні показники «регіональних» політичних партій
за результатами місцевих виборів 2015 р.**

Регіон	Регіональні політичні партії
Західний	Закарпатська область (ПП «Єдиний центр» – 22, 79 % (19 депутатських мандатів), Івано-Франківська область – ПП «Воля» – 6,61 % (7), Рівненська область – ПП «Конкретних справ» – 6, 36 % (6), у Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях – ПП «Громадянський рух «Народний контроль» з результатами 5, 23 % (5), 6, 64 % (5), 6, 35 % (4) відповідно.
Центральний	м. Київ (міська рада) – ПП «Єдність» – 7,81 % (15), Полтавська область – ПП «Рідне місто» – 7,01 % (6), ПП «Партія простих людей С. Капліна» – 8,12 % (8), Хмельницька область – ПП «За конкретні справи» – 18,35 % (19), Черкаська область – ПП «ВО «Черкащина» – 19,05 % (16), Сумська область – ПП «Воля народу» – 7, 5 % (6).

Південно-Східний	Запорізька область – ПП «Нова політика» – 5,56 % (6), Одеська область – ПП «Довіряй ділам» – 11,01 % (12), Миколаївська область – ПП «Нова держава» – 5,75 % (4).
------------------	---

Відправною точкою для дослідження регіонального виміру електорального процесу має стати уточнення поняття «електоральний простір». У політичній науці електоральний простір інтерпретують по-різному: а) як конфігурацію політичних сил у виборчому процесі; б) як стійкі взаємини виборців, які мають соціально-політичні позиції в електоральному процесі й у зв'язку з цим є постійно діючою, загальною умовою перебігу електорального процесу; в) через призму категорії «політичний ринок» тощо. Однак у вказаних інтерпретаціях немає просторової складової, атрибуту протяжності. На нашу думку, при використанні цього поняття обов'язково потрібно враховувати просторову складову. Доцільно використовувати поняття «електоральний простір» саме в географічному сенсі, але при цьому в жодному разі не відриваючи його від суспільно-політичного життя.

При такому підході електоральний простір має два виміри – соціокультурний і регіональний. Ми не можемо розглядати регіональні особливості електорального процесу без одночасного і паралельного розгляду соціокультурних закономірностей голосувань. В рамках соціокультурного виміру доцільно розглядати дві його складові – соціальну і етнокультурну.

Головним елементом електорального простору є територіальні общини (локальні спільноти). Під територіальним співтовариством розуміються люди (для нас важливий електорат, тобто учасники електорального процесу), які населяють територію з визначеними межами.

На думку вітчизняної дослідниці Л.Угрин, до власне українських, відмінних від західних особливостей територіальної диференціації вітчизняного електорального простору, слід віднести такі: регіональні відмінності в Україні значно глибші, ніж у країнах Європи, і набувають рис цивілізаційного характеру; регіональні ідентичності сформувалися раніше, ніж виникла держава; переважання (особливо на Сході та Півдні)

регіональної та місцевої ідентичностей над загальнонаціональною і державною; дихотомічність регіональних ідентичностей Заходу та Сходу, особливо на ідеологічному та політичному рівнях, елементи чужості у взаємсприйнятті; взаємозумовленість регіональних та політичних ідентичностей; спроби конструювання етнічних відмінностей (української та російської) як основи західноукраїнської та східноукраїнської ідентичності; вплив зовнішніх чинників на відтворення та конструювання регіональних ідентичностей в Україні [562, с. 12].

Таким чином, електоральний простір України є неоднорідним. Це гетерогенне утворення, яке складається з декількох електоральних регіонів, кожний із яких характеризується своєю специфікою. В цілому серед причин виникнення електоральних регіонів України можна назвати історичні (розвиток українського суспільства в межах різних держав); етнолінгвістичні (етнокультурна, мовна гетерогенність українського суспільства); ідеологічні (ідеологічне розмежування населення України – було фактором диференціації електорального простору до 2002 р.); релігійні (конфесійна гетерогенність); економічні (суттєві соціально-економічні розбіжності між регіонами України); зовнішньополітичні (різні геополітичні орієнтації регіонів); розбіжності у ставленні до політичного режиму (орієнтація на правлячі політичні сили та опозицію); політична активність регіональних політичних еліт / фінансово-промислових груп.

Оскільки електоральний простір тісно пов'язаний з особливостями суспільно-політичного розвитку країни, то його конфігурація повною мірою залежить від особливостей розвитку політичних процесів у державі. На нашу думку, можна виокремити 3 етапи еволюції електорального простору України. На кожному з них він мав своєрідну конфігурацію, яка була обумовлена низкою чинників.

Перший етап (1991–2004 рр.). Початкова диференціація електорального простору України була обумовлена президентськими виборами 1991, 1994 рр. та парламентськими виборами 1994 р. За результатами цих виборів

науковцями виявлено диференціацію електоральних переваг українців за регіональною ознакою. Як вважають автори монографії «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття», в цей період поступово окреслилися контури ключової осі протистояння між «прозахідниками» (прихильниками повноцінної незалежності та західної зовнішньополітичної орієнтації) і «євразійцями» (апологетами поглиблення зв'язків у межах колишнього СРСР) [164, с. 134]. Структурування електорального простору відбувалося переважно на ідеологічній основі: «правий» Захід та «ліві» Схід, Південь і Центр країни.

Певні зміни у структуруванні електорального простору України з'являються за результатами парламентських виборчих кампаній 1998 і 2002 рр. та результатами президентських виборів 1999 р. Конфігурація електорального простору характеризувалася такими ознаками: по-перше, актуальним залишалася протистояння лівих сил і центристів (з прихильними до них правими). По-друге, роль ідеологій у структуруванні електорального простору залишалася домінуючою, хоч парламентська кампанія 2002 р. і стала останньою ідеологічною боротьбою політичних сил за виборця. По-третє, на цьому етапі з'являються нові агенти структурування електорального простору України – регіональні еліти як носії регіональних ідентичностей, що дало підстави дослідникам стверджувати про зародження нової осі територіальної диференціації електоральних переваг – геополітичної («прозахідна – проросійська» вісь) [221, с. 54–55; 252]. По-четверте, саме в цей час проходять перше випробування та набувають популярності різноманітні виборчі технології (в тому числі й аксіотехнології). Таким чином, наприклад, у виборчій кампанії 2002 р. з'являється мапа з трьома сортами регіонів України тощо.

Початком другого етапу (2004–2013 рр.) стали президентські вибори 2004 р. Конфігурація електорального простору була обумовлена постмайданними протистоянням «помаранчевих» і «біло-блакитних» політичних сил. Ідеологія перестала бути дієвим фактором в регіональній

диференціації електорального простору України. Саме тому виборчі програми політичних партій і кандидатів стають схожими і являють собою поєднання взаємовиключних, а інколи ідеологічно протилежних ідеалів і цінностей. Це свідчило про їхню другорядну, допоміжну роль у завоюванні прихильності виборців. Водночас, на думку Є. Куценка, вперше в основу регіональної диференціації електорального простору було покладено виборчі технології, а точніше, аксіотехнології – цілеспрямовані маніпуляції цінностями та ціннісними пріоритетами населення України з метою мобілізації виборців та їх стимулювання віддати голос за певну політичну силу чи політика. Релігійні, мовні, історичні та геополітичні ціннісні політичні розбіжності українців, які водночас виступають маркерами регіональної політичної ідентичності, були штучно протиставлені до конфліктогенного взаємнесприйняття [253, с.220].

Виборчі аксіотехнології більшою чи меншою мірою активно застосувалися різними політичними силами під час усіх наступних виборчих кампаній: як парламентських 2006, 2007, 2012 рр., так і президентської 2010 р. Це сприяло подальшому територіальному розмежуванню електорального простору України та небезпечному для цілісності держави нівелюванню національної ідентичності.

Третій етап розпочався у листопаді 2013 р. політичними протестами, відомими під узагальнюючою назвою «Революція Гідності». Несприйняття регіональними елітами Південного Сходу євроінтеграційних процесів ще раз підтвердило поляризованість електорального простору України по лінії Захід – Схід. Водночас ці події стали кроком до консолідації української політичної нації. Електоральне розмежування після 2013 р. проходить уже не по лінії Захід – Схід, а в межах Донецької та Луганської областей між прихильниками перебування в Україні, і тими, хто обрав міфічні структури Донецької і Луганської «народних республік».

Отже, особливістю електорального простору України є те, що до 2004 р. його структурували в основному ідеологічні чинники (по осі «ліво-правого»

політичного протистояння). Починаючи з 2004 р. головним фактором поділу вітчизняного електорального простору стали соціокультурні чинники, актуалізовані виборчими аксіотехнологіями (прийоми та методи мобілізації електоральної підтримки виборців шляхом протиставлення політичних цінностей і ціннісних пріоритетів населення різних регіонів). Систематичне і неконтрольоване зловживання подібними технологіями поступово руйнувало основи національної ідентичності й у 2014 р. призвело до політичного розколу електорального простору України, наслідком чого стала втрата частини території держави. Таким чином, нова конфігурація електорального простору з'являється в кінці 2013 – на початку 2014 р.

3.2. Регіональний поділ в Україні: характеристика теоретичних підходів та виокремлення дослідницької моделі

Соціокультурна та політична диференціація регіонів України є предметом дослідження соціології, політології, історії, культурології, географії та інших наук. Проте слід зазначити, що методологія виокремлення основних типів регіонів є неоднозначною і недостатньо обґрунтованою. Науковці окреслюють різні підходи до визначення існуючих в Україні регіонів, називаючи при цьому різну їх кількість. У своїх наукових розвідках вони використовують ті підходи до регіонального районування, які є необхідними для проведення тих чи інших досліджень. Ми представимо декілька підходів до регіонального поділу України, беручи за основу фізично-географічний, формально-статистичний, політичний, історичний, етнополітичний чинники поділу.

Наприклад, С. Макеєв і А. Патракова, зазначають, що «соціологи у своїх дослідженнях заздалегідь обмежені в конструюванні регіональності». Необхідність конструювати вибірку відповідно до адміністративно-територіального устрою не залишає місця для «регіонального фантазування».

Тоді регіони являють собою угруповання областей за географічним принципом. Такий підхід ґрунтується не на виокремленні соціальних, політичних, культурних відмінностей, а на приналежності за географічною ознакою. У такому разі виокремлюють Західний (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська, Чернівецька області), Північний (Житомирська, Київська, Чернігівська, Сумська області), Центральний (Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська), Південний (Запорізька, Херсонська, Одеська Області, АР Крим) Східний (Харківська, Донецька, Луганська області) регіони та м. Київ [280, с. 111].

Дещо інший підхід до виокремлення регіонів було запропоновано у монографії О.Стегнія та М.Чурилова «Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження» [517]. Критерієм виокремлення регіонів у них виступали різного роду статистичні показники (рівень промислового розвитку, рівень достатку населення, національно-культурні особливості тощо). Вони виокремлювали Західний, Північно-Західний, Південно-Західний, Центральний, Північний (Житомирська, Київська, Чернігівська області), Північно-Східний, Південно-Східний, Південний регіони, АР Крим та м. Київ [51, с. 27–31].

О. Вишняк зробив типологізацію регіонів України за результатами голосування на президентських і парламентських виборах. Це дало йому змогу виокремити 5 регіонів: 1. Донбас та АР Крим (АР Крим, Донецька та Луганська області), 2. Південно-Східна Україна (Запорізька, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Миколаївська, Херсонська області), 3. Північний Схід (Кіровоградська, Полтавська, Житомирська, Чернігівська, Сумська області), 4. Центр (Вінницька, Черкаська, Хмельницька, Київська області та м. Київ), 5. Захід (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Закарпатська, Чернівецька області) [81, с. 29].

Однаке автор зазначає, що в дослідженнях регіональних особливостей політичного процесу можна виокремлювати лише 4 регіони і відносити області Північного Сходу до регіону «Центр» [79, с. 29].

Усі ці підходи (фізико-географічний, формально статистичний, політичний), на думку О. Вишняка, є статичними, а для розуміння сутнісних характеристик регіонів потрібно виходити з історичних реалій розвитку того чи іншого регіону [79, с. 26].

Використовуючи історичний підхід, можна відстежити сфери впливу західної та східної цивілізацій на суспільно-політичний розвиток України. Для України таке переміщення сфер впливу двох цивілізацій найсуттєвіше виразилось у двох датах: 1772 р. (початок розділу Речі Посполитої і подальше включення Білорусі та Правобережної України (1793) до складу Російської імперії; 1939 р. (початок Другої світової війни та приєднання західних територій Білорусі та України до СРСР [213, с. 75–76].

Використовуючи історичний підхід (історичні кордони земель, держав та імперій, спільна історична доля) можна виокремити такі історичні регіони України: 1. Галичина (Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська області); 2. Волинь (Волинська, Рівненська області); 3. Закарпаття (Закарпатська область); 4. Буковина (Чернівецька область); 5. Київська та Чернігівська земля (Житомирська, Київська, Чернігівська та Сумська області); 6. Поділля (Вінницька та Хмельницька області); 7. Порубіжжя (Черкаська, Кіровоградська, Полтавська області); 8. Нижнє Придніпров'я (Запорізька, Дніпропетровська області); 9. Слобожанщина (Харківська, частина Луганської області); 10. Донбас (Донецька, Луганська області); 11. Причорномор'я (Одеська, Херсонська, Миколаївська області, АР Крим) [79, с. 30]. Практично аналогічні історичні регіони виокремлює у своєму дослідженні і А. Колодій [234, с. 73].

Історичний підхід дає змогу зробити низку висновків щодо соціокультурної диференціації України. Йдеться про мову, ціннісні орієнтації, політичні уподобання населення.

Виходячи з етнополітичних реалій (доля українського населення, етнічна мозаїчність, мовна структура населення, ступінь асиміляції етнонаціональних меншин) географ М. Дністрянський виділяє вісім етнополітичних регіонів: 1) Закарпатська і Чернівецька області; 2) Волинсько-Галицький регіон (Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська області); 3) Центральний регіон (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська і Чернігівська області); 4) Слобожанський регіон (Сумська і Харківська області); 5) Донецький регіон (Донецька і Луганська області); 6) Одеський регіон (Одеська область); 6) Причорноморсько-Приазовський регіон (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська і Херсонська області); 8) Кримський регіон (АРК) [156, с. 228].

Грунтуючись на власному науковому аналізі електоральних уподобань виборців, Є. Куценко за результатами парламентських кампаній 2002–2012 рр. пропонує виділити три основні регіони: Західний, Центральний та Південно-Східний. Відмінність його підходу від усіх перелічених вище у тому, що він допускає можливість входження певної адміністративно-територіальної одиниці, яка географічно повинна була б розглядатися складовою одного регіону, до іншого. Так, результати конкретних виборчих кампаній до вітчизняного парламенту засвідчили, що, наприклад, Волинська, Закарпатська, Чернівецька області, які географічно розташовані на Заході, за ціннісним і електоральним критеріями належать до Центрального регіону. Водночас, столицю України – м. Київ він вважає органічною частиною не Центрального, а Західного регіону [253, с. 217].

Окремо, на його думку, варто зупинитись на зміні конфігурації електорального простору України напередодні позачергових виборів до парламенту 2014 р. На переформатування електорального простору вплинули такі фактори. По-перше, це політичні цінності, чільне місце серед яких займає такий зовнішньополітичний пріоритет, як Європейський Союз.

По-друге, це втрата частини фізичного простору на користь Російської Федерації, чому перед цим сприяла втрата частини простору ціннісного, а

відтак – електорального. Мова насамперед про те, що як у Криму, так і на Донбасі, які ми небезпідставно віднесли до Південно-Східного регіону, внаслідок слабкості загальнодержавної та української національної ідентичностей домінуючою стала регіональна із яскравим російським забарвленням.

Тому для місцевого населення відторгнення частини регіону, де вони проживали, не стало чимось неприродним і сприймалося переважно або позитивно, або нейтрально. Такий стан речей, на думку Є. Куценка був зумовлений багаторічним застосуванням виборчих аксіотехнологій, які поглиблювали диференціацію електорального простору і, зрештою, призвели до його розколу.

Однак варто зазначити, що під впливом означених суспільних потрясінь спостерігається консолідація електоральних регіонів України та їх ціннісне єднання перед новими зовнішніми військово-політичними загрозами. Так, зокрема, результати дострокових парламентських виборів ознаменували перехід до Західного електорального регіону низки областей Центрального (Київська, Полтавська, Сумська, Чернівецька, Чернігівська) і навіть Південно-Східного регіонів (Херсонська, Дніпропетровська, Кіровоградська, Миколаївська області) [253, с. 218].

Що стосується адміністративно-територіального поділу України, то він склався майже 70 років тому, на рубежі 20-30-х рр. минулого століття, коли були ліквідовані старі адміністративно-територіальні одиниці (губернії, повіти і волості). Новий адміністративно-територіальний поділ УРСР, який згодом був успадкований незалежною Україною, створювався для потреб соціалістичної держави, яка мала тоталітарний характер і характеризувалася бюрократичним централізмом.

Встановлений Конституцією України 1996 р. територіальний устрій характеризується такими ознаками: унітарний державний устрій, триланкова система адміністративно-територіального устрою, поєднання прямого

державного управління на місцях (діяльність місцевих органів виконавчої влади) і місцевого самоврядування.

Нині територіальний устрій дещо змінено у зв'язку з анексією Криму та військовим діями Росії на сході України. До складу України (станом на 1.01.2015 р.) входять 24 області (Луганська та Донецька області не повністю контролюються Україною у зв'язку з військовими діями), 1 місто, що має спеціальний статус (столиця м. Київ).

Отже, єдиного усталеного підходу до виокремлення регіонів в Україні не існує. Вчені, визначаючи мету власного дослідження, можуть виокремлювати, наприклад, 12, 10, 6, 4 регіони [221; 234; 252; 253]. Найчастіше науковці виокремлюють у практиці регіональних досліджень 4 регіони: Захід, Схід, Центр, Південь. Такий поділ є загальноприйнятим, і більшість аналітичних центрів, проводячи різного роду дослідження використовують саме його. Тому і в нашій роботі також буде використано такий регіональний поділ України. Це зроблено для зручності використання матеріалів українських дослідницьких центрів та науково-дослідних установ.

Як справедливо зауважує доктор історичних наук Л.Нагорна, «в наукових дослідженнях принципи виокремлення чи «уявлення» регіону настільки багатоманітні, що меж для застосування цього поняття практично не існує. Здебільшого регіон виступає як суто умовна конструкція, зміст якої визначається тими завданнями, що їх ставить перед собою дослідник» [320, 84].

У політологічній літературі часто трапляється спрощене розуміння поділу України на два «розколоті» регіони. У рамках підходу регіональна схема представництва різноспрямованих політичних орієнтацій українських виборців найчастіше має вигляд осі «Захід – Схід».

Синтезувавши вищеназвані підходи, а також враховуючи історичне минуле, тип політичної культури, етнополітичний та соціально-економічні фактори, а також специфічну електоральну свідомість, на нашу думку, найбільш доцільно виділяти на території України все таки чотири регіони.

Такий поділ є своєрідним підсумком більшості попередніх концепцій і об'єднує в собі найбільш монолітні між собою області. Їх об'єднують, якщо і не спільне історичне минуле, то близькість світоглядно-ціннісних орієнтацій, а також релігійні, культурні, економічні та політичні погляди:

- Західний регіон: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;
- Центральний регіон: місто Київ, а також Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області;
- Східний регіон: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області;
- Південний регіон: Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим.

При цьому за ціннісною та мовною складовою в Україні виокремлюють два ідеологічні полюси:

- Західний, уособленням якого є три області Галичини (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська), і який характеризується абсолютним домінуванням українського та україномовного населення, націонал-демократичних і націоналістичних ідеологічних орієнтацій;
- Східний, уособленням якого є Донбас (Донецька, Луганська області, АР Крим), і який характеризується домінуванням російського та російськомовного населення, проросійських ідеологічних орієнтацій.

У радикальному варіанті «чисті типи» східної та західної ідентичності в Україні А. Колодій, користуючись термінологічними винаходами М. Рябчука та С. Грабовського, пропонує описати приблизно так:

- східноукраїнська ідентичність – це: креольство у культурі (російська мова, включеність в інформаційний і маскультурний простір Росії); компрадорський капітал в економіці (пов'язані з Росією олігархічні клани);

інтеріоризація колишнього комуністичного режиму (советизація свідомості); панування історичних міфів про «Русь – колыску трьох народів» та про «возз'єднання» України з Росією як акт історичної справедливості; сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається і «усіх годує» («донецьке чудо», за висловом Януковича), а також про праворадикальний націоналізм як сутність західноукраїнської ідентичності (советський міф про бандерівщину); зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для чверті населення краю переходить у бажання жити у спільній державі (втім, переважно, разом з рештою України, а не відокремлено);

– західноукраїнська ідентичність – це: вірність національній мові і традиції; паростки національного (але значною мірою також тіньового) капіталу, який ніяк не розвинеться; неприйняття колишнього комуністичного режиму і сучасних лівих; панування міфу про споконвічну окремішність та боротьбу за національну незалежність України; ставлення до Донбасу та інших південно-східних областей як до української, але зрусифікованої території, якій «треба допомогти», а до Галичини як до опори українства в Україні; зовнішньополітична орієнтація на Європу [234, с. 70–71].

Виникнення і стійке застосування образного вислову «дві України» (спочатку зарубіжними, а потім і українськими аналітиками) пов'язане, на думку А. Колодій, з кількома причинами. Першою з них є наявність в Україні суцільних масивів стійкого накладання регіону (місця проживання респондентів, виборців, громадян і т. д.) на політичні симпатії, що виявляються під час голосувань на виборах, та мовні практики, ціннісні орієнтації. У цьому накладанні приховані потенційні передумови протистоянь, які підсилюються наявністю двох політично активних центрів «притягування» – Галичини й Донбасу. Друга причина пов'язана з концептом С. Гантінгтона про проходження лінії цивілізаційного розлому між західною (католицько-протестантською) та східною (візантійсько-православною) культурами по території України. «Україна поділена між уніатським

націоналістичним україномовним заходом і православним російськомовним сходом», – пише С.Гантінгтон. «...Це розділена країна з двома відмінними культурами» [104].

Третім, менш важливим і прогресивно спадаючим за своїм значенням чинником, поки що залишається вплив російської імперської ідеології на колишніх західних соведологів, велика частина яких нині перекваліфікувалась в українознавців, однак послуговується переважно російськими джерелами [234, с. 75–76].

На нашу думку, російський чинник не перестає бути актуальним. Крім того, можна виокремити і четвертий чинник – це інформаційна війна Росії проти України, ціллю якої є вплив на свідомість громадян.

На думку одного з провідників ідеї «двох Україн» М. Рябчука, саме Львів і Донецьк є метафоричним втіленням двох полюсів, один із яких символізує «Україну українську та європейську, проатлантичну, зорієнтовану на ЄС і НАТО», а інший – «Україну советську і євразійську, націлену на східнослов'янський союз, на розвиток шляхом лукашенківської Білорусії». Поміж ними, вважає М. Рябчук, є зона невизначеності – «величезний простір, заселений людністю з доволі аморфною політичною та національною свідомістю, від самовизначення якої залежатиме майбутнє України» [483, с. 65].

На існування двох ідеологічних полюсів, які відрізняються за низкою параметрів, також вказують автори дослідження «Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні». На думку Н. Черниш, найлаконічніше Львів як центр Західного регіону можна охарактеризувати таким чином: 1) абсолютну більшість складають етнічні українці, які розмовляють українською як рідною мовою; 2) вони в переважній більшості ідентифікуються з українською культурою; 3) населення значно менше зрусифіковане і прорадянськи налаштоване, ніж у Донецьку; 4) загальна орієнтованість на Захід і на демократію західного зразка; 5) високий рівень української національної свідомості [600, с. 61–91].

Для Донецька (як центру Східного регіону) Н.Черниш виділила такі характеристики: 1) російська мова – рідна не лише для етнічних росіян, але й для більшості етнічних українців; 2) ідентифікація з російською культурою чи з культурою російськомовних українців; 3) населення в більшості є зрусифікованим і прорадянськи налаштованим; 4) загальна орієнтація на Схід і колишню радянську політичну систему; 5) низький рівень української національної свідомості [600, с. 61–91].

Однак точка зору про існування саме «двох Україн» залишається спірною, оскільки чіткої лінії розмежування на Схід і Захід (по Дніпру чи деінде) не було й немає.

Нині факти воєнно-політичного життя України, так само як і нові соціологічні дослідження, показали, що не існує не тільки «двох Україн», а навіть такого поняття як (однорідний) Південно-Східний регіон, у межах якого В.Путін та його емісари в Україні збиралися утворити свою «Новоросію». Політична свідомість і поведінка більшості громадян Харківщини, Дніпропетровщини, південних областей (Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Одеської) сильно відрізняється від свідомості й поведінки жителів Донбасу [230, с. 312]. Тож лінія поділу на тих, хто з Україною, і тих, хто нехай пасивно, але підтримує чи то об'єднання з Росією, чи то утворення відокремленої від України самостійної політичної одиниці, проходить не по Дніпру, а тим паче не по Збручу, як на те надіялись російські імперські ідеологи й політики, а всередині найбільш східного регіону країни – Донбасу. «Немає розколу в Україні в цілому, – стверджує відомий політолог В. Фесенко. Є розкол на Донбасі – всередині самого Донбасу і серед частини його російськомовного населення» [582; 583].

Причинами таких ідейно-ціннісних відмінностей можна назвати: а) історичний чинник: розвиток українського суспільства в межах різних держав; б) етнолігвістичний чинник: етнокультурна, мовна гетерогенність українського суспільства; в) релігійний чинник: конфесійна гетерогенність; г) економічний чинник: суттєві соціально-економічні розбіжності між

регіонами України; д) зовнішньополітичний чинник: зовнішньополітичні орієнтації регіонів, питання НАТО; ж) інформаційний чинник: несформованість в Україні єдиного інформаційного простору; з) політичний чинник: суттєві розбіжності політичної культури між регіонами України, використання суттєвих міжрегіональних розбіжностей у політичних та виборчих технологіях.

Враховуючи вказані чинники, можна констатувати, що в Україні сформувався яскравий соціально-політичний поділ на територіальній (регіональній) основі, що відображається в кардинально різних електоральних преференціях жителів східних та західних областей України, інституалізації політичних партій, які орієнтуються на свій (західний/східний) електорат протягом усіх виборчих кампаній в Україні.

Отже, охарактеризувавши регіональні поділи України за різними критеріями, ми для потреб власного дослідження зупиняємося на такому: Захід, Центр, Південь, Схід. А взявши Закарпаття для аналізу як окремий випадок, зупинимося детальніше на його характеристиках як однієї з адміністративно-територіальних одиниць України.

Таким чином, окресливши існуючі підходи до регіонального поділу території України, ми виділяємо чотири історично сформовані регіони, а саме: Західний, Центральний, Східний і Південний. В ідеологічному плані їх можна розділити на два полюси: Західний і Центральний регіон – з одного боку, та Східний і Південний – з іншого. Починаючи з 2014 р. аналіз електоральних процесів ми будемо робити у розрізі трьох регіонів: Західного, Центрального та Південно-Східного. А взявши Закарпаття як «окремий випадок» для аналізу, у 4-му параграфі цього розділу зупинимося детальніше на його електоральних характеристиках.

3.3. Вплив соціально-політичних розмежувань на структурування електорального простору України

Соціальні-політичні розмежування притаманні будь-якому суспільству. Відмінними є лише їх кількість, причини виникнення і політичні наслідки до яких вони призводять. Дослідники підкреслюють, що в країнах зі стійкою (політичною) національною ідентичністю і усталеною системою демократичного врядування основними є соціально-економічні, а також так звані постматеріалістичні лінії розмежувань. Саме вони є основою утворення найбільш впливових партій і груп інтересів, що змагаються за владу та/або вплив на неї. Натомість у країнах, що розвиваються, молодих демократіях і новоутворених державах значно більшу роль відіграють етнокультурні, ціннісно-культурні (на відміну від ціннісно-ідеологічних) та регіональні поділи, які набувають політичного значення [230, с. 310]. У більшості випадків, особливо якщо ці поділи підсилюються зовнішніми силами, вони здатні вести до розколу і занепаду держав. І саме вони поставили на межу виживання й Українську державу.

Соціальні розмежування мають домінуючий вплив на формування партійної системи суспільства та електоральні уподобання громадян. «Соціальні розмежування, – на думку А. Рьоммеле, – це довготривалі структурні конфлікти, що призводять до появи протилежних позицій, які в свою чергу можуть бути (чи не бути) представлені політичними партіями» [460, с. 30].

Феномен «розмежування» (cleavage), що перекладається також і як «розкол», описано С. Ліпсетом і С. Рокканом у спільній праці «Структура розмежувань, партійні системи і вподобання виборців. Попередні зауваження» (1976 р.). [269, с. 206].

На основі дослідження європейської історії, починаючи з Нового часу, С. Ліпсет і С. Роккан показали, як унаслідок розмежувань виникли відносини статусної нерівності між центром і периферією, які особливо відчутні у

питаннях мовно-етнічних; між церквою і державою насамперед за вплив на освіту, виховання, культуру; між селом і містом головним чином у зв'язку із розподілом ресурсів і проблемою еквівалентного обміну; між класом власників засобів виробництва і класом найманих робітників. Ці розмежування трансформують відмінності за наведеними ознаками у політично значимі суспільні протиріччя [269, с. 208]. Кожному з цих розмежувань відповідає ідеологічний маркер, що, в свою чергу, відображається в існуванні певних політичних партій та електоральних уподобань, утворюючи різні його сегменти.

З ускладненням соціальної структури й урізноманітненням форм духовної та соціокультурної репрезентації виникають нові спільноти, політично зацікавлені в обстоюванні власних специфічних інтересів. Таким чином, виникають нові соціально-політичні розмежування, а на їхній основі і нові політичні угрупування.

І старі, і нові лінії розмежування включають послідовно три структурні компоненти: диференціацію між соціальними групами; конфліктність міру усвідомлення відмінностей між ними; організацію і захист групових ідентичностей та цілей. При цьому умовою трансформації соціальних протиріч у конфлікт є об'єктивація розмежувань політичними партіями.

Політичні еліти можуть замовчувати або, навпаки, актуалізувати ті чи інші суспільні протиріччя залежно від очікуваної від такої мобілізації вигоди. Це, в свою чергу, супроводжується штучно викликаною хвилею настроїв суспільного невдоволення, відмови від діалогу, нетерпимості до опонентів, пошуком ворогів тощо.

Незважаючи на наявність великої кількості нових суспільно-політичних поділів у модерних суспільствах, ми в своєму дослідженні зупинимося на аналізі тих, які обумовлюють особливості регіоналізації електоральних уподобань громадян України. Тому ми сконцентруємо увагу на аналізі поділів, які мають у своїй основі територіальні, етномовні, ціннісно-культурні та релігійні відмінності.

Попри дуже глибоке соціально-класове розшарування, яке маємо в Україні (і в регіональному вимірі, і в індивідуальному), соціально-економічний чинник не став у нас основним критерієм політичних розмежувань. Через особливості суспільної трансформації в країні відбулася «сублімація» класового невдоволення та пов'язаних з ним ідеологічних протилежностей, заміщення їх реально менш глибокими, але більш актуалізованими політичним середовищем міжрегіональними відмінностями, піднесеними в ранг основних питань внутрішньополітичної боротьби (етнолінгвістичний чинник та ціннісно-культурний). І саме тут роль Росії, з одного боку, та українських олігархів, з іншого, була визначальною. Вони виявилися природними союзниками у своїх зусиллях використовувати наявні розмежування та поділи, доводячи їх до стадії розколу, якому не змогли належно протистояти ані українські владні інституції, ані громадянське суспільство [234, с. 69–91].

Звертаючись до методології, зазначимо, що під територіальною основою соціополітичного поділу ми розуміємо відмінності між групами людей, які склалися за територіальною ознакою і є базою для наступної політичної інституалізації. Такий тип поділів має декілька форм виявів: регіональні та центр – периферія.

Територія є простором для проживання громадян, організованих у державу, на ній дислокуються етнічні групи, які охоплюють корінні нації та національні меншини, вона може окреслювати кордони мовних, релігійних, електоральних та інших суспільних груп. Територія набуває політичного характеру лише внаслідок ціннісної та ідеологічної інтерпретації, яку виконують громадяни незалежно від того, чи це окремі особистості, політичні партії, державні інститути, або інші політичні актори. Внаслідок цього значення території для громадян, які на ній проживають, завжди було вагомим. Територія, досить часто, стає символом або формою виявлення групової/державної ідентифікації, відповідно закріплюючись в ідеологічних і політичних конструкціях.

Етнічні та релігійні поділи можуть збігатися з територіальними, що особливо помітно у Бельгії, Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії у складі Сполученого Королівства, Каталонії та Країні Басків в Іспанії тощо, відповідно це може призвести до взаємного підсилення кожного з означених поділів. Водночас територіальний чинник може набувати самостійного значення, коли державна влада стає непропорційно поділеною між групами еліт, які представляють різні території, або коли існують суттєві відмінності у соціально-економічному та культурному розвитку окремих територій країни, що досить часто виникає внаслідок попередньо зазначеної селективності у підборі політичної еліти [475, с. 114].

Крім того, характерною ознакою соціополітичного поділу на територіальній основі є наявність регіональних партій або загальнонаціональних партій, які підтримані більшістю громадян певного регіону і у своїй діяльності відстоюють його інтереси.

Сучасна Україна являє собою типове багатоскладове, або сегментарне суспільство, в якому політичні й ідеологічні розбіжності загалом збігаються із лініями соціальних розмежувань (регіональних, етнічних, мовних, конфесійних та інших). У таких умовах сегментованість соціуму різко поглиблюється, що знаходить свій вияв у різноспрямованості суспільних (соціально-економічних, геополітичних, ментально-ідеологічних, інституційно-правових та інших) пріоритетів, у формуванні груп інтересів переважно на корпоративній основі, у потенційно конфліктних міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відмінностях, у виразних особливостях політичних субкультур. А головне – у різному баченні зовнішньополітичних орієнтацій, оптимальних моделей майбутнього, у різних версіях «віртуального» минулого (етнополітичні процеси).

Йдеться про те, що в умовах українського соціуму суспільно-політичне розмежування на територіальній основі практично збігається із соціально-політичними розмежуваннями на соціально-економічній, етнолінгвістичній та конфесійній основі.

На Заході і в Центрі найбільша питома вага належить власне титульній нації, а в Криму, а також на Сході і Півдні зосереджено мешкає багатомільйонна меншина генераційно укорінених етнічних росіян. Причому обидва етноси розглядають Київ та Київську Русь як джерела своєї історії, культури, державності. Майже половина населення є україномовною, і приблизно така ж кількість – російськомовною. При цьому перша територіально зосереджена на Заході й у Центрі, тоді як друга – на Сході і Півдні, перша – переважно у селі, друга – переважно у містах [167, с. 197].

Різна історична і відмінна етнічна основа західноукраїнської і східноукраїнської ідентичності зумовила один із важливих параметрів розмежування між Сходом та Заходом – мовний. Мовне питання завжди було в Україні надто політизованим і займало помітне місце у формуванні політичної ідентифікації мешканців різних регіонів.

Як соціологічні дослідження, так і результати перепису населення 2001 р. засвідчують невідповідність національного і мовного самовизначення власне представників українського етносу. Просторовий порівняльний аналіз мовної асиміляції у середовищі великих міст та у сільському і містечковому середовищах, проведений М.Дністрянським, дав йому змогу окреслити територіальну модель культурно-лінгвістичної структури українського етносу, виділивши кілька таких ареалів:

1) ареал з відносно цілісним українським культурним середовищем (збігається із Західним політичним макрорегіоном);

2) ареал з переважно цілісним сільським середовищем і середовищем малих міст та деякою акультурацією українського населення обласних центрів, де менше 10 % етнічних українців вважає рідною російську мову (збігається із Центральним політичним макрорегіоном);

3) ареал з порушеними внутрішньорегіональними етнокультурними зв'язками: мовно асимільоване українське населення великих і середніх міст (більше 10 % етнічних українців вважають рідною російську мову) і лише частково асимільоване українське населення сільської місцевості (збігається

із частинами Південно-Східного політичного макрорегіону, які межують із Центральним);

4) ареали із загостреними кризовими виявами української етнічності, де половина і більше українського населення вважає рідною російську мову (територіально охоплює АР Крим, урбанізовані райони Донбасу, південно-західну частину Одеської області та кілька прикордонних з Росією районів Сумської області) [157, с. 281].

Як стверджує О.Михайлик, експлуатація мовної проблематики приносить непогані електоральні дивіденди, особливо у поєднанні з популістськими гаслами, формуванням упевненості виборців щодо можливостей об'єкта електорального вибору втілити обіцянки в життя. Однак, приносячи швидку тактичну віддачу, лінгвістичний чинник у довгостроковій перспективі втрачає впливовість, особливо за умов відсутності реальних здобутків щодо вирішення питань, які хвилюють виборців [303, с. 12].

Важливо відзначити, що відставання у рівні соціально-економічного розвитку таких західноукраїнських областей, як Закарпатська та Чернівецька, зумовило й зниження рівня добробуту розселених у їхніх межах угорської та румунської етнічних меншин, у порівнянні з населенням сусідніх національних держав, яке до початку 90-х рр. ХХ ст. було менш помітним. Внаслідок цього у середовищі етнічних меншин не лише створюється більш привабливий образ історичної батьківщини і культивується сподівання на її підтримку, але й збільшується сумарний негатив у ставленні до Української держави. Очевидно, цим пояснюються відмінна від решти населення цих областей політична ідентичність і електоральна поведінка угорської та румунської громад [157, с. 175].

О. Вишняк за мовною ознакою виокремлює чотири типи регіонів:

1. Галичина і Волинь, де українська мова домінує, а російська мало поширена.
2. Північна та Центральна Україна – Поділля, Закарпаття, Буковина,

Порубіжжя та Полісся, де українська мова суттєво переважає, але дуже поширеною є й україно-російська двомовність.

3. Південь та Південний Схід, де переважає російська мова, але дуже поширена російсько-українська двомовність.

4. Донбас – де переважно домінує російська мова [79, с. 31–32].

Досить близькою до мовної типології є типологія регіонів за культурною ідентифікацією. О.Вишняк виокремлює такі чотири типи регіонів: Галичина (домінують українсько-європейські культурні ідентичності); Центральна та Північна Україна (переважають українсько-європейські культурні ідентичності, але і слов'янсько-радянсько-російські становлять близько 30 %); Південь та Південний Схід (переважають слов'янсько-радянсько-російські, але українсько-європейські становлять близько третини громадян); Донбас (домінують слов'янсько-радянсько-російські культурні ідентичності) [79, с. 34].

Таким чином, з точки зору мови та культурної ідентифікації регіональна диференціація України є дуже близькою і практично збігається з політичною регіоналізацією України.

І хоча з мовно-етнічною, конфесійною диференціацією стикаються практично всі багатоукладні суспільства, ситуація в Україні, на наш погляд, є дещо специфічною. Якщо, приміром, у Бельгії, з її теперішнім станом загрози державній єдності, мовно-етнічний чинник поєднується із традиційною професійною спеціалізацією, корпоративно-організаційною особливістю упорядкування суспільного буття кожної з територіальних спільнот, які, однак, у цивілізаційному плані не протистоять одна одній, то в Україні лінія мовно-етнічного, конфесійного (передусім, греко-католицизм – православ'я) розмежування виступає помітною ознакою кордону між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями [157, с. 214].

Отже, в Україні, як справедливо зазначає І.Зварич, регіональний чинник є чи не найголовнішим у формуванні етноконфліктогенної ситуації. Тому від політичного класу й особливо від засобів масової інформації слід

очікувати зваженості, стриманості, поваги до відмінностей, коли йдеться про ту чи іншу регіональну та етнічну складову єдиної Української держави. Однак на практиці вони часто не дотримуються принципів максимальної об'єктивності та неупередженості в оцінках, міжетнічної толерантності. Взаємні звинувачення в «неукраїнськості» і негативні характеристики іншої регіональної чи етнічної спільноти стали невід'ємною рисою політичної боротьби останнім часом [195, с. 156].

Культурно-мовно-етнічні відмінності між регіонами країни, які завжди були лише відмінностями і ніколи не переходили в розряд пріоритетних у свідомості простих людей, зусиллями КПУ, Партії регіонів, ПП «Наша Україна», регіональних олігархів (Р. Ахметов, Д. Фірташ та інші), керівників держави (В. Ющенко, В. Янукович), а також російської пропаганди перетворилися в основні лінії партійно-політичного розмежування, на яких починаючи з 2004 р. базується партійна і електоральна політика в Україні, і які зрештою призвели до розколу країни.

Регіональне розмежування політичних симпатій та антипатій було присутнє в українській політиці упродовж усього періоду незалежності. Фактор регіону накладався на всі види політичної та культурної диференціації, був основним диференціовальним чинником, містячи в собі потенційні загрози для єдності країни. Сила цих загроз упродовж тривалого часу не була усвідомлена повною мірою як через те, що географічні межі можливого розколу України не були чіткі й зрозумілі, так і тому, що увиразнення поділу та його перетворення на розкол було б неможливе без вирішального впливу зовнішньої сили (має рацію Микола Рябчук, що без Росії взагалі нічого не було б) [230].

Починаючи з президентських виборів 1994 р., коли карта голосувань за Л.Кравчука і Л.Кучму у другому турі майже повністю співпала з поширенням російської мови, політологи в Україні й за кордоном почали використовувати метафору «двох Україн», пов'язуючи російсько- чи

україномовність із низкою інших культурних та політичних особливостей Сходу й Заходу України.

І.Зварич у своїй статті «Регіональні особливості етнополітичних процесів у контексті електоральних настроїв українського суспільства» виступає категорично проти поділу України на Схід і Захід [195]. Він підкреслює, що одним із важливих ресурсів подальшого розвитку України на шляху збереження міжрегіонального порозуміння і єдності громадян є активізація регіонального чинника державотворення та визначення належного місця в гармонізації міжетнічних і міжрегіональних відносин органів місцевого самоврядування.

Але головним викликом незалежності України, її територіальній цілісності виступають не стільки самі по собі етнічні чинники, скільки деструктивні дії окремих політизованих регіональних еліт, котрі з метою мобілізації прихильнішого до них електорату штучно загострюють питання мовної, регіональної політики, міжконфесійних відносин, впливу зовнішніх збудників на ситуацію в Україні та окремих її регіонах [195, с. 43].

На цьому також акцентує свою увагу українська дослідниця Л. Нагорна. Вона вважає, що робити на основі регіональних розбіжностей висновок про серйозну загрозу «східного сепаратизму» і ймовірного розколу України підстав немає, «бо реальну загрозу розколу створюють не орієнтаційні незбіги, а конкуренції націоналізмів, коли вони входять у стадію ворожості та «перемоги будь-якою ціною» [321, с. 112].

Українська суспільна думка не відразу розпізнала латентну загрозу від впровадження у громадську свідомість небезпечної для політичної стабільності та національної безпеки нашої держави ідеологемі про нібито існування «двох Україн». Побудований на міфологізації цієї проблеми образ «донецьких» у результаті набув украї негативного відтінку. А східний регіон в цілому – незаслужену репутацію «бандитського», наскрізь криміналізованого. Згодом розкручений таким чином груповий імідж «донецьких» був повною мірою використаний у політико-технологічних діях

на президентських виборах 2004 р. Так само він же відіграв помітну роль у протистоянні політичних сил у Верховній Раді України V скликання, що по суті унеможливило узгоджені дії парламентської більшості та опозиції. Дострокові парламентські вибори 2007 р. теж не усунули такого протистояння, яке виявилось і на президентських виборах 2010 р. [195, с. 45].

Водночас слід зазначити, що якихось беззаперечних ознак, істотних свідчень розколу сучасної України конкретні соціологічні дослідження не зареєстрували. Це стосується і реалізації проекту «Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика», і здійснення моніторингового проекту «Українське суспільство» та інших. Незважаючи на те, що були зафіксовані суттєві відмінності у ставленні до подій в історії України, у підтримці тих чи інших політичних сил, динаміка усвідомлення України як своєї Вітчизни в усіх регіонах була і залишається позитивною. Коли на Заході України у 2002 р. її вважали своєю батьківщиною 92,6% опитаних, то у 2005 р. – 97,5%, на Сході – відповідно 78,1% та 84,8%, на Півдні – відповідно 77,8% і 86,1%.

За даними опитування, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень у листопаді 2005 р. на тему «Рік після Майдану: настрої громадян України», на аналогічне запитання ствердно відповіли на Заході України 97% респондентів, на Донбасі – 85% [195, с. 46].

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що головні суспільно-політичні поділи, які структурують електоральний простір Україн та визначають виборчі уподобання громадян, є поділи на регіональній, етномовній, конфесійній, ціннісно-культурній основі.

3.4. Електоральний потенціал Закарпаття у контексті його історичних, соціально-демографічних, етнічних та політичних характеристик

Закарпатська область стала адміністративною складовою України лише

в 1945 р. 26 листопада 1944 р. у м. Мукачєво відбувся з'їзд Народних комітетів, на якому і було ухвалено Маніфєст «Про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною». У Маніфєсті було сказано: «Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю Великою матір'ю – Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини» [288].

Історичне минуле краю. Майже десять століть перебування Закарпаття у складі різних імперій сформували в соціальній пам'яті населення постійне прагнення до самозбереження, самозахисту і самоствердження. Мінлива, складна політична історія визначала в різні часи назву краю: *Marca Ruthenorum* (Руська марка), Угорська Русь, «Руська Крайна», Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Закарпатська область.

На початку ХХ ст. Закарпаття було в складі Австро-Угорської монархії. Після краху «Клаптикової монархії» (1918 р.) на її території виникає низка нових держав: Чехословаччина, Угорщина, Австрія та інші. У цій ситуації постало питання про вибір шляху політичного розвитку і для Закарпаття. Передусім Закарпаття під своїм впливом хотіла втримати Угорщина. 21 грудня 1918 р. уряд Угорщини видав Закон №10 «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині», за яким Закарпаттю надавалось повне право самоврядування в питаннях внутрішньої адміністрації [132, с. 55]. У свою чергу за приєднання Закарпаття до своєї території боролась і Чехословаччина. У ситуації територіальної невизначеності на території Закарпаття відбуваються значимі політичні події: утворення Гуцульської республіки (1919 р.) та з'їзд представників Рад у Хусті (21 січня 1919 р.).

В умовах правової Чехословацької держави, в якій діяла одна з найдемократичніших конституцій Європи, у Закарпатті почало формуватись громадянське суспільство. З початком 20-х рр. у краї створюються нові політичні партії, виникають культурно-освітні товариства та громадські організації, формується новий адміністративно-територіальний устрій і т.д.

У 1921 р. на Закарпатті діяло 18, а в 1922 р. – 22 партії. Пізніше,

напередодні виборів 1924 р. до парламенту Чехословаччини кількість їх зросла до 30. Певна частина з них входили до складу чеських і словацьких політичних партій, окремі були самостійними й мали свої статuti і програми. На перших порах вони формувались в основному за соціальним станом та національною належністю.

Поряд з традиціями партійного будівництва протягом 20-х років ХХ ст. були започатковані й певні електоральні традиції. В 1924, 1925, 1929 та 1935 рр. на території Закарпаття відбулися вибори на пропорційній основі до парламенту Чехословаччини (Див. Додаток А, Таблиці 1–4).

Трагічною сторінкою в історії Закарпаття був Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., внаслідок якого почався перший етап окупації краю гортистською Угорщиною. На користь Угорщини від Підкарпатської Русі було відібрано територію площею 1523 кв. км. із 97 населеними пунктами. Столиця Підкарпатської Русі (Карпатської України) була перенесена в 1938 р. до Хуста.

Станом на осінь 1938 р. у Підкарпатській Русі функціонувала двоблокова багатопартійна система, що склалася ще в 20-х роках. Політичний спектр краю відображав соціальну неоднорідність і диференціацію населення, його національний склад та етнокультурну орієнтацію. Два блоки партій – русофільський і українофільський, групувалися навколо своїх представницьких об'єднань – відповідних народних рад. Дещо осторонь цих угрупоувань, на прорадянських українофільських позиціях стояв Закарпатський крайком Комуністичної партії Чехословаччини [539, с. 98].

У 1939 р. відбулися ще одні вибори в Підкарпатській Русі (Карпатській Україні) – вибори до власного представницького органу – Сойму. Голова уряду А. Волошин підписав «Оголошення Міністерства внутрішніх справ у Хусті з дня 12 січня 1939 р. про розписання виборів до першого Сойму Карпатської України» [84, с. 216]. Вибори до Сойму мали відбутися на основі пропорційного представництва від політичних партій, але 20 січня

1939 р. уряд Карпатської України видав указ про розпуск політичних партій. Розпускаючи партії, А. Волошин дав дозвіл «заложити політичну партію під назвою «Українське Національне Об'єднання (УНО) [94, с. 218].

15 березня 1939 р. перша і остання сесія Сойму розпочала свою роботу, оскільки він проходив у той час, коли угорська армія вже увійшла на територію Карпатської України. Шістьом засіданням Сойму, які проходили протягом трьох годин одного дня, випала доля бути історичними, бо на них були прийняті історичної ваги документи – про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України [264, с. 316].

Історичні події першої половини ХХ ст. не могли не залишити слід у ментальності населення краю, тому чимало особливостей електорального вибору населення Закарпаття в наш час пояснюється історичними традиціями в тому числі (наприклад, голосування в Хустському та Ужгородському виборчих округах за національно-демократичні сили). А багато створених і діючих у наші дні політичних партій, національно-культурних товариств своїм корінням сягають у період 20–30-х рр. Вони засвідчили про свою наступність, а окремі зберегли навіть колишні назви. У наш час неважко простежити з допомогою «набору спадкоємних ознак» [383, с. 4] чи інших методик родинно-генетичні зв'язки партій, товариств, рухів минулих років і нинішніх. Іншими словами, в ідеології таких організацій, в тенденціях їхнього розвитку виявляється відомий і всебічно описаний закон «третього покоління», згідно з яким «онуки наполегливо згадують те, що намагалися забути діди» [542, с. 31].

Соціально-демографічні характеристики електорату Закарпатської області. Закарпаття – це одна з областей України, яка розташована на крайньому південному заході і межує на північному і південному сході зі Львівською та Івано-Франківською областями, а на півночі, заході і півдні – з Польщею (довжина кордону 33,4 км), Словаччиною (98,5 км), Угорщиною (130 км), Румунією (205,4 км). Загальна площа – 12, 8 тис. км. З них близько 80 відсотків – гірська місцевість. Закарпатська область поділяється на 13

адміністративних районів, має 11 міст, з яких 5 – обласного підпорядкування (Ужгород, Мукачево, Хуст, Берегово, Чоп), 19 селищ міського типу, 579 сіл.

У політичному сенсі, на думку суспільствознавця В. Пащенко, Закарпаття нагадує маленьку модель України. Тут є, звісно, в умовному ментально-електоральному вимірі, свій Схід (Тячівщина), Захід (Рахівщина, Міжгірщина), Центр (Мукачівщина, Іршавщина), Київ (Ужгород) та Крим (Берегівщина)» [385].

Рахівщина та Міжгір'я – регіон, який є односпайно проукраїнським, що доводять усі голосування, міститься у межах Гуцульщини й заселений переважно етнічними українцями.

Натомість так званий червоний пояс Закарпаття (це передусім Тячівський та Хустський, а також частково Великоберезнянський, Перечинський, Воловецький райони) демонструють більш проросійські політичні погляди. «Закарпатський Крим» – це угорська Берегівщина з вкрапленнями ромських осередків. Тут традиційно голосують за владу, яка уміє улещувати угорців та одночасно лякати «українським фашизмом».

Ужгород, як місцева «столиця», достатньо серйозно відрізняється навіть від Ужгородського району своєю міською культурою і відносною волелюбністю.

Найбільш неоднозначний електоральний регіон Закарпаття – це умовний «центр», що складається з Іршавського, Мукачівського, Свалявського, Ужгородського (за винятком угорських сіл) та Виноградівського районів. Для нього більш за все характерні лояльність до влади та відданість місцевим лідерам. Саме тому тут перемагають переважно ті партії, чиї регіональні, навіть районні лідери мають найбільший вплив.

Попри відмінності чотирьох електоральних зон, закарпатці загалом схильні голосувати за свій місцевий інтерес. Розвинене відчуття «регіонального» патріотизму нагадує аналогічний феномен на Донбасі. Саме зі «своїзмом» пов'язана феноменально довга популярність В. Балого на

Закарпатті [385]. Зміну кількості депутатів обласної, районних, міських рад у Закарпатті впродовж 2006–2015 рр. подано в Таблиці 3.4.1.

Таблиця 3.4.1.

**Кількість депутатів районних рад та міських рад міст
обласного підпорядкування на місцевих виборах 2006, 2010, 2015 рр.
в Закарпатській області**

Районні, міські ради	2006	2010	2015
Закарпатська обласна рада	90	108	64
Бреґівська	90	62	34
Великоберезнянська	45	40	34
Виноградівська	90	64	36
Воловецька	45	30	26
Іршавська	78	52	36
Міжгірська	69	46	34
Мукачівська	78	78	39
Перечинська	45	30	34
Рахівська	63	42	36
Свалявська	42	28	34
Тячівська	74	74	42
Ужгородська	62	66	36
Хустська	78	52	36
м. Ужгород	50	60	36
м. Мукачево	43	42	36
м. Берегово	36	36	26
м. Чоп	30	30	26
м. Хуст	36	36	34
Всього депутатів	1144	976	679

За даними Всеукраїнського перепису населення, загальна кількість населення області станом на 5 грудня 2001 р. становила 1 млн. 258 тис. 300 осіб. [353, с. 129]. Станом на кінець 2014 р. чисельність населення становить 1 млн. 259 тис. 600 осіб [514, с. 293].

Чисельність електорату Закарпатської області є відносно стабільною і однією з найменших в Україні. Наприклад, на парламентських виборах 2002 р. вона становила 960 тисяч 018 виборців (у 1998 р. – 882 тисячі 512 чоловік)

[405, с.3]. За рахунок того, що чисельність електорату зросла, в Закарпатті збільшилась кількість електоральних округів: у 1998 р. їх було п'ять, а з 2002 р. стало шість. Таким чином, від Закарпаття до Верховної Ради України в 2002 р. обиралися шість депутатів-мажоритарників. Якщо порівняти цей показник з Донецькою і Харківською областями, де до парламенту обиралися відповідно 21 та 14 народних депутатів, то стає зрозумілим, що питома вага Закарпаття у великій політиці залишається незначною. Боротьба партій за вплив у регіоні відбувалася тому, що Закарпаття має досить зручне геополітичне положення. На парламентських виборах 2014 р. чисельність виборців Закарпатської області становила 952 тис. 042 [312].

У складі електорату регіону найбільш помітні такі дві групи, як міські та сільські жителі. За даними Закарпатського обласного управління статистики, чисельність міського населення становить 467 тис. 300 осіб, а сільського – 792 тис. 300 осіб. [514, с. 293]. При цьому у Берегівському, Іршавському та Хустському районах майже 90 % населення проживає у сільській місцевості. Крім того, значна кількість сільського населення проживає в гірській місцевості. Згідно із законом «Про статус гірських населених пунктів України» його дістали 176 населених пунктів, у яких проживає 250 тисяч чоловік.

Характерною особливістю населення Закарпатської області є багатонаціональність. За результатами перепису населення 2001 р. етнічний склад населення краю є таким: українці – 1010,1 тис. чол. (80,5%); угорці – 151,5 тис. чол.(12,5%); румуни – 32,1 тис. чол. (2,6%); росіяни – 31,1 тис. чол. (2,5%); цигани – 14,0 тис. чол. (1,1%); словаки – 5,6 тис. чол. (0,5%); німці – 3,5 тис. чол. (0,3%) [353, с. 130].

Компактність проживання угорців, румунів, циган робить їх суттєвою політичною силою на виборах. Жодна національна меншина суттєво не змінила свою чисельність, відколи Україна стала незалежною державою.

Щодо адміністративно-територіального районування у розселенні представників національних меншин, то тут ситуація така: українці

переважають у всіх районах області. При цьому у Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах їх чисельність становить 99%. Це пояснюється насамперед географічним розташуванням цих районів, оскільки вони знаходяться в центрі та на сході області і межують із сусідніми областями України. Водночас 10 інших районів межують з іншими державами. Єдиний район, у якому українці не домінують, – Берегівський – традиційний осередок угорського населення.

Угорці компактно проживають у Берегівському (54 тис. чол.), Виноградівському (30,9 тис. чол.), Ужгородському (32,8 тис. чол.), Мукачівському (19,9 тис. чол.), Тячівському (5 тис. чол.), Хустському (5,5 тис. чол.) районах.

Румуни Закарпаття компактно проживають у дев'яти населених пунктах: Солотвино, Діброва, Глибокий Потік, Топчино, Подішор, Бескеу, Корбунешть, Малий Боуц, Великий Боуц Тячівського району і у чотирьох Рахівського району: Біла Церква, Середнє Водяне, Плаюц, Добрик.

Електорат Закарпатської області, як і електорат України, переживає активну трансформацію своєї соціально-класової структури: з'являються нові прошарки і групи, відбувається перетікання з одного прошарку до іншого і т.д. Тому політичний портрет соціальних прошарків є неусталеним, що не дає можливості робити однозначні висновки про політичну поведінку громадян залежно від соціально-класового розподілу. Основні соціальні групи, з яких складається електорат області, є такими (станом на кінець 2014 р.):

- всього населення – 1 млн. 259 тис. 000 чол.;
- зайняті у галузях економіки – 521 тис. 400 чол.;
- наймані працівники підприємств, установ, організацій – 205 тис. 500 чол.;
- зайняті у промисловості – 59, 5 тис. чол.;
- зайняті у с/г та л/г – 129,4 тис. чол. (в 1990 р. – 72,8 тис. чол.);
- зайняті у будівництві – 28,5 тис. чол.;
- зайняті у транспорті, зв'язку – 27,7 тис. чол.;

- торгівля, громадське харчування, готельний та ресторанний бізнес, побутове обслуговування – 107 тис. чол.;
- державне управління – 29,7 тис. чол.;
- освіта – 48,4 тис. чол.;
- охорона здоров'я – 28,4 тис. чол.;
- безробітні – 53,1 тис. чол.;
- пенсіонери – 293984 тис. чол. [515, с. 326];
- економічно-неактивного населення (пенсіонери, учні, студенти і т. д.) – 349 тис. чол. [514, с. 293; с. 318–319; с. 394; 316].

Досить тісно із соціально-класовою структурою пов'язаний такий показник, як рівень доходів населення – одна з об'єктивних характеристик, що має прямий стосунок до виборчого процесу. Проблема бідності і безробіття багатопланова і має вплив на перебіг подій у політичній сфері суспільства, в тому числі і на виборчий процес. Передусім малозабезпечена людина більше часу й сил витрачає на просте відтворення свого життя, власне кажучи, на виживання. За таких умов важко чекати від неї осмисленої політичної поведінки і взагалі свідомого інтересу до політики. Рівень доходів населення Закарпаття є найнижчим в Україні [515, с. 377]. По-друге, скорочення виробництва й робочих місць, що є особливо актуальним для Закарпаття, може призвести до маргіналізації значної частини населення.

Фахівцями відзначається цікава особливість поведінки малозабезпечених верств населення на виборах: вони майже завжди голосують за тих кандидатів, що й більшість населення, або ж їхні голоси просто купують [214; 218].

Наслідком такого рівня бідності є те, що згідно із дослідженнями, проведеними фондом «Демократичні ініціативи», очевидним є розрив зв'язків між громадянином і державою. Дослідники доводять, що «тільки 3% жінок і 4% чоловіків довіряють політичним партіям; 7% жінок і 8% чоловіків – парламенту, 13% жінок і 14% чоловіків – уряду» [585].

Наявність вільних трудових ресурсів має прямим наслідком трудову

міграцію населення області в інші країни: Росію, Угорщину, Чехію, Польщу та ін. Таким чином, понад 15 відсотків працездатного населення регіону перебувають поза межами області на тимчасових заробітках. Це є той відсоток голосів виборців, яким можна легко маніпулювати. Президентські вибори 1999 та 2004 рр. яскраво підтверджують цю тезу.

Структурування партійного простору області. Аналізуючи розбудову партійної структури Закарпаття, можна виділити низку етапів, пов'язаних із домінуванням тієї чи іншої партії в області. Визначальним чинником домінування політичної партії в краї є «партійна належність / партійна прихильність» голів Закарпатської ОДА. Їхня партійність, терміни перебування на посаді подані в Таблиці 3.4.2.

Таблиця 3.4.2.

**Керівники Закарпаття
(перші секретарі обкому партії, голови Закарпатської ОДА)**

№ п/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Посада, термін перебування, партійність
1.	Генріх Йосипович Бандровський	2 грудня 1980 – 8 лютого 1990 рр. Перший секретар Закарпатського обкому КПУ
2.	Михайло Юрійович Волощук	10 лютого 1990 – 1 жовтня 1991 рр. Перший секретар Закарпатського обкому КПУ
3.	Михайло Іванович Країло	березень 1992 р. – 10 липня 1994 рр. Представник Президента України в Закарпатській області
4.	Сергій Іванович Устич	10 липня 1994 – 5 травня 1999 рр. Голова облради, з 10 липня 1995 р. – голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)
5.	Віктор Іванович Балога	5 травня 1999 – 31 травня 2001 рр. голова Закарпатської ОДА, НСНУ
6.	Геннадій Геннадійович Москаль	1 червня 2001 – 27 вересня 2002 рр. голова Закарпатської ОДА, підтримувач ВБ «За єдину Україну»
7.	Іван Михайлович Різак	27 вересня 2002 – 22 січня 2005 рр. голова Закарпатської ОДА, член СДПУ(о)

8.	Віктор Іванович Балоба	4 лютого – 27 вересня 2005 рр. голова Закарпатської ОДА, НСНУ
9.	Олег Оладарович Гаваші	10 жовтня 2005 – 18 березня 2010 рр. голова Закарпатської ОДА, ПРП
10	Олександр Олександрович Ледида	18 березня 2010 р. – 22 лютого 2014 р. голова Закарпатської ОДА, Партія регіонів
11	Валерій Валерійович Лунченко	2 березня 2014 р. – 15 вересня 2014 р., ПП «Народний фронт»
12	Василь Іванович Губаль	17 вересня 2014 р. – 15 липня 2015 р., ПП «Єдиний центр»
13	Москаль Геннадій Геннадійович	15 липня 2015 р. –

* Таблицю складено на основі: Ільницький В., Федака С. Перші особи. Історія Закарпаття у біографіях його керівників. – Ужгород: ТІМРАНИ, 2011. – 226 с.

Таким чином, аналізуючи діяльність осередків політичних партій в Закарпатській області, слід передусім акцентувати увагу на тих політичних організаціях, які, насамперед, борються за голоси виборців та беруть активну участь у реалізації владних відносин, суспільно-політичному житті краю.

Закарпатським обласним управлінням юстиції станом на січень 2016 року було зареєстровано 230 обласних осередків політичних партій. Динаміка легалізації обласних осередків політичних партій є такою (подана після реєстрації відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян»): 1993 р. – 5; 1994 р. – 2; 1996 р. – 2; 1997 р. – 9; 1998 р. – 5; 1999 р. – 7; 2000 р. – 7; 2001 р. – 29; 2002 р. – 3; 2003 р. – 10; 2004 р. – 8; 2005 р. – 30; 2006 р. – 6; 2007 р. – 5; 2008 р. – 8; 2009 р. – 16; 2010 р. – 8; 2011 р. – 8; 2012 р. – 4; 2013 – 4; 2014 – 14; 2015 – 45; 2016 (березень) – 6 [352, с. 75].

Таким чином, найбільша кількість обласних осередків політичних партій легалізується в Закарпатській області напередодні загальнонаціональних виборів – парламентських і президентських. Найбільша кількість осередків була утворена в 2001, 2005 та 2015 рр. Як відомо, це були роки парламентських виборів, роки жорсткого протистояння опозиції і владної еліти.

У розвитку партійної структури краю можна виокремити такі періоди:

1 період: від початку перебудови до виборів у республіканську та місцеві ради (березень 1990 р.). На цьому етапі домінуючою політичною силою в області лишалась КПРС. Але, охоплені пафосом загальнодемократичних ідей, ініційованих Москвою, національна інтелігенція, а потім і народні маси починають реалізовувати ідею національного відродження. Саме вона стає лейтмотивом нових політичних сил. Могутнім прискорювачем політичної боротьби стала підготовка до виборів у республіканську і місцеві ради народних депутатів. Одним із основних засобів дії опозиції стає мітинг, а також силові методи тиску на владу. Таким чином, початкова самоідентифікація рухів і політичних організацій відбувалася через пошук «ворогів».

За підсумками виборів у Верховну Раду України серед 11 народних депутатів від Закарпаття було обрано трьох прихильників НРУ, в обласну раду (120 чоловік) – 12 членів НРУ (10 %), 11 членів Товариства угорської культури (9,1 %), 2 членів Соціально-економічного товариства румунів ім. Г. Кожбука (1,6 %). Показові й деякі інші результати виборів в умовах конкуренції: в обласну раду було обрано 96 членів КПРС, 2 членів ВЛКСМ; 4 депутатів у віці 30 років; 10 жінок; 91 українець (75,8 %), 14 угорців (11,6 %), 4 росіяни (3,3 %), 2 румунів (1,6 %), 2 євреїв і 1 болгар [542, с.47].

2 період: 1990 – 1995 рр., етап формування початкового політичного спектру в регіоні. Для цього етапу був характерним процес інституціоналізації політичних організацій у краї. Починаючи з 1990 р. поряд з функціонуванням різних рухівських структур та різного роду громадських організацій, у регіоні розпочався процес конституювання обласних організацій загальнонаціональних партій. Процес утвердження партійного плюралізму в західних областях України відбувався не лише в напрямі створення нових опозиційних інституцій, специфікою регіону було відродження так званих «історичних партій», лідери яких неодноразово проголошували свою ідеологічну єдність з попередніми структурами. Саме тому, до перереєстрації органами юстиції України політичних партій, в

області були зареєстровані і діяли переважно осередки національно-демократичних партій: Української республіканської партії (УРП) – 5 листопада 1990 р., Народної партії України (НПУ) – 28 серпня 1991 р., Української християнсько-демократичної партії (УХДП) – 14 листопада 1991 р., Української консервативно-республіканської партії (УКРП) – 21 липня 1992 р. [353, с. 165–168].

У цей же час на Закарпатті виникають і перші квазіпартійні утворення: Демократична ліга національностей Закарпаття (27 жовтня 1991 р.) та Українська народна рада Закарпаття (УНРЗ). До складу Демократичної ліги увійшло п'ять національно-культурних товариств. Основними напрямками програмної діяльності цієї організації були:

- збереження адміністративно-територіальної цілісності Закарпаття у складі України;
- надання краю самоврядного статусу;
- представництво меншин в органах влади і т.д.

Об'єднання УНРЗ було створене навесні 1992 р., а зареєстроване управлінням юстиції 26 січня 1994 р.. До складу УНРЗ увійшли: НРУ, товариства «Просвіта» та «Меморіал», УРП, ДемПУ, ПЗУ, НПУ. Головними програмно-цільовими установками організації стали:

- координація діяльності опозиційних політичних сил в області;
- побудова суверенної незалежної України без будь-яких національно-культурних автономій, вільних економічних зон [461, с.26].

Відновлені національно-демократичні політичні організації заповнили правоцентристський та правий фланги партійного спектру Закарпатської області.

3 період: кінець 1996 р. – кінець 2001 р. Він пов'язаний з інституціоналізацією центристських партій у партійній структурі області. Засвоєнню центристськими партіями електорального простору сприяла зміна балансу впливів у регіоні. В умовах біполярності суспільства та політичної невизначеності більшості населення, тяжіння до третьої, центристської

врівноважувальної сили видається природним процесом. Йдеться, перш за все, про обласні осередки НДП, АПУ та СДПУ(о).

Завершується цей період інституціоналізацією всього партійного спектру області за схемою ліві – центр – праві і перегрупуванням партійно-політичних сил напередодні парламентських виборів 2002 р. [353, с. 168–169].

4 період: початок 2002 р. – кінець 2004 р. У цей період в області відбуваються важливі події, які мали вплив на структуру партійного простору – парламентські, місцеві вибори (2002 р.) та вибори Президента України (2004 р.).

5 період: початок 2005 р. – кінець 2009 р. Починаючи з 2005 р. партійна конфігурація в області під впливом президентської кампанії суттєво змінюється. Передусім слід відзначити, що на теренах краю з'являються політичні партії, народжені «помаранчевою революцією» – ПП НСНУ, ГП «Пора». У цілому ж суспільно-політичне життя області проходило у форматі перегрупування політичних сил напередодні парламентських і місцевих виборів 2006 р., які вже мали проходити за партійними списками. Таким чином, вплив місцевих партійних осередків значно збільшився.

Вибори 2006 р. мали свій особливий вплив на партійну структуру краю. По-перше, в обласній раді було утворено коаліцію, аналогів якої не було в Україні. Це ПР, ПП НСНУ, СПУ, ПУУ, ДПУУ, частина ВБ Ю. Тимошенко. По-друге, відбувся розкол у ВО «Батьківщина» на обласному рівні. По-третє, пройшла інституціоналізація конфлікту між БЮТ і ПП НСНУ. По-четверте, остаточно закріпилися домінуючі позиції ПП НСНУ в області [348].

У 2008 р. в ПП НСНУ відбувся розкол, що призвів на теренах Закарпаття в 2008 р. до появи нової політичної партії «Єдиний Центр», яку очолив заступник голови ОДА І. Балога. З ПП НСНУ вийшли 15 депутатів обласної ради, чимало депутатів міських, районних, сільських рад, активісти партії.

6 період: кінець 2009 р. – кінець 2013 р. Для цього періоду характерна

зміна балансу впливів в області. На зміну домінуванню ПП «Єдиний центр» приходять двовладдя: Партії регіонів і ПП «Єдиний центр». Результати як місцевих виборів 2010 р., так і парламентських виборів 2012 р. яскраво це продемонстрували.

7 період: від 2014 р. – . Для цього періоду характерне перформатування політичних сил за наслідками Революції Гідності.

Домінуючими в партійній структурі краю стають політичні партії, які утворені за наслідками Революції Гідності: 1) ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт»; 2) Партії суто регіонального впливу: ПП «Єдиний центр», ПУУ – КМКС, ДПУУ; 3) Партії, які здобули перемогу за результатами місцевих виборів: ПП «Відродження», ПП «Наш край» [5; 363].

Етнополітичний чинник електоральних процесів на Закарпатті. Закарпаття є одним із поліетнічних регіонів в Україні. Відтак значний вплив на суспільно-політичні процеси в області мають національно-культурні товариства (НКТ). В 1992 р. в області було зареєстровано 5 національно-культурних товариств, що мали обласний статус, в 2001 р. – 40, 2004 – 51, нині – понад 66.

На думку закарпатського дослідника М. Зана, конфліктний потенціал в соціумі краю пов'язаний з русинським сепаратизмом (рух за утворення русинської держави з центром у м. Мукачеві або м. Ужгороді) та угорським автономізмом (рух угорців за утворення автономного угорськомовного району) [191]. Якщо вимоги угорської меншини щодо утворення автономного округу є постійними, то інтенсивність русинського руху має хвилеподібний характер і залежить від цілої низки факторів (фінансування, політична кон'юнктура, лідерські амбіції тощо).

Як зазначає проф. О.Майборода, уряд України в «політичному русинстві» не без причин бачить сепаратистський рух, спрямований на відрив Закарпатської області від України і створення з неї спочатку автономної області (на зразок Криму), а в кінцевому результаті – самостійної держави під протекторатом іншої держави. Цей рух має своїх прихильників і

в обласній раді та держадміністрації Закарпатської області, які дозволяють проводити на території Закарпатської області явні антиукраїнські акції [276, с. 15]. І якщо угорці Закарпаття ведуть мову про автономію в межах одного району, то русини вимагають автономії для всієї області.

Як відзначає М. Зан, русинський етнополітичний фактор активізується у кризових суспільно-політичних ситуаціях та під час виборчих кампаній, знаходячи собі при цьому нових лідерів-патріотів [193, с. 20]. Свою прихильність до русинства декларував В.Балога, а у 2012 р. таку прихильність показав уже депутат ВР України з м.Виногорова І.Бушко. Ставши народним депутатом, він почав лобювати інтереси політичного русинства, задекларувавши перспективу впровадження русинської мови у статусі регіональної.

Наприклад, 7 березня 2007 р. Закарпатська обласна Рада народних депутатів визнала національність «русин» на теренах краю. За проект рішення проголосував 71 депутат обласної ради із 79 присутніх на сесії.

Рішення було таке:

1. Визнати на території Закарпатської області національність «русин».
2. Звернутись до Верховної Ради України з клопотанням про визнання національності «русин» на законодавчому рівні [462; 469].

Сучасний русинський рух на Закарпатті надзвичайно фрагментований. З одного боку, закарпатське русинство розділено на проєвроатлантичну та проросійську течії. З іншого боку, взявши за критерій виокремлення методу роботи русинських НКТ, М. Зан виокремив три головні напрями сучасного русинського руху Закарпаття: етнокультурний, локал-патріотичний та радикальний [193, с.21].

Таким чином, русинство на Закарпатті – це передусім політичний рух. У цілому русини не становлять загрози для української етнополітичної стабільності, оскільки їхній рух не має організаційного ядра, єдності у вимогах і діях, а також підтримки серед населення області. Хоча офіційно русини в Україні не визнані національною меншиною, проте органи

державної влади в області проводять щодо них таку саму політику, як і щодо інших етнопонаціональних спільнот.

Якщо говорити про угорську меншину, то слід констатувати цілу низку подій, які призводили до дестабілізації у відносинах між угорською меншиною і титульним етносом, а також слід констатувати факт суперечностей всередині самої угорської меншини, які пов'язані з діяльністю двох найбільш політизованих НКТ: Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) і Демократичної спілки угорців України (ДСУУ).

У політизації цих найбільших товариств та розвитку конфліктності між ними можна виокремити 4 етапи:

1. 1990–1996 рр. – цей період охоплює часи перших двох парламентських та місцевих виборів в Україні, які проводилися за мажоритарною виборчою системою. Характерним для цього етапу є те, що політичний плюралітет угорської національної меншини Закарпаття ще не виражався на відповідному рівні. В 1994 р. відбувається розкол в ТУКЗ. У 1996 р. ТУКЗ очолив М. Ковач, голова ужгородської районної організації товариства. На цей час припадає чітка кристалізація підтримки угорських політичних сил Закарпаття партіями угорського парламенту. Права партія «Союз молодих демократів» (СМД, угор. – Fidesz) заявила про підтримку ТУКЗ, а ліві сили угорського уряду (Угорська соціалістична партія) виявили симпатію до ДСУУ.

2. 1996–2002 рр. – протягом тогочасних виборів протистояння двох угорських політичних угрупувань – ТУКЗ та ДСУУ набрало більш жорстких ознак. Особливо жорстким виявилось протистояння цих організацій на парламентських виборах 2002 р., коли за депутатський мандат в одному окрузі боролися І. Гайдош (голова ДСУУ) та М. Ковач (голова ТУКЗ). Перемогу здобув І. Гайдош, після того як на деяких виборчих дільницях (там, де переміг М. Ковач) вибори було визнано недійсними. М. Ковач подавав апеляцію як до центральної виборчої комісії, так і до Верховного Суду, але вона була відхилена. У 2008 р. Європейський суд із

прав людини прийняв рішення у справі «Ковач проти України», визнавши дії українських владних органів неправомірними.

3. 2004–2007 рр. У 2004 р. угорські конкуруючі товариства брали участь у президентських виборах, причому якщо ТУКЗ підписав угоду з В. Ющенком, то ДСУУ підтримувала В. Януковича. У 2005 р. політична еліта угорської національної меншини домоглася реєстрації політичних партій. Напередодні парламентських виборів 2006 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано дві угорські партії : Партія угорців України – ТУКЗ (17 лютого 2005 р., лідер М. Ковач) та Демократична партія угорців України, яку очолив на той час народний депутат України І. Гайдош (24 березня 2005 р.). Створення двох угорських партій в Україні розділило угорську національну меншину приблизно навпіл.

На місцевих виборах 2006 р. угорці Закарпаття вже мали можливість голосувати за кандидатів від угорських партій. Пізніше на позачергових парламентських виборах 2007 р. дві партії конкурували між собою підтримуючи різні українські політичні сили.

4. 2007 – кінець 2013 р. – характеризується продовженням конфліктів між ТУКЗ та ДСУУ. Протягом цього періоду змінюється підтримка організацій в Угорщині. За результатами парламентських виборів 11 квітня 2010 р. в Угорщині переконливу перемогу здобула права консервативна партія «ФІДЕС» (В. Орбан). Третє місце також дісталось правим силам – угорській націоналістичній партії «Йоббік». Перемога правих повністю змінила розклад політичних сил у країні, де останні 8 років при владі були соціалісти. ПП «ФІДЕС» надала підтримку ПУУ – ТУКЗ (М. Ковач). В 2014 р. на парламентських виборах в Угорщині знову перемогу здобула ПП «ФІДЕС» [657; 658; 659].

5. Від 2014 р. – Зміна влади в Україні в лютому 2014 р. призвела до перестановки в середовищі закарпатських угорців. Посади втратили лідери обох партій: голова ТУКЗ протягом останніх 18 років М. Ковач та голова ДСУУ протягом останніх 13 років І. Гайдош. М. Ковач офіційно

передав повноваження партії В. Брензовичу. У свою чергу І. Гайдош втратив свою посаду внаслідок дискредитування його партії, котра співпрацювала з Партією регіонів, так і його самого як депутата від тогочасної владної партії і активного учасника Антимайдану. Повноваження передав Л. Зубаничу.

Головними проблемами, які пов'язані з угорською національною меншиною і які викликають постійний політичний резонанс, є встановлення пам'ятника на Верещькому перевалі та утворення Притисянського району.

У результаті тривалих двосторонніх перемовин пам'ятний знак на Верещькому перевалі було встановлено 21 липня 2008 р. Він символізує історію угорців від найдавніших часів до сьогодні, а не тільки факт їхнього приходу в Карпатський басейн. Це семиметровий монумент у формі піраміди із семи масивних кам'яних блоків вагою 60 тонн, що символізують сім давньоугорських племен, котрі перейшли через Карпати. Автор цього пам'ятника – скульптор П. Матл. За задумом художника монумент символізує ворота між Сходом та Заходом. Навколо цього пам'ятника і донині виникають різного роду провокації. Особливо проти існування такого пам'ятника виступають активісти ВО «Свобода».

Еволюція автономістських домагань угорської національної меншини Закарпаття пройшла шлях від Проекту Угорського автономного територіального округу (1991) до Проекту Притисянського району (2001).

Наприкінці 1989 р. президія Берегівської районної організації ТУКЗ звернулась до республіканських органів влади щодо створення угорської автономії в межах району.

На місцевому референдумі, який відбувався одночасно із Всеукраїнським референдумом про державну незалежність та виборами Президента України 1 грудня 1991 р., позитивну відповідь на запитання: «Чи бажаєте Ви утворення в Берегівському районі угорського автономного округу?» дали 43 483 виборці, що становило 81,4% дорослого населення району [465]. З метою практичної реалізації результатів референдуму керівництво району та залучені фахівці розробили проект Закону України

«Про Угорський автономний територіальний округ» (УАТО). Проект Закону визначав УАТО як адміністративно-територіальне утворення у складі Закарпатської області України, який має особливий правовий статус, що ґрунтується на принципах: 1) національно-територіального та культурного самоврядування; 2) господарсько-економічної самостійності та права вибору її реалізації, самофінансування; 3) розмежування компетенції загальнодержавних органів та органів УАТО. УАТО в законопроекті було визначено як форму територіального самоврядування в адміністративних межах Берегівського району, в якій населення області здійснює свої права та обов'язки відповідно до Конституції України та діючих законів. Стаття 7 Проекту передбачала використання угорської мови на рівні з державною українською мовою в роботі державних, громадських органів, підприємств, установ і організацій Округу. Органами місцевого самоврядування визначалися: Народна рада Округу, народні ради у містах, селищах та селах УАТО. Спеціальну норму проекту було присвячено гарантованому представництву Округу у Верховній Раді України та у Закарпатській обласній раді [463].

Починаючи з 2000 р. в ЗМІ розголосу набуває ідея створення Притисянського району, що була висловлена у листі народного депутата М.Ковача до Президента України Л.Кучми, Радника Президента України В.Литвина, голови обласної Ради І.Іванча [83]. У листі йдеться про те, що громадяни України угорської національної меншини представлені в місцевих органах виконавчої влади та на держслужбі у значно меншій кількості, аніж це мало б впливати з їхньої частки у складі населення Закарпатської області. Це значно погіршує шанси на існування цієї національної меншини. Більш повна реалізація прав та зберігання традиційного національного середовища громадян України угорської національності стануть можливими лише за умов створення у складі Закарпатської адміністративно-територіальної одиниці – Притисянського району. Створення нової адміністративно-територіальної одиниці відбувалося б за рахунок введення до її складу

населених пунктів Берегівського району, який припинив би своє існування, і сіл з угорським населенням, розташованих на прилеглих територіях Ужгородського, Мукачівського та Виноградівського районів. Центром мало стати м.Берегово. До нової адміністративно-територіальної одиниці належали б 94 населених пункти. Кількість населення становила б близько 155 тис. чол., із них 112 тис. угорської національності (75%). До району було б віднесено 58 сілрад, 94 населені пункти [83].

8 червня 2002 р. у газеті «Срібна Земля» було вміщено листівку «Десять доводів на користь кордонів» організації «Рух за ревізію кордонів Угорщини» [148], де говорилося про те, що Угорщина не повинна відмовлятися від територій, населених угорцями.

Аналізуючи проблему самовизначення угорської національної меншини, слід зупинитись на таких важливих положеннях. По-перше, питання про утворення УАТО було порушено в той час, який російські і українські політики влучно назвали «парадом суверенітетів». Звичайно, що в цих умовах лідери щойно утвореної Української держави не могли підтримати реалізацію такого проекту. Тим більше, що в Угорщині вийшла мапа, де територія компактного проживання угорців у Закарпатті була віднесена до «нової» Угорщини. По-друге, для реалізації проекту УАТО чи Притисянського району потрібні суттєві доопрацювання в українському законодавстві. По-третє, в 1991 р. рішення про утворення УАТО ухвалювалося на основі результатів референдуму громадян Берегівського району, а проект Притисянського району – це ініціатива голови ТУКЗ М.Ковача та певних політичних сил в Угорській Республіці. По-четверте, питання угорської територіальної автономії залишається для Закарпаття актуальним, але для реалізації потребує нових політичних реалій як на міжнародній арені, так і в українському та угорському соціумах.

Не відбулося позитивних зрушень у напрямі забезпечення виборчих прав національних меншин і після ухвалення нового закону про вибори ВР України від 17 листопада 2012 р.

Аналіз електоральної практики Закарпаття (насамперед, угорської національної меншини) дозволяє зробити такі висновки щодо забезпечення виборчих прав представників національних меншин в Україні. По-перше, задекларовані в конституційних засадах та законах України («Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України» та інших) виборчі права національних меншин не мають відповідних механізмів реалізації на практиці. По-друге, ефективна участь національних меншин у виборчих процесах, гарантія представництва їхніх інтересів в органах влади можлива лише за умови ухвалення відповідних законів про вибори та політичні партії на зразок тих, які апробовані в політичній практиці країн Європейського Союзу. По-третє, виборча практика угорської меншини показує ефективність створення і функціонування політичних партій національних меншин на місцевому рівні. Після створення політичних партій представники угорської меншини мають можливість мати своє представництво у місцевих органах влади. Представники інших національних меншин отримують депутатські мандати ситуативно. По-четверте, ефективність політичної участі меншин має постійно піддаватися оцінці, причому на всіх рівнях соціуму, щоб забезпечити їхню дійсну і повноцінну участь.

Висновки до 3 розділу

У третьому розділі охарактеризовано методологію дослідження регіональних виборчих практик, розглянуто теоретичні підходи до регіонального поділу України. Доведено, що однією з головних ознак, яка відрізняє один регіон від іншого, є регіональна ідентичність. Зазначено, що інституційною ознакою високого рівня регіональної ідентичності та специфічної регіональної політичної культури є наявність регіональних політичних партій. Установлено, що для України характерним є тип партій,

які мають яскраво виражену регіональну підтримку, але при цьому висловлюють інтереси етнокультурних груп (етнорегіональні партії) або інтереси домінуючих на певній території соціальних груп (соціально-регіональні партії).

Досліджено електоральний простір України, який є неоднорідним, гетерогенним утворенням, що складається із декількох електоральних регіонів, кожний із яких характеризується своєю специфікою. Зазначено причини виникнення електоральних регіонів України, до яких віднесено такі: історичні, етнолінгвістичні, ідеологічні, релігійні, економічні, зовнішньополітичні та чимало інших.

Запропоновано етапи еволюції електорального простору України: перший (1991–2004 рр.), другий (2004 – 2013 рр.), третій (починаючи з 2014 р.). Встановлено, що до 2014 р. структуризація електорального простору відбувалася за ідеологічною ознакою, з 2004 по 2013 р. головним чинником структурування стали соціокультурні чинники, актуалізовані виборчими аксіотехнологіями, з 2014 р. регіональні соціокультурні чинники залишаються просторотвірними, але з домінуванням національної ідентичності.

Проаналізовано підходи вітчизняних фахівців до виокремлення регіонів в Україні та окреслено підхід, використаний в дисертаційному дослідженні.

Зазначено, що методологія виділення основних типів регіонів України є неоднозначною і недостатньо обґрунтованою. Науковці окреслюють різні підходи до визначення існуючих в Україні регіонів залежно від завдань дослідження. Представлено декілька підходів до регіонального поділу України, в основу яких покладено географічний, формально-статистичний, політичний, історичний, етнополітичний чинники.

Констатовано, що загальноприйнятим у практиці регіональних досліджень є поділ України на 4 регіони: Захід, Центр, Південь, Схід. Акцентовано, що в дисертаційній роботі також буде вжито такий регіональний поділ для зручності використання матеріалів українських

дослідницьких центрів та науково-дослідних установ. Починаючи з 2014 р. (після анексії АР Крим) аналіз електоральних процесів зроблено у розрізі трьох регіонів: Західного, Центрального та Південно-Східного.

Відповідно до дослідницької моделі Закарпаття виступає як «окремий випадок» у дослідженні. Вибір Закарпаття обумовлено тим, що, по-перше, результати голосування упродовж останніх електоральних циклів близько збігаються з результатами в цілому по Україні. По-друге, населення Закарпатської області голосує дещо відмінно від того, якими є результати електорального вибору в Західному регіоні. По-третє, наявністю «регіональних партій» та етнополітичними чинниками.

Охарактеризовано специфіку соціально-політичних розмежувань у перехідних суспільствах. Установлено, що в молодих демократіях і новоутворених державах значно більшу роль відіграють етнокультурні, ціннісно-культурні (на відміну від ціннісно-ідеологічних) та регіональні поділи, які набувають політичного значення. Причому у випадках, якщо ці поділи підсилюються зовнішніми силами, вони здатні вести до розколу і занепаду держав.

Констатуючи наявність значної кількості нових суспільно-політичних поділів у модерних суспільствах, в дослідженні проаналізовано ті з них, які обумовлюють особливості регіоналізації електоральних уподобань громадян України. Такими, на нашу думку, є поділи, які мають у своїй основі територіальні (регіональні), етномовні, ціннісно-культурні та релігійні відмінності.

Акцентовано на тому, що культурно-мовно-етнічні відмінності між регіонами країни, які завжди були лише відмінностями і ніколи не переходили в розряд пріоритетних у свідомості простих людей, зусиллями КПУ, Партії регіонів, ПП «Наша Україна», регіональних олігархів, керівників держави, а також російської пропаганди перетворилися в основні лінії партійно-політичного розмежування, на яких починаючи з 2004 р. базується партійна і електоральна політика в Україні.

Охарактеризовано електоральний потенціал Закарпаття у контексті його історичних, соціально-демографічних, етнічних та політичних характеристик. Зазначено, що регіональні особливості організації і проведення парламентських виборів на Закарпатті обумовлені такими основними чинниками: географічним розташуванням області; історичними традиціями; соціально-демографічними характеристиками електорату; етнополітичними чинниками; специфікою формування та відносною слабкістю регіональної політичної еліти; особливостями становлення та розбудови партійної структури краю.

Основні положення 3 розділу автор оприлюднив у таких публікаціях [60; 164; 349; 350; 351; 352; 353; 355; 357; 359; 362; 363; 364]

РОЗДІЛ 4

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИХ ВИБОРЧИХ ЦИКЛІВ (1991–2002 РОКІВ)

Упродовж 1991–2002 рр. в Україні відбулися ряд електоральних циклів, протягом яких були сформовані інституційні засади виборчого процесу та започатковані регіональні електоральні традиції. Особливе значення для започаткування електоральних традицій мали, так звані, «установчі вибори».

Важлива характеристика парламентських виборів 2002 р. – це їх значимість для розстановки політичних сил на майбутніх президентських виборах 2004 р. Найвірогідніші лідери майбутньої президентської кампанії розглядали парламентські вибори 2002 р. як підготовчий етап, перевірку сил і можливість зайняти якомога вигідніші позиції перед виборами Президента України.

4.1. Структурування електоральних переваг громадян у виборчих кампаніях 1991–1994 років

У процесі демократичних переходів, в тому числі і в посткомуністичних країнах Східної Європи, «установчі вибори» відіграють трояку роль: 1) інституційну – вони встановлюють систему політичних інститутів, в рамках яких розвивається електоральна конкуренція; 2) біхевіоральну – вони формують «меню» переваг і патерни поведінки виборців, тим самим визначаючи і контури нової партійної системи; 3) трансформаційну – вони створюють основу легітимації нових політичних режимів і суттєво обмежують можливості повернення до старих, або переходу до нових недемократичних форм правління [109, с. 46; 392, с. 4–5].

Установчими виборами в Україні можна вважати вибори ВР України 1990 р. та перші президентські вибори 1991 р. Вибори до ВР УРСР у березні 1990 р. були першими альтернативними виборами. Напередодні виборів було утворено Демократичний блок, який на виборах домогся значного успіху: із 442 обраних депутатів Верховної Ради 111 користувалися його підтримкою. Блок здобув перемогу у п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській, Київській.

Демократичний блок завоював 25% мандатів у ВР УРСР. У парламенті було сформовано опозицію – Народну раду, яку очолив академік зі Львова І. Юхновський. Лідером комуністичної більшості (неофіційна назва «Група 239») було обрано О. Мороза. Головою ВР УРСР обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, а з липня 1990 р. – Л. Кравчука.

Перші президентські вибори відбулися 1 грудня 1991 р. за системою абсолютної більшості (у разі відсутності кандидата, що набрав абсолютну більшість від числа тих, що взяли участь у виборах, передбачався другий тур, у якому змагалися двоє, що набрали найбільше голосів). Слід відмітити, що більшість політичних партій, які були утворені до президентських виборів, у своїх програмах констатували необхідність введення поста Президента України, який би одноосібно ніс відповідальність за зовнішню і внутрішню політику України. На нашу думку, запровадження поста Президента в кінцевому результаті призвело до збереження партійної номенклатури, яка в подальшому переформатувалася в Інститут президентства в Україні (Адміністрація президента, обласні, районні державні адміністрації, Кабінет Міністрів тощо).

1 вересня 1991 р. Рада Народного Руху України висунула В. Чорновола кандидатом на пост Президента України. Швидко виявилось, що націонал-демократичний табір не зможе об'єднатися, а взаємні амбіції унеможливають висунення спільного кандидата. Таким чином, окрім В. Чорновола, балотувалися Л. Лук'яненко та І. Юхновський [352, с.101].

Натомість свій шанс використала та частина партійної номенклатури, яка перейшла на національні позиції і швидко змогла «адаптуватися» до нової ситуації. У виборчій кампанії вона зуміла використати переваги, які давала їй влада. Л. Кравчука було представлено як політика, що привів країну до незалежності та успішно її захищає.

1 грудня 1991 р. також відбувся референдум щодо незалежності України. Усі кандидати на пост Президента агітували за незалежність України. На референдум виносилося питання: «Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?». Акт дістав підтвердження 90,32% громадян, які взяли участь у голосуванні [389, с. 41].

У підсумку, балотувалося шість кандидатів: Л. Кравчук, В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, В. Гриньов, І. Юхновський, Л. Табурянський. Проте основними конкурентами на президентських виборах 1991 р. виступали представник влади – глава парламенту (а до цього – секретар ЦК КПУ) – Л. Кравчук і представник опозиції – дисидент В. Чорновіл.

Перемога Л. Кравчука над лідером опозиції В. Чорноволом під час президентських виборів пояснюється, зокрема, консервативною орієнтацією українських виборців, які не хотіли так радикально прощатися із минулим. Л. Кравчук позиціонувався у свідомості більшості виборців як загальнонаціональний політик, що дозволило йому мирним способом прийти до незалежності України. Крім того, Л. Кравчук уособлювався з партійною номенклатурою незалежної України, яка також його підтримувала, знаючи, що його перемога забезпечить їй домінування на українському владному олімпі. Результати виборів подано у Таблиці 4.1.1 [389, с. 42].

Таблиця 4.1.1.
Результати президентських виборів 1 грудня 1991 р.

Результати	К-ть здобутих голосів	Результат у відсотках, %	Партійність
Кравчук Леонід	19 643481	61.59%	Самовисування
Чорновіл В'ячеслав	7 420 727	23.27 %	Народний Рух України
Лук'яненко Левко	1 432556	4.49 %	Республіканська партія України
Гриньов Володимир	1,329,758	4.17 %	Самовисування
Юхновський Ігор	554719	1.74 %	Самовисування
Табурянський Леопольд	182713	0.57 %	Народна партія

Якщо брати результати виборів у регіональному вимірі, то можна констатувати, що Л. Кравчук переміг у більшості областей України, здобувши понад 50 % голосів виборців. Найбільшу кількість голосів виборців – на Сході України (Донецька обл. – 71, 47 %, Запорізька обл. – 74, 73 %, Луганська обл. – 76, 26 %, Миколаївська обл. – 72, 33 %, Одеська обл. – 70, 69 %). В. Чорновіл переміг на Західній Україні (Івано-Франківська обл. – 67, 1 %, Львівська обл. – 75, 86 %, Тернопільська обл. – 57, 45 %), здобув досить багато голосів на Правобережжі, але загалом вибори програв. Найменшу кількість голосів він отримав на Сході України (Донецька обл. – 9, 59 %, Луганська обл. – 9, 94 %, АР Крим – 8, 03 %, Одеська обл. – 12,83 %) [69].

Президентські вибори 1991 р., по-перше, окреслили різницю в уподобаннях виборців Заходу і Сходу України. У західному регіоні перемогу отримав В. Чорновіл з середнім результатом 46, 4 % по регіону, а Л. Кравчук мав середній показник 35, 61 % голосів виборців. По-друге, на виборах були представлені прокомуністичні сили, партійна номенклатура (Л. Кравчук), національно-демократичні (В. Чорновіл, І. Юхновський, Л. Лук'яненко), представник нового підприємництва (Л. Табурянський). Перемогу здобув представник партійної номенклатури, таким чином гарантувавши їй

трансформацію у нові владні структури зі збереженням повноти влади (Див. Додаток Б; Додаток В, Таблиця 7).

Отже, установчі вибори в Україні успішно виконали покладені на них функції в у мовах демократичного пактового переходу. По-перше, вони встановили інституційний дизайн, який окреслив особливості електоральної конкуренції та еволюції партійної системи. По-друге, виокремили моделі електоральної поведінки населення України, показавши її регіональний характер. По-третє, стали основою легітимації майбутнього політичного режиму.

У 1994 р. відбулися чергові вибори до українського парламенту, які проводилися за новим виборчим законом і мали на меті оновити склад депутатського корпусу Верховної Ради незалежної України. Перший виборчий закон у незалежній Україні було прийнято на восьмій сесії Верховної Ради України II скликання 18 листопада 1993 р. Законом встановлювалась мажоритарна система абсолютної більшості, тобто обраним вважався той кандидат, «який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менше як 25% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу». Другий тур виборів також відбувався за системою абсолютної більшості. У ст.43 Закону було введено ліміт явки виборців на виборчі дільниці: «Вибори вважаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше як 50% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу» [181, с. 31].

Ці статті Закону призвели до того, що 27 березня 1994 р. було обрано всього 49 депутатів. Після завершення другого туру виборів, 10 квітня 1994 р. було обрано 405 депутатів, і Верховна Рада України розпочала свою роботу. У силу відсутності у суспільстві впливових політичних партій, у законі практично нічого не говорилося про участь партій у виборчому процесі [353, с. 147].

Під час парламентських виборчих кампаній в Україні також простежується західно-східний вектор відмінностей електоральних

уподобань громадян. Хоча внаслідок того, що на парламентських виборах переможець не один, а декілька, ці відмінності мають дещо менш виразний характер. Різний рівень повноважень Парламенту і Президента робить різними в очах виборців не лише функції органу, що обирається, а й «ціну» виборів і голосування з точки зору їхніх політичних наслідків. Для того, щоб описати вплив, який справляють повноваження виборних інститутів на електоральну поведінку, К. Рейф і Г. Шмітт ввели поняття виборів «першого» і «другого» порядку, які описані нами у параграфі 2.3.

Після 1991 р., коли Україна стала незалежною державою, перед партіями постала нова політична реальність, до якої вони виявились не готовими, оскільки стратегічну мету цих партій було так швидко досягнуто. Усунення ж на деякий час із політичної арени КПУ свідчило про те, що вони перестали бути опозиційними. Реальна економічна і соціальна ситуація в Україні поставила перед новоствореними партіями вимоги сформуванню нові цілі, стратегію і тактику. Більшість партій залишились у стані розгубленості, яка згодом перейшла в кризу. Ця криза була як ідеологічною, так і організаційною.

Незважаючи на значну кількість різних партійних угрупувань, які заявили про себе напередодні парламентських виборів 1994 р., жодне з них не стало достатньо впливовим. Серед них: ДемПУ, НРУ, ПЗУ, СПУ та ін. Більшість з них не вирости у міцні організації, що були би здатні виразити корінні інтереси певних прошарків суспільства. Вони мали слабкий вплив на політичні процеси і були неспроможні повною мірою реалізувати суспільні інтереси через інститути і механізми влади. Для цього були об'єктивні чинники: відсутність у більшості із партійних керівників досвіду політичної діяльності; брак детально розроблених програм державного будівництва; руйнівний характер їхньої діяльності [63, с. 35].

Головними конкуруючими напрямками напередодні місцевих і парламентських виборів 1994 р. були: націонал-демократичний і комуністичний. Участь політичних партій у парламентських виборах 1994 р.

була номінальною. Станом на березень 1994 р. Міністерством юстиції було зареєстровано 7 партій, фактично ж брали участь близько 15. Оскільки на той час виборці добре пам'ятали домінуючий вплив КПРС, то в окремих регіонах (передусім Західному) вигідніше за все було балотуватись безпартійним.

Нині впевнено можна сказати, що парламентські вибори 1994 р. були найбільш демократичними виборами в нашій державі. Основою цього твердження є те, що, по-перше, в ході виборчого процесу не було відчутного тиску адмінресурсу, який у виборчих кампаніях почав використовуватись пізніше. По-друге, електоральний простір був чітко структурований на лівих, правих, центристів та незалежних (безпартійних) кандидатів і виборцю нескладно було робити свій вибір. По-третє, порівняно невеликими були фінансові затрати на організацію і проведення виборчої кампанії. По-четверте, підприємці (пізніше олігархи) не брали активної участі у виборчому процесі. У цей період відбувається накопичення капіталу, перерозподіл ринку, а тому участь в електоральному процесі була для них не суттєвою. По-п'яте, у виборах не брали участі PR-технологи [351, с. 172].

Результати виборів до ВР України у розрізі партійності депутатів подано в Таблиці 4.1.2. [371]. У розрізі регіонів результати подано у Додатку Б.

Таблиця 4.1.2.

Партійний склад ВР України за результатами виборів 1994 р.

Назва партії	К-ть мандатів	% мандатів
Комуністична партія	91	22,5
Народний Рух України	21	5,2
Селянська партія України	19	4,7
Соціалістична партія України	14	3,4
Українська республіканська партія	12	3
Конгрес українських націоналістів	5	1,2
Партія праці	5	1,2
ПДВУ	4	1
Демократична партія України	2	0,5
Соціал-демократична партія України	2	0,5
Громадянський конгрес України	2	0,5
УКРП	2	0,5

Християнсько-демократична партія України	1	0,2
Партійні депутати загалом	180	44,4
Безпартійні депутати	225	55,6

Відповідно до норми Регламенту Верховної Ради, який діяв на той час, партії мали право створювати свої парламентські фракції за наявності не менше як 25 депутатів. Таким чином, норма закону дозволяла створити фракцію тільки КПУ. Однак внаслідок того, що до НРУ приєдналося чимало його симпатиків з числа безпартійних, а до СПУ делегувалося декілька депутатів-комуністів, у ВР вдалося створити фракції ще двох партій. Переважна більшість інших депутатів увійшла до 6 депутатських груп, які, діючи на позапартійній основі, не мали ані чітких принципів, ані партійної дисципліни. Тому одним з основних недоліків роботи ВР України 2-го скликання було те, що протягом усього терміну роботи тривав процес її політичної переструктуризації: було створено фракцію СелПУ; утворила свою фракцію Ліберальна партія України, яка не отримала за результатами виборів жодного мандату; вихід депутатів з фракцій СПУ та СелПУ змусив їх створити одну об'єднану фракцію. За відсутності фіксованої парламентської більшості рішення ухвалювалися ситуативною більшістю, що стало гальмом на шляху просування економічних та політичних реформ. Структуру ВР України II скликання на початку та наприкінці своєї каденції подано в Таблиці 4.1.3.

Таблиця 4.1.3.

**Структура Верховної Ради України II скликання
на початку та наприкінці її конституційних повноважень**

Фракції та депутатські групи	Травень 1994	Жовтень 1997
Фракція Комуністичної партії	89	76
Фракція Народного Руху України	29	25
Група «Аграрії»	47	25
Фракція Соціалістичної партії	28	–
Група «Центр»	33	–
Група «Реформи»	36	31

Група «Державність»	30	–
Група «Єдність»	31	33
Фракція СПУ–СелПУ	–	35
Група «Конституційний центр»	–	53
Група «Соціально-ринковий вибір»	–	24
Міжрегіональна депутатська група	30	34
Група «Незалежні»	–	23
Група «Відродження і розвиток АПК»	–	21
Позафракційні	21	34
Всього депутатів	336	414

Президентські вибори 1994 р. були достроковими. Їхня достроковість обумовлена перш за все соціально-економічними (економічна криза, шахтарські страйки з вимогою провести дострокові парламентські та президентські вибори) та політичними чинниками (конфлікт між парламентом і президентом фактично паралізував владу). Певним поштовхом до вирішення кризової ситуації, яка склалася в Україні, стали події у Москві, де в 1993 р. конфлікт між Б. Єльциним та російською Державною Думою російський президент наважився вирішити розстрілом будинку парламенту. В Україні було досягнуто компромісу, що означало дострокові вибори ВР України 27 березня 1994 р. та дострокові вибори Президента України 26 червня 1994 р.

До останнього моменту сподіваючись, що парламент скасує дострокові президентські вибори, Л. Кравчук реєструє свою кандидатуру в останній момент. Як чинний президент, котрий мав підтримку адмінресурсу, він вважався фаворитом виборчої кампанії. Його головним конкурентом став колишній прем'єр-міністр Л. Кучма, підтриманий так званими «червоними директорами». Завдяки їм Л. Кучма міг розраховувати на фінансову підтримку виборчої кампанії. У виборах також брали участь соціаліст О. Мороз, економіст В. Лановий, спікер парламенту І. Плющ, міністр освіти П. Таланчук, а також В. Бабич. Усі вони, за винятком О.Мороза, приймали

участь як незалежні кандидати, хоча П. Таланчука фактично підтримував Народний Рух України [70].

У першому турі виборів, який відбувся 26 червня 1994 р., очікувано перемагає Л. Кравчук із 37,7 % голосів. Другим фінішував Л. Кучма з результатом 31,1 %. Л. Кравчук був впевнений, що переможе й у другому турі [371]. Так йому говорили і представники його виборчого штабу. Але представники «червоного директорату», «партійна номенклатура Сходу» зробили ставку на технократа Л. Кучму, який і здобув перемогу у другому турі виборів.

У другому турі (10 липня 1994 р.) Л. Кучму підтримують ліві сили, що рішуче виступили проти Л. Кравчука, якого позиціонували як представника націоналістичного Заходу України.

За результатами другого туру президентських виборів 1994 р. уперше відбувся чіткий електоральний поділ України на Захід і Схід. На Заході в кожній з дванадцяти областей, включно з Києвом, більшість голосів у другому турі виборів набрав Л.Кравчук, а на Сході в кожній з інших дванадцяти суміжних областей і в Криму більшість голосів набрав Л.Кучма (Див. Додаток Б; Додаток В, Таблиця 7).

Характерно, що на відміну від 2004–2010 рр. у 1994 р. Чернігівська, Сумська, Полтавська та Кіровоградська області за електоральними уподобаннями своїх мешканців були ближчими до східних областей, а не західних. Відтак, саме Східна Україна у 1994 р. принесла перемогу Л.Кучмі, який набрав там у 2,8 раза більше голосів, ніж Л.Кравчук (73% проти 26%), тимчасом як у Західній, навпаки, Л.Кравчук здобув у 2,9 раза більше голосів, ніж Л.Кучма (майже 71% проти 24%) [167, с.214].

Ось, наприклад, деякі показові результати регіонального голосування у другому турі (Див. Таблицю 4.1.4.) [70].

Л. Кучма виграв вибори не завдяки кращій господарській програмі, а завдяки ставці на етнолінгвістичні та геополітичні питання. Зокрема, він

обіцяв надати російській мові статус державної, а також говорив про потребу зміцнення зв'язків з Росією.

Таблиця 4.1.4.
Регіональне голосування у II турі президентських виборів
10 липня 1994 р.

	Л. Кравчук (%)	Л. Кучма (%)
АР Крим	8,9	89,7
м. Севастополь	6,5	92
Донецька обл.	18,5	79
Луганська обл.	10,1	88
Волинська обл.	83,9	14
Івано-Франківська обл.	94,5	3,9
Львівська обл.	93,8	3,9
Тернопільська обл.	94,8	3,8
Київська обл.	58,3	38,4
Полтавська обл.	37,4	59,2
Вінницька обл.	54,3	42,3

Якщо у основі передвиборної платформи Л.Кравчука у 1994 р. були ідеї зміцнення української державності, українське національно-культурне відродження, то Л. Кучма зробив ставку на ідеї боротьби зі злочинністю, економічного піднесення та надання російській мові статусу державної.

Як стверджує В. Хмелько, у 1994 р. регіональний розподіл голосів між двома кандидатами в Президенти виявився найтісніше пов'язаним із розподілом виборців на прихильників і неприхильників близьких відносин з Росією. При цьому виникло питання: а з чим же пов'язана різна поширеність бажання таких відносин з Росією у різних регіонах? Природно було припустити, що це пов'язано з відмінностями етнічного складу населення різних регіонів. З іншого боку, певний зв'язок розподілу голосів зі ставленням до російської мови давав підстави також припускати, що поширеність бажання близьких відносин з Росією якоюсь мірою пов'язана з відмінностями у мовному складі регіонів [591].

Розрахунки показали, що поширеність у регіонах бажання близьких відносин з Росією тісніше пов'язана якраз не з їхнім етнічним, а з мовним

складом: чим більшою була в регіоні частка виборців, яким зручніше було спілкуватися російською мовою, тим більшою там була і частка прихильників об'єднання України з Росією в одну державу. Внаслідок цього з'ясувалося, що розподіл голосів між Л.Кравчуком і Л.Кучмою в регіонах найбільше залежав від частки в їх населенні, відповідно, україномовних і російськомовних виборців [167, с. 214].

Головними конкуруючими напрямками напередодні місцевих і парламентських виборів 1994 р. на Закарпатті були: націонал-демократичний і комуністичний. Участь осередків політичних партій у парламентських виборах 1994 р. була номінальною. Станом на березень 1994 р. управлінням юстиції було зареєстровано 7 партій, фактично ж брали участь близько 15. Оскільки на той час виборці краю добре пам'ятали домінуючий вплив КПРС, то вигідніше за все було балотуватись безпартійним.

Станом на 1994 р. в Закарпатській області було утворено 10 виборчих округів (№ 167–176). За даними прес-служби Закарпатської обласної ради із 186 претендентів на кандидата в депутати відповідне посвідчення отримали 154 чоловіки. З них 119 були висунуті групами виборців, 29 – трудовими колективами, 6 – політичними партіями. В основному це були представники владних структур, лікарі, викладачі, юристи. 27 березня 1994 р. народним депутатом України від Закарпаття було обрано лише О. Климпуша від Рахівського виборчого округу № 172, який не мав гідної конкуренції. У всіх інших округах знадобилося повторне голосування між двома кращими претендентами. В інших округах ніхто з кандидатів не зміг набрати 50 відсотків + 1 голос виборців. У голосуванні взяли участь 71,9 відсотка виборців. Після другого туру (10 квітня 1994 р.) було обрано депутатів у шістьох виборчих округах; на повторних виборах (7 серпня 1994 р.) обрали депутатів у Свалявському і Хустському виборчому окрузі, а в Ужгороді (167 виборчий округ) депутат так і не був обраний [353, с. 173; 389, с. 43–48].

В основному перебіг виборчої кампанії в регіоні мало чим відрізнявся від виборів по Україні в цілому. Але, аналізуючи результати виборів 1994 р. в

Закарпатській області, можна зробити кілька важливих висновків:

1. Сім із дев'яти обраних від області депутатів були представниками владних структур різного рівня [352, с. 109]. Таким чином, можна констатувати той факт, що в Закарпатті вже на виборах 1994 р. на результат голосування досить суттєвий вплив мали владні структури краю (так званий адмінресурс).

2. Нерозвиненість партійної структури краю. На початку 1994 р. в області відділом юстиції було зареєстровано близько семи осередків політичних партій. Серед кандидатів лише 35 були членами партій. Обраним до парламенту представник ХДПУ .

3. Складність перебігу виборчої кампанії в м. Ужгороді, де депутата до Верховної Ради було обрано лише в грудні 1995 р.

4. Результати виборів показали, що партії національно-демократичного спрямування мали незначний вплив у Закарпатській області. Партії ж іншого спрямування мали ще менший вплив. На виборах губернатора області представника націонал-демократичних сил В. Беда переміг С. Устич (колишній член КППС). На виборах мера столиці Закарпаття м.Ужгорода обласна еліта виступила проти національно-демократичного блоку, підтримавши підприємця С. Ратушняка, який і здобув перемогу.

Отже, програвши вибори 1994 р. на всіх рівнях, націонал-демократичні партії зробили спробу координації своїх дій, виступивши ініціатором утворення «круглого столу політичних і державних структур». Подальші розколи в партіях націонал-демократичного спрямування так і не дали можливості створити на цьому етапі партійного будівництва в Закарпатській області, як і по всій Україні в цілому, їх потужний, впливовий блок.

4.2. Загальнонаціональний контекст та регіональні особливості виборів до Верховної Ради України 1998 року

Новий закон про вибори, прийнятий у вересні 1997 р., встановлював змішану виборчу систему. Відповідно до закону, політичні партії ставали повноправними суб'єктами виборчого процесу, оскільки 225 депутатів мали обиратися в одномандатних виборчих округах, а інші 225 – за списками кандидатів у депутати від політичних партій або виборчих блоків партій. Партійні списки були закритими загальнонаціональними. Виборчий поріг становив 4 % [87].

ЦВК зареєструвало суб'єктами виборчого процесу 21 партію і 9 виборчих блоків (19 партій). Отже, у виборах до ВР України 1998 р. взяло участь сорок політичних партій з 52 легалізованих на той час. Склад виборчих блоків політичних партій подано в Таблиці 4.2.1 [353, с. 212–213].

Таблиця 4.2.1.

Виборчі блоки політичних партій, які брали участь у парламентських виборах 1998 року

№ п/п	Виборчий блок	Партії у складі блоку	Кількість отриманих мандатів
1.	Виборчий блок «За правду, за народ, за Україну!»	Соціалістична партія України, Селянська партія України	34 (29 – за партійним списком)
2.	Виборчий блок «Національний фронт»	Конгрес українських націоналістів, Українська консервативна республіканська партія, Українська республіканська партія	5 (в одномандатних округах)
3.	Виборчий блок «Вперед, Україно!»	Українська християнсько-демократична партія, Партія християнсько-демократичний союз	2 (в одномандатних округах)
4.	Виборчий блок «Менше слів»	Соціал-національна партія, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна	1 (в одномандатних округах)

		самостійність України»	
5.	«Блок демократичних партій – НЕП» (народовладдя, економіка, порядок)	Демократична партія України, Партія економічного відродження	1 (в одно-мандатних округах)
6.	Виборчий Блок «Соціально-ліберальне об'єднання» (СЛОУ)	Партія «Міжрегіональний блок реформ», Конституційно-демократична партія	1 (в одно-мандатних округах)
7.	Виборчий блок «Трудова Україна»	Українська партія справедливості, Громадянський конгрес України	1 (в одно-мандатних округах)
8.	Виборчий блок «Партія праці та Ліберальна партія - разом!»	Партія праці, Ліберальна партія	–
9.	Виборчий блок «Європейський вибір України»	Ліберально-демократична партія України, Українська селянсько-демократична партія України	–

Провладні політичні сили були представлені насамперед НДП і СДПУ (о), проросійські – об'єднанням СЛОУ, ліві і ліворадикальні – КПУ і ПСПУ, лівоцентристські – блоком СПУ – Сел. ПУ, національно-демократичні – НРУ, блоком демократичних партій «НЕП», ВБ «Європейський вибір України», ВБ «Національний фронт».

Загальні характерні ознаки виборчої кампанії в багатомандатному окрузі були такими: участь великої кількості партій, що призвело до значного розсіювання голосів виборців; прогнозована перемога лівих партій; схожість партійних програм і лозунгів ускладнювала вибір виборців; участь у виборах партії влади (нею стала НДП); активне використання політичними партіями ЗМІ для проведення агітації; деякі партії були утворені наспіх перед виборами, а отже, мали суто регіональний вплив; невисокий рейтинг правих партій; «шоузація» виборчої кампанії (залучення в перші п'ятірки відомих артистів) [499, с. 12].

За результатами голосування, 29 березня 1998 р. чотиривідсотковий виборчий бар'єр подолали сім партій і виборчий блок СПУ/СелПУ, які й розділили 225 депутатських мандатів: КПУ – 84 (24,65%), НРУ – 32 (9,4%), СПУ/СелПУ – 29 (8,5%), ПЗУ – 19 (5,4%), НДП – 17 (5,01%), «Громада» – 16 (4,6%), ПСПУ – 14 (4,04%), СДПУ(о) – 14 (4,01%) (Див. Таблицю 4.2.2) [371].

В одномандатних округах, за результатами виборів, партійність депутатів була такою (223 депутати обрано): безпартійних – 114 депутатів, КПУ 38 (17,04%), НРУ – 14 (6,28%), НДП – 12 (5,38%), АПУ – 8 (3,59%), ВО «Громада» – 7 (3,14%), по 3 депутатські мандати відповідно по 1,35% отримали (4 партії): СДПУ(о), СПУ, КУН, ПРП, по два мандати (5 партій) – ХДПУ, ПРВУ, Сел. ПУ, УРП, ПСПУ, по 1 мандату (8 партій) – ПП «Сюз», ПП «Міжрегіональний блок реформ», ЛПУ, УПС, Дем. ПУ, СНПУ, УХДПУ, ПП «Християнсько-народний союз» [371].

Таблиця 4.2.2.

Результати виборів до ВР України 29 березня 1998 року

Назва партії / результат	Загальнодерж виборчий округ мандати/ відсотки	Одномандатні виборчі округи	Всього депутат. мандатів	К-ть мандатів за умови пропорц виборч. системи
КПУ	84 (24,65%)	38	112	168
НРУ	32 (9,4%)	14	46	64
ВБ «За правду, за народ, за Україну» (СПУ, Сел. ПУ)	29 (8,55%)	5 (СПУ – 3, Сел. ПУ – 2)	34	58
ПЗУ	19 (5,43%)	–	19	38
НДП	17 (5,01%)	12	29	34
ВО «Громада»	16 (4,67%)	7	23	32
ПСПУ	14 (4,04%)	2	16	28
СДПУ(о)	14 (4,01%)	3	17	28

Аграрна партія України	3, 68 %	8	8	
Партія «Реформи і порядок»	3, 13 %	3	3	
КУН	–	3	3	
Інші партії	–	14	14	
Безпартійні	–	114	114	
Всього	225	223	448 (станом на 1.11.98)	

Таким чином, за результатами виборів, у парламенті були представлені 23 політичні партії (Див. Табл. 4.2.2). Крім партій, які подолали виборчий поріг, високі результати також показали: АПУ – 3, 68 %, ПРП – 3, 18 %, ВБ «Трудова Україна» – 3,06 %, ВБ «Національний фронт» – 2, 71 %, ВБ «Партія праці та Ліберальна партія РАЗОМ» – 1, 89 % , ВБ «Вперед, Україно!» – 1, 73 %, ХДП – 1, 29% [376, с. 512–513].

Голосування за партії в різних регіонах у 1998 р. підтвердили політологічні висновки про невирішеність у країні проблеми загальнонаціональних партій. Хоч і парадоксально, але навіть найбільш ідеологічні «старі» й електорально визначені партії (КПУ і НРУ) не змогли подолати 4 % бар'єр у всіх областях України. Так КПУ не змогла його здолати у двох областях – Івано-Франківській (2,9%) і Тернопільській (3%). Народний Рух дістав менше 4% голосів виборців у шести областях (Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Сумській, Харківській), а переміг у п'яти областях Західного регіону України – Волинській (17,25%), Івано-Франківській (27,99%), Львівській (32,11%), Рівненській (29,29%), Тернопільській (28,28%) [371].

КПУ здобула відносну перемогу у 18 регіонах України. Причому частка голосів, поданих за комуністів, зростала у східному і в південному напрямках, досягши максимуму в Луганській області (45, 97 %) та АР Крим (39, 34 %). М. Дністрянський відзначив, що коефіцієнт кореляції між часткою

російської меншини і часткою голосів, відданих за КПУ, становив 0,73 [157, с. 126].

Маючи третє місце на виборах, ВБ СПУ та Сел.ПУ «За правду, за народ, за Україну» переміг у Черкаській (25, 95%) та Хмельницькій областях (21, 26%). Другим ВБ був у 7 областях (Полтавська – 21, 3%, Вінницька – 19, 7 % та інших), а 4% бар'єр подолав у 19 областях. Електоральною опорою блоку стали аграрні центральноукраїнські області.

ПЗУ набрала більше, ніж 4% голосів виборців практично у всіх регіонах України, за винятком Львівської та Чернівецької областей. НДП пододала 4% бар'єр у 19 регіонах.

ВО «Громада» змогла набрати 4% голосів виборців на свою підтримку лише в трьох областях України – Дніпропетровській (35,34%), Кіровоградській (6,27%) та Херсонській (4,95%). ПСПУ набрала більше 4% голосів в 11 регіонах України, а найбільше в Сумській області (20,28%). Останньою з політичних партій, що пройшла до парламенту, за результатами виборів стала СДПУ(о). Об'єднані соціал-демократи подолали 4% бар'єр голосів виборців у 5 областях України. Найбільше число виборців проголосувало за партію в Закарпатті (31,17%). Саме завдяки голосуванню в Закарпатті партія змогла взяти участь у розподілі депутатських мандатів [377, с.515–557].

Вибори до ВР України 1998 р. відобразили кілька тенденцій у регіональному голосуванні. По-перше, зафіксували обмеженість території підтримки національно-демократичних сил переважно Західним регіоном. По-друге, скориставшись різким соціальним розшаруванням в українському суспільстві та збіднінням більшості населення, настрої протестного електорату змогли використати ліві та ліво-центристські сили, отримавши перемогу на виборах. По-третє, феноменом виборів була поява політичних партій одного регіону. У Закарпатті – СДПУ (о) (31, 17 %), ВО «Громада» у Дніпропетровській області (35, 34 %), ПСПУ у Сумській області (20, 89 %).

Регіональний розподіл голосів виборців подано у Додатку Б; Додатку В, Таблиці 1.

Результати виборів 1998 р. показали відсутність співвідношення між партійною і мажоритарною частинами депутатського корпусу, а також відсутність відповідного зв'язку між рейтингом партій у регіоні та політичною орієнтацією депутатів-мажоритарників.

Таким чином, суттєвий вплив на електоральний вибір 1998 р. мав суспільно-політичний поділ «бідні» (до яких можна віднести більшість населення України) і «багаті» (представники великого бізнесу). Цим і пояснюється перемога лівих сил на виборах. Після виборів, у результаті загострення відносин між Парламентом і Президентом, набуває актуальності ще один суспільний поділ – між прихильниками і противниками Президента. Слід відзначити, що в 1998 р. не було помітним соціокультурне розмежування на Захід і Схід. За результатами виборів партійна система набула вигляду триполюсної: ліві – центр – праві.

Якщо оцінити виборчу систему України (у тій частині, де переможця визначають за правилами пропорційності, використовуючи індекс пропорційності Р. Гюнтера, то на виборах 1998 р. цей показник становив 82,9. Високий рівень індексу означає, що всі партії, які брали участь у виборчому процесі, отримують мандати пропорційно до поданих за них голосів виборців.

Індекс ефективної кількості партій на виборчому рівні дорівнював 10,39, а на парламентському – 5,04.

За результатами парламентських виборів 1998 р. українська партійна система, за класифікацією П. Майера, була системою малих партій. Аналогічний висновок можна зробити підрахувавши індекс фракціоналізації парламенту Д. Рає. Після парламентських виборів він дорівнював 0,8. Така величина індексу засвідчує про великий ступінь фрагментації партійних систем [349, с.22–39; 350, с.171–173].

На відміну від Верховної Ради II скликання, де переважали депутатські групи, у новообраному парламенті (1998 р.) було надано перевагу партійно-фракційній формі об'єднання депутатів. У результаті в його складі на першій сесії було сформовано 9 фракцій, кожна з яких мала назву відповідної партії чи блоку партій, і одна група під назвою «Незалежні».

Однак пізніше партійна структура Парламенту зазнала суттєвих змін. Упродовж діяльності ВР спостерігались постійні масштабні зміни у переліку та розмірах депутатських фракцій та груп. Три фракції припинили своє існування (ВО «Громада», ПСПУ, СелПУ), натомість були утворені 7 нових фракцій партіями, що не досягли успіху на виборах або ж виникли вже після них (ПП «Трудова Україна», ПП «Яблуко», ПРП, ВО «Батьківщина», «Солідарність», «Демократичний Союз», «Регіони України», УП «Єдність»), 34 депутати не ввійшли до жодної з фракцій. Зміна партійності народних депутатів відбувалася під впливом президентської адміністрації, бізнесових структур тощо.

Відіграли свою роль у впливовості партій в парламенті президентські вибори 1999 р. З 15 кандидатів, які взяли участь у виборах, 13 були представниками політичних партій. Переможець виборів, діючий Президент України Л. Кучма, був підтриманий блоком з 12 партій центристського спрямування «Наш вибір – Леонід Кучма». Лідери політичних партій, які брали участь у президентських виборах, здобувши в першому турі 49,63% голосів виборців [371].

Розподіл електоральної підтримки кандидатів під час президентської кампанії 1999 р. відбувся під впливом того, що головними конкурентами у другому турі виборів були чинний на той час Президент України Л. Кучма і лідер українських комуністів П. Симоненко. Напередодні схожий сценарій про «ліву загрозу» був реалізований в Росії, де перемогу над лідером російських комуністів Г. Зюгановим здобув Б. Єльцин.

Зважаючи на тяжкий економічний стан України середини 90-х рр. ХХ ст., а відповідно і зростання популярності лівих ідей, особливо на Сході та

Півдні України, колишній «кандидат Сходу» (Л. Кучма) у передвиборчій риторичі був змушений переорієнтуватися на західноукраїнських виборців, оскільки П. Симоненко складав йому на Сході потужну конкуренцію.

Згладжування відмінностей в електоральних уподобаннях центрально- і східноукраїнських регіонів, а також зменшення розриву між ними і Заходом України під час президентських виборів 1999 р. було тісно пов'язане зі зміною характеру протистояння самих кандидатів у Президенти.

В.Чорновіл у 1991 р. сприймався як «рухівець», тобто явний антикомуніст і «націоналіст», прибічник національної держави, жорсткої лінії щодо Росії і російської мови в Україні і т.д. Л.Кравчук у 1994 р. – «націонал-комуніст», тобто політик, що не так різко пориває з радянським минулим, СНД і Росією, хоча і використовує значну частину націоналістичної риторики. Л.Кучма у 1999 р. – прагматик, реальний політик, що користується підтримкою «націоналістів» тільки як символ і захисник української незалежності

Проголошуючи ідеї, прийнятні для прихильників національно-демократичних та центристських сил (такі, як уникнення загрози втрати державності, необхідність проведення ринкових реформ тощо), а також спираючись на адмінресурс, Л.Кучма переміг П.Симоненка у другому турі голосування, набравши 52,25% голосів виборців. Як наслідок, вперше зона електоральної підтримки майбутнього переможця президентських виборів виявилася не компактною, а фрагментованою. Л.Кучма здобув повну перемогу (набрав понад 50% голосів) у 8 областях Західної України, Київській, Дніпропетровській, Донецькій і Одеській областях. Натомість П.Симоненко найбільшу електоральну підтримку отримав у переважно сільськогосподарських центральноукраїнських областях (Вінницькій, Полтавській, Кіровоградській, Черкаській), а також Луганській, Херсонській областях та АР Крим (Див. Додаток Б; Додаток В, Таблиця 7).

Якщо в основі високого результату П.Симоненка на Сході та Півдні України були симпатія виборців до комуністичної ідеології та проросійські

настрої, то високий рівень його підтримки в центральних областях був зумовлений депресивним станом соціально-економічного розвитку та різким зниженням життєвого рівня населення названих регіонів, особливо сільського. По суті, це було не ідеологічно вмотивоване, а протестне голосування [167, с. 215].

Після перемоги Л. Кучми суттєво підвищився рейтинг партії СДПУ(о) та ПП «Демократичний союз», які активно підтримували його на виборах.

Після президентських виборів, у січні 2000 р., за активної участі новоутворених депутатських об'єднань, у ВР України була сформована парламентська більшість із 237 депутатів, членів 11 фракцій та груп: СДПУ(о), ПП «Трудової України», ПЗУ, ВО «Батьківщини», «Відродження регіонів», ВО «Громади», НДП, НРУ, УНР, «Реформи-Конгрес», незалежних. Існувала ця більшість усього три місяці, з січня по квітень, але це було вперше за 10 років існування українського парламентаризму. Загалом утворенню більшості у ВР заважала низка причин, серед яких головними були: а) механізм обрання і структурування парламенту безпосередньо не орієнтований на створення більшості; б) не врегульовані питання взаємодії між урядом і парламентом.

4.2.1. Парламентські та місцеві вибори 1998 року на Закарпатті

Головні події в партійному житті регіону напередодні парламентських та місцевих виборів 1998 р. були пов'язані з інституціоналізацією центристських партій у партійній структурі краю. Засвоєнню центристськими партіями електорального простору сприяла зміна балансу впливів у регіоні. В умовах біполярності суспільства та політичної невизначеності більшості населення тяжіння до третьої, центристської врівноважуючої сили виглядало природним процесом.

Перші осередки впливових центристських партій були зареєстровані в Закарпатті у 1996 р. Установча конференція Закарпатської обласної

організації Народно-демократичної партії (ЗОО НДП) відбулася 14 червня 1996 р. Станом на 1 січня 1998 р. партійні осередки вже були створені у всіх районах області [543, с.32].

Другою впливовою центристською силою в регіоні стала партія СДПУ(о), обласний осередок якої був зареєстрований 2 серпня 1996 р. Станом на 1 січня 1998 р. її партійні осередки були створені у всіх регіонах області. Найчисленніші організації розташовувалися в місті Ужгород, Іршавському, Тячівському районах. Триумфальний успіх СДПУ(о) в регіоні почався після того, як В. Медведчук виграв вибори до ВР України в 1995 р. Супроводжував його губернатор області С. Устич, який склав свій депутатський мандат після того, як був обраний головою обласної ради.

Третя впливова центристська партія, яка була зареєстрована в Закарпатті у 1997 р. – Аграрна партія України (АПУ). Установча конференція ЗОО АПУ відбулася 7 лютого 1997 р. в місті Ужгороді. Станом на 1 січня 1998 р. партійні осередки було створено у всіх районах області. Найчисленніші партійні осередки розташовувалися в Мукачівському та Хустському районах [543, с.16].

Обласні осередки АПУ, НДП, СДПУ(о) очолили представники владних структур. Це було свідченням того, що всі ці партії – владні проекти, які на майбутніх парламентських виборах матимуть у своєму розпорядженні суттєвий важіль впливу на електорат – адмінресурс. У листопаді 1997 р. обласні осередки АПУ, НДП, СДПУ(о) підписали Комюніке про політичне співробітництво і співпрацю в ході проведення виборів до ВР України та органів місцевого самоврядування. Розклад партійно-політичних сил області напередодні виборів подано у Додатку Г (Таблиця 3).

Згідно з даними Закарпатського обласного управління статистики, наведеними в аналітичному виданні «Об'єднання громадян на Закарпатті у 1998 р.», в регіоні на цей час діяв 151 осередок політичних партій при загальній чисельності членів різних партій 35 тисяч 686 чоловік, що становило 3,2 % виборців [337].

Найбільший електоральний потенціал напередодні виборів мали такі обласні осередки партій: СДПУ(о), НДП, НРУ, ПРП, КПУ, ВО «Громада».

В окружних виборчих комісіях мали представників не всі політичні партії, які брали участь у виборах, а лише деякі. Найбільше представників мали: КПУ – 5, НРУ – 5, ПЗУ – 4, НДП – 5, ВО «Громада» – 5, СДПУ (о) – 5, АПУ – 5, ХДПУ – 4 [371].

Чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців у Закарпатській області у 1998 р. подолали шість партій: 1. СДПУ(о) – 31,7%; 2. НРУ – 7,19%; 3. КПУ – 6,64%; 4. НДП – 6,27%; 5. ПЗУ – 5,4%; 6. ПРП – 4,88% (Див.: Додаток 1, Таблиця 1.1). СДПУ (о) перемогла в 10 районах області та м. Мукачево, в Тячівському районі перемогла КПУ, Хустському – НРУ, Великоберезнянському – ВО «Громада», в м. Ужгород – НРУ. За центристські партії проголосувало 63,3 % виборців, за лівих – 13,34 %, за правих – 7,15 % (Див.: Додаток Г, Таблиця 1).

Аналітичний огляд результатів голосування був зроблений завідуючою відділом по роботі з об'єднаннями громадян Закарпатської ОДА Н. Токарчик [545]. На основі її оцінок та результатів голосування можна зробити такі висновки про особливості парламентських виборів у Закарпатській області:

1. Найвищий рейтинг у регіоні мала СДПУ(о), яка набрала 31,17 % голосів виборців. Вибори 1998 р. в Закарпатті проходили під домінуючим впливом СДПУ(о).
2. Виборці області в основному голосували за центристські сили. До десятки впливових партій у всіх округах області входили до шести центристських партій (СДПУ(о), НДП, ВО «Громада» і т.д.). Питома вага голосів за центристські партії становила 63,39 %.
3. Слабкий вплив лівих партій у регіоні. Хоча за підсумками голосування в краї КПУ зайняла третє місце, але загальний відсоток голосів, поданих за неї, невисокий – 6,64 %. ПСПУ отримала 1,14 %, ВБ СелПУ та СПУ – 2,39 %.
4. Незважаючи на те, що більшість населення Закарпаття (майже 61 %)

проживала в сільській місцевості, партії, що мають селянську та аграрну спрямованість, виявились в області непопулярними.

5. Невисоким в області був і рейтинг партій правого спрямування, хоча свою діяльність в області вони почали найперші.
6. Вибори 1998 р. показали, що партії, які нашвидкуруч були створені напередодні виборів, не мали серйозної електоральної підтримки в області. Стало зрозумілим, що їхній успіх на наступних виборах залежатиме від того, чи зможуть утворити партійну структуру в регіоні. Винятком є ПЗУ та ПРП.
7. Рівень партійної ідентифікації в Закарпатській області становив 62,96 % (тобто саме така кількість виборців у ході голосування обрала ту чи іншу партію).
8. Кількість голосів, поданих за партії, які подолали чотиривідсотковий бар'єр, становила 374 тисячі 239 (61,55%), а за партії, які не подолали бар'єр – 165 тисяч 847. Тобто, можна сказати, що значна кількість голосів виборців була розпорошена. А це означає, що виборці не змогли як слід розібратися з тим, яку ідеологію, які сили представляють ті чи інші суб'єкти виборчого процесу.
9. Значною була кількість виборців, які не підтримали жодну партію – 31 тисяча 802 (5,23%).
10. Найбільшу кількість голосів виборців у області набрали ті партії, які мали розгалужену партійну структуру. До таких партій належали: СДПУ(о), НРУ, КПУ, НДП, «Громада», ВБ СелПУ та СПУ.
11. Нерозгалуженість партійної структури, відсутність спостерігачів на виборчих дільницях, неможливість участі всіх партій у формуванні дільничних комісій – все це дало змогу адмінресурсу діяти без перепон. Адмінресурс області підтримував СДПУ(о) та НДП.
12. Відсутність власних (обласних) соціологічних лабораторій, які могли б кваліфіковано відстежувати перебіг виборчого процесу в області [352, с. 119–120].

Мажоритарний вибір закарпатців. 225 депутатів ВР України обирались у 1998 р. згідно з чинним законодавством про вибори в одномандатних виборчих округах Закарпатської області. Виборча боротьба в мажоритарних округах була гострішою і безкомпроміснішою, ніж у загальнонаціональному виборчому окрузі. Саме тому кандидати-мажоритарники стали одними з головних суб'єктів виборчого процесу. Парламентські вибори 1998 р. показали, що на кандидатів-мажоритарників робила ставку діюча влада. Основні чинники, які впливали на електоральний вибір населення, були такими:

- фінансові можливості кандидата. Так, М. Томенко в статті про підсумки парламентських виборів відзначав, що більшість депутатів-мажоритарників на зустрічі з Президентом Л. Кучмою заявили, що витратили на виборчу кампанію в 1998 р. близько 1 млн. доларів [546, с.108];
- адмінресурс. Як правило, в мажоритарних округах балотувалися високі посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування;
- особисті якості кандидата. Наприклад, харизма, успішний підприємець.

Належність до партії в цьому разі, як правило, не визначала електоральний вибір.

У 1998 р. в Закарпатській області у п'яти виборчих округах балотувалось до ВР України 60 кандидатів, тобто на один мандат претендувало 12 чоловік (один з найнижчих показників по Україні). З них 25 реалізували право на самовисунення (41,67%), а 35 були висунуті осередками політичних партій (58,33%) [377, с.131–157].

Слід відзначити, що тільки КПУ, ВБ СелПУ та СПУ, ПРП, СДПУ(о) змогли забезпечити представництво своїх кандидатів практично у всіх мажоритарних округах. Це свідчило про відсутність впливових лідерів в інших політичних партіях – суб'єктах виборчого процесу. Розподіл кандидатів за партійною належністю був такий: КПУ (6), НРУ (2 в 2 округах), ВБ СелПУ і СПУ (4), ПЗУ (0), НДП (3), ВО «Громада» (2), ПСПУ

(0), СДПУ(о) (4), АПУ (2), ПРП (4), УРП (1), УКРП (1), КУН (1), ХДПУ (1), ВБ НЕП (1), ПРВУ (2), ВБ «Менше слів» (1) [379, с.208–212].

Перемогу в одномандатних округах здобули:

- 70 округ (м.Ужгород) – Н. Шуфрич (СДПУ(о)) – 16,8%;
- 71 округ (м.Мукачєво) – Г. Суркіс (СДПУ(о)) – 63,42%;
- 72 округ (м.Берегово) – М. Ковач (безпартійний) – 29,27%;
- 73 округ (м.Іршава) – В. Медведчук (СДПУ(о)) – 90,17%;
- 74 округ (м.Хуст) – В. Жердицький (НДП) – 15,16% [377, с.464 – 468].

Результати виборів у 71, 72, 73 округах були прогнозованими. У 73 виборчому окрузі балотувалися лише три кандидати, інші зняли свої кандидатури, розуміючи, що В. Медведчук не залишить їм ніяких шансів. Аналогічною була ситуація і в 71 виборчому окрузі, де балотувався Г. Суркіс. Прогнозованою була і перемога М. Ковача (округ 72), голови Товариства угорської культури Закарпаття. Хоча в нього був достойний конкурент – голова Берегівської РДА, екс-депутат ВР України М. Товт.

М. Ковач і М. Товт репрезентували різні громадські організації угорської національної меншини, які в свою чергу підтримувалися конкуруючими політичними партіями в Угорщині.

У 70 виборчому окрузі перемогу мав отримати мер міста С. Ратушняк, але в останній день він був знятий ЦВК, не маючи, таким чином, часу оскаржити це рішення. Перемога Н. Шуфрича (СДПУ(о)) була в окрузі невпевненою. Він дістав лише 16,8 % голосів виборців, які брали участь у голосуванні. А якщо брати від загальної кількості виборців округу, то 10 %.

У 74 виборчому окрузі влада підтримала київського банкіра В. Жердицького, який завдяки адмінресурсу і фінансам отримав невпевнену перемогу, набравши лише 15,16 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Аналіз агітаційних листівок кандидатів дав змогу зробити висновок, що в більшості випадків вони зроблені не професійно, а їхній текст не мав впливу на електоральні уподобання виборців. У листівках звучали такі

лозунги: «припинити закупку за кордоном продуктів харчування», «усунення від влади антинародного режиму», «ревізія роботи посадових осіб», «при владі «жирні коти» і пройдисвіти», «підвищення вдвічі пенсій, зарплат», «повернення всіх заощаджень» і т.д. Якщо ж врахувати дані біографічного характеру про кандидатів, то можна констатувати факт випадковості їхньої участі у виборчому процесі [353, с. 191–193].

Тому цілком закономірно, що перемогу в одномандатних округах здобули члени СДПУ(о), які були готові до боротьби і в п'яти виборчих округах набрали близько 51 % голосів виборців, котрі взяли участь у голосуванні в Закарпатській області. Це вкотре підтверджує високий загальний рейтинг цієї партії на Закарпатті в 1998 р. І зумовлений він був насамперед тим, що жителі області втомилися від мітингової демократії, від обіцянок, які ніхто не виконував.

Цілком природно і те, що вони повірили молодим енергійним політикам цієї партії, з якими вони пов'язували майбутнє покращення соціально-економічних умов життя в краї. Такою ситуація була після виборів 1998 р. Через певний час рейтинг СДПУ(о) набагато зменшився, чому були як об'єктивні, так і суб'єктивні причини.

Вибори до місцевих органів влади. Слід відразу зазначити, що партійність не відігравала суттєвого значення для рейтингу кандидатів у виборах до місцевих органів влади. Саме тому багато кандидатів взагалі відмежувалися від політичних партій і балотувався до органів місцевої влади як самовисуванці. Так, з 509 кандидатів до Закарпатської обласної ради зборами виборців було висунуто 203, політичними партіями і виборчими блоками – 128, громадськими об'єднаннями – 71, самовисування – 1007 чоловік. Серед 2 374 кандидатів до районних рад було висунуто зборами виборців 1 034, політичними партіями і виборчими блоками – 527, самовисуваннями стали 813 чоловік. Серед 59 кандидатів на посади міських голів були висунуті зборами виборців 19, політичними партіями і виборчими блоками – 2, самовисування – 38 чоловік. До органів місцевого

самоврядування всіх рівнів було обрано 130 депутатів від 16 політичних партій, зокрема від СДПУ(о) – 51, НРУ – 22, АПУ – 13, НДП – 12, ХДПУ – 6, КУН – 5. Представники інших партій посіли незначну кількість місць (Див. Додаток Г, Таблиця 2).

Якщо врахувати, що всього виборчих округів із виборів до місцевих рад області було 6 966, то така кількість партійних депутатів засвідчувала про низький вплив політичних партій в області. Обласну раду поповнили 75 депутатів, із яких п'ять членів СДПУ(о), по одному депутату від НРУ, ПНЕРУ, ХДПУ та УПС. Крім цього, 17 депутатів було висунуто або підтримано СДПУ(о), 19 – НДП, 12 – громадським об'єднанням «Нове Закарпаття». Головою обласної ради обрали заступника голови ОДА Івана Іванча. Згодом в обласній раді були утворені дві фракції: «За співпрацю», до якої увійшло 27 членів СДПУ(о), та опозиційна фракція «Нове Закарпаття» (8 чоловік) [212].

Таким чином, у 1998 р. в Закарпатті на місцевих та парламентських виборах перемогу отримала СДПУ (о), яка публічно заявила, що бере на себе повну відповідальність за соціально-економічний розвиток краю.

Але тотальність влади «об'єднаних» соціал-демократів привела до процесу департизації органів крайової влади (ініціатором виступив губернатор В. Балога у квітні 2000 р.), а згодом і до формування потужної опозиції та негативної суспільної думки щодо монополії соціал-демократів, що яскраво виявилось на наступних виборах.

Перемога СДПУ (о) в Закарпатті показала приклад роботи партії в декількох областях України, за рахунок чого можна здобути депутатські місця, та можливість застосування такого досвіду і в інших областях України.

4.3. Регіональні особливості парламентських та місцевих виборів 2002 року

Вибори 2002 р. проходили в умовах, коли виконавча влада, Адміністрація Президента робили все для того, щоб опозиційні сили отримали якомога менше місць у парламенті. Адміністративний ресурс та новітні політтехнології – це одні з тих важелів, якими влада впливала на перебіг і результати виборів.

Адміністративний ресурс можна визначити як вплив посадових осіб з використанням владних повноважень на перебіг, результати та інші складові виборчого процесу з метою збереження влади. Дія адміністративного ресурсу розпочинається з розробки законодавства про вибори і закінчується впливом на результат виборів та розташуванням політичних сил у парламенті [75; 310; 333]. Отже, суб'єктами застосування адміністративного ресурсу є особи, які здійснюють функції державної влади, місцевого самоврядування або наділені адміністративно-розпорядчими повноваженнями. Об'єктом застосування адміністративного ресурсу у виборчому процесі є волевиявлення виборців, політичний вибір громадян України.

Український політолог Д. Видрін умовно розділяє адмінресурс на три складові: а) прямий адмінресурс, який становить 10% загальної потужності (вульгарне втручання у виборчий процес); б) завуальований адмінресурс, який становить не більше 5% загальної потужності (вульгарне маніпулювання результатами голосування); в) опосередкований адмінресурс, який має більше 80% загальної потужності (бюджетне фінансування виборчих проектів, нарізка виборчих округів, вплив на ЗМІ тощо) [96, с. 3]. Якщо дію прямого та завуальованого адміністративного ресурсу можна нейтралізувати досить просто, то зробити це з опосередкованим адмінресурсом в українському суспільстві практично неможливо.

Інший важіль впливу на перебіг виборчої кампанії – застосування виборчих технологій. У 2001 р. відкрито заявили про свою співпрацю з

політичними партіями багато відомих PR-агентств Росії: Фонд ефективної політики Г.Павловського працював із СДПУ(о), Школа культурної політики П.Щедровицького – з ВБ «За єдину Україну» та ВБ «Команда озимого покоління», «Група Островського» також співпрацювала з ВБ «За єдину Україну», а ПП «Трудова Україна» консультували французи з команди Ж.Сегана, іміджмейкера президентів Ф. Міттерана і А. Квасневського, консалтингова група «Імідж-контакт» працювала з Партією регіонів, PR-агентство «Нікколо М» – з ПП «Яблуко» [154, с. 3; 510].

При проведенні виборів 2002 р. використовувались такі технології:

1) клонування. Ідея клонування використовувалась уже на виборах 1998 р. На противагу СПУ (О. Мороза) була утворена ПСПУ (Н. Вітренко), методом розколу були утворені декілька ліберальних та «зелених» партій і т.д. Було використано цю ідею і в ході виборчої кампанії 2002 р. як до політичних партій, так і щодо кандидатів-мажоритарників. Мета такого методу – заплутати виборців схожістю імен і назв, розсіяти голоси, дискредитувати лідерів виборчих перегонів;

2) партії трастового типу. Сутність технології – продаж місць у партійних списках. Такі партії не ставлять за мету перемогти на виборах. Ті ж, хто їх створює, присвоює зібрані гроші, заробляючи таким чином на виборах;

3) акцентування уваги не на передвиборні платформи партій (блоків) або кандидатів, а на їхні іміджі. Уже на парламентських виборах 1998 р. було відзначено, що пересічний виборець ставав мішенню агітаційних атак близько 70 суб'єктів виборчих змагань різного рівня [243, с. 55]. Імідж є таким же достатнім і вагомим фактором політичного (виборчого процесу), як і окрема політична течія чи партія. В контексті передвиборної агітації імідж набуває ваги символічного послання блоку, партії чи окремого кандидата до виборців, які мало цікавляться глибинними питаннями політичного життя та деталями передвиборчих програм [510, с. 44];

4) іменні блоки. Сутність технології полягає в назві блоків іменами

відомих політичних лідерів. Це допомагає виборцю вирізнити їх із цілої низки нових передвиборних блоків. Зокрема, до назви ВБ «Наша Україна» було додане ім'я В. Ющенко, були утворені ВБ «Блок Н. Вітренко» та ВБ Ю. Тимошенко;

5) зняття з реєстрації за недостовірні дані в декларації про доходи.

Напередодні виборів в Україні було зареєстровано понад 120 політичних партій. Суб'єктами виборчого процесу стали 21 політична партія та 12 виборчих блоків, до яких увійшло 42 політичні партії [137, с. 2]. Загалом у виборах взяли участь 62 політичні партії.

Особливістю виборчої кампанії 2002 р. було те, що значна частина політичних сил для ефективної участі у виборчій кампанії внутрішньо структурувалась вже не в рамках окремих політичних партій. Політики перейшли до формування міжпартійних блоків і укрупнення політичних партій. Є всі підстави стверджувати, що на процес структурування мали значний вплив не ідеологічні чинники, а інші: інтереси бізнесу, лояльність чи опозиційність до глави держави. Наприклад, ВБ В. Ющенко «Наша Україна» і ВБ Ю. Тимошенко не змогли об'єднатись саме через різне ставлення до Президента України. Під час блокування політичних сил відчутною була дія адміністративного ресурсу – насамперед за його допомогою був створений ВБ «За єдину Україну». Найбільш потужними партійними об'єднаннями стали виборчі блоки: ВБ ПП «Блок В. Ющенко «Наша Україна» (ВБ «Нацша Україна»), ВБ ПП «За єдину Україну», ВБ ПП «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ).

Крім вищевказаних блоків шанс подолати 4% бар'єр голосів виборців мали такі суб'єкти виборчого процесу: КПУ, ПЗУ, ВПО «Жінки за майбутнє», СДПУ(о), СПУ, ВБ ПП «Блок Наталії Вітренко», ВБ ПП «Команда озимого покоління».

Таким чином, реальними суб'єктами виборчого процесу можна було вважати не більше 10 політичних партій і виборчих блоків. Призначення ж 23 інших політичних партій і виборчих блоків було дещо іншим. Одні були

створені або ж брали участь у виборах з метою розсіювання голосів виборців, інші робили спробу розкручення нового партійного бренду, треті були суб'єктами «трастового» типу, утвореними для того, щоб заробити на виборах гроші, і т.д.

Боротьба між партіями та блоками як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях є водночас і конкуренцією між ідеологічними доктринами та програмами дій, що вони їх пропонують. Принципове значення у цій дискусії має передвиборна програма. За задумом передвиборна програма партії чи блоку має на меті зафіксувати світоглядні цінності кожного суб'єкта виборчого процесу, а також представити програму дій у наступному парламенті на період 2002–2006 рр.

Український дослідник О. Оксак пропонує інструментарій, яким можна користуватись для формалізації основних програмних положень політичних партій. Він пропонує схему аналізу, яка розроблена ним з урахуванням системи індикаторів, уперше запропонованих Д. Клінгеманном, Р. Хоффенбергом, Я. Бургом. Система індикаторів О. Оксака дозволяє враховувати специфіку трансформацій у посткомуністичних країнах і включає зовнішню політику, економіку, добробут та якість життя тощо [338, с. 14–16].

Огляд передвиборних програм засвідчує суттєву еволюцію цього головного виборчого документа у порівнянні з виборами 1998 р. Абсолютна більшість програм виборчої кампанії 2002 р. – виразно соціально-економічні документи, де ключовими є вимоги піднесення економіки, створення нових робочих місць, підвищення заробітної плати та пенсії, гарантоване забезпечення безоплатної охорони здоров'я та освіти. Ця соціальність передвиборних програм підкреслена головними гаслами, що винесені у заголовки чи підназви цих документів. Найчастіше трапляються поняття «добробут», «соціальний захист», «справедливість» і «порядок».

Конкретні характеристики передвиборних обіцянок фактично зникли з програмних документів у порівнянні з 1998 р. Жоден із впливових виборчих

блоків партій не задекларував цифрових показників своїх програм. Але популістські гасла все ж залишились. Вони притаманні менш знаним і впливовим партіям та блокам. Партія «Нова сила» заявляє, що Україна має стати 120-мільйонною державою за кількістю населення. ВБ ПП «Російський блок» обіцяє здешевлення енергоносіїв у 2,5 рази. Найбільший прожитковий мінімум збирається забезпечити Партія реабілітації тяжкохворих України – 900 дол. США на місяць і т.д.

Слід відзначити, що ідеологічні проблеми у передвиборних програмах відійшли на друге місце, а питання стратегії розвитку практично не дебатується. Деякі політичні сили достатньо чітко формулюють своєю метою зміну нинішнього конституційного та державного устрою країни. Так, головною метою Комуністичної партії робітників і селян визначена «зміна суспільного ладу, соціалістична революція» для «відродження влади Рад як форми диктатури трудящих».

Відбулася суттєва еволюція у програмі КПУ, яка в 1998 р. відстоювала систему радянської влади – «владу трудящих і для трудящих» та необхідність створення «нової добровільної спільноти – союзу рівноправних братніх народів». На парламентських виборах 2002 р. комуністи прагнули «перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку» та створити «рівноправний союз братерських держав Росії, Білорусії, України» [418; 444, с. 9–17].

Загалом же передвиборні програми поки що не стали предметом серйозної суспільно-політичної дискусії і залишаються, швидше, необхідним атрибутом виборчої кампанії і джерелом досліджень науковців та експертів. Виборці, як і на виборах 1998 р., майбутнє пов'язують не з політичною партією і її програмою, а з особистістю, яка очолює партію чи блок. Порівняльний аналіз виборчих програм основних суб'єктів виборчого процесу подано у Додатку Д, Таблиця 3.

Суттєвою характеристикою виборчої кампанії 2002 р. є поділ політичних партій на ті, які підтримують Президента, і на ті, які є

опозиційними до Президента. У свою чергу це була і основна лінія розколу серед українського електорату при виборі політичної партії у бюлетені для голосування. І якщо опозиція в 1998 р. була представлена лівими силами, то напередодні парламентських виборів 2002р. – політичними партіями, громадськими та профспілковими організаціями, що охоплюють більшу частину політичного спектру: від крайніх правих до лівих. При цьому системна опозиція поділяє основні цінності, принципи, структуру та цілі існуючої політичної системи, але заперечує методи здійснення політики; позасистемна – протистоїть основним принципам існуючої політичної системи, виступає за радикальну зміну політичного режиму.

Системна опозиція представлена в Україні:

1) права опозиція (поміrkована) – НРУ, УНР, ПРП, іншими партіями, які увійшли до ВБ «Наша Україна»;

2) центристська (радикальна) – БЮТ, реорганізований з Форуму національного порятунку. До блоку крім партій входять громадське об'єднання «Україна без Кучми» та Конфедерація незалежних профспілок України (140 тис. чол.);

3) лівоцентристська опозиція (радикальна) – об'єднується навколо СПУ (О. Мороз);

4) позасистемна опозиція представлена такими партіями: КПУ (П. Симоненко, фракція в парламенті 113 чол.), ПСПУ (представлена в парламенті), СелПУ (представлена в парламенті). Позасистемна опозиція має сталий, але кількісно обмежений електорат. Головне завдання на виборах – зробити все для того, щоб не втратити свій електорат [341, с. 22].

Отже, боротьба на виборах 2002 р. розгорталась між опозиційними і пропрезидентськими партіями, інші партії суттєвого впливу на електоральний процес не мали.

Результати голосування по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу подано автором в Таблиці 4.3.1.

Таблиця 4.3.1.

Результати виборів до ВР України 31 березня 2002 року

Назва партії / результат	Загальнодерж. виборчий округ мандати/ відсотки	Одномандатні виборчі округи	Всього депутат. мандатів	К-ть мандатів за умови пропорц. виборч. системи
ВБ «Наша Україна»	70 (23, 57 %)	42	112	140
КПУ	59 (19, 98 %)	6	65	119
ВБ «За Єдину Україну»	35 (11, 7 %)	66	101	70
БЮТ	22 (7, 26 %)	–	22	43
СПУ	20 (6, 87 %)	3	23	40
СДПУ (о)	19 (6, 27 %)	5	24	38
ВБ «Єдність»	–	3	3	
ДПУ	–	4	4	
Українська морська партія	–	1	1	
ПНЕРУ	–	1	1	
Безпартійні	–	94	94	
Всього	225	225	450	450

Кількість голосів, поданих за партії, які одержали 4 та більше відсотків голосів виборців, – 19 млн. 626668 (75,75%). Це значно більше ніж у 1998 р. (65,79%), і свідчить про те, що у порівнянні з минулими виборами громадяни України стали більш компетентними: вони акуратніше заповнювали бюлетені; чітко розрізняли політичних двійників (КПУ(о) – 1,4% голосів, ВБ «Народний Рух України» – 0,15%, Всеукраїнська партія трудящих на чолі з О. Морозом – 0,34%); відмовили у мандатах аполітичним партіям – ПЗУ (1,29%), ВПО «Жінки за майбутнє» (2,11%), Українська морська партія (0,11%); «фальшиво-опозиційним» партіям – ПП «Яблуко» (1,15%), ВБ «Блок Наталії Вітренко» (3,22%); політичним проектам, створеним спеціально для виборів – ВБ «Єдність» (1,01%), ВБ «Проти всіх» – 0,11% і т.д.

Виборча квота становила 87229 отриманих голосів, коефіцієнт

перерозподілу 1,3201. За формулою перерахунку голосів виборців у депутатські мандати Т. Хейра ВБ В. Ющенко «Наша Україна» отримав 70 мандатів, КПУ – 59, ВБ «За єдину Україну» – 35, ВБ Ю. Тимошенко – 22, СПУ – 20, СДПУ(о) – 19 [371].

Якби парламентські вибори відбувались в Україні за чисто пропорційною виборчою системою, то виборча квота на 1 мандат становила б 43615 отриманих голосів виборців, а склад парламенту виглядав би таким чином (Див. Таблицю 4.3.2.) [545, с. 10].

Таблиця 4.3.2.

**Розподіл місць у ВР України
за умови пропорційної виборчої системи**

№ з/п	Партії та виборчі блоки	Кількість голосів	Імовірна кількість мандатів
1.	ВБ «Наша Україна»	6 108 088	140
2.	КПУ	5 178 074	119
3.	ВБ «За єдину Україну»	3 051 056	70
4.	БЮТ	1 882 087	43
5.	СПУ	1 780 632	41
6.	СДПУ(о)	1 626 721	37

Таким чином, ВБ «Наша Україна», БЮТ та СПУ отримали б майже половину депутатських мандатів – 224, а разом з комуністами – 343. Тобто, пропрезидентські і антипрезидентські сили отримали приблизно однаковий результат.

ВБ «Наша Україна», до складу якого увійшли найбільш впливові на той час національно-демократичні політичні сили, здобув перемогу у 12 областях Західної і Центральної України (за винятком Кіровоградської і Полтавської областей) і Києві. Найвищим рівень підтримки ВБ «Наша Україна» був у Івано-Франківській (74,61%), Тернопільській (69,01%), Львівській (63,92%),

Волинській (57,75%) і Рівненській (54,8%) областях. Тобто – у тих самих регіонах, де у 1998 р. переміг Народний Рух України. Але на відміну від виборів 1998 р. географія підтримки «Нашої України» розширилася за рахунок Закарпаття, Буковини і центральноукраїнських областей.

Доповнив успіх національно-демократичних сил у 2002 р. БЮТ, що найбільшу підтримку здобув у Тернопільській (18,94%) і Львівській (17,13%) областях.

КПУ традиційно перемогла у промислових областях Півдня і Сходу України (крім Донецької), АР Крим, Севастополі, а також у Кіровоградській області. Найбільшою підтримка КПУ була у Луганській (39,68%), Запорізькій (33,4%), Дніпропетровській (31,86%) областях та АР Крим (33,91%) і Севастополі (32,73%).

Попри високий результат КПУ (29,78%) у Донецькій області переміг провладний блок «За Єдину Україну» (36,83%), до складу якого, зокрема, входила Партія регіонів, очолювана тодішнім головою Донецької обласної державної адміністрації В. Януковичем. У решті регіонів, крім галицьких областей і Києва, блок «За Єдину Україну» набрав від 4,9% (у Черкаській області) до 17,05% (у Сумській області) голосів виборців.

За результатами виборів 2002 р. СПУ перемогла у Полтавській області (22,05%) і посіла друге місце у Вінницькій (21,46%) і Черкаській областях (18,94%).

Прикметно, що ВБ «Наша Україна», долаючи (за М.Дністрянським) «інерцію регіонально-історичної відчуженості», дістав підтримку у більшій частині історичного ядра України включно з прикордонними лівобережними Сумською і Чернігівською областями [167, с. 219–220].

Певна еволюція відбулася і у середовищі лівих політичних сил. Якщо КПУ залишилася на ідеологічних засадах російського комунізму, то СПУ поступово еволюціонувала у напрямі українського лівоцентризму. Як наслідок – у низці областей Центральної України (Полтавській, Вінницькій,

Київській, Черкаській) переважно етнічно українське сільське населення у виборі між лівими силами віддало перевагу СПУ, а не КПУ.

Перемога ВБ «За Єдину Україну» у Донецькій області у 2002 р. може бути пояснена тими самими чинниками, які у 1998 р. зумовили перемогу СДПУ (о) на Закарпатті і «Громади» у Дніпропетровській області – особистісними (голова обласної адміністрації В. Янукович). Регіональний розподіл голосів подано у Додатку Б; Додатку В, Таблиці 2).

У мажоритарній частині виборів кандидати від політичних партій і виборчих блоків склали значно більшу конкуренцію безпартійним кандидатам, ніж на виборах 1998 р. Причому, навіть декларуючи в округах свою безпартійність і політичну незаангажованість, значна частина обраних депутатів-мажоритарників уже в стінах парламенту приєдналися до фракції пропрезидентського ВБ «За єдину Україну». Саме така тенденція виявилась і на минулих виборах, коли багато депутатів-бізнесменів одразу ж записалися до фракції «партії влади» НДП.

Місцева та регіональна влада змушена була підтримувати пропрезидентськи налаштованих кандидатів з умовою, що вони приєднуються до фракції ВБ «За єдину Україну». До того ж, навіть кістяк фракцій ПП «Трудова Україна» і Партії регіонів у минулому складі парламенту становили депутати-мажоритарники з переважними шансами на повторну перемогу. Мотивація голосування в багатьох мажоритарних округах залишалась суттєво іншою, ніж за партії та виборчі блоки. Зокрема, це стосується ідеологічної мотиваційної складової. У багатьох регіонах виборці не вбачали необхідності одночасної підтримки і партійного списку і кандидатів-мажоритарників, висунутих партіями чи блоками.

Ідеологічно найпослідовнішими в цьому плані виявилися виборці Західної України та Києва, які голосували за список і кандидатів в округах від ВБ «Наша Україна», а також Донецької області, де було віддано перевагу кандидатам від ВБ «За єдину Україну». Найнепослідовнішими показали себе виборці КПУ, список якої переміг у 100 виборчих округах, але депутатами в

них стали лише шестеро комуністів [546].

Крім шести партій, які подолали виборчий бар'єр через мажоритарні округи, до парламенту змогли потрапити представники ще п'яти дрібних партій. Таким чином, висунувці партій і блоків перемогли лише в 129 з 225 мажоритарних округів [296, с. 9]. На першому місці Партія регіонів – 28 мандатів, на другому АПУ – 20 мандатів, на третьому НДП – 16 мандатів, на четвертому ПРП – 11 мандатів, далі СДПУ(о) – 8 мандатів і т.д. Неприродно виглядає ситуація, коли найбільшу парламентську фракцію створив виборчий блок, який за виборчими списками переміг лише в 16 округах Донецької та 2 округах Сумської областей (8% округів). «Хибність тези представників влади стосовно того, що голосування за їхніх кандидатів-мажоритарників означає також підтримку ВБ «За єдину Україну», – на думку М. Томенка, – найкраще ілюструє ситуація в окрузі №36 на Дніпропетровщині, де переміг колишній голова СБУ Л. Деркач, офіційно висунутий цим блоком. У цьому ж окрузі, ті ж самі виборці, цього ж дня віддали свої голоси за партійний список радикально-настроєного БЮТ, що аж ніяк не може свідчити про їхню підтримку «партії влади» [546, с. 9].

Розподіл політичних сил у парламенті за підсумками першої сесії (на 15 липня 2002 р.) мав такий вигляд: ВБ «Наша Україна» – 110 депутатів, КПУ – 63, ПППУ і ПП «Трудова Україна» – 40, «Регіони України» – 36, СДПУ(о) – 33, БЮТ – 23, СПУ – 21, НДП – 17, депутатські групи: «Демократичні ініціативи» – 18, «Європейський вибір» – 18, «Народовладдя» – 17, «Народний вибір» – 15, фракція «Аграрії України» – 16 [280; 358, с. 14]. У жовтні 2002 р. лідерами проурядових фракцій було заявлено про утворення парламентської більшості [560].

Ситуація напередодні виборів 2002 р. виглядала таким чином, що традиційні уявлення про регіональний поділ електорату могли бути остаточно підірваними. Пов'язується такий розклад політичних сил з трьома чинниками: «Перший – просування національно-демократичних партій на Схід за рахунок соціальної складової іміджу лідера ВБ «Наша Україна» В.

Ющенко. Другий – поява консолідованої політичної структури, нової «партії влади» на базі НДП – ПП «Трудова Україна» – Партії регіонів – АПУ. Третій – часткова переорієнтація комуністичного електорату Центральної, Північної та Південної України на опозиційніші за КПУ політичні сили: СПУ та ВБ Ю. Тимошенко» [127, с. 2].

Але цього не сталося. За підсумками виборів до ВР України 2002 р. ВБ «Наша Україна» переміг у 14 областях західної, центральної та північної частин України, а також у місті Київ, комуністи – у 10 регіонах сходу і півдня країни, соціалісти на Полтавщині і ВБ «За єдину Україну» – в Донецькій області. «Такий територіальний розподіл є дещо незвичайним для України, – відзначає вітчизняний політолог О. Сушко, – де традиційно Західна Україна опинялась у меншості. Нині електоральні симпатії галичан значною мірою збіглися з вибором жителів Поділля, Закарпаття, Буковини, Київщини, Черкащини та Волині». Найбільш суттєвою диференціювальною лінією, як засвідчили результати парламентських виборів 2002 р., можна вважати кордон між Вінницькою та Одеською, Черкаською та Кіровоградською, між Полтавською та Дніпропетровською областями. Це є свідченням зміщення лінії соціополітичного розлому в південно-східну частину України [520, с. 25–26].

О. Сушко пише у своїй статті про новий розкол, основою якого є рівень піддатливості населення адміністративним технологіям [520, с. 27]. У деяких регіонах України оформилися регіональні політичні режими, що практикують набагато відвертіше ігнорування базових демократичних засад, аніж це припускається на загальнонаціональному рівні. Так, у Львові адмінресурс не спрацював зовсім, у Донецьку – майже на сто відсотків. Подібні режими, правда, у менш завершених формах, заявили про себе в Полтаві, Сумах, Дніпропетровську.

Таким чином, початком актуалізації соціокультурного поділу можна вважати виборчу кампанію 2002 р., в рамках якої відбулося «накладання» двох ліній розмежування: за соціокультурними орієнтаціями та за критерієм

ставлення до влади. Слід відзначити, що в передвиборних програмах конфліктні теми не порушувалися. Вони з'явилися як політтехнологія у президентській виборчій кампанії 2004 р.

Результати виборів показали, що перемогу здобули ті партії, які мають організаційну структуру, реальне членство в партії, чітко сформовану ідеологію та політичну платформу, підготовлені, навчені кадри, фінансову підтримку. Таких партій, на жаль, виявилось дуже мало. У виборах 1998 р. та 2002 р. лише 6 партій самостійно брали участь: КПУ, ПЗУ, СДПУ(о), Всеукраїнська партія трудящих, СДПУ, УНА. В 2002 р. серед 6 переможців виборчої кампанії – 3 політичні партії (КПУ, СПУ, СДПУ(о)) та 3 виборчі блоки.

Результати голосування засвідчують значну недовіру суспільства до нинішньої політики влади, оскільки громадяни України перш за все підтримали партії і блоки, які заявили себе як опозиційні: ВБ «Наша Україна» (23,58%) + КПУ (20%) + БЮТ (7,2%) + СПУ (6,88%). Таким чином, 4 опозиційні сили отримали 171 місце в парламенті з 225 за партійною складовою і разом отримали 57,66 % голосів виборців. Це свідчить також і про політизацію свідомості українських виборців у порівнянні з парламентськими виборами 1998 р. та президентськими 1999 р.

Індекс пропорційності виборчої системи Р. Гюнтера становив 75,9. У порівнянні з минулими виборами він зменшився, що було результатом участі у виборах великої кількості виборчих блоків. Індекс ефективної кількості партій становив у 2002 р. на виборчому рівні 7,96, а на парламентському – 4,6. Індекс фракційності парламенту Д. Рає становив 0,88 [349 с. 22–39; 350, с.17].

Результати виборів також показали, що в Україні відсутній реальний політичний механізм їх втілення в життя. Передусім після виборів в областях України повинні призначатись нові голови ОДА залежно від того, яка партія здобула перемогу. Це дасть змогу, по-перше, ввести інститут політичної відповідальності за стан справ в окремих областях. В протилежному разі

виникає парадоксальна ситуація: електорат області підтримує одну політичну силу, а керує областю інша. Тоді в суспільстві неможливо буде досягти відповідного цивілізаційного рівня партійної ідентифікації. А, по-друге, створити відповідний механізм призначення голів ОДА. Виходячи з нових призначень Президента України в органах виконавчої влади, складається враження про післявиборчі кадрові «чистки» в регіонах. Так, з 363 кадрових указів Президента України, підписаних з 1 квітня по 1 вересня 2002 р., 135 стосуються змін голів обласних та районних адміністрацій. В листопаді 2002 р. зняті були ще два губернатори: Черкаської і Чернігівської областей. На виборах у цих областях ВБ «За єдину Україну» та СДПУ(о) займають останні місця серед тих, хто потрапляє до парламенту [2, с. 17].

Відсутність механізму реалізації результатів виборів може призвести до серйозних політичних конфліктів. Після виборів 2002 р. це була всеукраїнська акція непокори «Повстань, Україно» (вересень, жовтень 2002 р.). З іншого боку, відсутність змін після виборів призводить до того, що громадяни втрачають віру в можливість щось змінити шляхом демократичних виборів. А тому з кожними виборами зростатиме кількість абсентеїстів, тобто тих, хто не буде брати участь у голосуванні.

Таким чином, відсутність механізму реалізації результатів виборів – це свідчення, що в політичну систему України мають бути внесені суттєві зміни. Про необхідність реформування органів державної влади заявили після парламентських виборів як лідери проурядових, так і лідери опозиційних партій. Про необхідність такої реформи заявив і Президент України Л. Кучма. Основні її напрями запропоновані В. Ющенком у формі політичного договору, а саме: а) законодавче врегулювання діяльності парламентської більшості та парламентської опозиції; б) запровадження пропорційної моделі виборів до ВР України, а також до обласних, районних і міських Рад; в) виборність керівників області (нинішніх голів ОДА); г) розведення в часі парламентських і місцевих виборів; д) формування Кабінету Міністрів парламентською більшістю і т.д. [546, с. 10].

У березні 2003 р. Президент України вніс на обговорення Верховної Ради проект Закону «Про внесення змін до Конституції України», в якому були запропоновані основні напрями політичної реформи.

Таким чином, головний результат парламентських виборів 2002 р. – це констатування різними політичними силами необхідності інституційних змін у політичній системі України, які дозволять оптимізувати систему влади та започаткують інститут політичної відповідальності в українському суспільстві.

4.3.1. Парламентські та місцеві вибори 2002 року на Закарпатті

Конфігурація партійного простору Закарпатської області після парламентських виборів 1998 р. змінювалась декілька разів. Після перемоги на виборах у краї домінувала СДПУ(о). Партія заявила про те, що «вона бере на себе відповідальність за соціально-економічний розвиток та суспільно-політичну стабільність в регіоні» [352, с.142].

Голова Закарпатської облдержадміністрації С. Устич був обраний головою обласного осередку СДПУ(о), але не зміг на той час стабілізувати соціально-економічну ситуацію в краї. У серпні 1998 р. в області відбувається низка масових акцій протесту, основна сутність яких полягала в засудженні політики уряду: «5.07.98 р. мітинг в м.Сваляві (400 чол.), 6.07.98 р. мітинг в м.Виноградів (150 чол.), 16.07.98 р. мітинг в м.Виноградів (800 чол.), 16.07.98 р. мітинг в м.Мукачево (300 чол.), 16.07.98 р. на адресу керівників ОДА надійшли політичні заяви від обласних комітетів КПУ, СПУ, в яких засуджувалась політична діяльність уряду» [168, с.252].

Нестабільність в області напередодні президентських виборів не могла не викликати зворотної реакції Адміністрації Президента України. У травні 1999 р. головою Закарпатської ОДА було призначено мера м. Мукачева В. Балогу, який на той час був членом обкому СДПУ(о). Але, ставши головою ОДА, в квітні 2000 р., він бере курс на департизацію органів державної

виконавчої влади. Вийшовши з лав СДПУ(о), В. Балоба примусив це зробити і голів райдержадміністрацій. Деякі з них, вийшовши з партії, зробили відповідне звернення до громадян області, яке було надруковане 22 квітня 2000 р. в «Новинах Закарпаття». Заступник голови ОДА, голова обласного осередку СДПУ(о) І. Різак, написав заяву про відставку. Це був початок «неоголошеної війни» проти впливу СДПУ(о) в області.

В. Балобу підтримав тодішній прем'єр-міністр України В. Ющенко. Така політична позиція губернатора області напередодні парламентських виборів 2002 р. не влаштувала Адміністрацію Президента України, тому в 2001 р. головою ОДА було призначено Г. Москаля, який в інтерв'ю журналістам після свого призначення сказав, що він є тимчасовою політичною фігурою на цій посаді й головне його завдання стабілізувати політичну ситуацію в краї. Заступниками голови ОДА були призначені В. Приходько (голова обласного осередку НДП) та І. Різак (голова обласного осередку СДПУ(о)). Ці призначення показали, що в Закарпатській області розпочалася підготовка до нових парламентських виборів. Таким чином, ще задовго до початку виборчої кампанії адмінресурс в області було чітко розподілено.

Станом на 1 лютого 2002 р. в обласному управлінні юстиції була зареєстровано 71 обласну організацію політичних партій. Найбільш потужно напередодні виборів в області були представлені: СДПУ(о), ВБ В. Ющенка «Наша Україна» та ВБ «За єдину Україну». Інші ж суб'єкти виборчого процесу значно поступалися лідерам виборчих перегонів за всіма параметрами [353, с. 219].

Виборча кампанія 2002 р. в Закарпатській області розпочалася ще до прийняття Закону України «Про вибори народних депутатів України» 19 вересня 2001 р. «бойкотом» роботи сесії обласної ради. Ситуація навколо обласної ради розколола політичні сили області на прибічників партії СДПУ(о) і тих, хто виступає проти тривалого її домінування в регіоні.

20 вересня 2001 р. відбувся круглий стіл політичних партій та

громадських об'єднань, які підписали заяву, де засудили дії СДПУ(о) в області [249].

Майже через місяць відбуваються збори керівників обласних осередків політичних партій, на яких:

а) утворено Закарпатський громадський форум як постійно діючий міжпартійний координаційний центр. До президії цієї організації ввійшли: В. Бедь (ПРП), М. Мартин (ВО «Батьківщина»), О. Марченко (СПУ), І. Мигович (КПУ), В. Опіярі (ПНЕРУ), О. Ткаченко (ВПО «Жінки за майбутнє»). Головне завдання форуму – забезпечення громадського контролю за дотриманням законності та об'єктивності при проведенні виборів у березні 2002 р.;

б) підписано звернення до Президента України про дестабілізуючі дії СДПУ(о) в області [362, с. 144].

15 грудня в обласному драматичному театрі в Ужгороді відбулася презентація громадської організації «Громадянський альянс Закарпаття», яка була утворена на протигагу Закарпатському громадському форуму. Громадсько-політичне об'єднання було зареєстровано 13 липня 2001 р. Закарпатським обласним управлінням юстиції.

Структура організації була надто складною і нежиттєздатною. Очолювали ж альянс декілька співголів (голова ОДА, голова обласної ради, заступники голови ОДА і т.д.). Виникнення таких квазіпартійних утворень – характерна особливість боротьби за адмінресурс у цілому ряді областей України: «Подільська асамблея» (Хмельницька область), «За єдність, злагоду і відродження» (Донецька область), «За процвітання Херсонщини», «Регіон» (Луганська область). До таких об'єднань, як правило, входять партії, які підтримують існуючу владу [599, с.3].

Напередодні виборів у Закарпатті чітко викристалізувались чотири групи впливу:

1. *Холдинг «Барва» (В. Балоба, В. Петьовка, А. Колібаба, І. Кріль, Е. Матвійчук, В. Бедь, О. Ледида).*

Головні цілі: а) повернення до влади в області; б) перемога у трьох мажоритарних округах (Мукачівський, Рахівський, Берегівський) на виборах до ВР України; в) забезпечення ВБ «Наша Україна» не менше 20 % голосів; г) перемога на виборах до місцевих органів влади.

Політична підтримка: ЗОО ПРП, ЗКО НРУ, ЗКО УНР, ЗОО ПП «Солідарність», 20 депутатів обласної ради. Медіасоюзники: газети «Європа – центр», «Срібна Земля», ТРК «М-студія».

2. *ЗОО СДПУ(о) (І. Різак, Н. Шуфрич, С. Бобик, В. Дядченко).* Головні цілі: а) відновлення домінуючого впливу на Закарпатті; б) перемога на виборах в Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Іршавському виборчих округах; в) перемога на виборах до місцевих органів влади.

Політична підтримка: СДПУ(о), Партія «Демократичний союз». Медіасоюзники: газети «Соціал-демократ», «Орбіта-логос», корпункт ТРК «Інтер», ТРК «Хуст».

3. *ГО «Громадянський альянс Закарпаття» (В. Гісем, В. Макієнко, В. Панов, В. Приходько, Г. Москаль, Ф. Харута, М. Каламуняк, В. Русин, П. Трачук).*

Головні цілі: а) підтримка ініціативних, авторитетних громадян на виборах усіх рівнів; б) збереження влади; в) перемога на виборах у всіх мажоритарних округах; г) перемога на виборах до обласної ради.

Політична підтримка: ЗОО НДП, ЗОО ПП «Трудова Україна», ЗОО АПУ, ЗОО ЛПУ, ЗОО ЛПУ(о), ЗОО ДемПУ, ЗОО ХДПУ. Медіасоюзники: газети «Вісті тижня», «Закарпатська правда», «Новини Закарпаття», «Репортер», «Слово», «Р.І.О.», ТРК «ІСТV».

4. *Група «Р.І.О.» (С. Ратушняк, О. Антал, М. Качалаба).*

Головні цілі: а) реванш на виборах мера Ужгорода; б) перемога на виборах в Ужгородському мажоритарному окрузі; в) відновлення економічної могутності «Р.І.О.»-синдикату; г) провести в обласну раду не менше 12 депутатів.

Політична підтримка: ГО «Нове Закарпаття», ЗОО УП «Єдність», ЗОО

СДПУ. Медіасоюзники: газети «Р.І.О.», «Ехо Карпат» [136].

Слід відмітити, що вище вказані закарпатські «промислово-фінансові» групи будуть вести між собою боротьбу за депутатські мандати рад різних рівнів включно до парламентських виборів 2012 р. (змінюючись якісно і кількісно), коли головним уже стало протистояння Партії регіонів та ПП «Єдиний центр».

Розстановка політичних сил в області була дещо відмінною від тієї, якою була в 1998 р. (Див. Таблицю 4.3.1.1).

Передусім слід відзначити, що в області не був представлений правий спектр політичного простору. Винятком був ВБ «Команда озимого покоління», який, не маючи місцевих осередків, боровся за голоси виборців на відстані шляхом політичної реклами.

Таблиця 4.3.1.1.

Розстановка партійних сил в Закарпатті напередодні виборів до ВР України 2002 р.

ліві	лівий центр	центр	правий центр	праві
КПУ СПУ СелПУ КПРС КПУ(о)	СДПУ(о)	АПУ ПП «Трудова Україна» НДП ПППУ (ВБ «За єдину Україну»), БЮТ	НРУ УНР ПРП (ВБ В. Ющенко «Наша Україна»)	В Б «Команда озимого покоління»

По-друге, найбільш потужно в області були представлені центристські сили. Це, передусім, СДПУ(о), ВБ «За єдину Україну», ВБ В. Ющенко «Наша Україна».

По-третє, у виборах в Закарпатській області, як і в Україні в цілому, брали участь багато партій, головне призначення яких полягало у відбиранні голосів у більш потужних партій (наприклад, КПРС, КПУ(о), ВБ політичних

партій «Руський блок», ВБ «Народний Рух України», який очолив К. Бойко), або отримати голоси електорату, який ще не визначився (ПЗУ, ВПО «Жінки за майбутнє»).

По-четверте, низький рейтинг провладного ВБ «За єдину Україну» надавав хорошу можливість для проведення виборчої кампанії тим партіям, які не наближені до влади [353, с. 222–224].

Чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців у Закарпатській області в 2002 р. подолали дві політичні партії і три виборчі блоки: 1) ВБ В. Ющенко «Наша Україна» – 36,63%, 2) СДПУ(о) – 14,01%, 3) ВБ «За єдину Україну» – 10,26%, 4) КПУ – 6,01%, 5) БЮТ – 4,4% (Див. Додаток Д, Таблиця 2). Тобто, на відміну від парламентських виборів 1998 р., в 2002 р. чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців подолали тільки ті суб'єкти виборчого процесу, які були давно відомі виборцям, мали розгалужену структуру, свій потенційний електорат. Партії і виборчі блоки, які розраховували отримати голоси виборців завдяки популістським обіцянкам і рекламі, не змогли подолати загороджувальний бар'єр голосів виборців. Наприклад, ПЗУ, ПП «Яблуко», КІРС і т.д.

Якщо парламентські вибори 1998 р. проходили під домінуючим впливом СДПУ(о), то в 2002 р. в Закарпатті найвищий рейтинг популярності мав ВБ В. Ющенко «Наша Україна». «В 1998 р. на популярність СДПУ(о), – як відзначає у своїй статті ужгородський дослідник А. Колібаба, – працювало два фактори: а) влада на чолі з тодішнім губернатором С. Устичем; б) авторитет В. Медведчука як молодого перспективного політика». Перемога партії В. Медведчука в Закарпатській області 1998 р. була аж надто переконливою: «31,18% за партійними списками; в 3-х з 5-ти мажоритарних округів перемагають члени СДПУ(о); членами СДПУ(о) були 29 депутатів обласної ради, 96 депутатів районних рад, 15 міських, 49 селищних та 46 сільських голів» [229]. На цьому фоні перемога ВБ В. Ющенко «Наша Україна» в Закарпатті не була переконливою. Блок дістав 36,63 відсотка голосів виборців за партійними списками, але при цьому лише один

представник від блоку переміг у мажоритарних округах, а вибори до місцевих органів влади ВБ В. Ющенко «Наша Україна» практично програв. До місцевих рад були обрані 8 членів ПРП, 33 – НРУ, 14 – УНР (Див. Додаток Г, Таблиця 1). Причин цьому є багато, але до основних можна віднести такі: а) низька популярність партій, які утворили ВБ В.Ющенко «Наша Україна» в Закарпатській області; б) відсутність належної агітації на виборах до місцевих органів влади; в) відсутність яскравих «прохідних» особистостей від ВБ В. Ющенко «Наша Україна» в бюлетенях для голосування до органів місцевої влади.

Підсумки голосування за партійні списки у розрізі виборчих округів подано у Таблиці 4.3.1.2.

Таблиця 4.3.1.2

**Підсумки голосування за партійними списками
в 70 – 75 виборчих округах
(партії та блоки, які подолали чотиривідсотковий бар'єр)***

Виборчий округ <i>Партії</i>	Округ №70 м.Ужгород	Округ №71 м.Мукачево	Округ №72 м.Берегове	Округ №73 м.Іршава	Округ №74 м.Хуст	Округ №75	Загалом по Закарпатській області
ВБ«Наша Україна»	38,51%	48,65%	23,06%	31,16%	35,33%	42,64%	36,63%
СДПУ(о)	7,62%	8,37%	16,31%	23,41%	17,35%	11,01%	14,01%
«За єдину Україну»	9,49%	6,55%	11,39%	9,52%	10,82%	12,45%	10,26%
КПУ	6,04%	6,38%	5,19%	5,46%	5,45%	7,43%	6,01%
БЮТ	9,46%	3,07%	3,36%	3,38%	4,4%	1,79%	4,5%

Таким чином, СДПУ(о) у порівнянні з 1998 р. на парламентських виборах 2002 р. втратила 17,17 % голосів виборців. І водночас, якщо ті партії, які утворили ВБ В. Ющенко «Наша Україна» (НРУ, ПРП, ПП «Вперед, Україно!», ПП «Християнсько-народний союз», Конгрес українських націоналістів) у 1998 р. набрали в області приблизно 14 % голосів виборців, то в 2002 р. цей показник становив 36,63 % голосів виборців, що на 22,63 % більше. У цьому випадку можна зробити однозначний висновок, що голоси колишніх прихильників СДПУ(о) практично повністю відійшли до ВБ В. Ющенко «Наша Україна». Порівняльний аналіз результатів парламентських виборів 1998 та 2002 рр. у Закарпатській області подано у Додатку Д (Таблиця 2).

Такі різкі коливання в електоральних уподобаннях можна пояснити наступним чином:

– по-перше, в 1998 р. В. Медведчук сприймався як молодий, перспективний політик, який допоможе разом зі своєю партійною організацією вирішити ряд життєво важливих проблем області. У 2002 р. населенням області він уже сприймався як представник кланово-олігархічних структур;

– по-друге, рейтинг ВБ В. Ющенко «Наша Україна» в області був високим тому, що тепер населення Закарпаття бачило в особі В. Ющенко того реформатора, який змінить на краще стан справ як в Україні загалом, так і в Закарпатті [229].

Таким чином, електорат Закарпатської області вперше за роки незалежності України голосував протестно (опозиційно), тобто проти діючої влади: ВБ В. Ющенко «Наша Україна» (36,63%) + КПУ(6,02%) + ВБ Ю.Тимошенко (4,4%) + ВБ ПП «Блок Н.Вітренко» (1,65%) + СПУ (1,39%) = 53,67%. На попередніх виборах населення краю більшість голосів віддавало за проурядові сили: в 1994 році за діючого президента Л. Кравчука, у 1998 році за СДПУ(о) та НДП, у 1999 році за діючого президента Л. Кучму.

Залишався стабільним і низьким у Закарпатті й рейтинг лівих сил, які

тут не користувалися особливим авторитетом. БЮТ, який вітчизняні аналітики назвали ще однією «некомуністичною» опозицією, репрезентував інтереси як правого, так і лівого електорату. В Закарпатській області цей блок подолав чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців і, перш за все, за рахунок голосування в Ужгородському виборчому окрузі, де він набрав 9,46 % голосів і в Хустському виборчому окрузі – 4,4 %. В інших виборчих округах виборчий блок отримав трохи більше трьох відсотків голосів виборців (Див. Таблицю 4.3.1.2).

Розглядаючи результати голосування в Закарпатській області, слід зупинитись на аналізі впливу політичних технологій на виборчий процес. На виборах 1998 р. в основному використовувалась технологія впливу на електорат на відстані. І було доведено, що результативність такого впливу може бути досить суттєвою. Наприклад, ПЗУ, яка не маючи структури в регіонах, за рахунок вдалої політичної реклами пододала чотиривідсотковий бар'єр голосів [510, с. 43]. У 2002 р. аналогічним методом діяв ВБ «Команда озимого покоління». Але до ВР України він не потрапив, а в Закарпатті, не маючи осередків, отримав 0,94 % голосів виборців. Крім цього досить активно використовувалась технологія зняття кандидата напередодні виборів, щоб не було часу оскаржити рішення виборчої комісії в суді.

Але найбільш широко використовувалась технологія клонування, утворення двійників (ВБ «Народний Рух України», КПУ(о) і т.д.). В Ужгород з Києва приїхали для реєстрації кандидатами в народні депутати чотири С. Ратушняки, яким ОВК відмовила в реєстрації. Слід відзначити, що в регіоні найбільше використовувала виборчі технології СДПУ (о), причому із значним успіхом. Так, у 1998 р. С. Ратушняка було знято з виборчих перегонів і перемогу в 70-му окрузі здобув член СДПУ(о) Н. Шуфрич. У 2002 р. у 72-му окрузі, де перемогу прогнозували М. Ковачу, її здобув з допомогою виборчих технологій член СДПУ(о) І. Гайдош [363, с. 150].

Таким чином, виходячи з результатів голосування за списки політичних партій у шести округах області можна сказати, що з п'яти партій,

які подолали виборчий бар'єр, стабільний результат по всій області мали ВБ В. Ющенко «Наша Україна», ВБ «За єдину Україну», СДПУ(о) та КПУ. Виборчий блок Ю. Тимошенко подолав чотиривідсотковий бар'єр голосів виборців тільки завдяки голосуванню в 70-му (м.Ужгород) та 74-му (м.Хуст) виборчих округах.

Набагато серйознішою боротьба за депутатські мандати на парламентських виборах 2002 р. була в мажоритарних округах. У шести виборчих округах було зареєстровано 107 кандидатів, що становило майже вісімнадцять претендентів на одне депутатське місце: округ №70 (м.Ужгород) – 29 кандидатів, округ №71 (м.Мукачєво) – 15, округ №72 (м.Берегово) – 9, округ №73 (м.Іршава) – 16, округ №74 (м.Хуст) – 16, округ №75 (м.Рахів) – 22.

Практично у всіх округах були зареєстровані досить впливові кандидати. Це стало швидше за все, тією причиною, що ціла низка партій і виборчих блоків не були представлені в округах. Серед 107 кандидатів 66 були «самовисуванцями» і 41 – членами різних партій. Найпотужніше в округах були представлені СДПУ(о) і ВБ В. Ющенко «Наша Україна». Від СДПУ(о) балотувались: народний депутат України Н. Шуфрич, голови Мукачівської, Берегівської, Іршавської, Тячівської райдержадміністрацій. Крім СДПУ(о) і ВБ «Наша Україна», практично у всіх виборчих округах своїх кандидатів висунули ПП «Яблуко», СелПУ, СПУ, Всеукраїнська Партія «Нова сила», ВБ ПП «Народний Рух України». Завданням останніх двох суб'єктів виборчого процесу було розсіювання голосів виборців, відбирання їх у ВБ В. Ющенко «Наша Україна» [317; 522; 559].

На відміну від 1998 р. в 2002 р. виборча кампанія в мажоритарних округах проводилась впливовими кандидатами на серйозному рівні. У виборчих округах, районах області діяли виборчі штаби, які займалися агітацією, організували зустрічі з виборцями тощо. Такий рівень проведення виборчої кампанії потребував суттєвих капіталовкладень.

Переможцями виборів в одномандатних округах стали:

– 70 округ (м. Ужгород) – С. Ратушняк – 35,47 %. Перемога С. Ратушняка в цьому окрузі була прогнозованою. Це лідер харизматичного типу, колишній мер міста, який постраждав від владних структур;

– 71 округ (м. Мукачево) – В. Балоба – 66,39 відсотка. Перемога колишнього губернатора області також була прогнозованою і ні в кого не викликала сумніву;

– 72 округ (м. Берегово) – І. Гайдош – 33,5 %. Аналітики прогнозували перемогу в цьому окрузі М. Ковачу, голові Товариства угорської культури Закарпаття. Але М. Ковач набрав лише 32,72 відсотка голосів виборців. Підрахунки голосів тут відбувались найдовше, а голосування на деяких дільницях округу було визнано недійсними. Відіграло свою роль у поразці М. М. Ковача балотування його «двійника», М. І. Ковача, який набрав 8,4 % голосів виборців. Вибори в цьому окрузі показали можливість фальсифікування результату волевиявлення. Брудні технології, які були задіяні і апробовані партією СДПУ(о) тут, згодом успішно застосувалися на виборах мера м. Мукачева та на президентських виборах 2004 р. Маніпуляції використовувалися уже з визначення меж округу, коли до нього чомусь не були включені села, де мав домінуючий вплив М. Ковач. На чотирьох виборчих дільницях 14, 45, 58, 67, де впевнену перемогу здобув М. Ковач (2488 голосів проти 1269), вибори було визнано недійсними. Найбільшою в окрузі по Закарпаттю була кількість недійсних бюлетенів – 15 тисяч 404, тоді ж як в окрузі № 70 (м. Ужгород) – 6 тисяч 271, в окрузі № 74 (м. Хуст) – 6 тисяч 452 і т. д.

Крім того, кількість виборців, внесених у протокол по мажоритарному округу, була на 8 тисяч 462 людей менше. Показовим, на думку В. Пащенко, було й те, що в Угорщині в цей час також відбувались парламентські вибори і на них перемогла політична сила, яка підтримувала політичну структуру І. Гайдоша. Судові суперечки завершилися на користь останнього. Але очевидним був правовий колапс, спричинений виборчими маніпуляціями [385, с.64].

– 73 округ (м. Іршава) – О. Кеменяш – 25,13 %. Прогнозувати результат голосування в даному окрузі було надзвичайно важко, оскільки крім О. Кеменяша високий рейтинг мали В. Дурдинець (міністр України з питань надзвичайних ситуацій) та С. Бобик (голова Іршавської райдержадміністрації, член СДПУ(о)). Виборці віддали голоси місцевому підприємцю, і це була основна мотивація вибору;

– 74 округ (м. Хуст) – М. Сятиня – 31,39 %. Перемога М. Сятині, президента фірми «Гедеон-Ріхтер-Укрфарм», була прогнозованою, незважаючи на те, що його суперники були досить впливовими людьми в області. Головна причина успіху – суттєві капіталовкладення в округ;

– 75 округ (м. Рахів) – О. Климпуш – 28,87 %. Надзвичайний і Повноважний посол в Угорщині і Словенії, який виграв вибори до ВР України в цьому окрузі у 1990 р. Його перемога в 2002 р. була очікуваною. Він позиціонував себе з ВБ «За ЄдУ», який підтримував у Закарпатській області губернатор Г. Москаль [164, с 261–262].

Вибори до місцевих органів влади та до ВР України засвідчили, що в суспільно-політичному житті Закарпаття домінували дві політичні сили: СДПУ (о) і ВБ В. Ющенко «Наша Україна» (згодом ПП НСНУ). Подальший політичний розвиток краю показав, що саме між цими двома політичними силами і відбувалося протистояння і на виборах міського голови Мукачева, і на президентських виборах 2004 р.

Місцеві вибори на Закарпатті. Із 71 організації політичних партій, зареєстрованих у Закарпатській області, активно взяли участь у виборчих перегонах лише деякі з них.

27 обласних організацій партій (блоків), громадських організацій було зареєстровано обласною виборчою комісією для участі у виборах депутатів обласної ради (НДП, ВПО «Жінки за майбутнє», НРУ «За єдність», СПУ, ПСПУ, ХНСЗ, АПУ, ВО «Батьківщина», УНП «Собор», УРП, ПЗУ, СелПУ, Партії регіонів, ПДС, «Трудова Україна», «Нова генерація України», ВПМЄ, ПППУ, РУХ, СДПУ(о), ВП «Нова сила», виборче об'єднання «Блок

В.Ющенко «Наша Україна», Товариство угорської культури Закарпаття, обласна організація профспілок працівників фінансово-інвестиційних та підприємницьких організацій України, крайове товариство «Просвіта»).

У 2002 р. в Закарпатті нараховувалось 334 ради, 6463 виборчі округи, 7061 депутатський мандат у них. Серед обраних депутатів членів партій було 1767 чоловік, з них членів СДПУ(о) – 995, ВПО «Жінки за майбутнє» – 123, АПУ – 142, «ДемСоюз» – 119, СелПУ – 82, НРУ – 33, Партія регіонів – 20, НДП – 53, УНР – 14, ПРП – 8, КПУ – 7, ВО «Батьківщина» – 6, ПП «Трудова Україна» – 1, СПУ – 1 і т.д. Партійність селищних, сільських, міських голів формували: СДПУ(о) – 112, НДП – 6, «ДемСоюз» – 7, НРУ – 4, СелПУ – 4, ВО «Батьківщина» – 3. Найбільше членів СДПУ(о) і у виконавчих комітетах рад: СДПУ(о) – 368, АПУ – 42, СелПУ – 28 і т.д. (Див. Додаток Д, Таблиця 1).

До обласної ради в 2002 р. було обрано 85 депутатів. З них членів СДПУ(о) – 15 депутатів, АПУ – 4, НДП – 3, ВО «Жінки за майбутнє», ПП «Єдність», УНП «Собор», ПП «Яблуко», ПРП, Партія Регіонів – по 1 представнику. Всього членів різних партій – 26 депутатів [90, с.3]. Партійність міської ради (м. Ужгород) була такою (всього 41 депутат): СДПУ(о) – 8 чол., Всеукраїнська партія «Нова сила» – 3, НДП – 2, Всеукраїнська партія «Молода Україна» – 1 [404; 405]. Ці статистичні дані відображають вплив політичних партій на місцях. Виходячи з них можна зробити висновок про домінуючий вплив СДПУ(о) в Закарпатській області, незважаючи на те, що вона набрала набагато менше голосів виборців, ніж у 1998 р., і пропустила на перше місце ВБ В. Ющенко «Наша Україна».

Напруженими були повторні вибори міських голів міста Ужгорода (8 вересня 2002 р.) та міста Мукачева (29 червня 2003 р.), оскільки С. Ратушняк та В. Балога з двох депутатських мандатів вибрали мандат депутата ВР України. У 1998 р., наприклад, після відставки С. Ратушняка, про участь у виборах міського голови заявили 15 політичних партій та громадських організацій: НДП, КПУ, СДПУ(о), НРУ, СПУ, УПС, ХДПУ, ВО «Громада»

та ін. Міські організації СДПУ(о), НРУ, НДП, ПРП, ХДПУ підтримували кандидатуру В. Цоклана. Але 15 серпня 1998 р. обласні організації СДПУ(о), НДП, ЛПУ та АПУ після консультацій з центром оприлюднили заяву про підтримку С. Сембера. Тобто, в 1998 р. вже була помітна тенденція неспівпадіння інтересів міських партійних організацій та обласних і центральних керівних органів партії. Проявила себе ця тенденція і на повторних виборах міського голови Ужгорода в 2002 р. Після того, як закінчилася реєстрація кандидатів, стало зрозуміло, що реальними кандидатурами на посаду мера є В. Погорелов, П. Чучка та В. Прокопець. ВБ В. Ющенко «Наша Україна» підтримав кандидатуру ужгородського підприємця П. Чучки. Але 23 серпня 2002 р. Ужгородський міський ВБ «Наша Україна» приймає рішення та оголошує про політичну підтримку на виборах ужгородського міського голови, що відбудуться 8 вересня 2002 р., кандидатури позапартійного В. Погорелова.

Конфлікт між місцевим осередком ВБ В. Ющенко «Наша Україна» і його центральними органами послабив і до того слабкі позиції осередків політичних партій, які входили до блоку. Таким чином, на перевиборах міського голови кандидат, якого підтримував ВБ В. Ющенко «Наша Україна», зазнав поразки, а міським головою став кандидат-висуванець проурядових сил. При цьому В. Погорелов отримав перемогу з невеликою різницею голосів [164, с. 251–269].

Перевибори міського голови Мукачева були призначені на 29 червня 2003 р. В. Балоба – єдиний в Україні держслужбовець, кому всупереч законодавству вдалося «відтягнути» свої перевибори до літа 2003 р. В Ужгороді це зробити не вдалося, що було однією з причин поразки як команди С. Ратушняка, так і ВБ В. Ющенко «Наша Україна». Відтягуючи перевибори, В. Балоба хотів виграти час для того, щоб «розкрутити» потрібну кандидатуру на посаду міського голови. В. Балозі, який очолював обласну структуру ВБ В. Ющенко «Наша Україна», потрібна була гучна перемога на виборах, що дало б змогу йому утвердитись як лідеру опозиції на Закарпатті.

Конкурентами В. Балогі і його команди була обласна влада на чолі з головою Закарпатської ОДА І. Різаком. На рівні партійних структур існувало протистояння ВБ В. Ющенко «Наша Україна» і СДПУ(о). Обласні осередки потужних центристських партій (НДП, АПУ, Партії регіонів, ПППУ) відкрито не заявили про підтримку того чи іншого кандидата. Для мукачівських виборів міського голови також була характерною розбіжність у підтримці кандидатів партійними структурами різного рівня. Так, політради СПУ та ВБ Ю. Тимошенко ухвалили рішення про підтримку кандидатури В. Петьовки, а міські осередки СПУ та ВО «Батьківщини» заявили про свою підтримку кандидатури Е. Нусера. Електоральний потенціал головних конкурентів практично був однаковий: адмінресурс, PR-технології, використання брендів СДПУ(о) та ВБ «Наша Україна», фінансові ресурси, вплив на виборців через ЗМІ. Керувати виборчим штабом В. Петьовки, якого підтримував ВБ В. Ющенко «Наша Україна», було доручено А. Колібабі та І.Крілю, який досить вдало організував свою виборчу кампанію в 2002 р. Виборчий штаб Е. Нусера, якого підтримувала СДПУ(о), очолили М. Попович та Ю. Кохан, а фактично роботу виконувала обласна та Мукачівська організації СДПУ(о).

За попередніми соціологічними дослідженнями, які проводив В. Пащенко, у квітні рейтинги В. Петьовки і Е. Нусера були практично однаковими, а в подальшому спостерігалось зростання рейтингу В. Петьовки. Екзит-пол, проведений у день виборів, також був на користь В. Петьовки: 47,2% проти 39,2% у Е. Нусера. Результати виборів були такими: В. Петьовка – 15 тисяч 288 голосів виборців (47,23%), а Е. Нусер – 12 тисяч 702 (39,24%). У виборах взяли участь 32 тисячі 371 чоловік (49,39% усіх виборців) [262, с. 27]. Це низький показник, оскільки, як правило, в м. Мукачеві участь у виборах була на рівні 65 % [385, с.68–73; 565].

Вибори в Мукачеві отримали гучний резонанс по Україні. Їх було названо найбруднішими в історії України. Причому слід відзначити, що брудні технології використовувалися майже однаково всіма кандидатами.

Обласне керівництво на чолі з І. Різаком кандидатура В. Петьовки не влаштувала. Після серії судів, різного роду провокацій Указом Президента «Про заходи щодо забезпечення конституційних прав громадян та нормалізації життєдіяльності м. Мукачева Закарпатської області» виконуючим обов'язки міського голови було призначено члена СДПУ(о) М. Опачка.

Повторні вибори міського голови м. Мукачева було призначено на 18 квітня 2004 р. Це були найбрутальніші вибори в історії України: безпрецедентна фальсифікація, розгул бандитизму на виборчих дільницях, побиття народних депутатів України, викрадення бюлетенів та протоколів з результатами волевиявлення громадян Мукачева. Мукачівська територіальна виборча комісія оголосила переможцем Е. Нусера, хоча насправді перемогу здобув В. Балоба. Мукачево алегорично назвали «Сталінградом для СДПУ(о)». 12 травня ВР України ухвалила постанову, в якій містилося звернення до Президента України з проханням дати належну оцінку подіям в Мукачеві. У Постанові рекомендувалося звільнити з посади голову Закарпатської ОДА І. Різака, начальника та заступника УМВС України в Закарпатській області В. Варцабу і В. Русина. Натомість В. Варцабі було присвоєно звання генерал-майора міліції, а І. Різак отримав орден «За заслуги» II ступеня. Нагороджено було й інших дійових осіб мукачівської епопеї (голова територіальної виборчої комісії Ю. Переста, несправедливо обраний міський голова Е. Нусер, активіст його команди М. Попович) [312].

Голова Адміністрації Президента України та голова СДПУ(о) В. Медведчук на 18 з'їзді СДПУ(о) позитивно оцінив вибори в Мукачеві: «Досвід позитивний – треба поширювати» [312, с. 27–28]. Брудні технології, зухвало апробовані на виборах у Мукачеві, будуть пізніше застосовані у всеукраїнському масштабі на президентських виборах 2004 р.

Мукачівські вибори завершили парламентський виборчий цикл 2002 р. в Закарпатській області, а їх аналіз дозволяє зробити кілька важливих висновків. По-перше, вибори перестали бути боротьбою окремих амбіцій і

перетворились у боротьбу окремих команд та їхніх виборчих штабів. По-друге, протистояння потужних команд мінімізують фальсифікацію, застосування адмінресурсу та брудних технологій. По-третє, в Закарпатті виокремилися дві потужні політичні сили: СДПУ(о) та ВБ В. Ющенко «Наша Україна», відносини між якими і зумовлювали певний час особливості політичного розвитку краю.

Висновки до розділу 4

Упродовж 1991 – 2002 рр. в Україні відбулися декілька електоральних циклів, протягом яких були сформовані інституційні засади виборчого процесу та започатковані регіональні електоральні традиції. Особливе значення для започаткування електоральних традицій мали, так звані, «установчі вибори».

Установчими виборами в Україні можна вважати вибори ВР України 1990 р. та перші президентські вибори 1991 р. Установчі вибори в Україні виконали покладені на них функції в у мовах демократичного пактового переходу. По-перше, вони встановили інституційний дизайн, який окреслив особливості електоральної конкуренції та еволюції партійної системи. По-друге, виокремили моделі електоральної поведінки населення України, показавши її регіональний характер. По-третє, стали основою легітимації майбутнього політичного режиму.

Перемогу на перших президентських виборах 1 грудня 1991 р. у I турі здобув представник радянської комуністичної номенклатури Л. Кравчук, отримавши 61, 59 % голосів виборців, і якого у переважній більшості підтримали у 24 областях України. Представник опозиції В. Чорновіл, який відстоював національно-демократичні ідеали і цінності, здобув 23, 27 % голосів виборців, і переміг у трьох західних областях України: Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській.

Проаналізовано парламентські вибори 1994 р., які проводилися за виборчим законом, який встановлював мажоритарну систему абсолютної більшості. Підкреслено, що головними конкуруючими напрямками напередодні місцевих і парламентських виборів 1994 р. були: націонал-демократичний і комуністичний. Зазначено, що під час парламентських виборів 1994 р. помітним був східно-західний вектор відмінностей електоральних уподобань громадян. Хоча, внаслідок того, що на парламентських виборах переможець не один, а декілька, ці відмінності мали менш виразний характер, ніж на президентських виборах.

Проаналізовано президентські вибори 1994 р., основними конкурентами на яких були чинний на той час президент Л. Кравчук та представник «червоного директорату» Л. Кучма. Констатовано, що за результатами другого туру президентських виборів 1994 р. вперше відбувся чіткий електоральний поділ України на Захід і Схід. На Заході в кожній з дванадцяти областей, включно з Києвом, більшість голосів у другому турі виборів набрав Л.Кравчук, а на Сході в кожній з інших дванадцяти суміжних областей і в Криму більшість голосів отримав Л.Кучма. Характерно, що на відміну від 2004 – 2010 рр. у 1994 р. Чернігівська, Сумська, Полтавська та Кіровоградська області за електоральними уподобаннями своїх мешканців були ближчими до східних областей. Встановлено, що регіональний розподіл голосів між двома кандидатами в Президенти виявився найтісніше пов'язаним із розподілом виборців на прихильників і противників близьких відносин з Росією та надання російській мові статусу державної.

Показано, що вибори до ВР України 1998 р. відобразили кілька тенденцій у регіональному голосуванні. По-перше, зафіксували обмеженість територіальної підтримки національно-демократичних сил переважно Західним регіоном. По-друге, внаслідок різкого соціального розшарування та збідніння населення, настрої протестного електорату змогли використати ліві та ліво-центристські сили, отримавши перемогу на виборах. По-третє, феноменом виборів стала поява політичних партій одного регіону. В

Закарпатті – СДПУ (о) (31, 17 %), ВО «Громада» у Дніпропетровській області (35, 34 %), ПСПУ у Сумській області (20, 89 %).

Результати виборів 1998 р. підтвердили практично діаметрально протилежні електоральні позиції партій у розрізі «схід-захід». Правоорієнтовані політичні сили найбільшою популярністю користувалися тільки в західній частині країни, але в міру просування із заходу на схід і на південь частка тих, хто голосував за них зменшувалася і поступово зростала частка голосів за ліві сили (КПУ, СПУ).

Аналіз місцевих та парламентських виборів 1998 р. в Закарпатській області дозволив зробити висновок про перемогу СДПУ (о), яка публічно заявила, що бере на себе повну відповідальність за соціально-економічний розвиток краю. Але тотальність влади «об'єднаних» соціал-демократів привела до процесу департизації органів крайової влади (квітень 2000 р.), а згодом і до формування потужної опозиції та негативної суспільної думки щодо монополії соціал-демократів, що яскраво проявилось на наступних виборах. Перемога СДПУ (о) в Закарпатті показала можливість партії отримувати перемогу на виборах за рахунок успішної роботи в одній, або декількох областях України.

Охарактеризовані парламентські вибори 2002 р. Зазначено, що суттєвою характеристикою виборчої кампанії 2002 р. був поділ політичних партій на ті, які підтримують Президента України, і на ті, які є опозиційними до нього. В свою чергу це була і основна лінія розмежування серед українського електорату при виборі політичної партії у бюлетені для голосування.

ВБ «Наша Україна», до складу якого увійшли найбільш впливові на той час національно-демократичні політичні сили, здобув перемогу у 12-ти областях Західної і Центральної України (за винятком Кіровоградської і Полтавської областей) і Києві. КПУ традиційно перемогла у промислових областях Півдня і Сходу України (крім Донецької), АР Крим, Севастополі, а також у Кіровоградській області. Попри високий результат КПУ (29,78%) у Донецькій області переміг провладний блок «За Єдину Україну» (36,83%).

Загалом за результатами виборів перемогу отримала опозиційні політичні сили.

Основні положення 4 розділу автор оприлюднив у таких публікаціях [60; 164; 349; 350; 352; 353; 357; 358; 360; 362].

РОЗДІЛ 5

АКТУАЛІЗАЦІЯ ТА ПОГЛИБЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ПІД ВПЛИВОМ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ 2004–2007 РОКІВ

5.1. Президентські вибори 2004 року та їх вплив на суспільно-політичні процеси в Україні

Ще до початку президентських виборів 2004 р. було зрозуміло, що їх перебіг буде важким, а самі вибори і їхній результат будуть жорстко корегуватись адмінресурсом. Такий прогноз – це наслідок конфлікту між владою і опозицією напередодні виборів. Інституціалізована неформально система бюрократично-олігархічного авторитаризму («кучмізм») прагнула до легалізації шляхом президентських виборів. У той же час опозиція, яка на парламентських виборах 2002 р. здобула перемогу в пропорційній частині виборів, також мала намір перемогти у виборчій кампанії і таким чином змінити авторитарний режим Л. Кучми.

Важливим чинником, що істотно вплинув на перебіг президентської виборчої кампанії, стало підписання на початку липня 2004 р. угоди між Блоком В. Ющенка «Наша Україна» і Блоком Юлії Тимошенко про створення коаліції «Сила народу». Вона передбачала об'єднання зусиль для перемоги на президентських виборах 2004 р. спільного кандидата В. Ющенка і мала на меті «відродження України, побудову демократичної правової справедливої держави».

Для участі у виборах зареєструвалось 24 претенденти. Здебільшого це були технічні кандидати, головне завдання яких зводилося до залучення представників у виборчі комісії як для провладного, так і для опозиційного кандидата [371].

Виборча кампанія 2004 р. мала брудний та агресивний характер.

Подібного в Україні не спостерігалось за всі роки незалежності. У процесі цієї кампанії політтехнологи Партії регіонів продовжували ділити Україну на три сорти, розпалювати міжнародну та регіональну ворожнечу. Звичайно, що Схід було віднесено до третьосортного регіону, а Захід до території першого сорту. На розпалювання ворожнечі між регіонами України не було ніякої реакції ні з боку ЦВК, ні з боку правоохоронних органів.

Із наближенням першого туру президентських виборів посилювався політичний тиск на українську журналістику. 28 жовтня майже 50 журналістів центральних телеканалів України висловили протест проти ситуації з висвітленням передвиборної кампанії. Наступного дня їх підтримали ще понад 160 представників 18 українських телекомпаній, у тому числі 10 провідних загальноукраїнських каналів. Проте, як виявилось, «журналістська революція» загалом не змінила ситуації з мас-медіа в країні, тому журналісти почали масово звільнятися з роботи.

31 жовтня 2004 р. відбувся перший тур президентських виборів, у якому, незважаючи на всі зусилля влади, переміг В. Ющенко – підтримали 39,87 % виборців. Другим став В. Янукович, який здобув 39,32 % голосів. Після цього деякі вже колишні кандидати на пост президента заявили про свої симпатії до учасників другого туру. Так, Прогресивна соціалістична партія Н. Вітренко висловила підтримку В. Януковичу, а Соціалістична партія О. Мороза та Партія промисловців і підприємців А. Кінаха – В. Ющенку [164, с. 283].

У виборчій кампанії 2004 р. було задіяно неймовірної сили адмінресурс на всіх етапах виборчої кампанії. Саме завдяки адмінресурсу і здійснювалось фальшування результатів виборів для провладного кандидата у першому і другому турі виборів, що в свою чергу привело до масового супротиву громадян, який дістав назву «помаранчева революція». Можна виділити такі найпоширеніші форми прояву адміністративного ресурсу під час виборів президента у 2004 р.: а) адміністративний тиск на опозиційні ЗМІ; б) зловживання при формуванні виборчих комісій, складанні списків виборців

та зборі підписів за В.Януковича; в) використання службового становища В. Януковичем; г) використання владою кримінальних елементів проти опозиційних кандидатів, а також проти політичних сил і виборців, що їх підтримували; д) масове незаконне голосування за відкріпними талонами; ж) використання коштів державного бюджету для агітації за провладного кандидата В.Януковича; з) застосування адміністративного ресурсу під час голосування і підрахунку голосів (аж до втручання в роботу сервера ЦВК), а також під час передачі результатів голосування з ДВК в ОВК, і з ОВК до ЦВК та інші.

Можна виокремити наступні особливості застосування адмінресурсу на президентських виборах: масштабність, кумулятивність, регіональність, криміналізація, інноваційність, поєднання адміністративного ресурсу і новітніх виборчих технологій, інформаційна блокада тощо.

Під час підготовки та проведення другого туру виборів Президента України, що відбувся 21 листопада, посягання на конституційні права громадян були ще брутальнішими, ніж перед цим. Так, на підприємствах і установах Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Тернопільської та інших «проблемних» для влади областей керівництво зобов'язувало своїх підлеглих під загрозою звільнення отримати на ділянцях власні відкріпні посвідчення та посвідчення своїх близьких і здати їх до визначеного терміну. Як наслідок, кількість зловживань із використанням відкріпних талонів, що дало змогу багатьом особам проголосувати по кілька разів, у порівнянні з першим туром виборів значно зростає. Голосування організованих груп виборців за відкріпними посвідченнями, зокрема фальшивими, стало масовим. Поширеним було недопущення на виборчі ділянки спостерігачів від кандидата В. Ющенка, міжнародних спостерігачів, кореспондентів ЗМІ, що автоматично збільшувало шанси для фальсифікації. Напередодні або в день виборів представників від опозиції було усунуто з багатьох діляничних виборчих комісій.

Процес голосування, а часом і підрахунок голосів характеризувались

численними випадками кримінального втручання, насильства і залякування на виборчих дільницях. Органи внутрішніх справ не забезпечили підтримання порядку в день виборів, а в багатьох випадках спостерігалася їхня бездіяльність.

У другому турі виборів активність виборців зростає – в середньому по Україні до 80,4%. Примітним, однак, став дуже нерівномірний приріст голосуючих – на Сході і Півдні країни він був неправдоподібно великим: у Донецькій області 18,6%, в Луганській 13,9%, в Криму 12,2%. Натомість у західних та центральних областях приріст становив 2-3% відсотки виборців [352, с. 167].

Процес голосування, а в окремих випадках і підрахунок голосів характеризувались численними випадками кримінального втручання, насильства і залякування на виборчих дільницях. Органи внутрішніх справ не забезпечили підтримання порядку в день виборів, а в багатьох випадках спостерігалася їхня бездіяльність.

У другому турі виборів активність виборців зростає – в середньому по Україні до 80,4%. Примітним однак став дуже нерівномірний приріст голосуючих – на Сході і Півдні країни він був неправдоподібно великим: у Донецькій області 18,6%, в Луганській 13,9%, в Криму 12,2%. Натомість у Західних та Центральних областях приріст становив 2-3% відсотки виборців [371].

Розуміючи, що ЦВК зволікає з оголошенням результатів, підлаштовуючи їх під провладного кандидата, 22 листопада на майдані Незалежності зібралися десятки тисяч протестантів. Перед учасниками мітингу виступили В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз, А. Кінах, Ю. Луценко, інші члени коаліції «Сила народу», які закликали своїх прихильників до початку загальнонаціонального страйку. Відразу на центральних вулицях Києва з'явилося наметове містечко, мешканцями якого стали учасники акції громадянської непокорності. З перших днів існування «страйкуючого Майдану» було створено ряд координаційних служб: безпеки,

забезпечення і постачання, відділ преси тощо.

Одними з перших, хто оголосив про свою підтримку і приєднання до загальнонаціонального страйку, були ректорат і студентська рада Національного університету «Києво-Могилянська академія», які започаткували акцію «Ми йдемо», що передбачала як чергування викладачів та студентів у наметовому містечку на Майдані, так і відправку тисяч листів через Інтернет з описом подій у Києві. У перших рядах маніфестантів опинилися також працівники та студентство Міжрегіональної академії управління персоналом, активісти громадського об'єднання «Пора», «Чиста Україна». Поза межами столиці стихійні мітинги протесту прокотилися в Дніпропетровську, Луцьку, Полтаві, Сумах, Ужгороді, Херсоні, Черкасах та Чернівцях. Того ж дня міські ради Києва, Львова, Івано-Франківська, Тернополя, Вінниці висловили недовіру ЦВК і звернулися до Верховної Ради із закликом не визнавати результатів підрахунку голосів [629, с. 89–105].

Наступного дня до учасників акції громадянської непокори на майдані Незалежності приєднуються студенти «Київської політехніки», Державного медичного університету ім. Богомольця, Київського будівельного інституту, Національного університету імені Тараса Шевченка та прихильники В. Ющенка, що приїхали до столиці з різних куточків України. Рішення виконувати тільки накази й розпорядження В. Ющенка ухвалюють Чернівецька, Волинська обласні ради, Вишгородська, Дрогобицька, Кам'янець-Подільська, Терехівська, Хмельницька міські ради. Тисячі громадян із прапорами із символікою В. Ющенка заповнили центральні вулиці Запоріжжя, Житомира, Одеси, Миколаєва. Після того, як опозиції не вдалося скликати 23 листопада позачергову сесію Верховної Ради з метою висловити недовіру ЦВК (депутатів не вистачило кворуму, оскільки до сесійної зали не з'явилися пропрезидентські фракції, а також фракція комуністів), на вечірньому мітингу на майдані Незалежності співголова коаліції «Сила народу» Ю. Тимошенко закликала протестантів пікетувати Адміністрацію Президента та блокувати інші адміністративні установи з

метою прискорити «передачу влади Л. Кучмою новообраному народному Президенту В. Ющенку».

Однак 24 листопада Центральна виборча комісія, проігнорувавши скарги на порушення виборчого законодавства з боку представників В. Ющенка – народних депутатів Р. Зварича, Ю. Ключковського та М. Катеринчука – визнала переможцем виборів В. Януковича з результатом 49,46% голосів виборців (за В. Ющенка – 46,61%) [371].

Провести невідкладне розслідування всіх порушень на президентських виборах закликали українську владу держсекретар США К. Пауел, президент Польщі О. Квасневський, міністр закордонних справ Канади П. Петігрю, голова зовнішньополітичного відомства Євросоюзу Х. Солана, голова Єврокомісії Х.-М. Баррозу, канцлер ФРН Г. Шрöder, президент Грузії М. Саакашвілі.

Тим часом відповідальність за захист демократії України взяв на себе створений 25 листопада 2004 р. коаліцією «Сила народу» Комітет національного порятунку, який одним із перших рішень призначив А. Кінаха головою Всеукраїнського страйкового комітету та оприлюднив «Декрет про поновлення народовладдя в Україні». Того ж дня підтримку учасникам акцій непокори висловили учасники Надзвичайного всеукраїнського з'їзду депутатів місцевих рад, понад 300 співробітників зовнішньополітичної служби держави, Вища кваліфікаційна комісія адвокатури України, мер столиці О. Омельченко, який дозволив мітингуячим користуватися приміщенням Київської міської ради. До загальнонаціонального страйку долучилися журналісти підконтрольних правлячому режиму засобів масової інформації, які не бажали однобоко висвітлювати події в країні й говорити неправду на шпальтах газет та у випусках теленовін. Значно зменшили напруження в суспільстві заяви міністра оборони та голови СБУ про незастосування військових частин, бойової техніки та бійців спецназу проти учасників демонстрацій у різних містах України [352, с. 170].

Готовність шукати вихід із політичної кризи продемонстрували й

Верховна Рада України та спікер парламенту В. Литвин. 27 листопада на позачерговому засіданні Верховної Ради України 307 народних обранців ухвалили постанову, в якій вибори визнавались такими, що не відповідають реальному волевиявленню людей. Крім того, більшість депутатів підтримала вимоги опозиції про повторне переголосування, зміну складу ЦВК, впорядкування системи голосування за відкріпними талонами. В той час, як учасники акції громадянської непокори на підтримку В. Ющенка «розширювали територію свободи» у Києві, містах і селах Центральної та Західної України, прихильники В. Януковича у східних регіонах країни заговорили про створення так званої «Південно-Східної Автономної Республіки». Заклики до розколу держави прозвучали і на ініційованому виборчим штабом В. Януковича Всеукраїнському з'їзді депутатів усіх рівнів, який відбувся 28 листопада 2004 р. у м. Сєвєродонецьку Луганської області [164, с. 285].

На думку учасників з'їзду, «помаранчева революція» – не що інше як державний переворот, реалізований США. Водночас він є відповіддю місцевої влади Південно-Східного регіону України на дії місцевої влади деяких західних областей України (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська) щодо непідпорядковуватися обраному Президенту В. Януковичу. Визначальна роль у скликанні з'їзду належала Є. Кушнарьову та Б. Колеснікову.

Організації з'їзду передувала низка заяв і постанов місцевих органів влади в областях Півдня і Сходу України. Так, 26 листопада 2004 р. сесія Луганської обласної ради ухвалила рішення про утворення Південно-Східної Української Автономної Республіки. 27 листопада позачергова сесія Харківської обласної вирішила створити виконавчі комітети обласної і районних рад Харківської області і надати їм повноваження органів державної влади. Головою обласного виконавчого комітету було обрано Є. Кушнарьова. Йому було доручено координувати дії зі стабілізації суспільно-політичної ситуації з Верховною Радою АР Крим, Донецькою, Луганською,

Дніпропетровською, Запорізькою, Одеською, Херсонською, Миколаївською обласними радами, Севастопольською міською радою для створення автономної республіки.

На Всеукраїнському з'їзді народних депутатів і депутатів місцевих рад були присутні 3, 5 тис. делегатів із 15 регіонів України: АР Крим, Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Запорізької, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Житомирської, Сумської, Полтавської, Чернігівської, Кіровоградської, Харківської областей та міста Севастополь. За словами організаторів з'їзду делегати із Черкаської і Закарпатської областей не змогли приїхати з технічних причин. З відомих політиків на з'їзді були присутні В. Янукович, мер Москви Ю. Лужков (представник «русского мира»), голова Харківської обласної адміністрації Є. Кушнар'ов, голова Донецької обласної ради Б. Колесніков, голова Луганської обласної ради В. Тихонов, голова Донецької обласної адміністрації А. Близнюк та інші.

На з'їзді звучали слова про створення нової південно-східної держави зі столицею в Харкові (Б. Колесніков); про те, що не потрібно Південному-Сходу нав'язувати спосіб життя Галичини, що Південний Схід не прийме чужі символи і цінності (Є. Кушнар'ов); проведення референдуму для утворення автономії (А. Близнюк) тощо. Загальна атмосфера з'їзду була напруженою і категоричною у ставленні до подій у Києві («спланований і профінансований антидержавний «нашистський» переворот»).

З'їзд ухвалив рішення, але вони залишилися нереалізованими, оскільки більшість політичної еліти, яка була орієнтована на В. Януковича, не підтримувала автономістські устремління делегатів з'їзду. А після відкриття кримінальних справ проти Є. Кушнар'ова і Б. Колеснікова про рішення з'їзду мало хто згадував.

29 листопада Верховний Суд України прийняв до розгляду скаргу довіреної особи кандидата на пост Президента України В. Ющенко на постанову ЦВК, якою Президентом України визнано діючого Прем'єр-міністра В. Януковича. У скарзі представника В. Ющенко народного

депутата М. Катеринчука вказувалося на масові кримінальні порушення виборчого законодавства під час другого туру виборів, які призвели до масштабної фальсифікації результатів волевиявлення громадян і, відповідно, безпосередньо викривили результати повторного голосування, а також вимагалось, аби Верховний Суд визнав переможцем на виборах Президента України кандидата, який у першому турі виборів набрав найбільшу кількість голосів, тобто лідера коаліції «Сила народу». Натомість чинний Президент під час зустрічі з головами обласних держадміністрацій запропонував свої варіанти виходу з політичної кризи: перерахувати голоси взагалі; перерахувати голоси у Донецькій та Луганській області або провести нові президентські вибори.

1 грудня 2004 р. увага учасників непокори на Майдані знову була прикута до парламенту, де вирішувалося питання про відставку уряду, збереження територіальної цілісності України і запобігання проявам сепаратизму. У розгляді важливих питань відмовилися брати участь прем'єрські фракції «Регіони України», СДПУ(о) та комуністи (крім віцепікера А. Мартинюка та народного депутата Б. Олійника). Однак після тривалих дискусій Верховна Рада таки ухвалила постанову про відставку уряду України на чолі з В. Януковичем і формування уряду народної довіри (за недовіру Кабінету Міністрів проголосували 229 депутатів). Пізно ввечері у Києві завершилось друге засідання «круглого столу» за участю міжнародних посередників. Сторони дійшли згоди щодо негайного розблокування роботи органів влади і створення умов для виконання ними своїх функцій.

Верховний Суд 3 грудня ухвалив рішення, яке стало переломним у ході «Помаранчевої революції». Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України скасувала результати другого туру виборів та зобов'язала ЦВК призначити повторне переголосування на 26 грудня. Таким чином було повністю зруйновано плани правлячого режиму на проведення нових виборів та підготовки нового, сильнішого і не заплямованого кримінальним минулим

кандидата від влади [467, с. 251–256].

Тривалі перемовини між владою та опозицією завершилися важливим компромісом (голосування за політреформу в обмін на ухвалення змін до закону про вибори), який поклав край політичній кризі в країні, спричиненій президентськими виборами. 8 грудня 2004 р. у стінах Верховної Ради у присутності Президента України Л. Кучми народні депутати у «пакетному режимі» 402-ма голосами внесли зміни до Закону «Про вибори Президента» і ухвалили проведення політичної реформи та реформування системи місцевого самоврядування. Після цього Верховна Рада 399-ма голосами відправила у відставку ЦВК і сформувала нову комісію [342, с. 251–261].

Ухвали Верховної Ради означали, що з 1 вересня 2005 р. Україна з президентсько-парламентської республіки перетвориться на парламентсько-президентську. За нового розподілу повноважень посилюється роль законодавчого органу: парламент затверджує Прем'єр-міністра і весь склад уряду; дає дозвіл на призначення та звільнення Генерального прокурора; народні депутати обиратимуться не на чотири роки, а на п'ять; Верховна Рада обиратиметься за партійними списками. За новою політичною реформою Президент дістане додаткові повноваження щодо розпуску парламенту (у разі, коли протягом 60 днів після відставки Кабміну не сформовано персональний склад уряду або якщо протягом 30 днів чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися). За Президентом збережено право призначати голів обласних державних адміністрацій, половину складу Конституційного Суду, Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, Ради Національного банку, накладати вето на ухвалені Верховною Радою закони з поверненням їх на повторний розгляд та можливість першочергової законодавчої ініціативи. Глава держави втрачає право призначати й звільняти Прем'єр-міністра, більшість членів уряду, крім міністрів оборони та закордонних справ, а також голови СБУ, Генпрокурора (за згодою парламенту).

За переголосуванням другого туру виборів Президента України 26

грудня стежили понад 12 тисяч спостерігачів з різних країн світу, які не виявили системних порушень виборчого законодавства. 10 січня 2005 р. ЦВК, розглянувши всі скарги штабу В. Януковича, оголосила переможцем виборів В. Ющенко, який набрав 51,99% голосів виборців. 20 січня 2005 р. Верховний Суд України розглянув скаргу В. Януковича на постанову Центрвиборчкому про офіційні результати переголосування другого туру президентських виборів і визнав її безпідставною [342, с. 256–260]. Інавгурація Президента України В. Ющенко відбулася 23 січня 2005 р., на День Соборності України, за участю 8 президентів іноземних держав та повноважних делегацій із 64 країн світу. Вона складалася з кількох частин: присяги у Верховній Раді, військових урочистостей біля Маріїнського палацу, промови В. Ющенко на майдані Незалежності.

Через низку як об'єктивних, так і суб'єктивних причин «помаранчева революція» залишилася незавершеною, оскільки не змінила суспільство інституційно. Після перемоги у президентських виборах перед командою В. Ющенко постали нові випробування, пов'язані безпосередньо з втіленням «лозунгів Майдану» у політичну практику [577, с. 255–281].

Президентські вибори показали чимало проблем українського політикуму, які потребували вирішення. По-перше, його поділ за регіональною ознакою і серйозні наміри деяких українських політиків Південно-Східного регіону (звичайно, для захисту власних бізнесових інтересів) до рішучих дій щодо утворення автономії чи федеративної республіки. По-друге, участь у протестних акціях громадян, які підтримували В. Ющенко, і тих які підтримували В. Януковича. Нагадаємо, що було створено два народні майдани. Політичним епіцентром майдану В. Ющенко став Київ, а В. Януковича – Донецьк, хоча й були спроби обох сторін «освоїти» територію суперника. У Києві «біло-сині» розбили своє наметове містечко у міському саду навпроти Будинку уряду України, головою якого був В. Янукович. По-третє, особливістю протестного руху «біло-синіх» під час «помаранчевої революції» було те, що він набрав ознак регіонального.

Далися взнаки історичні традиції і відмінності, специфіка економічного, соціального і політичного життя в західних (аграрних) і південно-східних (індустріальних) областях України. Реальністю було й те, що в Україні відбувся геополітичний розкол. В. Ющенко орієнтувався на Захід і діставав підтримку від нього, а В. Янукович був зорієнтований на Росію і користувався її всебічною підтримкою. По-четверте, прихильники В. Януковича, а їх було майже стільки, як і В. Ющенка, протестували проти проявів націоналізму, огульного звинувачення політичними опонентами В. Януковича у бандитизмі мешканців південно-східних областей. Вони підтримували свого лідера, вважаючи, що як губернатор і прем'єр-міністр він багато зробив для поліпшення життя шахтарів, металургів, були впевнені, що після перемоги В. Янукович більше уваги приділятиме вирішенню соціальних проблем робітників. По-п'яте, новим став і конфлікт в українській політиці. Якщо раніше він був не між комуністами й представниками інших політичних ідеологій, то після президентських виборів 2004 р. він локалізувався всередині одного напрямку – «реформаторів-ринковиків», які в Україні мали два центри і двох лідерів (у Києві і в Донецьку). Тобто з ідеологічного він перетворився на регіональний. Йдеться про те, чи зможе В. Ющенко стати Президентом «двох Україн», контури яких окреслилися в ході «помаранчевої революції». Регіональний вимір голосування на президентських виборах 2004 р. подано в Додатку Б, Додатку В (Таблиця 7).

На думку А. Мальгіна, про соціополітичний поділ в Україні можна говорити лише після президентських виборів 2004 року. «Вибори президента України 2004 року стали особливо показовими в сенсі відмінностей політичних преференцій двох українських макрорегіональних зон. Якщо раніше, на попередніх виборах Схід і Захід відрізнялися за наданням переваги тим чи іншим політичним програмам, прямо не пов'язаним з географією (зокрема, Схід завжди голосував за «лівого» кандидата, Захід – за «ринкового»), то тепер ці макрорегіональні зони зіткнулися віч-на-віч,

відкинувши сторонній ідейно-політичний камуфляж. Вибори 2004 року стали першими в історії України, коли два кандидати в президенти репрезентували не «ліву» чи «праву» ідеології, а передусім Захід і Схід держави як різні за менталітетом і поглядом на майбутнє «світи» [285].

Після президентських виборів черговим випробуванням для обох частин політичної еліти України (тієї, що програла і тієї що виграла вибори) стали парламентські вибори 2006 р. Вони мали або закріпити перемогу «помаранчевих» сил і відкрити шлях для здійснення ними свої програмних цілей, або навпаки, привести до реваншу тих, хто зазнав поразки у 2004 р.

Невдача зі спробою формування «помаранчевої коаліції» після виборів 2006 р. і вимушений союз Президента В. Ющенка з колишнім політичним суперником В. Януковичем, що вилився в підписання «Універсалу національної єдності» 8 серпня 2006 р. та подання кандидатури В. Януковича для призначення Прем'єр-міністром – ось остаточний результат подій, які відбулися на Майдані в листопаді – грудні 2004 р.

5.1.1. Передвиборне позиціонування політичних сил та організація виборчої кампанії на Закарпатті

Дата, з якої можна починати відлік підготовки до президентських виборів 2004 р., залежить від специфіки регіону. Для Закарпаття цю дату можна назвати напрочуд точно – 18 квітня 2004 р. Це дата виборів міського голови м. Мукачева. Мукачівський варіант виборів – цікавий приклад злагоджених дій криміналітету, правоохоронців, представників влади місцевого, обласного та столичного рівня. Безпрецедентні за масштабністю порушення засудили західні дипломати, вбачаючи в них жахливу репетицію президентських виборів 2004 р. [367, с. 257]. Саме ці вибори спричинили остаточне розмежування жителів Закарпаття на прихильників опозиції в особі В. Ющенка, симпатиків П. Симоненка та О. Мороза, яких налічується незначна кількість, та прибічників В.Януковича і тих, хто тримає в своїх

руках владні важелі.

Одним з найпотужніших політичних гравців області в 2004 р. була місцева організація СДПУ(о). У її руках було зосереджено більшу частину адмінресурсу. СДПУ(о) в регіоні мала вплив на всі органи, пов'язані з обласною державною адміністрацією (ОДА) та районними державними адміністраціями (РДА), а також правоохоронні структури. У зв'язку з чим на початку президентської виборчої кампанії всі вони активно включились у роботу, спрямовану на підтримку В.Януковича, координуючи повсякчас свої зусилля з обласним осередком СДПУ(о), який фактично і керував Закарпатською ОДА. Секретар обкому партії І. Різак був у цей час головою облдержадміністрації, до цієї ж партії належать частина його заступників і голів РДА та районних рад.

На СДПУ(о) орієнтувалася в своїй діяльності низка приватних газет, а з огляду на займані партійцями посади – і державні ЗМІ обласного рівня. У 2002 р. партійний список соціал-демократів здобув у області 14% голосів. Об'єднані соціал-демократи мали в 2004 р. найбільш розбудовану структуру в області, їхня офіційна чисельність сягала 33 тисяч [122]. Це була одна з найбільш підготовлених до президентських виборів 2004 р. політичних сил у краї.

Паралельно із СДПУ(о) працювала команда обласної партійної організації Партії регіонів на чолі з підприємцем О. Ледидою, який за часів губернаторства В. Балого у 1999–2000 рр. був його заступником. Стосунки між СДПУ (о) та Партією регіонів перед виборами 2004 р. склалися доволі не прості. Але соціал-демократи (об'єднані) і регіонали формально були змушені стати союзниками. У травні 2004 р. між ними було підписано угоду про спільні дії з підтримки єдиного кандидата на пост президента [142, с. 6].

Штаб В. Януковича на Закарпатті очолив О. Шпеник, хоча фактично усіма процесами (в тому числі й розподілом коштів) керували члени СДПУ (о). Винятком були лише кілька районів області – Хустський, Тячівський і Перечинський, де «регіоналам» вдалося взяти під свій контроль кампанію.

Але формально союз між СДПУ (о) і Партією регіонів зберігався аж до грудня 2004 р. (до подій на стадіоні «Авангард»).

Друге за рівнем впливу і потужністю було місцеве відділення блоку В. Ющенко «Наша Україна», очолюване народним депутатом В. Балогою. Коло його партнерів майже не змінилося з парламентських виборів 2002 р. Висловили підтримку В.Ющенку обласні осередки політичних партій блоку «Наша Україна», але реально задіяні в роботу лише КУН, УНП, НРУ, УРП «Собор». Голова правління ТОВ «Барва» В. Балоба користувався повагою значної частини населення області, але водночас саме його лідерство у виборчому штабі завдавало деякої шкоди агітації за В. Ющенко, оскільки багато хто сприймав В. Ющенко крізь призму особистих інтересів команди В. Балоби [100].

До третьої впливової групи належать посадовці та бізнесмени, які пройшли ще радянську управлінську школу і належали до Аграрної партії, НДП тощо. Їхня сила передусім у впливі її членів на потужні бізнес-структури області та впливі їхньої особистої позиції на частину електорату, передусім на людей похилого віку. Проте в осінніх виборах вони не виступали єдиною колоною, а підтримували окремих кандидатів.

В області також були помітні кілька місцевих політико-бізнесових груп, об'єднаних навколо лідерів місцевого масштабу. Це, передусім, група С. Ратушняка – народного депутата ВР України, який не мав за собою сформованої структури чи достатньої кількості кадрів, але далі залишився у «першій лізі» обласної політики та мав вплив на низку популярних періодичних видань (насамперед «Трибуна», «РІО»). С. Ратушняк напередодні виборів підтримав В. Ющенко.

На Свалявщині вплив на настрої місцевого електорату мав позафракційний депутат і голова правління ЗАТ «Алекс» О. Кеменяш, який також став на бік опозиції.

У 2004 р. в області діяло чимало опозиційних громадських організацій. Найбільш активними були молодіжні організації: «Молодий Рух»,

«Українська студентська спілка» та ін. До певної радикалізації молоді приводила діяльність громадських кампаній спротиву, таких як «Чиста Україна» та «Пора». Серед найбільш активних провладних молодіжних організацій слід виділити «Спілку молоді регіонів», «Українську соціал-демократичну молодь», «Народно-демократичну лігу молоді». Основними формами роботи молодіжних організацій були семінари, зустрічі, поїздки з агітаційною продукцією, виїзди на акції за межі області тощо [352, с.170–178].

Процес формування територіально-виборчих комісій пройшов у краї досить спокійно. Особливих інцидентів не спостерігалось. В області створено 6 таких комісій (70 (м.Ужгород), 71 (м.Мукачево), 72 (м.Свалява), 73 (м.Хуст), 74 (м.Тячів), 75 (м.Берегово).

Найбільш проблемним питанням організації виборів була недбалість при складанні списків виборців. У 2001 р. було здійснено загальний перепис населення, результати якого дали необхідну загальну інформацію про виборців. Здавалося б, ці обставини мали звести до мінімуму непорозуміння з виборчими списками, тим більше, що ніколи під час попередніх виборів ця проблема так гостро не поставала. Але проблеми зі списками виборців (написання імен або адрес з помилками, відсутність людей у списках, «мертві душі» тощо) повною мірою виявилися в Закарпатті, як і в інших регіонах України.

Напередодні виборів в усіх районних центрах Закарпаття 26 вересня 2004 р. пройшли мітинги, де висловлювалися на підтримку В. Януковича та засуджували дії опозиції, було зафіксовано випадки примусового залучення до участі в них людей, переважно працівників бюджетних установ (лікарів, учителів), присутність яких перевірялися за списками. На таких мітингах виступали офіційні особи районних та обласної держадміністрацій, що обіймають посади заступників глав РДА й начальників управлінь ОДА [36].

Перший тур президентських виборів на Закарпатті відбувся згідно з виборчим законодавством 31 жовтня 2004 р. Голосування у першому турі

пройшло в області, як і в усіх регіонах України, відносно спокійно. Перший тур відзначився досить значною кількістю порушень, а також поганою організацією виборчого процесу, що, звичайно, вплинуло на результати голосування.

Підсумки голосування 31 жовтня по виборах Президента України в шести територіальних виборчих округах на Закарпатті дозволили виокремити двох переможців, які пройшли до другого туру, – В. Ющенко і В. Януковича. На Закарпатті у першому турі президентських виборів 2004 р. В. Ющенко здобув 46,6 %, а В.Янукович – 37,7 % . В. Янукович переміг лише у 4 із 13 районів області. За винятком Ужгорода, Мукачєва, Хуста, Перечинського та Рахівського районів, В. Янукович набрав більше 30 % голосів виборців (Див. Додаток Ж, Таблиці 2,3).

У територіальних виборчих округах Закарпаття за В. Ющенко проголосували від 41,7 % (Берегівський і Виноградівський р-ни) до 53, 6 % (Ужгород і Ужгородський р-н). Ужгородський ТВО №70 – це єдиний територіальний виборчий округ Закарпаття, де за В. Ющенко проголосувало більше половини учасників виборів уже в першому турі (Див. Таблицю 5.1.1.1).

Таблиця 5.1.1.1
Результати голосування першого туру по територіальних виборчих округах

В.Ющенко		<i>ТВК</i>	В.Янукович	
%	Кількість голосів		Кількість голосів	%
53,63	57871	№70	31072	28,79
48,83	45581	№71	32808	35,14
45,08	48553	№72	44010	40,87
43,43	46334	№73	44538	41,74
47,99	48666	№74	39529	39,98
41,77	39723	№75	40296	42,38

Результати виборів дозволяють виділити кілька груп територій

Закарпаття, які суттєво відрізняються між собою за результатами волевиявлення.

До першої належать найбільші міста, а також Рахівський та Міжгірський райони. Тут перевага В. Ющенко найбільша. Це пояснюється тим, що для жителів міст є більш доступна об'єктивна інформація, а також створено перешкоди для масового фальшування результатів. Слід узяти до уваги й те, що політична культура населення Рахівського та Міжгірського районів найтісніше переплетена із західноукраїнськими традиціями.

До другої групи можна віднести райони середньої частини Закарпаття: Виноградівський, Іршавський, Мукачівський, Свалявський, Ужгородський (за винятком угорських сіл). Тут населення було достатньо лояльним до тодішньої влади. Тому перевага В. Ющенко помітна, але не така однозначна, як у західних областях України.

До третьої групи належать Великоберезнянський, Перечинський, Воловецький та Тячівський райони. Штучно насаджувана велика промисловість з розпадом СРСР зруйнувалася, а люди опинилися без роботи і значною мірою люмпенізовані. Тобто тут помітне невдоволення існуючою владою (чинним Президентом Л. Кучмою), з одного боку, а з іншого – ностальгія за радянськими часами. Цей електорат за рахунок тимчасових виплат та проросійської риторики підібрав під себе В. Янукович.

Окремо слід виділити угорськомовні райони, основу яких становить Берегівщина. Але й тут ми помітимо суттєву різницю між районним центром та селами. Хоча в цілому треба визнати, що провладна пропаганда виграла бій за вплив на угорськомовний електорат. Тим більш болюче це для опозиції, тому що угорцям по своїй суті ближчий євроатлантичний напрям політичного розвитку, однак вони голосували за протилежне. Фактично повна відсутність альтернативної державної інформації та насаджуваний страх перед українським націоналізмом й призив до того, що закарпатські угорці проголосували майже так само, як росіяни Криму [386, с. 4].

Порівнюючи результати 1-го туру виборів у Західному регіоні України,

можна помітити, що Закарпаття з-поміж усіх західних областей виявило найменшу довіру до опозиції. 46,6 % голосів, які здобув В. Ющенко, – це найменший рівень підтримки опозиційного лідера в областях, де він переміг. Якщо порівняти цей результат першого туру з сусідньою Івано-Франківською областю, то побачимо разючий контраст (В. Ющенко – 89 %, В. Янукович – 4 %). Тобто у цій області за В. Ющенка проголосували вдвічі більше, ніж на Закарпатті, а за В.Януковича – у 9 разів менше. З усіх областей України Закарпаття зайняло 8 місце в державі за кількістю голосів за В. Януковича і 12-е – за кількістю голосів, відданих В. Ющенку [371].

Слід зазначити, що результати президентських виборів у краї виявилися несподіванкою для політологів. Адже найзахідніша область України за всіма соціологічними опитуваннями мала не відставати у підтримці В. Ющенка від решти західних, а тим паче центральних областей.

Ужгородський журналіст О. Гаврош вважає, що однією з найочевидніших причин низької підтримки опозиційного кандидата є вплив адмінресурсу. Не секрет, що Закарпаття стало територією беззаконня. Мукачівські вибори яскраво продемонстрували цілому світові, що влада, правоохоронці і кримінал на Закарпатті злилися в одну «горючу суміш», яка спалює все, що пробує чинити хоча б найменший спротив. Не дивно, що Закарпаття разом з Сумщиною та Кіровоградщиною за фальсифікаціями першого туру ввійшло в трійку «лідерів» серед областей, де переміг В. Ющенко [100].

Однією із складових відносно слабкого результату опозиційного кандидата була позиція численних національних меншин краю – угорців та румунів, які у першому турі надали перевагу В. Януковичу. Це виглядає дивно, зважаючи на геополітичне орієнтування угорців та румунів на Європейський Союз та несприйняття ними східного вектора розвитку.

Пояснення тут може бути тільки одне: влада постійно працює з цими національними групами, в той час як опозиції не вдалося налагодити зацікавленого діалогу. В. Балоба, керівник виборчого штабу В.Ющенка,

визнав помилку штабу в питанні співпраці з угорською громадою в першому турі [89, с. 2].

Незначна залученість угорців і румун до політичного життя зумовлюють традиційно лояльне їх ставлення до влади. На думку С. Федаки, у першому турі угорці і румуни голосували переважно носліп, не маючи достатньої інформації про обох реальних кандидатів [579, с. 4].

Єдиним округом, де на Закарпатті у першому турі переміг В. Янукович, став Берегівський, де компактно проживає угорськомовне населення. Але відрив від В. Ющенка становив усього півпроцента, або півтисячі голосів.

У порівняльному аспекті слід відзначити, що слабка підтримка національними меншинами В. Ющенка в першому турі характерна не тільки для Закарпаття. Так, на Буковині нижчий за загальнообласний результат простежується в місцях проживання румунськомовного населення краю в прикордонних з Румунією та Молдовою населених пунктах.

Загалом, перший тур може вважатися досить успішним як для опозиції, так і для кандидата від влади, який хоч і зайняв друге місце, але виявив динаміку зростання рейтингу більш високу, ніж опозиційний кандидат. Хоча загальний результат голосування певною мірою задовольнив основних учасників виборчих перегонів.

Після першого туру виборів команди В. Ющенка і В. Януковича почали посилено працювати над розширенням своїх електоральних позицій в області. Команди лідерів перегонів у період між голосуванням діяли переважно в таких напрямках: агітація в проблемних для кожного з них районах та селах, перегляд складу ДВК та унеможливлення фальсифікацій.

Ситуація між першим та другим туром виборів змінила розташування в електоральному полі Закарпаття, що було зумовлено дією ряду факторів.

Головною причиною того, що В. Ющенко вийшов у лідери, було висвітлення його на центральних телеканалах. Це вплинуло на психологічний стан як виборця, так і самої влади, яка подекуди почала вагатися.

Другим фактором стало те, що команда В. Ющенко чітко побачила, де були скоєні найбільші фальсифікації, і постаралася ці дільниці взяти під особливий контроль. Внаслідок цього результати у другому турі по окремих дільницях були протилежні першому.

І третім фактором стало залучення до виборчої кампанії Товариства угорської культури Закарпаття. Це найбільша громадська організація угорської меншини Закарпаття, членом якої є кожен четвертий місцевий угорець. Голова Товариства угорської культури Закарпаття М. Ковач у Києві привселюдно підписав угоду з В. Ющенком про співпрацю на виборах і після них. Прикметно, що на підписання угоди з Угорщини спеціально прилетів на той час экс-прем'єр Угорщини В. Орбан, який користується великим авторитетом серед закарпатських угорців [352, с. 192].

У другому турі президентських виборів у голосуванні взяло участь 620 448 закарпатців, тобто 67,51% від загальної кількості виборців, що на 0, 59% більше, ніж у першому турі. За підсумками повторного голосування за кандидата в Президенти України В. Ющенко проголосувало понад 342 тис. чол., або 55% виборців, що взяли участь у виборах. Показово, що тепер В. Ющенко виграв в усіх шести закарпатських округах, всюди набравши понад 50 % голосів виборців [371].

У цілому по області розрив між В. Ющенком і В. Януковичем зріс у порівнянні з першим туром майже вдвічі і сягнув 15%. Але попри це, Закарпаття все одно залишилося на останньому місці серед західних областей, які проголосували за В. Ющенко.

Спостерігачі відзначають у другому турі неймовірний тиск адмінресурсу та звичний уже для Закарпаття бандитизм. Підтвердженням останнього стало побиття народних депутатів Ю. Оробця та С. Хмари, які спробували завадити фальсифікації у селі Грушове [10]. Резонансним став також напад на виборчу дільницю у селі Минай, під час якого було тяжко побито двох офіцерів міліції [494]. Найсерйознішою подією перед другим туром виборів, що демонструє всю силу тодішнього владного криміналітету,

було побиття в готелі «Комфорт» м. Свалява студентів-агітаторів за В. Ющенка, які прибули з інших областей [560].

Масовими були підкуп виборців і фальсифікація результатів голосування. Штаб В. Ющенка заявив про масові фальшування в усіх чотирьох районах, де переміг В. Янукович: Воловецькому, Хустському, Тячівському та Берегівському.

Відіграла у другому турі свою роль і відкрита підтримка В. Януковича Українською православною церквою Московського патріархату, яка є найбільшою на Закарпатті. Хустський і Тячівський райони, де переміг В. Янукович, відомі сильною позицією цієї конфесії.

Але більш гнучка дія виборчого штабу В.Ющенко і прорив інформаційної блокади принесли відповідний результат, і перемога В. Ющенко в другому турі на Закарпатті виглядала переконливіше.

22 листопада 2004 р. ЦВК України на основі опрацювання 99 відсотків протоколів виборчих комісій повідомила про тривідсоткову перевагу В. Януковича. Однак це повідомлення не поставило крапку у виборчій кампанії, а стало каталізатором для нового витка подій у президентській виборчій кампанії 2004 р. [371].

Численні порушення під час виборчої кампанії, попередні результати голосування в другому турі, оголошені ЦВК, а також активна агітаційна робота прихильників В. Ющенко зумовили те, що вже наступного дня після виборів в Ужгороді почалася акція протесту. 22 листопада на ужгородську площу Театральну вийшли відстоювати перемогу свого кандидата понад 10 тис. осіб. Наступний день приніс нові акції протесту: масовий страйк студентів Ужгородського національного університету, до яких приєдналися студенти МАУП, УжДШЕП, гімназії. Частина професорсько-викладацького складу знайшла у собі мужність висловити підтримку студентам [552, с. 11].

У зверненні, прийнятому Народним віче в Ужгороді 23 листопада, говориться: «Ми обрали новим Президентом України В. Ющенка. Ми бачили фальсифікації і чули про них від членів виборчих комісій: на користь В.

Януковича 70-им округом (Ужгород і район) сфальсифіковано 20 тисяч голосів, 75-им (Берегово і район, Виноградівський район) – 35 тисяч» [21, с. 4]. У документі міститься вимога відкликання голови ЦВК, створення Парламентської комісії з участю юристів коаліції «Сила народу», ОБСЄ для перевірки достовірності підрахунку бюлетенів та протоколів із мокрими печатками.

Серед основних внутрішніх чинників, які сприяли демократичній опозиції на Закарпатті навіть у надзвичайно складних суспільно-політичних умовах кінця 2004 р., варто виділити такі:

- 1) психологічна готовність більшості громадян краю до змін у поєднанні з різко негативною реакцією на зловживання попередньої обласної влади;
- 2) єдність дій демократичної опозиції в краї та наявність потужних ресурсів у підприємницьких груп В. Балого і С. Ратушняка, які діяли об'єднано;
- 3) наявність принаймні п'яти впливових незалежних газет і незалежної від влади регіональної телекомпанії;
- 4) демократичні настрої в обласному центрі, особливо серед студентів і викладачів УжНУ, а також наявність серед інтелігенції Ужгорода самодостатніх і відважних лідерів (М. Вегеш, П. Чучка);
- 5) розкол серед провладних сил в області (між Партією регіонів і СДПУ (о));
- 6) відсутність самоорганізації (поза вказівками з ОДА) серед порівняно численних прибічників провладного кандидата: деякі були схильні до одіозно екстремістських дій, а інші – лише до вірнопідданського виконання наказів;
- 7) здатність молодіжних громадських активістів змінити настрої серед частини представників національних меншин краю, які спочатку піддалися на спокусливі обіцянки провладного кандидата про подвійне громадянство тощо;
- 8) здоровий глузд, прагматизм, несхильність до заідеологізованого

сприйняття реальності, відроджене почуття власної гідності спонукали багатьох колишніх закарпатських прибічників В. Януковича змінити свої погляди вже до другого туру виборів [496, с. 137].

Переголосування другого туру виборів Президента України 26 грудня відбувалось у спокійній обстановці, без конфліктів. За результатами підрахунку голосів В. Ющенко одержав дві третини голосів закарпатців, а В. Янукович – трохи більше чверті. Результати повторного голосування в межах електоральних округів Закарпатської області подано в Таблиці 5.1.1.2.

Таблиця 5.1.1.2
Результати повторного голосування 26 грудня 2004 року

	70 округ	71 округ	72 округ	73 округ	74 округ	75 округ
Загальна кількість виборців	150827	140484	141895	166481	182775	145805
Взяли участь у голосуванні	106477	93147	101366	108822	106524	87557
К-сть недійсних бюлетенів	2349	2750	3065	3264	3283	2388
Ющенко Віктор	79511	61251	71100	66529	69711	59226
Янукович Віктор	21679	26773	25429	36827	31916	23984
Не підтримали жодного	2938	2373	1772	2202	1614	1959

Цей результат знову ж контрастує з результатами сусідніх прикарпатських областей, де за В. Ющенка проголосували від 80 % у Чернівецькій області до 94 % у Львівській і 96 % в Івано-Франківській області [371].

Регіональний вимір виборчого процесу виявився близьким до тих результатів, яких досягли прибічники В. Ющенка у Полтавській, Кіровоградській, Житомирській областях.

Отже, охарактеризувавши результати виборів Президента України на Закарпатті, можна зробити такі висновки.

Результати виборів 2004 р., що доведено Верховним Судом України, були сфальсифіковані на користь В. Януковича. Такого розмаху фальсифікацій, відвертого ігнорування думки народу незалежна Україна ще не знала. Наслідки фальсифікацій не забарилися, оскільки все вилилось в акції громадянської непокори, названі «помаранчевою революцією».

В. Ющенко переміг у повторному, другому турі. Проведення «третього туру» стало радше несподіванкою, ніж закономірністю. Перемога В. Ющенка насправді лише продемонструвала неоднорідність і поляризованість українського суспільства, відсутність консенсусу в питаннях подальшого економічного, політичного та геополітичного розвитку України. Щоправда, останній факт швидше був наслідком понад десятирічного керування Україною Л. Кучмою, ніж діяльності команд кандидатів, в тому числі і В. Ющенка.

Одним із найважливіших результатів перемоги «помаранчевої революції» стала зміна правлячих еліт. Це саме те, чого бракувало і Україні, і Закарпаттю для її розвитку протягом останніх років. До позитивних наслідків «помаранчевої революції» можна віднести усвідомлення громадою краю спроможності впливати на владні структури.

5.2. Пропорційна виборча формула на парламентських та місцевих виборах 2006 –2007 рр.

Вибори 2006 р. до Верховної Ради України та до місцевих органів влади відбувалися в умовах протистояння, яке не завершилося президентською кампанією 2004 р., коли перемогу здобув після судового оскарження результатів другого туру та призначення повторного голосування кандидат від опозиції – В. Ющенко. Враховуючи те, що в лавах «помаранчевої коаліції» почалися протиріччя (відставка Ю. Тимошенко з поста Прем'єр-міністра, П. Порошенка – з поста Голови Ради національної

безпеки і оборони, взаємні звинувачення у зловживанні службовим становищем і т.д.), політичні сили, які об'єднувалися навколо лідерів колишнього оточення Президента Л. Кучми, готувалися до реваншу. Розколів у лавах партії, яка їх репрезентувала, не було. Навпаки, ті з політичних лідерів, хто хотів іти на вибори з Партією регіонів, повинні були увійти до її лав зі своїми партійними структурами, доставши за це місця в партійних списках. На президентських виборах 26 грудня 2004 р. В. Янукович набрав 44,19 % голосів виборців. Приблизно на таку кількість голосів партія розраховувала і на парламентських виборах 2006 р. Останні опитування населення України напередодні виборів показували, що найвищий рейтинг мають Партія регіонів (30–34 %), ВБ «Наша Україна» (20–24 %), ВБ «Блок Юлії Тимошенко» (15–19 %) [585]. Шанс здобути депутатські мандати за результатами опитування також мали Комуністична Партія України, Соціалістична партія України, ВБ Наталії Вітренко «Народна опозиція», «Народний блок Володимира Литвина».

Виборча кампанія 2006 р. суттєво відрізнялася від попередніх з таких причин. По-перше, вона відбувалася за новим виборчим законом, який установив пропорційну систему закритих списків з 3 % виборчим порогом [183]. По-друге, існувала інерція президентських виборів 2004 р.: політичні сили в основному сприймалися під кутом зору результатів їхньої участі у президентській кампанії. По-третє, політичні сили використовували апробовані у процесі президентських виборів теми дискусій і політтехнології. По-четверте, на відміну від попередніх кампаній, влада мала в суспільстві більшу підтримку, ніж опозиція. По-п'яте, за результатом політичної реформи (8 грудня 2004 р.) значимість парламентських виборів значно зросла (вони ставали виборами «першого порядку»), оскільки зростав вплив посади Прем'єр-міністра, кандидатуру якого Президенту мала пропонувати парламентська більшість. По-шосте, вони проходили в умовах жорсткого регіонального протистояння, закладеного президентськими виборами 2004 р. Як наслідок, у порівнянні з попередніми виборами

квазіідеологічне протистояння «ліві – правий центр, праві», трансформувалося в розмите протистояння «помаранчеве – біло-блакитне», яке мало суто регіональний вимір.

Згідно з даними Міністерства юстиції України, у виборах мали право приймати участь 126 політичних партій (тобто вони були зареєстровані не пізніше ніж за рік до виборів). У виборчий бюлетень для голосування Центральною виборчою комісією було внесено 45 суб'єктів виборчого процесу. Для збільшення електоральної привабливості багато партій утворили партійні блоки (17 виборчих блоків), щоб таким чином збільшити кількість своїх прихильників і мати можливість подолати прохідний бар'єр. Загалом у цих виборах взяла участь найбільша кількість партій – 94 [371].

І хоча підсумки виборів були дещо несподіваними, національний екзит-пол зафіксував такі попередні результати: Партія регіонів – 31 % голосів виборців, «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ) – 23,9 %, Блок «Наша Україна» – 15,5 %, Соціалістична партія України – 5,4 %, Комуністична партія України – 3,3 %. Величина похибки не дозволила організаторам опитування сказати точно, чи зможуть подолати тривідсотковий поріг такі партії і виборчі блоки, як «Народний блок Литвина», ВБ Наталії Вітренко «Народна опозиція», ПП «Віче», «Громадянський блок ПОРА – ПРП», Опозиційний блок «НЕ ТАК!», «Український Народний Блок Костенка і Плюща».

За результатами виборів із 45 партій і виборчих блоків до Верховної Ради України змогли потрапити тільки п'ять: Партія регіонів – 32,14 % голосів виборців (186 місць у парламенті), «Блок Юлії Тимошенко» – 22,29 % (129 місць), Блок «Наша Україна» – 13,95 % (81 місце), Соціалістична партія України (СПУ) – 5,69 % (33 місця), Комуністична партія України – 3,66 % (21 місце) [68, с. 3–9]. Партійність ВР України подано в Таблиці 5.2.1.

Партія регіонів під час голосування у 2006 р. перемогла у тих самих регіонах Півдня і Сходу України, що й її лідер В. Янукович на президентських виборах 2004 р. Найвищим рівень підтримки Партії регіонів був у Луганській (74,27%), Донецькій (73,63%), Харківській (51,66%)

областях, АР Крим (57,92%) і Севастополі (64,25%). Слід також відзначити вищий, ніж в інших західноукраїнських областях, рівень підтримки Партії регіонів на Закарпатті (18,62%) і в Чернівецькій області (12,71%).

БЮТ переміг у центральнотукраїнських областях і Києві, чотирьох областях Західної України (Волинській, Рівненській, Чернівецькій, а також Тернопільській області, при цьому набравши майже однакову кількість голосів виборців із НСНУ). Найвищий рівень підтримки БЮТ мав у Київській (44,47%), Волинській (43,86%), Черкаській (38,23%) областях і Києві (39,22%) [271].

Президентський блок «Наша Україна» переміг в Івано-Франківській (45,04%), Львівській (37,94%) і Закарпатській (25,77%) областях. СПУ, як і у 2002 р., мала найбільшу підтримку у центральнотукраїнських Вінницькій (14,63%), Черкаській (13,37%), Чернігівській (12,81%) і Полтавській (12,72%) областях.

Головною особливістю виборчої кампанії 2006 р. стало обвальне зниження рівня підтримки КПУ. Пояснюється це переходом колишнього електорату цієї партії до інших політичних сил, насамперед – до Партії регіонів. Регіональний розподіл голосів виборців подано у Додатку Б, Додатку В (Таблиця 3).

Таблиця 5.2.1.

Склад Верховної Ради України за результатами парламентських виборів 2006 року

№ п/п	Політична партія	Кількість представників партії у ВРУ	Питома вага (%)
1.	Партія регіонів	186	41,3
2.	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	121	26,9
3.	Політична партія «Народний Союз Наша Україна»	53	11,8
4.	Соціалістична партія України	33	7,3
5.	Комуністична партія України	21	4,7
6.	Народний Рух України	12	2,7
7.	Українська соціал-демократична	8	1,8

	партія		
8.	Партія промисловців і підприємців України	7	1,6
9.	Конгрес українських націоналістів	3	0,7
10.	Українська республіканська партія «Собор»	3	0,7
11.	Партія християнсько-демократичний союз	3	0,7
	Всього	450	100

Таким чином, «помаранчева коаліція», «коаліція Майдану» (ВБ «Наша Україна», «Блок Юлії Тимошенко», СПУ) знову дістала шанс взяти владу за умови підписання коаліційної угоди. Ці сили у Верховній Раді України в цілому могли розраховувати на 247 мандатів. Але водночас вибори показали, що в Україні могла отримати владу політична сила, яка в 2004 р. програла президентські вибори і на парламентських виборах 2006 р. була представлена В. Януковичем. Реванш міг відбутися за умови, що до Верховної Ради потраплять ВБ Наталії Вітренко «Народна опозиція», «Народний блок Литвина», ПП «Віче». Саме ці політичні сили подали позов до Вищого Адміністративного Суду України про фальсифікацію результатів голосування та про перерахунок голосів виборців у загальнонаціональному виборчому окрузі. Суд визнав дії Центральної виборчої комісії правильними і результатів виборів не відмінив.

Проаналізувавши результати виборів до Верховної Ради, можна зробити такі висновки:

1. Про поляризацію суспільства. Україна залишилася розділеною не тільки географічно, а й електорально: на Півдні і Сході виборці проголосували за Партію регіонів, ВБ Наталії Вітренко «Народна опозиція», Комуністичну Партію України, в Центрі і на Заході – за ВБ «Блок Юлії Тимошенко», а в трьох західних областях України (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська) перемогу отримав пропрезидентський блок «Наша Україна». Такі результати голосування вказують на протилежні ціннісні орієнтації населення України. Для Сходу – це союз із Росією, російська мова

як державна і т.д., для Заходу – це орієнтація на Євросоюз та європейські цінності. На місцевих виборах було збережено ту ж тенденцію. Наприклад, на виборах депутатів обласних рад виборці Півночі, Центру і Заходу 35–44 місць у радах довірили БЮТ (у Київській обл. – 66); на Заході – від 17 до 62 здобула ПП НСНУ, а на Сході і Півдні – 39–62 Партія регіонів (у Донецькій облраді – 120 місць, Луганській – 100).

Основна лінія розмежування між політичними силами на момент виборів визначалася відповідно до підтримки основних кандидатів на пост Президента України (В. Ющенко та В. Януковича) у виборчій кампанії 2004 р.

3. Голосування 26 березня 2006 р. можна назвати протестним. Оскільки ті, хто віддав голоси за Партію регіонів підтримували опозицію, а ті, хто голосував за «Блок Ю.Тимошенко», – відстоювали цінності Майдану, які, на їхню думку, не впроваджувалися в життя. Партія влади «Народний Союз Наша Україна» вибори фактично програла.

4. Громадяни України розвіяли міф політтехнологів про свою некомпетентність і твердження деяких політиків про неможливість застосування в Україні пропорційної виборчої системи. Українські виборці дозволили одержати депутатські мандати тільки п'яти політичним партіям і виборчим блокам. Недійсних бюлетенів було порівняно небагато (більше мільйона), а до тривідсоткового бар'єру залишилося 23 % голосів виборців. Це означає, що понад 70 % голосів виборці віддали за партії і блоки, які подолали виборчий бар'єр. Тобто вибір громадян України був усвідомлений і цілеспрямований [353, с. 274].

5. Вибори 2006 р. засвідчили тенденцію декомунізації України. За умов збереження старого виборчого бар'єру КПУ навіть не змогла б потрапити до Верховної Ради. Таким чином, за рівнем своєї підтримки вона перейшла в категорію малих партій. Так само не пройшли до парламенту сили, які позиціонували себе як представники комуністичного напрямку (Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» та Виборчий блок «За Союз»).

6. Важливим результатом виборів стало підтвердження кризи моделі

суспільного розвитку, яка була запроваджена за часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми. На виборах 2006 р. основні політичні сили, які уособлювали попередній режим, не змогли потрапити до парламенту («Народний блок Литвина», Опозиційний блок «Не Так!», Блок Народно-Демократичної Партії, Партія «Відродження», Селянська партія України, Виборчий блок «Держава – Трудовий союз»). Разом вони набрали 5,41 % голосів виборців.

7. Зазнали поразки на виборах екологічні партії. Попри наявність в Україні гострих екологічних проблем, їх поява носила виключно спекулятивний характер (Партія Зелених України – 0,65 %, Українська партія «Зелена планета» – 0,38 %, Партія екологічного порятунку «ЕКО + 25» 0,47 %, Партія «Союз. Чорнобиль. Україна» – 0,09 %) [472, с. 21–22].

8. Низький рейтинг Блоку «Наша Україна» пов'язаний також із тим, що ряд політичних партій і блоків, які представляли лідери, котрі підтримували В. Ющенко на президентських виборах 2004 р., у виборчій кампанії 2006 р. брали участь самостійно. Це і Громадянський блок «ПОРА – ПРП», «Український Народний Блок Костенка і Плюща», Блок Юрія Кармазіна та ін. Їх об'єднання дозволило б пропрезидентським силам набрати значно більшу кількість голосів виборців.

9. Парламентські вибори 2006 р. продемонстрували організаційну і кадрову слабкість більшості партій України. Незважаючи на те, що пропорційна виборча система детермінує зростання ролі й значення партійних програм, парламентські вибори продемонстрували недооцінку суб'єктами виборчого процесу своїх власних виборчих програм. Вибори також показали значну залежність партій від особистості лідера. Це виявилось у формуванні іменних блоків.

10. Уперше виступили суб'єктами виборчого процесу й регіонально-етнічні партії. У місцевих виборах у Закарпатті брали участь дві партії, які представляли інтереси угорської національної меншини України – це Партія Угорців України (КМКС) та Демократична Партія Угорців України [168, с.

320].

Парламентські вибори 2007 року. Суттєвий вплив на проведення виборчої кампанії мала суспільно-політична ситуація в країні. Перш за все вибори відбувалися в умовах політичної кризи, коли Верховна Рада була розпущена Президентом України, а український соціум знову виразно поділився, як колись у 2004 р., на два табори: одні політичні сили підтримували В. Ющенка, інші – В. Януковича. Можемо припустити, що парламентські вибори 2007 р. чимось віддалено нагадували виборчу кампанію 2004 р. і були обтяжені нею: ідея двох Україн (Східної і Західної), двох мов і т.д. Головна різниця полягала в тому, що протистояння В. Ющенка і В. Януковича та політичних сил, які їх підтримували, сприймалася уже не як протистояння добра і зла (це було у 2004 р.), а як боротьба політичних сил за владу. Не відрізнялись суттєво вибори 2007 р. і від парламентської виборчої кампанії 2006 р., оскільки часу на кардинальну зміну тактики не було, та й особливого бажання у суб'єктів виборчого процесу щодо цього не виявлялося. Головні електоральні актори залишилися ті ж самі. Хоча слід зазначити, що мотивація їх участі у виборах дещо змінилась: якщо Партія регіонів повинна була підтвердити свій владний статус, то «помаранчеві сили» були налаштовані на реванш.

Рішення про участь у виборах ухвалили 43 політичні партії, з яких десять виявили бажання взяти участь самостійно, а 33 були об'єднані у десять виборчих блоків. Перелік учасників виборчого процесу подано у Таблиці 5.2.2 [371].

Таблиця 5.2.2

Політичні партії (виборчі блоки) – учасники парламентських виборів 2007 року

Політичні партії:
1. Всеукраїнське об'єднання «Свобода»
2. Комуністична партія України
3. Соціалістична партія України
4. Партія регіонів
5. Прогресивна соціалістична партія України

6. Всеукраїнська партія народної довіри
7. Партія національно-економічного розвитку України
8. Комуністична партія України (оновлена)
9. Партія вільних демократів
10. Партія Зелених України
Виборчі блоки:
1. «Блок Литвина» (Народна партія, Трудова партія)
2. Блок Юлії Тимошенко (ВО «Батьківщина», ПРП, УС-ДП)
3. Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» (ПП «Наша Україна», ХДС, ПП «Вперед, Україно!», СПУ, НРУ, ГП «Пора», УНП, КУН, УРП «Собор», ПЗВ)
4. Селянський Блок «Аграрна Україна» (УСДП, Партія відродження села, ПП «Народна партія Нова Україна»)
5. Виборчий блок політичних партій «КУЧМА» (ПП «Союз», ПП «Всеукраїнське об'єднання «Центр»)
6. Блок «Всеукраїнська громада» (Всеукраїнська партія миру і єдності, ПП «Національно-демократичне об'єднання «Україна», ПП «Совість України», Політична партія малого і середнього бізнесу)
7. Український Народний Блок» (ПП «Україна соборна», Всеукраїнська Чорнобильська народна партія «За добробут та соціальний захист народу»)
8. Блок «Християнський блок» (Всеукраїнська партія «Екологія та соціальний захист, Соціально-християнська партія)
9. Виборчий блок Людмили Супрун «Український регіональний актив» (Демократична Партія України, НДП, Республіканська християнська партія)
10. «Блок партії пенсіонерів України» (Партія захисту пенсіонерів України, Партія пенсіонерів України)

Таким чином, усього суб'єктів виборчого процесу виявилось двадцять. З них до парламенту, згідно з опитуваннями соціологів і експертних висновків, однозначно могли потрапити чотири – це Партія регіонів, БЮТ, ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУ – НС), КПУ. Такими, що подолають тривідсотковий бар'єр голосів виборців, вважали себе СПУ, «Блок Литвина», ПСПУ. Про їхні шанси свідчили результати попередніх парламентських виборів та результати соціологічних досліджень, які проводилися напередодні виборів.

Призначення ж інших партій і виборчих блоків було, на перший погляд, незрозумілим. Наприклад, для чого витратити як мінімум 880 тисяч грн. виборчої застави, коли попередньо відомо, що тривідсотковий бар'єр не буде подолано. Призначення непрохідних партій і блоків у виборчій кампанії

було таким:

По-перше, виборча кампанія розглядалася як шанс партії чи блоку виявити себе на загальнонаціональному рівні для того, щоб на майбутніх виборах, маючи електоральний потенціал, увійти до потужного блоку чи самому боротися за депутатські мандати. Такі партії і блоки технічними себе не вважали і вели самостійну боротьбу. До них, перш за все, можна віднести ПСПУ, «Блок Литвина», Партію Зелених України.

По-друге, партії або блоки брали участь у виборах для того, щоб відбирати голоси у собі подібних, тобто їхні дії були підпорядковані більш потужним суб'єктам виборчого процесу. Наприклад, КПУ(о) повинна була відбирати голоси виборців у КПУ, Український Народний Блок – у «Блоку Литвина», який на попередніх виборах 2006 р. мав назву «Народний блок Литвина». Це так звана технологія клонування.

По-третє, дрібні партії і блоки працювали на потужні суб'єкти виборчого процесу. Так, Селянський Блок «Аграрна Україна» і Блок «Всеукраїнська громада» працювала на успіх «НУ – НС». При чому СБ «Аграрна Україна» був створений на противагу «Блоку Литвина» та СПУ, оскільки його завдання полягало у відбиранні в них сільського виборця, який ще не визначився серед головних претендентів на депутатські мандати. У свою чергу ВБ ПП «Кучма» активно співпрацював з Партією регіонів.

По-четверте, партії виступали політичними проектами амбітних політиків, котрі з якихось причин не змогли здобути прохідне місце у списках фаворитів виборчої кампанії. Наприклад, ВО «Свобода» (О. Тягнибок), ВБ ПП «Кучма» (О. Волков, О. Задорожний, В. Рабінович), Партія вільних демократів (М. Бродський), ВБ Людмили Супрун «Український регіональний актив» [164, с. 350].

За результатами виборів до українського парламенту потрапили такі політичні сили: Партія регіонів – 34,37 % (176 мандатів, у ВР п'ятого скликання – 185), «Блок Юлії Тимошенко» – 30,71 % (156 мандатів, у ВР п'ятого скликання – 129), Блок «Наша Україна – Народна Самооборона» –

14,15 % (72 мандати, у ВР п'ятого скликання – 81), КПУ – 5,39 % (27 мандатів, у ВР п'ятого скликання – 21), «Блок Литвина» – 3,96 % (20 мандатів, у ВР п'ятого скликання – 0). Не пройшла за результатами виборів до ВР України СПУ, набравши лише 2,86 % голосів виборців [371]. Партийність Верховної Ради України за результатами виборів подано в Таблиці 5.2.3.

Таблиця 5.2.3

**Склад Верховної Ради України за результатами
парламентських виборів 2007 року**

№ з/п	Політична партія	Кількість представників партії у ВРУ	Питома вага (%)
1.	Партія регіонів	175	38,9
2.	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	140	31,1
3.	Політична партія «Народний Союз Наша Україна»	47	10,4
4.	Комуністична партія України	27	6
5.	Народна партія	13	2,9
6.	Партія «Реформи і порядок»	9	2
7.	Трудова партія України	7	1,6
8.	Українська соціал-демократична партія	7	1,6
9.	Політична партія «Вперед, Україно!»	6	1,3
10.	Народний Рух України	6	1,3
11.	Українська народна партія	6	1,3
12.	Християнсько-демократичний союз	2	0,4
13.	Українська Республіканська Партія «Собор»	2	0,4
14.	Громадянська партія «Пора»	1	0,2
15.	Європейська партія України	1	0,2
16.	Партія захисників Вітчизни	1	0,2
	Всього	450	100

Лідером виборчих перегонів, як і прогнозували більшість дослідників, стала Партія регіонів (34,37 % голосів виборців). Проте однозначно оцінити успіх ПР достатньо складно, якщо здобутий результат взагалі можна вважати

успіхом. Оскільки за відносними показниками ПР справді поліпшила свою електоральну підтримку в порівнянні із 2006 р. на 2%, але за абсолютними цифрами кількість виборців, які проголосували за ПР, в порівнянні із 2006 р. зменшилась більш як на 100 тис. Крім того, незважаючи на вищий відсоток, отриманий ПР у 2007 р., кількість депутатів-регіоналів зменшилась на 9 осіб. Сама по собі цифра може бути не показовою. Однак, можливо, саме цих 9 мандатів не вистачило ПР для контролю у ВР над парламентською більшістю.

Традиційно найбільшу підтримку ПР дістала на Сході та Півдні України. Найбільші відсотки ПР віддали Луганська обл. – 73,53%, Донецька обл. – 72,05%, м. Севастополь – 64,53%, АР Крим – 60,98% та Запорізька обл. – 55,45%. Найменший відсоток голосів регіонали здобули в Західній Україні: в Івано-Франківській обл. – 2,95% (єдина область, де ПР не пододала 3% бар'єр), Тернопільській обл. – 3,01%, Львівській обл. – 4,19%, Волинській обл. – 6,72%, Рівненській – 10,41%.

У відсотковому співвідношенні ПР покращила свої результати по всіх областях окрім трьох – Луганської, Донецької та Харківської, що свідчить про вичерпаність нею електоральних ресурсів південного сходу України.

БЮТ зайняв другу позицію. При цьому заслуговує на увагу і порівняння приросту результату самого БЮТ в порівнянні із 2006 р., адже БЮТ вдалося збільшити його майже в півтора рази. Зрештою, БЮТ збільшив чисельність своєї фракції на 27 депутатів – із 129 до 156 [371].

Переміг БЮТ і в найбільшій кількості областей України – 16, проти 10 у ПР та 1 у НУ-НС. БЮТ дістав суттєву підтримку в Центральній та Західній Україні, відтіснивши НУ-НС, який раніше домінував на Галичині, в Закарпатську область. Найкращі результати БЮТ одержав у Волинській обл. – 57,59%, Київській обл. – 53,38%, Тернопільській обл. – 51,57%, Рівненській обл. – 50,97% та Івано-Франківській обл. – 50,67%. Найбільш проблемним для БЮТ залишається схід України та АР Крим.

Результат НУ–НС – 14,15 % голосів виборців (3 301 282 виборці). За блок проголосувало на 200 тис. менше виборців, ніж на попередніх виборах, і, що більш суттєво, НУ-НС отримав на 9 мандатів менше, ніж Наша Україна у 2006 р.

Найбільше блок НУ–НС традиційно підтримала Західна Україна: Івано-Франківська обл. – 36,78%, Львівська обл. – 36,02%, Тернопільська обл. – 35,16%, Закарпатська – 31,11%, Сумська обл. (батьківщина Президента В.Ющенка) – 20,77%. На відміну від виборів 2006 р., пропрезидентський блок втратив першість у Галичині й зайняв перше місце лише на батьківщині глави Секретаріату Президента і водночас глави виборчого штабу В.Балоги – на Закарпатті.

Комуністи зуміли не тільки покращити свій минулий результат, але й лишитися єдиною лівою силою в парламенті. Однозначно оцінити передвиборну кампанію КПУ дуже складно. Адже, з одного боку, комуністам частково вдалося взяти реванш за 2006 р. і одержати в півтора рази більше, ніж на попередніх виборах, але поряд з тим цей результат значно менший за результати 2002 р., коли КПУ підтримало майже 20% виборців. Найбільший відсоток комуністи одержали в м. Севастополь – 10,3%, Херсонській обл. – 9,09%, Луганській обл. – 8,48%, Запорізькій обл. – 8,3% та Харківській обл. – 8,28%. Найменший відсотковий здобуток у КПУ традиційно в Західній Україні: Тернопільська обл. – 0,69%, Івано-Франківська обл. – 0,78%, Львівська обл. – 1,03%, Закарпатська – 1,77%, Чернівецька – 2,29% . У цілому 3% бар'єр комуністи не змогли подолати у 8 областях. При тому, окрім суто західноукраїнських областей, 3% комуністи не подолали і в Київській області [371].

Результат виборів для блоку «Блоку Литвина» (БЛ) можна назвати успішними, адже блок зробив те, що йому не вдалося півтора року тому – подолав 3% виборчий бар'єр (3,96% голосів виборців). Відсоток прихильників БЛ зріс у більш як півтора раза, кількісно за В.Литвина

проголосувало на 300 тис більше, ніж на попередніх виборах. Головне, що В.Литвину вдалося провести до парламенту свою фракцію 20 депутатів.

Найбільшу підтримку БЛ здобув у Центральній Україні. Зокрема, на батьківщині лідера блоку, в Житомирській області, він набрав 8,29%, в Хмельницькій обл. – 6,62%, м.Києві – 6,59%, Рівненській обл. – 6,11% та Закарпатській обл. – 6,00 %.

Соціалісти втратили за рік спікерства О.Мороза і перебування в антикризовій коаліції 776 тисяч прихильників. З 1 444 224 голосів у 2006 році соціалістичні показники скотилися до 668 185. Якщо в 2006 р. СПУ підтримало 5,69% виборців, то в 2007 р. – 2,86%, це практично в два рази менше.

Окремо необхідно розглядати поразку двох проектів крайньо-лівої та крайньо-правої орієнтації: ПСПУ та ВО «Свободи», які отримали 1,32% та 0,76% відповідно. Достатньо показовим стало і їх розташування на 7 і 8 місцях. Якщо ПСПУ зменшила свої показники порівняно із виборами 2006 р., коли Блоку Н.Вітренко не вистачило 0,07% для подолання 3% бар'єру, то партія О.Тягнибока покращила свої показники більш як у 2 рази [371].

У будь-якому разі вказані політичні сили мають як свої політичні ніші, так і локальний успіх. ВО «Свобода» подолала 3% в трьох західноукраїнських областях: Тернопільській – 3,44%, Івано-франківській – 3,41% та Львівській – 3,06% і має серйозні шанси розширити своє представництво в місцевих радах вказаних регіонів.

Регіональний розподіл голосів виборців подано в Додатку Б, Додатку В (Таблиця4).

5.3. Виборчі кампанії 2006 / 2007 років на Закарпатті: розклад партійно-політичних сил та аналіз результатів виборів

Результати волевиявлення населення Закарпаття на президентських виборах 2004 р. та реалії суспільно-політичного життя краю після них дозволяють зробити такі висновки про структуризацію партійного простору області напередодні парламентських виборів 2006 р.

1. Закарпатським обласним управлінням юстиції станом на 1 червня 2005 р. було зареєстровано 94 обласні осередки політичних партій. Кількість обласних організацій політичних партій, що були представлені в усіх районах області, – 17, що становило 18,08 % від кількості зареєстрованих у Закарпатті. 14 обласних організацій не мали жодного районного чи міського структурованого утворення.

Найбільш впливовими в області були організації таких партій: Народної партії, Партії регіонів, Соціалістичної партії України, СДПУ(о), ВО «Батьківщини», КПУ, Української республіканської партії «Собор», ПП «Народний Союз Наша Україна» та інших.

2. З точки зору підтримки курсу Президента України В. Ющенка обласні осередки політичних партій можна було класифікувати таким чином:

а) партії, які підтримували курс Президента. Це, насамперед, обласні осередки політичних партій, що входили до коаліції «Сила народу»: Народного руху України, Української республіканської партії «Собор», Конгресу українських націоналістів, Соціалістичної партії України, Партії «Реформи і порядок», ПП «Народний Союз Наша Україна», ВО «Батьківщина» та інших;

б) партії, які прихильно ставилися до новообраної влади і заявили про свою готовність з нею співпрацювати – Народна партія, ПП «Демократичний союз», Селянська партія України, Ліберальна партія України, Народно-демократична партія України, Партія Зелених України та ряд інших.

в) опозиційні партії – Соціал-демократична партія України (об'єднана)

(СДПУ(о)) (ядро опозиції), Партія регіонів, Прогресивна соціалістична партія України, ПП «Союз», ПП «Держава». До опозиційних партій відносила себе і Комуністична партія України, проте в питаннях захисту інтересів малозабезпечених верств населення готова була співпрацювати з усіма гілками влади.

3. Спостерігалось об'єднання громадських організацій і політичних партій у єдину структуру. Наприклад, коаліція «Християнський народний союз Закарпаття» (ПП «Християнський союз» і Республіканська християнська партія та ряд громадських організацій), Громадсько-політичний рух «Лівий фронт Закарпаття» (КПУ і 12 громадських організацій).

4. У 2005 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано дві партії, які мали безпосередній стосунок до Закарпатської області – це Партія угорців України (5 лютого 2005 р.), яку очолив голова Товариства угорської культури Закарпаття М. Ковач та Демократична партія угорців України, яку очолив голова Демократичної спілки угорців України І. Гайдош (24 березня 2005 р.). Ці дві партії вели боротьбу за голоси угорської національної меншини Закарпаття, чисельність якої становила понад 150 тисяч чоловік.

5. Спостерігалось масове перетікання членів партій з однієї до іншої. Насамперед це стало характерним для СДПУ(о) та Партії регіонів, члени яких, як правило, знаходили собі місце в лавах СПУ та НП. Саме ці дві партії найбільш активно проводили політику рекрутування нових членів незалежно від їх попередньої партійної належності.

6. Влітку 2005 р. на звітно-виборчих конференціях відбувся розкол в обласних осередках НРУ та УРП «Собор». Простежувався розкол у ВО «Батьківщина», пов'язаний з витісненням членами ПП «Яблуко» «старих» членів ВО «Батьківщина» з керівних органів партії [353, с. 278–281].

За даними обласного управління юстиції станом на 15 грудня 2006 р. на території Закарпатської області було зареєстровано 115 обласних організацій політичних партій України. Серед них близько 26 облорганізацій у своїх

лавах нараховували понад одну тисячу членів. Кількість обласних організацій політичних партій, що були представлені в усіх районах області – 23, що становило 20 % від кількості усіх зареєстрованих партій на Закарпатті. 20 обласних організацій політичних партій (17,4 % від усіх зареєстрованих) не мали жодного структурного утворення, тобто існували де-юре, однак де-факто себе офіційно ніяк не виявляли, а тому і впливу на політичні процеси в регіоні не мали.

У зв'язку з тим, що місцеві вибори відбувалися також за новими правилами (пропорційна виборча система аналогічна тій, за якою відбувалися і парламентські вибори), політичні партії з багатьох причин виявилися недостатньо підготовленими до них. Майже всі партії зіштовхнулися з проблемами при розробці партійних програм, в організації роботи штабів, а після виборів – у створенні коаліцій в місцевих радах. До головних недоліків передвиборних програм на місцевих виборах належать: а) відсутність шляхів досягнення задекларованих цілей; б) проголошення зобов'язань, які не належать до компетенції місцевих рад; в) невідповідність або пряма суперечливість положень деяких місцевих програм загальнодержавній програмі відповідної політичної сили.

Недосконалість кадрової політики місцевих партійних осередків виявлялась у недостатній координуваності дій центральних і місцевих штабів партій. Інколи місцеві осередки зі згоди центрального керівництва партії діяли цілком незалежно: самостійно наповнювали бюджет виборчої кампанії, формували партійні списки, організовували роботу передвиборного штабу. Така ситуація засвідчила значну невідповідність української практики партійного будівництва нормам демократії. Загалом же політичні партії поставилися до місцевих виборів суто формально, приділивши їм менше уваги, ніж загальнодержавним. За результатами виборів 3 % поріг голосів виборців подолали 2 політичні партії і 3 виборчі блоки. Результати виборів до ВР України подано в Таблиці 5.3.1 та Додатку К.

Таблиця 5.3.1

**Результати виборів до Верховної Ради України 2006 року
в Закарпатській області.**

№ п/п	Назва партії / виборчого блоку	Результати голосування (тис., %)
1	Блок «Наша Україна»	148901 (25, 79 %)
2	«Блок Юлії Тимошенко»	117148 (20, 29)
3	Партія регіонів	107664 (18, 65)
4	СПУ	21030 (3, 64)
5	Народний блок Литвина	20196 (3, 49)

Закарпатська область – це одна із трьох областей України, де на виборах до Верховної Ради України переміг ВБ «Наша Україна». При явці виборців 61,6 % результати виборів до Верховної Ради України в Закарпатській області були такі: ВБ «Наша Україна» – 25,79 %, БЮТ – 20,7 %, Партія регіонів – 18,56 %, СПУ – 3,57 %, Народний блок Литвина – 3,49 % [371]. Вищеназвані результати показують, що перемога ВБ «Наша Україна» в Закарпатті не є переконливою.

В інших західних областях України Партія регіонів набрала набагато менше голосів, ніж у Закарпатті. Наприклад, в Івано-Франківській області Партія регіонів набрала всього 1,94 % голосів виборців, у Тернопільській – 2,1 %, а в Чернівецькій і Волинській – менше відсотка [371]. Від Закарпаття до українського парламенту за результатами виборів потрапили лише 5 депутатів: Е. Матвійчук (Партія регіонів), О. Кеменяш (БЮТ), О. Ледида (Партія регіонів), І. Кріль (ВБ «Наша Україна»), С. Аржевітін (ВБ «Наша Україна»).

Аналіз результатів місцевих виборів 2006 року на Закарпатті. У січні завершився процес формування виборчих блоків та їхніх штабів. Конфігурація партійних блоків на Закарпатті була дещо іншою, ніж по Україні загалом. Обумовлено це низкою чинників. По-перше, на рівні області не були зареєстровані осередки політичних партій, які стали блокуотворюючими на загальнонаціональному рівні. По-друге, політичні партії, які утворили виборчі блоки на загальноукраїнському рівні, не мали

партійної структури в Закарпатті, а відтак були маловпливовими і не помітними в політичному житті краю. По-третє, керівники деяких обласних осередків політичних партій діяли врозріз із центральним керівництвом (наприклад, УРП «Собор»). По-четверте, обласні осередки деяких партій були нелегітимними після проведення звітно-виборчих конференцій напередодні виборів із порушенням чинного законодавства (наприклад, НРУ). По-п'яте, обласні осередки деяких партій не змогли в з різних причин підписати угоди про створення відповідних блоків (наприклад, ГП «Пора» і партія «Реформи і порядок»).

До виборчого бюлетеня з виборів депутатів Закарпатської обласної Ради було внесено 39 суб'єктів виборчого процесу, більшість з яких репрезентували у Закарпатті 45 суб'єктів виборчого процесу, внесених до бюлетеня з виборів народних депутатів України. Але чимало політичних партій і партійних блоків не брали участі у виборах до Закарпатської обласної ради. Це такі політичні сили, як Блок безпартійних «Сонце», Всеукраїнська партія народної довіри, Народний рух України за єдність, ПП «Європейська столиця» та інші. Вказані партії не мали партійної структури в області [345, с. 251].

У свою чергу до виборчого бюлетеня самостійно було внесено Народний рух України, який не увійшов на обласному рівні до ВБ «Наша Україна». Головна причина невходження цієї структури до Блоку «Наша Україна» – розкол в обласному осередку. Викликано було це тим, що ще влітку 2005 р. загострилися стосунки закарпатських рухівців із центральним керівництвом НРУ. Наслідком цього було невизнання керівництвом НРУ результатів обласної звітно-виборчої конференції, яка відбулася 25 вересня 2005 р. і одностайно обрала В. Піпаша головою крайової організації. Центральний провід НРУ визнав правочинною конференцію (загальні збори), яка 20 листопада обрала головою ЗКО НРУ П. Чучку, котрого за кілька днів до цього було прийнято Політрадою НРУ в партію. Попереднього голову обласної організації В. Піпаша на з'їзді НРУ, який відбувся 27 листопада

2005р. було виключено із лав партії.

Не відбувся на обласному рівні й Громадянський блок «ПОРА – ПРП». Громадянська партія «Пора» і ПРП брали участь у виборах до Закарпатської обласної ради окремо. Головна причина – амбітність лідерів цих партій на рівні області. Лідер обласної організації ПРП – голова Закарпатської облдержадміністрації О. Гаваші не погодився на пропозиції членів ГП «Пора» щодо місць у першій п'ятірці партійного списку [626].

Не була представлено у виборчому списку до обласної ради й одної з найстаріших та найвідоміших партійних структур на Закарпатті – Української республіканської партії «Собор». Після розколу партії, який відбувся на з'їзді в Києві, аналогічний розкол стався і в Закарпатській організації цієї політичної сили [366].

Своєрідною виявилася внаслідок внутрішньопартійних конфліктів на рівні області і конфігурація ВБ «Наша Україна». До нього не ввійшли обласні осередки НРУ та УРП «Собор» через причини, про йшлося вище.

У виборах до Закарпатської обласної ради взяли участь дві партії, що представляли інтереси угорської національної меншини краю. Це – Партія угорців України (М. Ковач) і Демократична партія угорців України (І. Гайдош) [164, с. 322–326].

На обласному рівні було відмовлено в реєстрації виборчому блоку НРУ та УРП «Собор» – Блоку П. Чучки «Карпатський Майдан», який подав передвиборну програму «За Ющенко без Балого». Причина відмови – утворення блоку особами, які після звітно-виборчих конференцій не могли представляти ці партії [374].

Загалом же напередодні виборів на Закарпатті викристалізувалися чотири групи впливу, аналогічні тим, які утворилися напередодні парламентських виборів 2002 р. (правда в дещо зміненому кадровому складі), і які в основному вели боротьбу за депутатські мандати до представницьких органів влади усіх рівнів.

1. Група «Барва» (В. Балого, Міністр України з питань надзвичайних

ситуацій та у справах ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, В. Петьовка, мер м. Мукачева, А. Колібаба, голова Ужгородської райдержадміністрації). Політична підтримка: ПП «Народний Союз Наша Україна» (ПП «НСНУ»), партія «Реформи і порядок» (ПРП), Партія промисловців і підприємців України (ПППУ). Медіаресурси: телерадіокомпанія «М-студія», газети «Старий замок «Паланок», «West-експрес», частково «Новини Закарпаття».

2. Група «БЮТ» (О. Кеменяш – народний депутат України, А.Сербайло, голова Закарпатської обласної організації Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина». Політична підтримка: Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». Медіаресурси: газета «Післямова», частково газети «Трибуна», «Р.І.О.», «Моя новинка».

3. Група «Р.І.О.» (С. Ратушняк, народний депутат України, М. Сятиня, народний депутат України). Політична підтримка: Народна Партія (НП). Медіаресурси: газети «Р.І.О.», «Трибуна», «Моя новинка».

4. Бізнесструктури, керівники яких представляли Партію регіонів. Політична підтримка: Партія регіонів України. Медіаресурси: ситуативна співпраця із ЗМІ Закарпатської області [164, с.231].

Результати виборів в обласну раду (яка збільшилася з 85 до 90 депутатів) принципово не відрізнялися від парламентських. Зі 115 обласних осередків політичних партій, які на той час були зареєстровані на Закарпатті, участь у виборах взяли 52. Так, до обласної ради п'ятого скликання було обрано представників від семи політичних сил: ВБ «Наша Україна» – 30 депутатів (23 % голосів виборців), БЮТ – 25 депутатів (19,2 %), ПР – 15 (11,5 %), Народного блоку Литвина – 7 (5,2 %), СПУ – 4 (3,1 %). Специфікою виборів на Закарпатті стало проходження в обласну раду двох угорських партій: Партії угорців України, яка набрала 3,3 % голосів виборців (5 депутатів) та Демократичної партії угорців України – 3,1 відсотка (4 депутати) [67; 390].

Серед партій і блоків, які не подолали тривідсотковий виборчий бар'єр, найвищий результат мали: ПП «Відродження» – 2,4 %, ГП «ПОРА» – 1,61 %,

Український народний блок Костенка і Плюща – 1,5 % та Опозиційний блок «Не Так!» – 1,4 %. Інші політичні сили отримали менше одного відсотка голосів виборців. Загалом у регіоні участь у голосуванні взяло 61,4 % виборців, або 575 тисяч 150 чоловік із 936 тисяч 720 [366, с. 60–65].

Остаточні результати голосування до обласної ради було оголошено із запізненням. Це дозволяло робити припущення, що до обласної ради потрапили дві партії, яким було дописано голоси виборців – це ДПУУ та СПУ. Про це заявили і представники БЮТ та «Народного Блоку Литвина», від яких, на їхню думку, і були забрані депутатські місця [15].

Ще один дуже важливий і цікавий факт. Якщо раніше кожна адміністративно-територіальна одиниця – а в Закарпатті 13 районів і 5 міст обласного значення – обирала п'ять депутатів до складу обласної ради, то нині ситуація кардинально змінилася. За даними щодо проживання новообраних депутатів обласної ради, то 38 з них проживали в Ужгороді, 15 – у Мукачеві, по 5 – у Свалявському районі та м. Берегово, по 4 – в Мукачівському та Рахівському районах, по 3 – в Березівському та Виноградівському районах, по одному – в Тячівському, Хустському, Міжгірському та Іршавському, а також містах Хуст і Чоп. Жоден обранець не представляв Великоберезнянський, Перечинський та Воловецький райони [152].

У Закарпатській обласній раді лише 10 депутатів минулих скликань знову змогли отримати мандати, що вказує на оновлення депутатського складу. Щодо колишніх обранців, то найбільше їх було у лавах Блоку «Наша Україна», а найменше – в угорських партіях та «Народному блоці Литвина». Найстарішим депутатом обласної ради став В. Дряшкаба (ВБ «Наша Україна»), лікар-терапевт із Рахівщини, 1939 року народження. Наймолодшим депутатом – студент Ужгородського національного університету, лідер «Молодої Батьківщини» А. Шекета (БЮТ). Щодо партійності, то в обласній раді представлені НСНУ (18 депутатів), ВО «Батьківщина» (15), Партія регіонів (15), «КМКС» – Партія угорців України»

(4), Народна партія (2), «Демократична партія угорців України» (2), СПУ (2), УСДП (1), ПППУ (1), КУН (1), ВОЛ «Справедливість» (1). Безпартійних – 28 осіб, або майже третина депутатського корпусу. До складу нової ради обрали 8 жінок [345].

Загалом по області політичні сили отримали таку кількість депутатських мандатів: ВБ «Наша Україна» одержав в області 254 депутатські мандати районних рад і 103 – міських рад, БЮТ відповідно – 172 і 90, Партія регіонів – 114 і 50, Народний блок Литвина – 60 і 20, Соціалістична Партія – 61 і 22, «КМКС» – Партія угорців України» – 49 і 22, Партія «Відродження» – 40 і 16, Демократична партія угорців України – 36 і 9, ПОРА – 7 і 17, «Християнський рух» – 9 і 5, Український народний блок Костенка і Плюща – 3 і 8, ПРП – 9 і 0, Опозиційний блок «Не Так!» – 6 і 2, ПП «Третя сила» – 4 і 4, Блок Цірика «За майбутнє Тячівщини» – 6 і 0, ПНЕРУ – 6 і 0, ЛПУ – 5 і 0, Партія зелених України – 2 і 2, СелПУ – 2 і 2, ПП «Єдина Україна» – 4 і 0, УРП «Собор» 3 і 0, ХДПУ – 3 і 0, ПП «Демократичний союз» 0 і 2, Партія честі і боротьби з корупцією – 0 і 1 [345].

Як показали вибори 2006 р., досить високим став рівень самоорганізації етнічних спільнот. Слід відзначити успіх на виборах до обласної та районних рад Закарпаття двох угорських партій. Так, Партія угорців України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 27 – до Берегівської районних рад, 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8 – до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) дістала 4 мандати до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 25 – до Берегівської районних рад, 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів) [352, с. 224–230].

Таким чином, угорська меншина в Закарпатті отримала можливість бути гідно представленою в місцевих органах влади в місцях компактного проживання угорців. Вибори також показали, що ПУУ – КМКС мала вищий

рейтинг серед угорців, ніж Демократична партія угорців України. Вищий рейтинг ПУУ – КМКС обумовлений тим, що Товариство угорської культури Закарпаття, яке стало Партією угорців України, утворене в 1989 р. й тривалий час було одним із найпотужніших національно-культурних товариств України. По-друге, Демократичну партію угорців очолював І.Гайдош, якому угорці довіряють менше, ніж лідеру КМКС М.Ковачу. І. Гайдош тривалий час був членом СДПУ(о), що скомпрометувала себе як на рівні області, так і на загальнонаціональному рівні. Хоча слід зазначити, що І.Гайдош переміг на виборах мера м.Берегово [141].

Успіх угорських партій на виборах до місцевих рад дістав широкий резонанс в Україні. Українські експерти після виборів говорили про можливість утворення аналогічних партій представниками інших національних меншин (наприклад, румунської).

Перша сесія Закарпатської обласної ради п'ятого скликання, що відбулась 18 квітня, принесла чимало несподіванок. Ще 16 квітня політичні сили, які отримали перемогу на виборах до обласної ради, підписали угоду про створення широкої коаліції. До коаліції увійшли: Блок «Наша Україна» (30), 12 депутатів від БЮТ (фундатори партії «Батьківщина» в Закарпатті), СПУ (4), ПУУ (5), ДПУУ (4) та Партія регіонів (15). Зокрема, на голосування за посаду голови Закарпатської облради було висунуто лише кандидатуру від Блоку «Наша Україна» М. Кічковського, а попередньо оголошеної кандидатури від БЮТ В. Лінтура взагалі не було в бюлетенях. Головою обласної ради обрано старшого інспектора, радника голови облдержадміністрації М. Кічковського (за – 68 голосів, проти – 0, утримались – 0). Відповідно, решта депутатів від БЮТ та депутати від «Народного блоку Литвина» заявили, що утворять опозицію. За такими даними 70 депутатів утворили більшість, а 20 перейшли в опозицію.

Заступників голови обласної ради, як і самого голову, було обрано шляхом таємного голосування. Участь у цій процедурі взяли 73 із 88 присутніх на сесії депутатів. Як повідомив голова лічильної комісії А.

Зелінський, за кандидатуру В. Брензовича (Партія угорців України) віддали свої голоси 72 депутати, за М. Мартина (БЮТ) – 73. На засіданні було також оголошено про створення п'яти фракцій, а саме: «БЮТ» (голова А. Сербайло), Блоку «Наша Україна» (І. Балога), Партії регіонів (О. Левида), Соціалістичної Партії (О. Пристая) (хоча для формального існування цієї фракції необхідно було мати 5 депутатів, а на той час їх у соціалістів було всього 4), а також «Народної» (М. Сятиня) [6; 366; 427].

Проаналізувавши вибори до місцевих органів влади в Закарпатті, можна зробити такі висновки.

За результатами виборів до Верховної Ради України, місцевих рад різних рівнів, можна констатувати, що найбільш впливовими в Закарпатті були такі політичні партії: ПП «НСНУ», ВО «Батьківщина», СПУ, Партія регіонів, Народна партія. Окремо слід сказати про дві угорські партії, які успішно завершили виборчу кампанію і вдало конкурували за голоси представників угорської національної меншини – це ПУУ та ДПУУ.

Незважаючи на перемогу на виборах ВБ «Наша Україна», значного успіху досягла в Закарпатті Партія регіонів. В обласній раді ця політична сила ввійшла до коаліції більшості й отримала керівництво над важливими депутатськими комісіями.

Результати виборів засвідчують нестабільність електоральних уподобань виборців Закарпаття, які від виборів до виборів віддають голоси за різні політичні сили.

Аналіз виборчої кампанії дозволяє говорити, що політичні сили, які брали в ній участь, не мали належно підготовленого кадрового потенціалу. Це і кваліфіковані спостерігачі, працівники виборчих комісій, управлінці.

Результати виборів показали і відсутність єдності в лавах політичних партій, які здобули місця у представницьких органах влади. Коаліції в радах різних рівнів утворювалися не виходячи із принципів задекларованих на загальнонаціональному рівні, а швидше на особистісних симпатіях – антипатіях місцевих політиків. Це в свою чергу призвело до партійних

розколів, які відбулися на рівні обласних осередків політичних партій.

Організація парламентських виборів 2007 року на Закарпатті.

Організація і проведення позачергових виборів у Закарпатті були зумовлені такими чинниками: а) соціально-економічною ситуацією в країні й у регіоні; б) феноменом регіональної ідентичності й особливостями політичних орієнтацій населення; в) впливовістю політичних партій у регіоні та поінформованістю населення про їхню діяльність; г) взаємовідносинами між місцевою політичною і бізнесовою елітою, а також між головними групами впливу на Закарпатті [343, с.185].

Як зазначалося вище, значний вплив на проведення виборчої кампанії мала суспільно-політична ситуація в Україні. Перш за все, вибори відбувалися в умовах політичної кризи. Було зрозуміло, що позачергові парламентські вибори 2007 р. проходитимуть під впливом подій 2004 – 2006 рр., а відтак суспільно-політична ситуація в країні виявилась одним з головних, якщо не головним чинником, який і обумовив проведення та результати виборів у різних регіонах України.

Конфігурація територіально-виборчих округів (ТВО) на позачергових парламентських виборах 2007 р. у порівнянні з 2006 р. не зазнала змін. Після початку виборчої кампанії ЦВК підтвердила утворення на виборах народних депутатів України 225 територіальних округів. У Закарпатській області таких округів було п'ять: територіальний виборчий округ (ТВО) № 66 з центром у м. Ужгороді, ТВО № 67 (центр – м. Свалява), ТВО № 68 (центр – м. Мукачево, ТВО № 69 (центр – м. Берегово) та ТВО № 70 з центром у Тячеві [371].

Комісії п'яти територіальних виборчих округів у Закарпатській області очолили представники п'яти найвпливовіших у краї політичних сил, а саме Виборчого блоку «Наша Україна – Народна Самооборона», Партії регіонів, «Блоку Юлії Тимошенко» (БЮТ), Соціалістичної партії України, Комуністичної партії України.

Кількість виборців у 2007 р. у порівнянні з попередніми виборами

збільшилася на 7 тисяч (2007 р. – 944 тисячі виборців, 2006 р. – 937 тисяч 700 виборців) [371].

У Закарпатській області найбільш потужною була агітація трьох провідних політичних сил: ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУ – НС), БЮТ, «Блоку Литвина», ВО «Свобода». Особливо слід відзначити агітаційну кампанію ВБ «НУ – НС». Неодноразово на Закарпаття приїздили лідери блоку, виступали публічно депутати обласної, районних, міських рад, систематично проводили зустрічі з трудовими колективами області.

Акцент при проведенні агітаційної роботи, як правило, робився на загальнонаціональній проблематиці: якою має бути виборча система, форма правління України, чи доцільним є впровадження імперативного мандата, двох державних мов тощо. Регіональні проблеми у виборчій агітації партій і виборчих блоків практично не обговорювались. Хоча найбільш впливові осередки політичних партій Закарпаття (Народний Союз Наша Україна, ВО «Батьківщина», Партія регіонів, Народна партія) здійснили після парламентських виборів 2006 р. багато різноманітних благодійних акцій. Але, необхідно констатувати, що жодна політична сила не змогла належним чином розрекламувати себе на обласному рівні.

За інформацією штабів партій та блоків, було зведено до мінімуму вуличну агітацію та поширення листівок. Натомість значно посилилося використання засобів масової інформації з агітаційною метою, зокрема через інформаційну мережу Internet, телевізійний простір, газети. Масовим стало розміщення рекламних роликів у місцевому телерадіоефірі та політичної реклами на зовнішніх носіях (біл-борди, сіті-лайти).

У порівнянні з 2006 р. у Закарпатській області вплив друкованих засобів масової інформації на свідомість громадян був менш дієвим. Незважаючи на традиційну для передвиборного періоду комерціалізацію засобів масової інформації, цього разу не було використано жодного «друкованого» спецпроекту різних політичних сил, що спостерігалось у 2006 р. Зокрема, такі короткочасні газетні бренди, як «West-експрес» (виходила у

2005–2006 рр. для пропаганди проурядових політичних сил) і «Післямова» (створена напередодні виборів для підтримки «БЮТ») реанімувати її власникам не вдалося. Щоправда, залишилася практика подання тією чи іншою політичною силою політичних матеріалів на правах реклами.

Основний пласт суспільно-політичної інформації зосереджувався на шпальтах випробуваних часом друкованих періодичних видань, таких як «Новини Закарпаття», «Ужгород», «Срібна Земля. Фест», «Р.І.О.», «Трибуна». Найбільша увага ними приділялася аналізу діяльності впливових у краї політичних партій і блоків – ВБ «Наша Україна – Народна самооборона», «Блоку Юлії Тимошенко», «Блоку Литвина» [352, с. 234–240].

Позачергові вибори депутатів Верховної Ради України у вересні 2007 р. показали чергову своєрідність електоральних уподобань в окремих регіонах, зокрема в найзахіднішій області країни – Закарпатській. Серед основних регіональних специфічних ознак можна виділити такі.

По-перше, напередодні виборів у Закарпатській області незмінними залишилися чотири групи впливу, які вже традиційно ведуть боротьбу за депутатські мандати до представницьких органів влади усіх рівнів: 1) Група впливу, об'єднана навколо В. Балогі; 2) Група «БЮТ», яка мала політичну підтримку ВО «Батьківщина»; 3) Група «Р.І.О.», яка мала політичну підтримку Народної партії; 4) Група впливу, об'єднана навколо обласного осередку Партії регіонів (О. Ледида).

По-друге, Закарпатська область за підсумковими результатами позачергових парламентських виборів у 2007 р. стала єдиною, де переміг блок «Наша Україна – народна Самооборона». Слід відзначити, що тенденція останніх перед виборами років на підтримку пропрезидентської політичної сили в Закарпатті була незмінною. Це обумовлено, насамперед, тим, що представник закарпатської бізнес-еліти В. Балоба очолював Секретаріат Президента України В. Ющенка.

По-третє, в Закарпатській області явка виборців становила найнижчі показники по всій Україні. Якщо 26 березня 2006 р. в голосуванні взяло

участь 61,45 % від загальної кількості виборців, то на виборах 2007 р. в регіоні проголосувало 52,4 % від загальної кількості внесених у виборчі списки [371].

Тенденція зниження виборчої активності закарпатців підтверджувалася практично по всіх районах області. Якщо детальніше глянути на активність виборців у районному розрізі, то найактивніше голосували у Воловецькому (65,1 %), Великоберезнянському (64,5 %), Ужгородському (64,2 %), Перечинському (60,8 %) районах та місті Чоп (63,4 %). А найменшою активністю відзначилася Тячівщина, де явка виборців сягнула всього 39,6 %. Динаміка виборчої активності подана у Таблиці 5.3.2.

Таблиця 5.3.2
Динаміка активності виборців Закарпатської області

ТВО	Активність виборців на 12 годину (%)	Активність виборців на 16 годину (%)	Активність виборців на 20 годину (%)
По регіону	12.01	31.82	47.61
ТВО № 66	17.90	39.94	55.67
ТВО № 67	13.17	40.02	55.51
ТВО № 68	16.05	35.05	51.73
ТВО № 69	11.65	30.67	46.38
ТВО № 70	6.45	22.46	38.04

Серед основних причин низької явки в 2007 р. слід назвати такі: а) трудова міграція з метою тимчасового заробітку; б) високий рівень абсентеїзму, зумовлений розчаруванням жителів Закарпатської області в результатах президентських виборів 2004 р. та парламентських виборах 2006 року.

По-четверте, симпатії закарпатців щодо основних фігурантів виборчих перегонів суттєво не змінилися. Трійку лідерів на Закарпатті сформували такі політичні сили – блок «Наша Україна – Народна Самооборона» (31,11 %), «Блок Юлії Тимошенко» (28,85 %) і Партія регіонів (19,76 %). У порівнянні з 2006 р. всі три політичні сили покращили свої результати, зокрема БЮТ більш ніж на 8 %.

У Закарпатті тривідсотковий бар'єр також подолали Блок Литвина

(6%) та Соціалістична партія України (3,53 %). Але Соціалістична партія України, як і комуністи, втратили у порівнянні з попередніми виборами більш ніж чотири відсотки виборців. Так, комуністи набрали лише 1,77 %, тоді як у 2006 р. – 5,34 %. СПУ і КПУ втрачали своїх виборців рівномірно по всій території області. Інші ж учасники виборчих перегонів не набрали в краї й одного відсотка [349, с. 188–190].

Порівняльний аналіз результатів голосування на парламентських виборах 2006 та 2007 рр. у Закарпатській області можна прослідкувати за допомогою Таблиці 5.3.3.

Таблиця 5.3.3

**Порівняльний аналіз результатів голосування
на парламентських виборах 2006 та 2007 рр. у Закарпатській області**

2006 р.				2007 р.			
№ п/п	Політичні партії	Результати голосування		№ п/п	Політичні партії	Результати голосування	
		ЗА (вибор.)	ЗА (%)			ЗА (вибор.)	ЗА (%)
1.	ВБ «Наша Україна»	148 813	25,77	1.	Блок «НУ– НС»	152886	31,11
2.	«Блок Юлії Тимошенко»	117032	20,27	2.	«Блок Юлії Тимошенко»	141797	28,85
3.	Партія регіонів	107542	18,62	3.	Партія регіонів	97152	19,76
4.	«Народний блок Литвина»	50552	7,03	4.	«Блок Литвина»	29490	6,00
5.	Соціалістична партія України	63898	8,89	5.	Соціалістична партія України	17365	3,53
6.	Комуністична партія України	38385	5,34	6.	Комуністична партія України	8711	1,77

По-п'яте, стабільним в області залишився рейтинг Партії регіонів. Найбільшу кількість голосів виборців партія здобула в 68, 69, 70 виборчих округах. Стабільна підтримка партії забезпечувалася впливом бізнесгрупи,

яка її представляла, та голосуванням національних меншин краю – російської, угорської, румунської.

Рейтинг лівих сил в області знову зменшився. Особливо це стосується обласного осередку КПУ, яка набрала на позачергових виборах 1,77 % голосів виборців. Це був найменший результат за всю історію виборчих кампаній в Україні і за всю історію виборчих процесів у Закарпатті.

Отже, згідно з результатами виборів у розрізі адміністративних одиниць (районів і міст обласного значення), беззаперечну перемогу здобув блок «Наша Україна – Народна самооборона», котрий підтримали виборці у дванадцяти адміністративних одиницях. БЮТ дістав підтримку у чотирьох, а Партія регіонів змогла набрати найбільшу кількість голосів тільки в одному районі (див. Таблицю 5.3.4).

Таблиця 5.3.4

**Результати виборів 2007 р. у територіальних
виборчих округах Закарпатської області**

Виб. окр. Партії	№66 м. Ужгород	№67 м. Свалява	№68 м. Мука- чево	№69 м. Берего- во	№70 м. Тячів
ВБ «НУ– НС»	20 240 (22,31%)	27 863 (32,42%)	30 389 (38,9%)	37 479 (33,03%)	36 915 (25,94)
БЮТ	32 110 (35,4%)	27 331 (31,8%)	18 989 (24,31%)	30162 (26,58%)	33 208 (26,94)
Партія регіонів	15 044 (16,58%)	14 799 (17,22%)	15 381 (19,59%)	21 107 (18,6%)	30821 (25)
«Блок Литвина»	9 358 (10,31%)	6 737 (7,83)	2684 (3,43%)	4 223 (3,72%)	6488 (5,26)
СПУ	2 919 (3,21%)	1524 (1,77%)	1682 (2,15%)	8443 (7,44%)	2 803 (2,27)
КПУ	1854 (2,04%)	1290 (1,5%)	1646 (2,1%)	1600 (1,41%)	2 321 (1,88)

Електоральний розклад після виборів 2007 р. в області не змінився.

Найбільший рейтинг впливовості мали ПР, БЮТ, «НУ – НС». Відтак результати виборів не стали несподіваними, а, навпаки, були прогнозованими і віддзеркалювали результати попередніх виборів 2006 р. Різниця полягала хіба в тому, що БЮТ набрав на 8 % голосів виборців більше, соціалісти – на 5 % менше, а комуністи взагалі не змогли подолати тривідсотковий бар'єр.

Очевидним є також той факт, що нішу правих сил на Закарпатті заповнило ВО «Свобода».

Вибори не поклали край латентному протистоянню головних політичних сил Закарпаття. Одним із джерел таких конфліктів став формат коаліції обласної ради, до якої входить Партія регіонів. За результатами виборів на Закарпатті відбулися кадрові зміни. Перш за все Указами Президента було звільнено з посад голів п'яти районних державних адміністрацій: Рахівської, Тячівської, Хустської, Міжгірської, Великоберезнянської.

Висновки до розділу 5

У п'ятому розділі охарактеризовані президентські, парламентські та місцеві вибори впродовж 2004–2007 років.

Підкреслено, що чергових змін електоральна карта України зазнала під час президентської виборчої кампанії 2004 р. Третім Президентом України за результатами виборів став В. Ющенко за якого віддали голоси жителі 17 адміністративно-територіальних одиниць західних та центральних областей України. За його опонента – В. Януковича – голосували в основному жителі південно-східної частини України (10 адміністративно-територіальних одиниць).

Президентські вибори показали низку проблем українського політикуму, які потребували вирішення. По-перше, його поділ за регіональною ознакою. По-друге, участь у протестних акціях двох майданів –

«помаранчевого» (Захід, Центр) і «біло-синього» (Південь, Схід). Політичним епіцентром майдану В. Ющенко став Київ, а В. Януковича – Донецьк. По-четверте, прихильники В. Януковича, а їх було майже стільки, як і В. Ющенко, протестували проти проявів націоналізму, звинувачення політичними опонентами В. Януковича у бандитизмі мешканців південно-східних областей. По-п'яте, вибори 2004 р. стали першими в історії України, коли два кандидати в президенти репрезентували не «ліву» чи «праву» ідеології, а передусім Захід і Схід як різні за менталітетом і поглядами на майбутнє частини держави.

На Закарпатті президентські вибори були більш напруженими, ніж в інших областях Західної України, де В. Ющенко набрав понад 80 % голосів виборців. На Закарпатті протистояння було аналогічним тому, що й у Центральному регіоні України, де різниця у наданні виборчих преференцій обом кандидатам була незначною. Своєрідну позицію зайняли на виборах національні меншини області (передусім угорська меншина). У першому турі вони проголосували за кандидата від влади, а у другому турі голоси угорської меншини розділилися: Товариство угорської культури Закарпаття підтримало В. Ющенко, а Демократична спілка угорців України – В. Януковича.

Парламентська виборча кампанія 2006 р. суттєво відрізнялася від попередніх з таких причин. По-перше, вона відбувалася за новим виборчим законом, який установив пропорційну систему загальнонаціональних закритих партійних списків з 3 % виборчим порогом. По-друге, існувала інерція президентських виборів 2004 р.: політичні сили в основному сприймалися під кутом зору результатів їхньої участі у президентській кампанії. По-третє, політичні сили використовували апробовані у процесі президентських виборів теми дискусій і політтехнології. По-четверте, на відміну від попередніх кампаній, влада мала в суспільстві більшу підтримку, ніж опозиція.

За результатами виборів депутатські мандати здобули п'ять партій і

виборчих блоків: Партія регіонів (186), «Блок Юлії Тимошенко» (129), ВБ «Наша Україна» (81), Соціалістична партія України (33), Комуністична партія України (21). Виборче протистояння у регіональному вимірі відобразило електоральну карту президентських виборів 2004 р.: ВБ «Наша Україна», «Блок Юлії Тимошенко» здобули перемогу на Заході і в Центрі, а Партія регіонів і КПУ – на Півні і на Сході.

Охарактеризовано парламентські вибори 2007 р. Зазначено, що суттєвий вплив на проведення виборчої кампанії в країні мала суспільно-політична ситуація, оскільки вибори відбувалися в умовах політичної кризи, коли Верховну Раду було розпущено Президентом України, а український соціум знову виразно поділився на два політичні табори. Регіональний вимір політичного протистояння на виборах залишився без змін.

Незважаючи на те, що конфігурація партійних блоків на Закарпатті була дещо іншою, ніж по Україні загалом, результати виборів у обласну раду принципово не відрізнялися від парламентських. До обласної ради п'ятого скликання було обрано представників від семи політичних сил: ВБ «Наша Україна» – 30 депутатів, БЮТ – 25 депутатів, Партії регіонів – 15, Народного блоку Литвина – 7, СПУ – 4. Специфікою виборів на Закарпатті стало проходження в обласну раду двох угорських партій: Партії угорців України (5 депутатів) та Демократичної партії угорців України (4 депутати).

Незважаючи на перемогу на виборах ВБ «Наша Україна», значного успіху досягла в Закарпатті Партія регіонів. В обласній раді ця політична сила увійшла до «широкої» коаліції більшості і отримала керівництво над важливими депутатськими комісіями. Коаліції в радах різних рівнів утворювалися не виходячи із принципів, задекларованих на загальнонаціональному рівні, а швидше на особистісних симпатіях/антипатіях місцевих політиків.

Закарпатська область за результатами позачергових парламентських виборів у 2007 р. стала єдиною, де переміг Блок «Наша Україна – Народна Самооборона». Симпатії закарпатців щодо основних фігурантів виборчих

перегонів суттєво не змінилися. Трійку лідерів на Закарпатті сформували такі політичні сили – ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона» (31,11 %), «Блок Юлії Тимошенко» (28,85 %) і Партія регіонів (19,76 %).

Основні положення 5 розділу автор оприлюднив у таких публікаціях [343; 345; 352; 353; 355; 363; 364; 366].

РОЗДІЛ 6

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ УПРОДОВЖ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ 2010 – 2012 РОКІВ

6.1. Сутність і структура електоральної конкуренції у процесі президентської виборчої кампанії 2010 року

Президентські вибори в Україні завжди мали визначальний вплив на політичні процеси як у країні в цілому, так і в окремих її регіонах. Головна причина полягає в тому, що Президент України є домінуючою фігурою у системі владних відносин.

Президентські вибори 2010 р. мали на собі суттєвий відбиток президентської кампанії 2004 р. та подій, які відбулися після неї. Передусім, слід акцентувати увагу на таких резонансних політичних подіях: непорозуміння та розколи в таборі «помаранчевої коаліції» внаслідок взаємних звинувачень у зловживанні владою; невдача зі спробою формування «помаранчевої коаліції» після виборів 2006 р. і вимушений союз Президента В. Ющенка з колишнім політичним суперником В. Януковичем, який завершився підписанням «Універсалу національної єдності» 8 серпня 2006 р. та подання кандидатури В. Януковича для призначення Прем'єр-міністром; розпуск парламенту у зв'язку з незаконним формуванням Партією регіонів конституційної більшості та дочасні парламентські вибори 2007 р.; утворення за результатами виборів 30 вересня 2007 р. коаліції більшості (фракції БЮТ і НУНС), яка 18 грудня 2007 р. затвердила головою Кабінету Міністрів України Ю. Тимошенко.

Таким чином, період між президентськими виборами 2004 і 2010 рр. – це період протистояння між політичними силами, які підтримували В. Ющенко, Ю. Тимошенко і В. Януковича.

Вибори Президента України 2010 р. спочатку були призначені

Верховною Радою України на 25 жовтня 2009 р., але ця дата була оскаржена чинним Президентом України В. Ющенком у Конституційному Суді. Після того, як Конституційний Суд визнав таке рішення протиправним, Верховна Рада призначила вибори на 17 січня 2010 р.

Виборчу формулу змінено не було, а відтак на виборах використовувалася система абсолютної більшості. У разі відсутності кандидата, що набрав абсолютну більшість від числа тих, які взяли участь у виборах, передбачався 2-й тур, у якому змагалися двоє, котрі набрали найбільше голосів. У 2-му турі для перемоги досить було набрати голосів більше, ніж у суперника.

Для участі у президентських виборах 2010 р. ЦВК України зареєструвала 18 кандидатів. З них М. Бродський, О. Мороз, П. Симоненко, В. Ющенко і В. Янукович балотувались на пост президента країни й у 2004 р. Серед усіх кандидатів вісім були висуванцями політичних партій, а десять – самовисуванцями. Політичними партіями були висунуті: Ю. Костенко (УНП), В. Литвин (Народна партія), О. Мороз (СПУ), П. Симоненко (виборчим блоком партій КПУ, ПП «Справедливість», ПП «Союз лівих сил», СДПУ (о)), Л. Супрун (НДП), Ю. Тимошенко (ВО «Батьківщина»), О. Тягнибок (ВО «Свобода»), В. Янукович (Партія регіонів) [371]. Уже в процесі виборчої кампанії С. Тігіпка став лідером ПП «Сильна Україна», А. Яценюка підтримала ГО «Фронт змін» (згодом стала партією). Таким чином, офіційно у виборах брали участь вісім політичних партій, які висунули своїх кандидатів. Інші ж політичні партії або мовчазно споглядали за перебігом подій, або заявляли про свою підтримку того чи іншого кандидата.

Експерти напередодні виборів фаворитами виборчої кампанії назвали В. Януковича, Ю. Тимошенко, В. Ющенка, С. Тігіпка, А. Яценюка. Мета участі інших кандидатів у президентських виборах була різною. По-перше, дехто з них брав участь у виборах для того, щоб «розкрутити» власні політичні бренди напередодні наступних місцевих і парламентських виборів (у тому числі і фаворити виборчої кампанії). По-друге, деякі претенденти на

найвищий пост в державі стали технічними фігурами, які співпрацювали зі своїми кандидатами-фаворитами. Роль технічних кандидатів також була різною: вони використовувалися для забезпечення виборчих комісій «своїми» членами, критикували та очорнювали конкурентів своїх «господарів» і т. д. Серед таких можна назвати М. Бродського, І. Богословську, В. Противсіха, О. Рябоконея, О. Пабата.

Значна роль в агітації кандидатів належала їх передвиборчим програмам. Назви програм у багатьох кандидатів визначали головний лозунг (месидж) президентської кампанії. І. Богословська проголошувала – «Дорога правди. Робота. Порядок. Віра», М. Бродський – «Друзі, давайте жити дружно», А. Гриценко – «Присягаю народу України», Ю. Костенко – «Роби українське, купуй українське, захищай українське, бо це твоє» (український економічний націоналізм), О. Пабат – «За нас!», О. Рябоконець – «Через побудову громадянського суспільства до процвітання України», П. Симоненко – «Хто винен?», Ю. Тимошенко – «Україна перемаже. Україна – це ти», С. Тігіпко – «Україна: проект розвитку», В. Ющенко «Вільна, справедлива та сильна Україна», В. Янукович – «Україна – для людей», А. Яценюк – «Новий курс» [371].

Аналіз передвиборних програм кандидатів дозволяє зробити такі висновки щодо того, як вони бачать вирішення основних проблем суспільного розвитку:

1. Незважаючи на неефективність державного управлінського механізму, жоден з кандидатів на пост президента не запропонував як поліпшити його ефективність.

2. Систему виборів до ВР України більшість кандидатів бачать пропорційною з відкритими партійними списками. Вибори до місцевих органів влади, на їхню думку, мають проходити за мажоритарною системою (В. Литвин, Ю. Тимошенко, С. Тігіпко, І. Богословська та інші). Деякі кандидати кандидатів пропонували скоротити чисельність ВР України до 300 депутатів (В. Литвин, О. Тягнибок).

3. Слід відзначити, що ряд кандидатів пропонували повернутися до президентсько-парламентської форми правління з домінуванням інституту президента (А. Гриценко, С. Тігіпко, О. Тягнибок та інші), а П. Симоненко взагалі пропонує ліквідувати пост президента.

4. Головний акцент передвиборних програм кандидатами зроблено на соціальні питання. Саме в цьому блоці найбільша кількість популістських лозунгів і обіцянок. Найбільш популістською в цьому аспекті є програма І. Богословської.

5. Більшість кандидатів проголошувало українську мову єдиною державною мовою (Ю. Тимошенко, В. Ющенко, О. Тягнибок, Ю. Костенко), деякі пропонували надати російській мові статусу державної (В. Янукович, П. Симоненко).

6. Неоднозначними є думки кандидатів стосовно прерогатив зовнішньої політики. Яскраво вираженими є проросійський напрям (П. Симоненко, В. Янукович) та багатовекторний з європейською домінацією (Ю. Тимошенко, В. Ющенко).

7. Однозначною є точка зору кандидатів щодо необхідності реформування системи освіти в Україні. Причому дехто з них обіцяв повернення до 10-річної системи освіти (А. Гриценко, І. Богословська), відміну незалежного оцінювання знань (В. Янукович), принципів Болонського процесу [360, с. 317–319]. Порівняльний аналіз передвиборних програм кандидатів подано в Додатку Н (Таблиця 1).

Президентські вибори 2010 р. стали немов своєрідним продовженням виборів 2004 р., оскільки знову відбувалися в умовах протиставлення Сходу і Заходу України політтехнологами кандидатів. Як і в 2004 р., більшість західних та центральних областей проголосували за прозахідного і національноорієнтованого кандидата в Президенти Ю. Тимошенко, тоді як східні та південні області – за проросійського та прокомуністичного В. Януковича.

Водночас перший тур президентських виборів показав зростання рівня

підтримки так званих альтернативних кандидатів – представників «третьої сили», до числа яких можна зарахувати С. Тігіпка і А. Яценюка. За підрахунками львівського дослідника професора А. Романюка, рівень підтримки цих кандидатів становив у «помаранчевому» та «біло-голубому пасі» майже ідентичний показник: 20,99 % та 20,3 %. У цьому контексті варто згадати, що відсоток громадян, які проголосували проти всіх, зріс з 2,34 % під час першого туру до 4,36 % під час другого, тобто трохи більше ніж на 2 відсотки (в абсолютних цифрах – трохи більше, ніж 270 тисяч громадян додатково голосували проти всіх). Це знову і знову підтверджує тезу, що український виборець голосує не за когось, а проти.

Як зазначає А. Романюк, електоральний розкол, який утвердився в Україні в 2004–2005 рр., повторився і в 2010 р., адже Ю. Тимошенко здобула перемогу в тих самих областях, що й свого часу В. Ющенко у 2004 р. Найбільший рівень підтримки у відсотковому вираженні дістала Ю. Тимошенко в Івано-Франківській області (88,89%), Тернопільській (88,39%) та Львівській (86,21%), хоча в абсолютному чисельному вираженні саме Львівська область віддала Ю. Тимошенко найбільшу кількість голосів, а саме – 1 519 664. Відтак саме Львів, а не Київ можна назвати фарватером «помаранчевого» табору, оскільки попри меншу заселеність він дав більшу кількість голосів [477].

Водночас неможливо не помітити, що рівень її підтримки у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій та Чернігівських областях був нижчим, ніж у В. Ющенка у 2004 р. Така тенденція пояснюється ефектом розчарування політикою та внутрішнім протистоянням у «помаранчевій» команді. В абсолютних цифрах вона набрала на 3 526 478 голосів менше порівняно з В. Ющенко (Див. Таблицю 6.1.1).

Таблиця 6.1.1.

**Перелік областей, у яких більшість на виборах 2010 р. отримала
Ю. Тимошенко**

№	Область	К-ть голосів, поданих за Ю. Тимошенко (тис., %) у II турі виборів	К-ть голосів, поданих за В. Ющенко у 2004 р. у другому турі виборів
1	Вінницька	938232 (71, 1 %)	905407
2	Волинська	600853 (81, 8 %)	613050
3	Житомирська	704776 (57, 5 %)	535209
4	Закарпатська	541245 (51, 66 %)	407328
5	Івано-Франківська	823292 (88, 89 %)	882282
6	Київська	973261 (69, 7 %)	935380
7	Кіровоградська	514946 (54, 66 %)	380224
8	Львівська	1519664 (82, 21 %)	1616043
9	Полтавська	816536 (54,2 %)	636512
10	Рівненська	642081 (76,24 %)	602567
11	Сумська	640101 (62, 89 %)	613407
12	Тернопільська	678378 (88, 39 %)	731215
13	Хмельницька	767646 (69, 74 %)	703255
14	Черкаська	702146 (65,37 %)	650545
15	Чернівецька	439149 (66,47)	506824
16	Чернігівська	626985 (63, 6 %)	722929
17	м. Київ	1462070 (65,34 %)	1299410
18	Загалом Україна	11589234 (45,48 %)	15115712

Отже, за результатами виборів 2010 р. Ю. Тимошенко перемогла у 16 областях України і м. Києві. Однак це не зробило її переможцем виборчих перегонів, оскільки вона програла вибори у більш густонаселених регіонах України. Водночас слід відзначити, що у порівнянні з В. Ющенко (2004 р.) вона втратила голоси виборців у більшості виграних нею областей.

В. Янукович став Президентом України за рахунок того, що виграв вибори у 8 областях України, Автономній республіці Крим та м. Севастополі. Як і Ю. Тимошенко, він також набрав у тих регіонах, де він переміг менше голосів, ніж у 2004 р. Найбільше голосів виборців було подано за В. Януковича у Донецькій області – 2435522 (Див. Таблицю 6.1.2.).

Таблиця 6.1.2.

**Перелік областей, у яких більшість на виборах 2010 р. отримав
В. Янукович**

№	Область	Кількість голосів, поданих у II турі виборів 2010 р.	Кількість голосів, поданих у другому турі виборів 2004 р.
1	АРК	820316 (78,25 %)	942210
2	Дніпропетровська	1154274 (62,7 %)	1237547
3	Запорізька	731090 (71,5 %)	792549
4	Луганська	1233283 (88,9%)	1494715
5	Донецька	2435522 (90,4 %)	2940890
6	Миколаївська	446050 (71,5 %)	481867
7	Одеська	868237 (74,15 %)	832008
8	Харківська	1076962 (71,35 %)	1154178
9	Херсонська	322240 (59,8 %)	327306
10	м. Севастополь	178201 (84,35 %)	215874
11	Загалом Україна	12473258	12848528

Порівняльний аналіз результатів голосування/підтримки В. Януковича в межах України дає змогу констатувати, що у 2010 р. він не зумів повторити свого результату у порівнянні з 2004 р. Зменшення кількості виборців, які його підтримали, становило 367 262 голоси. Перемогу В. Януковичу на президентських виборах забезпечив, хоч як парадоксально, протестний електорат у західних і центральних областях, де він набрав від 7,02% в Івано-Франківській області й до 41,55% – у Закарпатській [371]. Регіональний вимір підтримки кандидатів на пост Президента подано у Додатку Б, Додатку В (Таблиця 7).

Охарактеризувавши президентські вибори 2010 р., можна зробити такі висновки:

По-перше, результати виборів 2010 р., як і 2004 р., були обумовлені соціокультурним поділом на Захід і Схід. Тобто вони не стали консолідуючими для України, а відтак протистояння, започатковане парламентськими виборами 2002 р., залишається і надалі латентним фактором української політики. Результати виборів по регіонах подані в Таблиці 6.1.3.

Таблиця 6.1.3.

Результати голосування на президентських виборах 2010 р. у розрізі регіонів

	Захід (%)	Центр (%)	Південь (%)	Схід (%)	Україна (%)
В. Янукович	16,39	29,73	72,95	72,33	12481266 (48,95)
Ю. Тимошенко	78,68	63,64	21,33	22,5	11593357 (45,47)

По-друге, за результатами президентських виборів в Україні з'явилися нові політичні лідери загальноукраїнського масштабу: А. Яценюк, А. Гриценко, О. Тягнибок, які уособлювали голоси протестного електорату.

По-третє, майбутній політичний розвиток буде спрямовано В. Януковичем для закріплення своєї перемоги на місцевих і парламентських виборах.

Після завершення президентських виборів 3 березня 2010 р. ВР проголосувала більшістю голосів (243) за недовіру уряду Ю. Тимошенко. А 11 березня 2010 р. у парламенті створено коаліцію «Стабільність і реформи», до якої увійшли Партія регіонів, КПУ, «Блок Литвина», окремі депутати від БЮТ і НУНС. Того ж дня коаліція сформувала Кабінет Міністрів М. Азарова.

Для легітимації своєї діяльності (оскільки формування коаліції на позафракційних засадах суперечило нормам чинної Конституції) 14 липня 2010 р. 252 народні депутати подали позов до Конституційного Суду про конституційність Закону «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV" (8 грудня 2004 р.), який передбачав перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління.

1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд України визнав таким, що не відповідає Конституції України, Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. у зв'язку з порушенням процедури його розгляду та прийняття. У результаті відбулося повернення до Конституції 1996 р., а відтак і до президентсько-парламентської форми правління.

6.1.1. Організація і проведення президентських виборів на Закарпатті

Виборча кампанія на Закарпатті пройшла досить спокійно. Незначна електоральна вага Закарпаття (6 електоральних округів), структурованість та певна усталеність вибору закарпатців (голосування на президентських виборах 2004 р., парламентських 2006 та 2007 рр.) стали основними причинами того, що чимало кандидатів за всю виборчу кампанію так і не спромоглися відвідати Закарпаття.

Побували в найзахіднішому регіоні, В. Литвин, В. Ющенко, А. Гриценко, Ю. Костенко, П. Симоненко, А. Яценюк. Візити претендентів на найвищий пост у державі були невиразними, а відтак і рейтингу їм не додали. Перебування в Закарпатті В. Литвина і А. Яценюка завершилися резонансними (скандальними) подіями. В ході візиту В. Литвин прийняв рішення про виключення з Народної партії міського голови Ужгорода С. Ратушняка, а А. Яценюка під час виступу на одній із центральних площ міста закидали сирими яйцями [361].

5 грудня 2009 р. в Ужгороді відбулася установча конференція Закарпатської обласної організації Української Народної Ради, котра створювалася з метою підтримки кандидата в Президенти України В. Ющенка. Обласну організацію очолив М. Басараб. Проте непорозуміння в центральному органі в Києві не дало змоги виробити конкретну позицію на підтримку єдиного кандидата.

У порівнянні з минулою передвиборною кампанією учасниками виборчого процесу було змінено акцент агітаційної роботи. Зокрема, діяльність партійних осередків і штабів стала менш помітною, а головні площі міст і містечок краю майже взагалі перестали використовуватися для масової агітації. Систематичних зустрічей з трудовими колективами області практично не було. Кампанія у цьому плані була менш розмаїтою, ніж у попередні роки. Основний акцент було зроблено на зовнішню рекламу – біл-

борди з фотоілюстрацією лідера та ключовими фразами передвиборчої програми. Набагато менше було задіяно й листівкової пропаганди.

Необхідно констатувати, що жодна політична сила не змогла належним чином розрекламувати себе на обласному рівні. У цілому, якщо брати до уваги комплекс заходів, то у Закарпатській області найбільш потужно агітацію провели представники таких політичних сил: БЮТ (Ю. Тимошенко), ПП «Фронт змін» (А. Яценюк), ВО «Свобода» (О. Тягнибок), Партія регіонів (В. Янукович), ПП «Сильна Україна» (С. Тігіпко).

Вуличну агітацію та поширення листівок штабами партій та блоків, а також їхніх прихильників було зведено до мінімуму (агітаційні палатки були виставлені лише місцевими штабами В. Януковича, Ю. Тимошенко, В. Литвина, А. Яценюка). Натомість значно посилювалося використання засобів масової інформації з агітаційною метою, зокрема через інформаційну мережу Internet, телевізійний простір, обласну пресу. Майже всі провідні політичні лідери мали відкритий і рівноправний доступ до самореклами на обласному телебаченні.

У порівнянні з попередніми виборчими кампаніями у Закарпатській області вплив друкованих засобів масової інформації на свідомість громадян був значно меншим. Незважаючи на традиційну для передвиборного періоду комерціалізацію засобів масової інформації, цього разу практично не було використано ресурс «друкованого» спецпроекту різних політичних сил, що спостерігалось у 2006 р. Винятками були газета А. Яценюка «Новий курс» та інформаційний бюлетень прихильників Ю. Тимошенко «Люблю Ужгород» [360, с. 319].

Залишилася практика подання у пресу тим чи іншим штабом політичних матеріалів на правах реклами. Щоправда, масштаби її стали набагато більшими і розмаїтішими. Причому друковані засоби масової інформації цього разу не нехтували матеріалами ідеологічних противників, а поряд, хоч як парадоксально, друкували агітаційні статті навіть непримиримих суперників.

Основний пласт суспільно-політичної інформації зосереджувався на шпальтах таких друкованих періодичних видань: «Новини Закарпаття», «Ужгород», «Срібна Земля-Фест», «Р.І.О.», «Трибуна», «Закарпатська правда». Газета «Новини Закарпаття» видрукувала програми всіх кандидатів у Президенти України. Цей друкований орган виявився найбільш відкритим у цілому для кандидатів на високу державну посаду.

Слід також відзначити, що на рівні Закарпатської області виборча кампанія не минулася без використання брудних технологій та взаємних звинувачень. Найбільше це було пов'язано з протистоянням «Яценюк – Ратушняк» і «Балога – Ратушняк». Недарма ужгородський мер на щорічному конкурс-проекті «Найвпливовіші люди Закарпаття. ТОП-50» за 2009 р. посів четверту сходинку і був названий «Людиною-війною». До речі, на першу сходинку цього рейтингу потрапив одвічний супротивник С. Ратушняка В. Балога, котрого визнали кращим номінантом під назвою «Дракон, що затаївся». Цей титул, на наш погляд, повністю відповідає позиції, яку зайняв экс-керівник Секретаріату Президента напередодні та під час виборів Президента України 2010 р. (принаймні, до другого туру).

Як і на попередніх виборах, на Закарпатті зберігся майже чіткий розподіл груп впливу на чотири умовні елітно-бізнесові групи, кожна з яких підтримувала свого кандидата [352, с. 261–265].

1. Група впливу, економічною основою якої є фірма «Барва», а донедавна політичну базу складала ПП «Народний Союз Наша Україна». У 2008 р. в ПП НСНУ відбувся розкол, що призвів до появи нової політичної партії «Єдиний Центр», яку очолив у Закарпатті заступник голови ОДА І. Балога, а на теренах України – його соратник І. Кріль. Ця подія вплинула на перестановку в органах місцевої влади на всіх рівнях. А завдяки тому, що В. Балога був главою Секретаріату Президента України? адміністративний вплив партії поширився і на загальнодержавні масштаби.

Відтак, до ПП «Єдиний Центр» автоматично перейшли всі медійні ресурси групи: телерадіокомпанія «М-студіо», газета «Старий Замок

«Паланок», частково «Новини Закарпаття». Лідери: В. Балога, І. Балога, В. Петьовка.

2. Група «БЮТ». Економічна основа – бізнес структури О. Кеменяша та ін. Політична підтримка – ВО «Батьківщина». Медіаресурси – газета «Місцевий час», ситуативне використання таких ресурсів, як газети «Трибуна», «Р.І.О.». Лідери: О. Кеменяш, А. Сербайло, М. Бадида.

3. Група С. Ратушняка. Економічна основа – бізнес структури С. Ратушняка та його соратників. Адміністративний ресурс – структури виконкому м. Ужгород. Після ксенофобного скандалу її лідера з А. Яценюком втратила політичну підтримку Народної партії (НП) і Блоку Литвина. Медіаресурси – газети «Р.І.О.», «Трибуна», частково «Ужгород». Після прийнятого рішення балотуватися в Президенти України у міській раді м. Ужгорода було утворено «Блок Сергія Ратушняка» на його підтримку у виборчій кампанії.

4. Група впливу, об'єднана навколо обласного осередку Партії регіонів (О. Ледида, В. Феєр, С. Беляков та ін.). Економічна основа – бізнес-структури О. Ледиди та його однопартійців. Медіаресурси – «Закарпатська правда», ситуативна співпраця з різними ЗМІ.

Слід відзначити, що в процесі виборчої кампанії на Закарпатті почали формуватися ще дві елітні групи, хоч іще не яскраво виокремлені в групи впливу, які підтримували С. Тігіпка та А. Яценюка. ГО «Фронт змін» А. Яценюка напередодні виборів, зі слів її закарпатського лідера Р. Бровді, мала свої структурні одиниці у всіх містах і районах Закарпаття. У ході виборчої кампанії Р. Бровді використовував для політичної реклами шпальти обласної газети «Срібна Земля. Фест» [404].

Таким чином, напередодні виборів суттєвих змін у позиціонуванні владно-бізнесової еліти краю не спостерігалось. За винятком розколу в НСНУ і створення В. Балогою ПП «Єдиний Центр» та появи нових впливових груп навколо підтримки С. Тігіпка та А. Яценюка. Також слід відзначити, що тривалий час В. Балога публічно не підтримував жодного

кандидата і тільки напередодні голосування в першому турі заявив про підтримку В. Ющенка.

У Закарпатській області було утворено шість територіальних виборчих округів, які включали в себе 776 виборчих дільниць (Див. Таблицю 6.2.1.).

Таблиця 6.2.1.

Виборчі округи Закарпатської області

ТВО	Територіальні межі
№ 69 (м. Ужгород)	м. Ужгород, Ужгородський район, м. Чоп
№ 70 (м. Мукачево)	м. Мукачево, Мукачівський район
№ 71 (м. Свалява)	Свалявський, Воловецький, В.Березнянський, Перечинський, Міжгірський р-ни
№ 72 (м. Хуст)	Хустський, Іршавський райони
№ 73 (м. Тячів)	Тячівський, Рахівський райони
№ 74 (м. Берегово)	Берегівський, Виноградівський райони

Явка виборців у першому турі становила 56,8 % (539 279, що взяли участь у голосуванні, з 949054 виборців). У Закарпатській області явка виборців мала найнижчі показники по всій Україні. Тенденції найнижчої активності закарпатців у голосуванні підтверджувалися практично по всіх районах області. Якщо детальніше глянути на активність виборців у районному розрізі, то проти 2007 р. відсоток участі у голосуванні закарпатців дещо виріс. Якщо тоді найактивніше голосували у Воловецькому (65,1%), Великоберезнянському (64,5%), Ужгородському (64,2%), Перечинському (60,8 %) районах та місті Чоп (63,4%), то 7 лютого 2010 р. цей показник був таким: Воловецький район – 71,3%, Великоберезнянський – 69,4%, Перечинський – 67,3%, Ужгородський – 63,2%. Натомість найменшою активністю відзначилися Тячівський район, де явка виборців сягнула всього 48 %, місто Берегово – 48,4%, Рахівський район – 52,4%, Хустський район – 53,4% [371].

Результати голосування в Закарпатті були дещо несподіваними як для країн, так і України в цілому (Див. Таблицю 6.2.2.) [177; 371].

Таблиця 6.2.2.
Результати голосування в Закарпатській області

№	ПІБ	РЕЗУЛЬТАТ	№	ПІБ	РЕЗУЛЬТАТ
1	Янукович В.	29,65 %	10	Симоненко П.	1,08 %
2	Тимошенко Ю.	26,23 %	11	Тягнибок О.	1,02 %
3	Яценюк А.	10,17 %	12	Противсіх В.	0,31 %
4	Тігіпко С.	10,00 %	13	Костенко Ю.	0,27 %
5	Ющенко В.	5,93 %	14	Богословська І.	0,25 %
6	Литвин В.	3,25 %	15	Супрун Л.	0,17 %
7	Ратушняк С.	2,61 %	16	Бродський М.	0,11 %
8	Мороз О.	1,58 %	17	Пабат О.	0,08 %
9	Гриценко А.	1,19 %	18	Рябоконт О.	0,02 %

У Таблиці 6.2.3. подано результати голосування за кандидатів на пост Президента України в розрізі територіальних виборчих округів.

Таблиця 6.2.3.
Результати голосування у розрізі виборчих округів

	№ 69	№ 70	№ 71	№ 72	№ 73	№ 74
Янукович В.	21,36	29,03	27,20	30,55	32,73	38,41
Тимошенко Ю.	30,18	24,71	29,61	21,69	29,41	20,84
Яценюк А.	8,35	11,68	9,40	13,05	7,25	11,73
Тігіпко С.	15,03	12,46	7,87	9,89	7,89	6,70
Ющенко В.	3,74	5,38	5,65	6,80	8,48	5,33
Литвин В.	2,70	2,65	4,41	4,93	2,24	2,22
Мороз О.	0,78	1,15	2,63	1,52	1,22	2,21
Гриценко А.	2,34	1,14	0,97	1,04	0,56	1,07
Симоненко П.	1,21	1,36	1,27	0,80	0,95	0,94
Тягнибок О.	1,32	1,03	1,00	1,08	0,97	0,63

За результатами першого туру голосування можна зробити такі висновки.

1. Закарпатська область – це одна із західних областей України, де переміг В. Янукович, набравши 29,65% голосів виборців. В інших західних областях України він набрав значно меншу кількість голосів виборців: у Тернопільській – 9,2%, Волинській – 9,6%, Івано-Франківській – 5,11%, Львівській – 5,67% [371]. Найбільшу кількість голосів виборців В. Янукович набрав у Берегівському, Тячівському, Хустському районах. Традиційно

заробітчанські Хустський і Тячівський райони (з російською орієнтацією працевлаштування) віддали свої голоси за проросійського кандидата. Не останню роль в агітації за В. Януковича відіграло і московське православ'я. В 74-му виборчому окрузі (Берегівський район), де проживають в основному угорці, В. Янукович дістав найбільшу кількість голосів виборців на Закарпатті – 54%. Угорський електорат у Закарпатті різниться дисциплінованим голосуванням. При цьому відбувається воно за впливу двох конкуруючих політичних сил ПУУ – КМКС (М. Ковач) та ДПУУ (І. Гайдош). На нинішніх виборах у першому турі перші вирішили не підтримувати жодного кандидата, а другі віддали свої голоси В. Януковичу, провівши при цьому хорошу агітаційну роботу. Свої голоси віддали за В. Януковича і представники інших національних меншин краю. Таким чином, страх перед українським націоналізмом і проросійська орієнтація В. Януковича – це два основні чинники, які спонукали частину населення краю віддавати свої голоси за нього [177; 360; 371]. Крім цих чинників, можна вказати й такі: загальна політична апатія місцевого населення; сталий електорат регіоналів в області; розпорошеність голосів кандидатів «демократичного табору» та інші.

2. Ю. Тимошенко одержала 26,23% голосів виборців, що на 3,42% менше, ніж у лідера перегонів В. Януковича. Найбільшу кількість голосів виборців вона набрала в м. Ужгороді, Воловецькому, Свалявському, Великоберезнянському, Рахівському районах.

3. С. Тігіпко та А. Яценюк мали приблизно однаковий рейтинг по всьому Закарпаттю. Це свідчить про те, що закарпатці, як і українці в цілому, також хочуть бачити в вітчизняному політикумі нові сили, оскільки в нинішніх політиках вони розчаровані.

4. Чинний президент України В. Ющенко здобув на Закарпатті 5 позицію. Причини падіння його рейтингу є зрозумілими і не потребують коментарів.

5. Перший кандидат від Закарпаття на пост Президента України набрав

у Закарпатті 2,61% голосів виборців, що засвідчує про його низький електоральний рейтинг в області. Навіть в обласному центрі, мером якого він тоді був, С. Ратушняк отримав 5,36% голосів виборців. Його виборча кампанія базувалась: а) на впевненості про прихильність місцевого електорату; б) скандалі з А. Яценюком з приводу національності останнього, який через засоби масової інформації дістав міжнародний резонанс; в) принциповому протистоянні з угрупованням В. Балогі. Бажаних результатів основні месиджі кампанії С. Ратушняка не принесли.

6. Президентські вибори показали, що націоналістична ідеологія не має суттєвої підтримки в області, оскільки Закарпаття поліетнічний регіон. Саме тому націонал-патріотичні сили одержали надзвичайно малу кількість голосів виборців: В. Ющенко – 5,93% (але це рейтинг не правої ідеології, а скоріш його електоральний потенціал як інкумбента), О. Тягнибок – 1,02%, Ю. Костенко – 0,27%.

7. Не підтримали закарпатці і комуністичну ідеологію. Лідер комуністів П. Симоненко набрав 1,08% голосів виборців. Слід зазначити, що від виборів до виборів КПУ набирає все меншу кількість голосів виборців.

8. Незважаючи на те, що на Закарпатті більшість жителів проживає в сільській місцевості, В. Литвин, який у своїх рекламних роликах звертався до жителів села, набрав на Закарпатті 3,25% голосів виборців.

9. Якщо уявити, що результати президентських виборів в першому турі – це результати виборів до Закарпатської обласної ради за партійними списками, то склад обласної ради був би таким: Партія регіонів – 32 депутатські мандати, БЮТ – 28, ПП «Сильна Україна» (С. Тігіпко) – 10, ПП «Фронт Змін» (А. Яценюк) – 10, НСНУ (В. Ющенко) – 7, Народна партія (В. Литвин) – 3. Це порівняння, звичайно, є умовним, оскільки у виборах до обласної ради брали б участь угорські партії та ряд інших. Але в такому разі кількість мандатів у головних фаворитів була б меншою. У 2006 р. до обласної ради були обрані такі політичні сили: ВБ «Наша Україна» – 30 депутатських мандатів, БЮТ – 25, Партія регіонів – 15, «Народний блок

Литвина» – 7, ПУУ–КМКС – 5, ДПУУ – 4, СПУ – 4. Водночас таке порівняння показує, наскільки суттєво змінилась розстановка політичних сил у Закарпатській області [352, с. 267–269].

Напередодні другого туру виборів Президента України в Закарпатті сталася низка цікавих подій, які мали суттєвий вплив на подальший перебіг виборчої кампанії. Їх коротка хроніка виглядає таким чином.

1. В. Балога заявив про підтримку у другому турі кандидата В. Януковича і, за даними ЗМІ, пообіцяв йому 250 тисяч голосів виборців. На підтримку В. Януковича В. Балогою та ПП «Єдиний Центр» задіяний адмінресурс області (наради з працівниками освіти, медицини, культури тощо). Проте такі заходи реальних результатів, як показала політична практика, не принесли, а швидше навпаки, зіграли проти В. Януковича, про що неодноразово говорили лідери закарпатських регіоналів [315].

2. Крайовий лідер «Фронту Змін» Р. Бровді заявив про паралельний підрахунок явки виборців на всіх 776 виборчих дільницях області [470]. Таку акцію було здійснено з метою унеможливити фальсифікацію явки виборців краю. Якщо врахувати, що близько 20% закарпатців на заробітках, то зробити це цілком можливо. Наприклад, на президентських виборах 1999 р. в першому турі 31 жовтня голосувало 61,33% закарпатців, а в другому турі 14 листопада – 85,98%, що на 24,65% більше. Це в свою чергу становило понад 200 тисяч виборців [371].

3. Розкол у середовищі інтелігенції краю з приводу підтримки того чи іншого кандидата. Наприклад, в газеті «Новини Закарпаття» частина інтелігенції підтримала В. Януковича [200], а в газеті «Трибуна» інша частина – Ю. Тимошенко [201].

4. Напередодні другого туру В. Балога розіслав значну кількість поштових листів жителям області (за даними ЗМІ, 500 тисяч). У листі говорилося про брудні часи правління В. Медведчука, про брутальні мукачівські вибори, про побиття студентів у м. Сваляві та про арешт бандитського угрупування на ужгородському стадіоні «Авангард» у

листопаді 2004 р. Закінчується лист фразою: «Кожен голос за Ю. Тимошенко – це голос за повернення В. Медведчука». Листа було відправлено з метою зменшити рейтинг Ю. Тимошенко. Але цього не сталося, і В. Балогу було звинувачено у тому, що своїм листом тільки заподіяв шкоду іміджу В. Януковича [315].

Загалом же виборча кампанія напередодні другого туру виборів Президента України в Закарпатській області проходила досить толерантно і спокійно.

Якщо результати другого туру в Україні були в цілому прогнозованими, то результат волевиявлення закарпатців спрогнозувати було досить важко. Відтак, і результат виборів для всіх був знову несподіваним. У другому турі виборів у Закарпатській області перемогу здобула Ю. Тимошенко, незважаючи на те, що в першому турі переміг В. Янукович (Див. Таблицю 6.2.4.) [178; 315; 400].

Таблиця 6.2.4.

Результати голосування II туру в розрізі виборчих округів

	№69 %	№70 %	№71 %	№72 %	№73 %	№74 %	Закарпатська область, %
Тимошенко Ю.	58,87	43,46	59,23	50,17	53,48	51,46	51,8
Янукович В.	33,49	48,31	34,98	42,82	41,04	41,78	41,6

За даними ЦВК, у виборах взяли участь 541 тисяча 245 громадян, що становило 56,37% від загальної кількості закарпатських виборців. ПП «Фронт змін» проводила паралельний підрахунок явки виборців, і їхні дані збіглися з даними окружних виборчих комісій. В акції «Чесний вибір» було задіяно 776 активістів на всіх без винятку дільницях області. Закарпатська область найпершою у другому турі повідомила результати виборів.

Підняти явку виборців обіцяла ПП «Єдиний Центр», але у часовому проміжку між 17 січня і 7 лютого 2010 р. багато закарпатців виїхало на заробітки. І вийшло так, що мобілізація одних виборців не змогла компенсувати від'їзд інших. А згадана акція «Чесний вибір» очевидно запобігла використанню масових фальсифікацій.

Сутність же електорального вибору в другому турі більшість місцевих політиків охарактеризували таким чином: «закарпатці голосували не за, а проти того чи іншого кандидата» (Р. Бровді, ГО «Фронт Змін») [380]; «це були вибори не за, а проти В. Януковича і Ю. Тимошенко» (В. Феєр, Партія регіонів) [314].

Уже після оголошення ЦВК В. Януковича переможцем виборів про підсумки президентської кампанії 15 лютого 2010 р. в Ужгородському прес-клубі говорив лідер місцевих «регіоналів» О. Ледида. Він, зокрема, зазначив, що «центральный апарат партії та особисто наш лідер високо оцінили команду, яка працювала на Закарпатті. У нашій області отримано найбільш позитивний результат у Центрально-Західній Україні – за Януковича проголосувало більше 41% виборців» [339].

Поствиборча політична практика в регіоні. Що ж до перших наслідків президентських виборів, то ними стануть, передусім, перестановка сил в органах державної влади й місцевого самоврядування. І це все буде відбуватися на фоні підготовки до майбутніх місцевих виборів, формування якісного адмінресурсу. Цікавою є думка О. Ледиди щодо подальших змін у краї: «Закарпаття відрізняється від Тернополя, Івано-Франківська, Донецька і Луганська, бо тут нема жодної ради, де б якась політична сила мала більшість. Отже, треба сідати за стіл і домовлятися, у тому числі про кадрові питання» [339].

У Закарпатті, як і по Україні загалом за результатами виборів відбулися кардинальні кадрові зміни. 18 березня 2010 р. Указом Президента України В. Януковича головою Закарпатської обласної адміністрації був призначений голова ЗОО Партії регіонів О. Ледида. Заступниками О. Ледиди стали І. Бушко (перший), В. Феєр, В. Гоблик, І. Качур, В. Закурений (керівник апарату ОДА). Через певний час Президент України призначив і нових голів районних адміністрацій (всі представники Партії регіонів). Відбулися нові кадрові призначення і в силових структурах області (МВС, СБУ).

Опозиційні сили області тривалий час перебували в стані розгубленості і активних дій не проводили. 23 квітня 2010 р. в Ужгороді ними створено Комітет народного опору, що мав протидіяти антинародній політиці Президента України, який 21 квітня 2010 р. підписав договір з Росією про продовження перебування флоту Російської Федерації ще на 25 років. До Комітету ввійшли ЗОО УРП «Собор», КУН, НРУ, УНП, ПП «Громадянська позиція», крайове товариство «Просвіта», Українська партія.

23 лютого 2010 р. БЮТ виграв справу у Львівському апеляційному адміністративному суді про відкликання 14 депутатів Закарпатської обласної ради, які на виборах 2006 р. пройшли до обласної ради за списками БЮТ і які в подальшому покинули фракцію й приєдналися до широкої коаліції. Депутатів було відкликано згідно з рішенням міжпартійного з'їзду БЮТ від 30 червня 2008 р.

Відтак, залишилося відкритим питання з більшістю в обласній раді. 7 травня 2010 р. відбулося засідання обласної ради, на якому 14 депутатів, котрі свого часу вийшли з БЮТ, щоб створити фракцію «Батьківщина», було позбавлено депутатських мандатів. Їхні місця посіли 14 нових депутатів за списком БЮТ. Заступником голови було обрано А. Сербайла (лідер БЮТ). Більшості в раді так і не створено. Рада не підтримала відозви про засудження договору з Росією щодо Чорноморського флоту. Від регіоналів забрали бюджетний комітет. Його очолив член БЮТ. Також було прийнято рішення про підпорядкування фонду комунального майна обласній раді (до цього фонд підпорядковувався голові ОДА). На сесії синхронно голосували фракція «Нашої України» і БЮТ. Це 55 мандатів з 90. Партія регіонів у свою чергу проводила відповідну роботу зі створення іншої більшості: Партія регіонів – 15, Блок Литвина – 7, ПУУ (КМКС) – 5, ДПУУ – 4, СПУ – 4. Всього 35 депутатів. Таким чином, позиційна боротьба за вплив у обласній раді на Закарпатті продовжилася і після виборів [168, с. 396].

6.2. Регіональні особливості місцевих виборів 2010 року в Україні

Основними партійними силами, між якими відбулася виборча боротьба, стали Партія регіонів («партія влади») та ВО «Батьківщина» (опозиційна політична сила, яка протягом останніх років консолідує навколо себе «помаранчевий» електорат).

Напередодні виборів позиції Партії регіонів були сильнішими у порівнянні з опонентами. Традиційними регіонами її підтримки можна вважати Схід і Південь України, тоді як Захід, Північ і Центр із часів «Помаранчевої революції» більше симпатизували народно-демократичному фронту (ВО «Батьківщина», НУНС та іншим). Місцеві вибори 2010 р. внаслідок появи нових «регіональних партій» змінили актуальний донині баланс сил у регіонах України, чим створили підґрунтя для якісного оновлення політичного життя в державі.

Окрім парламентських і представлених в органах місцевого самоврядування партій, які традиційно користуються популярністю серед населення протягом останніх років (Партія регіонів, ВО «Батьківщина», НУНС, КПУ, Народна партія), а також активізованих «старих» політичних сил (ПП «Союз», ПСПУ, НРУ, СПУ, СДПУ (о), ПП «Руський блок», УНП – в Автономній Республіці Крим; Ліберальної партії України, Партії Зелених України, Всеукраїнського об'єднання «Жінки за майбутнє» у Донецькій області; Соціалістичної партії України – у Чернігівській області), виникло чимало нових проектів, які, заручившись підтримкою правлячої в країні або в регіоні еліти, намагалися здобути представництво на місцевому рівні. Окрім відомих ПП «Фронт змін», ПП «Сильна Україна», ВО «Свобода» та ПП «Єдиний центр», в багатьох областях участь у виборах взяли орієнтовані на місцевий електорат політичні сили: ПП «Руська єдність» і ПП «Союз» в АРК; ПП «Совість України» та ПП «Єдність» на Вінниччині; ПП «Молода Україна», ПП «Совість України», ПП «Справедливість» і Ліберальна партія

України на Волині; Народна екологічна партія, ПП «Народна влада», ПП «Солідарність жінок України», Українська партія на Кіровоградщині; ПП «Громадянська позиція», ПП «Третя сила» у Львівській області; ПП «Рідне місто» у Сумській області; Українська морська партія, Союз лівих сил, «УДАР» і Народно-екологічна партія у Херсонській області [90].

Зі сказаного вище випливає, що нові політичні проекти не можна вважати кроком на шляху до структуризації політичного простору в регіонах. В основному вони були створені для підтримки місцевих керівників і з розрахунку на їхню популярність (наприклад, на Волині ПП «Молода Україна» стала проектом экс-секретаря Луцької міської ради С. Зелінського, а ПП «Совість України» – ініціативою Ковельського міського голови С. Кошарука) або з метою забезпечення політичного представництва бізнесових кіл областей (мали місце на Волині, Закарпатті, Херсонщині). Показово, що партійний успіх часто був забезпечений популярністю керівника, а не діяльністю самої партії (це стосується партії «ЕКО+25%» та Молодіжної партії в Ужгороді, чиї кандидати балотувалися на посаду міського голови). Окремо варто відзначити участь у виборах партій, орієнтованих на успіх у місцях компактного проживання певних національних меншин (наприклад, «КМКС» – Партії угорців України та Демократичної партії угорців України на Закарпатті). Незважаючи на формальне збільшення партій-учасниць виборчого процесу, їхні позитивні результати виявилися досить скромними, оскільки завданням більшості з них було або відтягнути на себе голоси основних конкурентів, або просто заявити про себе та продемонструвати принцип багатопартійності в дії. Як і під час попередніх виборчих кампаній, актуальним залишився особистісний підхід при визначенні претендентів на мандати, однак у цілому результати партій у мажоритарних округах радикально не відрізняються від розподілу голосів, здобутих на підтримку партійних списків [346].

За даними екзит-полу фірми GfK рейтинг основних політичних сил напередодні виборів був такий: Партія регіонів – 36, %, ВО «Батьківщина» –

13, 1 %, ПП «Фронт Змін» – 6, 8 %, КПУ – 5, 9 %, ВО «Свобода» – 5, 1 %, ПП «Сильна Україна» – 4, 3 %, ПП «Проти всіх» – 7, 2 % [90].

Можна виділити низку причин переваги Партії регіонів у багатьох областях: активна підтримка національною владою місцевої еліти партії (особливо очевидно це було в АРК та на Закарпатті); спирання на місцевих керівників (зокрема це стосується мерів Донецька та Харкова) і, як наслідок, можливість застосування місцевого адміністративного ресурсу; міграція до лав Партії регіонів представників інших політичних сил (така ситуація була характерна для Херсонської області; на Харківщині більшість безпартійних кандидатів вирішили балотуватися від регіоналів через провідні позиції партії в області).

З іншого боку, послаблення ВО «Батьківщини» та НУНС стало наслідком розчарування населення у «помаранчевій» владі, виникненню нових опозиційних партій, які відтягували опозиційний електорат, а також обмеженістю їхнього ресурсного потенціалу (зокрема, доступу до засобів масової інформації).

Сильні позиції Партії регіонів були підтверджені під час висування кандидатів у мажоритарних округах. Наприклад, у Донецькій області в кожному окрузі було зареєстровано кандидата від Партії регіонів, а в восьми округах жодна інша партія не мала свого кандидата; в АРК кандидати від Партії регіонів балотувалися в ради усіх адміністративних утворень автономії і на голів усіх без винятку сіл, селищ і міст.

Ще один прояв політичної сили регіоналів – суттєва перевага у виборчих комісіях. Навіть в областях, де популярність Партії регіонів не є традиційною, ця сила здобула переважне представництво в органах адміністрування виборів: в АРК більше половини голів виборчих комісій представляють Партію регіонів; на Волині, незважаючи на представленість опозиції в усіх територіальних виборчих комісіях (далі – ТВК), більшість належала Партії регіонів; на Донеччині партії правлячої коаліції (Партія регіонів, КПУ та Народна партія) дістала 73% посад голів ТВК і 69% посад

заступників голів; на Закарпатті головами 9 з 19 ТВК були «регіоналами», тоді як НУНС і Народна партія очолили 5 і 3 комісії відповідно (при тому, що ВО «Батьківщина» не дістала жодної посади); на Тернопільщині Партія регіонів, КПУ та Народна партія здобули найбільше представництво у ТВК (56, 57 та 56 осіб відповідно); на Харківщині третина голів ТВК і дільничних виборчих комісій (далі – ДВК) представляли Партію регіонів; на Херсонщині 33% керівних посад відійшло Партії регіонів, а партії, що входили до Блоку Юлії Тимошенко, разом одержали 21% посад; на Чернігівщині в результаті змін у керівництві ТВК під час виборчої кампанії Партія регіонів збільшила своє представництво серед голів, заступників і секретарів комісій (при тому, що і до цього представники владної коаліції обіймали найбільше посад голів комісій). Водночас чимало опозиційних партій були недопредставлені у виборчих комісіях: наприклад, ВО «Батьківщина» не мала представників у комісіях АРК і Закарпатті, Народний Рух України – у комісіях АРК [90].

Таке домінування «партії влади» у виборчих комісіях відкрило можливості для зловживання нею своїм становищем задля тиску на опозицію: у Донецькій області члени виборчих комісій сприймали право бути присутніми на партійних конференціях як обов'язкову умову визнання таких конференцій дійсними; у Харківській області виборчі комісії чинили опір реєстрації опозиційних кандидатів.

За результатами виборів перемогу на місцевих виборах в Україні здобула Партія регіонів. Більшість мандатів, за підрахунками аналітиків журналу «Тиждень», партія одержала за рахунок мажоритарних округів.

В Україні станом на 31 жовтня 2010 р. функціонувало 12088 рад різного рівня (488 районних, 457 міських, 783 селищні і т. д.). Партія регіонів отримала 75786 депутатських мандатів (57,31 %), ВО «Батьківщина» – 13613 (10,29%), Народна партія – 9364 (7,08 %), КПУ – 7548 (5,71 %), ПП «Сильна Україна» – 4789 (3,62 %), СПУ – 3063 (2,32 %), ПП «Фронт Змін» – 3004 (2,27 %), ПП «Наша Україна» – 2471 (1,87 %), ПП «Єдиний Центр» – 1568 (1,2 %), УНП – 1380 (1,04 %). Інші партії набрали менше 1 % голосів (в тому

числі і Демократична партія угорців України – 56 (0,04 %) та КМКС – ПУУ – 40 (0,03 %) [235].

Таким чином, в АРК та 11 областях України (Луганська, Харківська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська, Одеська, Черкаська, Київська) Партія регіонів одноосібно змогла сформувати більшість в обласних радах. Ще в 7 областях (Полтавська, Сумська, Чернігівська, Вінницька, Хмельницька, Житомирська, Рівненська) більшість в обласній раді сформована коаліцією на чолі з Партією регіонів [235].

У Сімферополі, Донецьку, Кіровограді, Одесі, Харкові, Херсоні, Чернігові обрані мери представляють Партію регіонів. Крім того, «партія влади» здобула досить міцні позиції в областях, які традиційно не вважаються регіонами її підтримки: на Волині регіонали стали другими в обласній раді та третіми в міській; на Закарпатті – другий результат в обласній і міській радах; на Львівщині – третій результат в обласній і міській радах; в Сумах – третій результат у міській раді; у Тернополі – другий результат у міській раді.

У Волинській області перемогу здобуло ВО «Батьківщина». У Закарпатській області – ПП «Єдиний Центр». У Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській областях перемогу на виборах отримала ВО «Свобода» [346, с. 184]. Успіх партії – результат відсутності на правому фланзі українського політичного спектру потужних і послідовних політичних сил. Адже ті політичні партії, які ототожнювали себе з українською правницею (ПП «Наша Україна», УРП «Собор», НРУ, УНР та ряд інших) остаточно втратили довіру громадян, і після цих виборів навряд чи їм вдасться реанімувати свій вплив та свої партійні структури. Амбіційність їхніх лідерів, непослідовність дій не дозволить їм об'єднатися в єдину політичну структуру.

На тлі втрати позицій ВО «Батьківщина» та повного фіаско НУНС здобуті показники Партії регіонів яскраво свідчать про нарощування

політичного потенціалу цієї сили та реальність перспективи вибудовування обіцяної партійними лідерами «вертикалі влади».

Феноменом місцевих виборів 2010 р. була поява регіональних партій, про більшість із яких до початку кампанії не чули не лише виборці, а й політичні аналітики. Це свідчить про те, що в суспільстві з'явився запит на третю силу. Малі партії необхідні політикуму з декількох причин. По-перше, вони потрібні кандидатам, які схиляються більше до опозиційних сил, але відкрито не можуть цього зробити. По-друге, вони необхідні тим, хто готовий працювати з владою, але політична кон'юнктура не дозволяє цього робити відкрито: на їхній території провладна партія не популярна. По-третє, до послуг малих партій звернулись безпартійні мери міст, які після заборони самовисування змушені були шукати нейтральні політичні сили, щоб балотуватися на міських голів.

Серед малих партій, які досягли успіхів на виборах, можна виокремити:

1. Партії – сателіти Партії регіонів:

А) ПП «Совість України» (лідер Х. Хачатурян). Досягнення: мер Вінниці В. Гройсман – 77, 8 %, мер Полтави О. Мамай – 61, 4 %, Вінницька міська рада – 66 %, Полтавська міська рада – 74 %.

Б) Партія екологічного порятунку «ЕКО + 25» (А. Маслов). Досягнення: В. Погорелов, мер Ужгорода – 33 %, Ужгородська міська рада – 2 депутати.

В) ПП «Єдиний Центр» (В. Балого). Досягнення: перемога на виборах у Закарпатській області.

Г) Партія вільних демократів (М. Бродський). Досягнення: мер Черкас С. Одарич – 25, 4 % та Черкаська обласна рада – 23, 3 %.

2. Партії – комерційні проекти. Практика заробляти кошти на політсилах, створених для продажу, в Україні відома давно, але особливого поширення вона набула на цих місцевих виборах. Серед них слід відзначити:

А) ПП «Рідне місто» (О. Ковалюк). Досягнення: мер Сум – 61, 23 %. Сумська міська рада – 31, 6 % та інші. Щоб привернути до себе увагу, вона

відкрито рекламувала свої послуги на офіційному веб-сайті: «ПП «Рідне місто» запрошує представників місцевих еліт, громадські організації, ініціативні групи до співпраці та готова надати структури для участі у виборах 31 жовтня».

Б) ПП «Третя сила» (В. Гаврилюк). Партія має декілька мандатів у Київській обласній раді та Івано-Франківській, Чернівецькій, Херсонській міських радах.

В) Республіканська християнська партія (М. Покровський).

Г) ПП «Всеукраїнський патріотичний союз» (С. Ганжа).

3. Партії – проекти відомих особистостей:

А) ПП «УДАР» (В. Кличко). Партія отримала декілька мандатів в обласних та міських радах центрального та західного регіону.

Б) ПП «Єдність» (О. Омельченко).

4. Регіональні партії націоналістичного спрямування:

А) ВО «Свобода» (О. Тягнибок). Партія виграла вибори в Західному регіоні України.

Б) ПП «Русское єдінство» (С. Аксьонов) та ПП «Союз» (Л. Миримський). Партії мають впливовість в АРК.

В) ПП «Родіна» (І. Марков). Вплив обмежується м. Одесою та Одеською областю. Це найбільший кремлівський партійний проект в Україні.

Г) Угорські партії: «КМКС» – Партія угорців України та Демократична партія угорців України. Їх вплив обмежується місцями компактного проживання угорської національної меншини в Закарпатській області [549].

На противагу Партії регіонів, чия виборча кампанія майже по всіх регіонах була консолідованою та скоординованою, опозиційні сили діяли розрізнено. Це стосується, по-перше, партійної ідентифікації місцевих політичних еліт: у той час як повноважні представники місцевої влади балотувалися, в основному, за партійними списками і у мажоритарних округах від Партії регіонів і Народної партії, опозиційні кандидати, які в минулому також перебували при владі в регіонах, представляли різні

опозиційні партії – ВО «Батьківщина», ПП «Фронт Змін», НУНС, ПП «Єдиний Центр» тощо.

По-друге, показово, що в умовах глобального домінування Партії регіонів і владної коаліції практично не було виборчого блокування опозиційних сил. Виняток – ситуація на Харківщині, де при висуванні мажоритарних кандидатів ВО «Батьківщина» вирішила блокуватися з партією «Реформи і порядок» та Українською народною партією, в результаті чого від цих партій у мажоритарних округах були висунуті єдині кандидати. Частково прикладом блокування можна вважати об'єднання національно-демократичних сил «За чесні вибори» на Львівщині, однак склад цієї коаліції постійно змінювався, а деяким опозиційним партіям («Порі», Українській народній партії) було відмовлено у вступі до неї [307, с. 7–22].

Відсутність єдиної стратегії опозиційних партій по всій країні та в окремих регіонах призвела до суттєвої втрати ними підтримки у порівнянні як з Партією регіонів, так і з попередніми виборами. За таких умов, можна спрогнозувати, будь-які опозиційні альянси у майбутньому матимуть ситуативний характер.

Традиційний для України процес позбавлення політики ідеологічної складової на місцевих виборах 2010 р. можна розглядати у двох вимірах.

По-перше, процес висування кандидатів на виборах демонструє відхід від ідеологічної єдності партій. У деяких областях визначення кандидатів супроводжували скандали всередині партій не щодо програмних засад, а навколо місць у прохідній частині списку.

Наприклад, у Херсонській області частину «старих» активістів Партії регіонів було показово виключено; на Закарпатті Партія регіонів довго не могла вирішити, кого підтримувати на виборах мера Ужгорода. Такі випадки є свідченням домінування політичної доцільності над ідеологічними мотивами.

По-друге, основні риси характеру ведення виборчої кампанії демонструють домінування популістської риторики у більшості політичних

сил і кандидатів. Такий підхід передбачає зосередження на привабливих для електорату гаслах і відкидає стратегічне бачення розвитку регіонів після виборів. За умов відсутності законодавчо передбаченої необхідності у партій і кандидатів мати передвиборні програми це призводить до розриву між реальними потребами населення та виборчою риторикою кандидатів. Варто звернути увагу на кілька моментів [307, с. 7–22].

По-перше, основна риторика кампаній стосувалася особистих переваг кандидатів і їхніх команд (АРК, Волинь, Закарпаття) та критики противників (наприклад, на Закарпатті, Харківщині та Херсонщині ВО «Батьківщина» активно критикували Партію регіонів за інфляцію, підвищення комунальних тарифів і цін на газ; на Сумщині ВО «Батьківщина» зосередилися на критиці С. Тігіпка та В. Януковича; у свою чергу, Партія регіонів посилалася на поліпшення ситуації в областях після приходу її представників у місцеві органи влади; негативною була виборча кампанія ВО «Свобода» на Тернопільщині). Водночас «нові» партії намагалися утриматися від критики попередників, акцентуючи увагу на своїй непричетності до актуальних проблем.

По-друге, як і раніше, для місцевих виборів 2010 р. була характерна актуалізація надуманих проблем, зокрема мовного питання та НАТО (в АРК його порушували Партія регіонів, КПУ, Прогресивна соціалістична партія України, ПП «Родіна», ПП «Руська єдність»; у Донецькій області – Партія регіонів і КПУ).

По-третє, кілька «нових» партій (ПП «Єдиний Центр», ПП «Сильна Україна», ПП «Фронт Змін») вибрали стратегію популяризації бренду партії та партійного лідера замість концентрації на вирішенні проблем місцевого значення.

Чи не єдиним прикладом ідеологізації виборчого процесу стало створення у Львівській області об'єднання національно-демократичних сил «За чесні вибори» з метою моніторингу демократичності виборчих процедур [307, с. 7–22].

Місцеві вибори 2010 р. продовжили традицію неідеологічного підходу до тактики виборчої кампанії в Україні. Орієнтація на особистості, а також звернення до політичних (а не болючих для регіонів) питань призвели до нівелювання справді актуальних проблем місцевого розвитку. Відсутність законодавчої вимоги до кандидатів програмно описувати свої ідеологічні погляди лише поглибило розрив між сподіваннями громадян і риторикою виборчої кампанії.

Отже, за результатами місцевих виборів в Україні перемогла Партія регіонів. Якщо ж врахувати зміни в законодавстві про місцеві вибори (заборона брати участь у виборах партійним блоком) та поствиборчі тенденції політичного розвитку в Україні, то можна зробити висновок про формування в Україні партійної системи з домінуючою партією. Опозиційними до Партії регіонів залишились ВО «Батьківщина» (причому не всі регіональні осередки) та ПП «Фронт Змін». Лідер ПП «Фронт Змін» А. Яценюк, коментуючи результати виборів, заявив, що його політична сила залишається в опозиції і в жодні коаліції в місцевих радах не вступатиме.

Обласним управлінням юстиції в Закарпатській області напередодні виборів було зареєстровано 152 осередки політичних партій – потенційних суб'єктів виборчого процесу.

Якщо на попередніх виборах у Закарпатті боротьба велася між уже усталеними 4 групами впливу (скорочено: БЮТ, Партія регіонів (до неї СДПУ (о)), група впливу С. Ратушняка та ПП «НСНУ» (В. Балого), то на місцевих виборах 2010 р. головне протистояння – це боротьба за вплив в обласній, районних та місцевих радах між Партією регіонів та ПП «Єдиний Центр». Винятком є місця компактного проживання угорців, які голосують за угорські партії. Доречно у цьому контексті пригадати лист до угорців краю лідера КМКС – ПУУ М. Ковача. У листі М. Ковач, звертаючись до угорців Закарпаття, просить їх не голосувати за українські партії, оскільки це послаблює відстоювання інтересів угорців, загрожує нашому майбутньому, ускладнює життя кожного угорця. «Натомість, – пише у зверненні М. Ковач,

– ми повинні будувати угорські школи, організовувати Притисянський район та налагоджувати тісні зв'язки з Угорщиною» [275; 316].

Інший лідер угорської меншини Закарпаття, мер м. Берегово І. Гайдош (голова ДПУУ) задля мобілізації останньої став одним з ініціаторів проведення разом з місцевими виборами референдуму про перейменування міста Берегово в Берегсас (колишня назва) [168, с. 426].

Основні суб'єкти виборчого процесу в Закарпатській області, які вели боротьбу за депутатські мандати, були такі:

1. Партія регіонів – одна з партій, яка має розгалужену структуру в області. Ця політична сила пройшла через помаранчеву революцію та постпомаранчевий період розвитку, при цьому не втративши кадровий потенціал. Партія у своєму складі має ряд яскравих лідерів, які і представляють її на рівні районів, міст та сіл області. Про це засвідчують партійні списки до органів влади різного рівня. Партія має доступ до телебачення, радіо, газет («Закарпатська правда», частково «Новини Закарпаття»). Одними з найбільших є в неї і фінансові ресурси. Крім цього партія є інкубентом (та, що при владі), а це в свою чергу на виборах додає в межах 5 – 6 % голосів виборців.

2. ПП «Єдиний Центр» (колишня назва «Партія приватної власності») – поствладна політична партія, яка утворилася шляхом виходу частини її членів з ПП НСНУ. Лідер партії экс-голова президентського секретаріату В. Балоба. Партія має розгалужену структуру у всіх адміністративних одиницях України та Закарпаття (за даними Міністерства юстиції друга за розбудовою партійної структури). Оскільки партія була нещодавно при владі, то вона має у своїх лавах відомих особистостей, які і представляють її на всіх рівнях. Списки політичної партії з точки зору кадрового потенціалу заслуговують на увагу і були чи не найкращими. У них – відомі лікарі, успішні підприємці, ректор УжНУ, викладачі, вчителі і т. д. Політична сила має власну газету «Старий замок «Паланок», доступ до телеканалів. У своєму активі має інерційний (який зменшується) потенціал інкубента і частковий доступ до

адмінресурсу. Потужними є фінансові можливості організації. Насамперед це підтримка В. Балогі та фірми «Барва». На думку експертів, місцеві вибори будуть мати суттєве значення для подальшого її функціонування. Програш виборів призведе до занепаду партійної структури на теренах краю, і вона стане такою ж, як і більшість партій, які активізуються тільки напередодні виборів, або ж взагалі перестане існувати. Партія не є опозиційною. 14 серпня у Києві відбувся III з'їзд ПП «Єдиний центр», який затвердив її передвиборну програму «Якісна Україна». Вперше в Україні в партії запроваджена модель колективного лідерства.

3. ВО «Батьківщина» – це політична сила, яка має чи не одну з найдавніших історій на теренах краю. Водночас політична партія не має суттєвого впливу на політичний процес в регіоні. Її лідер – свалівський бізнесмен, народний депутат України О. Кеменяш. Після поразки на президентських виборах Ю. Тимошенко рейтинг партії в області суттєво понизився, а багато членів покинули її лави. На час проведення виборів партія не мала яскравих лідерів, які б могли її представляти. Така доля чекає на харизматично-популістські політичні партії, які діють лише за наявності лідера. Партія уособлює протестний, опозиційний електорат краю. Фінансові можливості партії обмежені. Має газету «Місцевий час», яка відновила свою діяльність напередодні виборів до місцевих органів влади.

4. ПП «Фронт Змін» – партія, яка з'явилася на Закарпатті порівняно недавно, напередодні президентських виборів 2010 р. Лідером партії в області став підприємець Р. Бровді. Під час президентських виборів він активно займався розбудовою організації і вона мала постійно зростаючий рейтинг. Після президентських виборів і від'їзду Р. Бровді до Києва про партію в краї стали забувати. Власних ЗМІ не має, у інформаційному просторі області напередодні виборів була практично відсутня. Рекламної кампанії майже не проводила, за винятком біл-бордів з А. Яценюком та його ж політичної реклами на місцевому та загальнонаціональному телебаченні. Для діяльності характерна керована, обмежена опозиційність. Позиціонує себе як третя сила

5. ПП «Сильна Україна» – політична партія також утворена її лідером С. Тігіпком для участі у президентських виборах. Активної роботи після президентських виборів не проводила. Відтак її рейтинг тримається на іміджі С. Тігіпка. Власних ЗМІ не має. Для агітації використовує відомі газети області.

6. Партія промисловців і підприємців України після зміни лідера відновила свою роботу і потужно працює в області. Така організаційна, суспільно-політична, благодійна робота в перспективі принесе свої дивіденди, і вона зможе стати однією з потужних політичних сил області. Партія має свою газету, доступ до телеканалів, фінансовий потенціал. Позиціонує себе як провладна політична сила. Нею був висунутий С. Ратушняк на посаду міського голови м. Ужгорода.

7. Народна партія – політична сила, яку на загальнонаціональному рівні очолює В. Литвин. Оскільки рейтинг В. Литвина зменшується, то відповідно і рейтинг партії також. На Закарпатті політичну партію очолює підприємець М. Сятиня. До цієї партії входив і мер міста Ужгород С. Ратушняк, але був виключений з неї під час президентської виборчої кампанії 2010 р. Партія має потужну фракцію у міській раді м. Ужгород. Має доступ до ЗМІ (в основному газети – «Трибуна», «РІО», «Моя Новинка»).

8. Партія угорців України та Демократична партія угорців України – це дві політичні партії, які представляють інтереси угорської національної меншини краю. Зазначені партії підтримуються відповідними політичними силами в Угорщині: ПУУ–КМКС підтримують праві сили (ФІДЕС), які здобули перемогу на виборах до парламенту Угорщини в квітні 2010 р., ДПУУ – ліві (соціалісти, які були при владі до квітневих виборів).

9. ВО «Свобода» – це українська націоналістична партія. У 2004 р. відбувся ІХ З'їзд Соціал-національної партії України, який ухвалив нову назву партії – Всеукраїнське об'єднання «Свобода» та обрав народного депутата України О. Тягнибока її головою. Головою Закарпатської обласної організації ВО «Свобода» було обрано О. Куцина. ВО «Свобода» співпрацює

з партіями націоналістичного спрямування (як з українськими, так і зарубіжними). На Закарпатті має невеликий відсоток постійного електорату. Часто вступає в конфлікт з представниками угорської національної меншини (псування пам'ятника на Верецькому перевалі, заяви про подвійне громадянство угорців Закарпаття в результаті видачі їм угорських паспортів тощо).

Слід відзначити, що кожні вибори «народжують» нові партійні структури та відроджують забуті. Не стали винятком і місцеві вибори 2010 р. Якщо говорити про Закарпаття, то це передусім Українська партія. В Закарпатті її очолює колишній член БЮТ П. Федака. До цієї партії перейшли багато його однопартійців. Саме вони і утворили першу п'ятірку на виборах до міської ради м. Ужгорода. Організація є новою в області, а відтак чисельність її незначна, як і не розбудована структура. Слід також відзначити участь у місцевих виборах таких партійних структур, як ПП «УДАР» та Молодіжної партії (М. Жолтані) [352, с. 278–280].

Інші політичні сили є маловідомими для закарпатського електорату, оскільки активної участі в суспільно-політичному житті краю вони не приймають. В той же час, слід відзначити і ряд відомих колись політичних брендів, які нині суттєвого впливу на політичний розвиток Закарпаття не мають, але участь у виборах будуть брати. Це, перш за все, УРП «Собор», ПРП, КПУ, СПУ, НРУ, ПЗУ, ГП «ПОРА» та ряд інших.

Найпотужнішими електоральними гравцями в області були Партія регіонів, ПП «Єдиний Центр» та ВО «Батьківщина». Від їх позиціонування у виборчій боротьбі і мав залежати результат виборів.

До початку виборчої кампанії та в її ході ПП «Єдиний Центр» була немовби між владою і опозицією, і навіть опозиціонувала Партії регіонів. ВО «Батьківщина», яка на загальнонаціональному рівні позиціонує себе як опозиційна сила, на Закарпатті самоусунулась від політичної боротьби і була готова до співпраці з Партією регіонів.

Серед 31 політичної партії, внесеної до бюлетеня для таємного

голосування до Закарпатської обласної ради, можна виокремити такі групи:

1. Фаворити місцевих виборів: Партія регіонів, ПП «Єдиний Центр», ВО «Батьківщина», ДПУУ, ПУУ.
2. Партії, які позиціонували себе як третя сила: ПП «Фронт Змін», ПП «Удар», Українська партія.
3. Партії-сателіти Партії регіонів: ПППУ, ПП «Сильна Україна».
4. Колишні лідери виборчих перегонів, а на час виборів напівзабуті партійні бренди: ПП «Наша Україна», НП, ПЗУ, СПУ, ГП «Пора», КПУ, СДПУ(о).
5. Маловідомі для закарпатського електорату партійні структури: ПП «Зелені», Козацька українська партія, ПП «Народна влада», ПП «Правда» та інші.

Загалом на Закарпатті у місцевих виборах взяли участь 54,8 % виборців. Це 519771 із 949185 виборців загалом. Найвищою була явка виборців у Перечинському (76,6 %), Воловецькому (71,5 %), В. Березнянському (70,9 %), Ужгородському (69,3 %) районах, а найнижчою – в м. Мукачеві (41,8 %), Тячівському (42,6 %) та Рахівському (44,7 %) районах [371]. Рейтинг партій, розрахований автором, поданий у Додатку Н (Таблиця 5).

Напередодні виборів 27 обласних осередків політичних партій оприлюднили заяву про дотримання вимог законодавства щодо організації та проведення виборчої кампанії, про невикористання фальсифікацій та брудних технологій. Заяву підписали практично всі партії, внесені в бюлетені для таємного голосування.

У день перед народним волевиявленням міськрайонними органами внутрішніх справ Закарпатської області було зареєстровано 93 повідомлення, пов'язані з порушенням виборчого законодавства. Найбільша кількість порушень зареєстрована по м. Ужгороду (21 заява) та Ужгородському району (15). Найпоширенішими порушеннями були підкуп виборців (27 заяв), погроза фізичною розправою (6), пошкодження майна (8). За жодною з

поданих заяв кримінальні справи не було порушено.

Результати виборів до обласної ради в 2010 р. за партійними списками були такі: ПП «Єдиний Центр» – 24, 3 %, Партія регіонів – 18,2 %, ВО «Батьківщина» – 8,6 %, ПП «Фронт Змін» – 6,1 %, КМКС – ПУУ – 3,8 %, ПП «Сильна Україна» – 3,1 % , ДПУУ – 3,0 %, ПП «НУ» – 2,6 %, ПП «Удар» – 2,4 %, НП – 1, 5 %, ВО «Свобода» – 1,5 %, ПП «Зелені» – 1,4 %, КПУ – 1,2 %, СПУ – 0,7 %, СДПУ (о) – 0,4 %. Разом з мажоритарниками політичні партії мають таку кількість мандатів в обласній раді: ПП «Єдиний Центр» – 46 місць, Партія регіонів – 37, ВО «Батьківщина» – 8, ПП «Фронт змін» – 5, ДПУУ – 4, ПП Сильна Україна» – 4, КМКС-ПУУ – 3, СПУ – 1.

Результати виборів до обласної ради за партійними списками в розрізі районів подано в Додатку Н (Таблиці 2, 4, 6). В 11 районах із 13 перемогу отримала ПП «Єдиний Центр». Партія регіонів отримала перемогу лише в Тячівському та Хустському районах. Найкращі електоральні показники політичних партій у районах області: ПП «ЄЦ» (Мукачівський район) – 52 %, Партія регіонів (Тячівський район) – 26,71 %, ВО «Батьківщина» (Свалявський район) – 15,78 %, ПП «Фронт Змін» (Хустський район) – 12,57 %, ПП «Сильна Україна» (Великобerezнянський район) – 4,86 %, ДППУ (м. Берегово) – 21,58 %, ПУУ (м. Берегово) – 11,13 %, ПП «Наша Україна» (Рахівський район) – 9,24 %, ВО «Свобода» (м. Ужгород) – 3, 24 %, Народна партія (Ужгородський район) – 2,12 %.

Таким чином, 3 % виборчий бар'єр у всіх районах області та містах обласного підпорядкування подолали лише 3 партії – ПП «Єдиний Центр», Партія регіонів, ВО «Батьківщина». ПП «Фронт змін» не пододала виборчий бар'єр лише у м. Берегові. Результати виборів до районних рад подано в Додатку Н. Крім вищевказаних фаворитів виборчих перегонів низка депутатів провели до місцевих рад за мажоритарними округами такі політичні партії: Українська народна партія, Народна партія, ПП «Удар». Колись рейтингова партія «Наша Україна» одержали депутатські мандати лише в Тячівській (1 депутат), Іршавській (5), Хустській (2) районних радах.

Знову, як і на попередніх виборах, праві партії не мали успіху на теренах краю. Перш за все, це ВО «Свобода», яке експерти назвали відкриттям місцевих виборів 2010 р., оскільки партія отримала перемогу в Західних областях України.

Таким чином, до обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування обрано 965 депутатів. Найбільше депутатських мандатів отримали такі політичні сили: ПП «Єдиний Центр» – 388 мандатів (40 %), Партія регіонів – 262 (26 %), ВО «Батьківщина» – 71 (7,3 %), ПП «Фронт Змін» – 49 (5 %), ДПУУ – 38 (3,9 %), ПП «Сильна Україна» – 36 (3,7 %), КМКС-ПУУ – 35 (3,6 %), ПП «Наша Україна» – 21 (2,1 %), Народна партія – 20 (2 %), ПП «Відродження» – 8 (0,8 %), ПП «Удар» – 8 (0,8 %), КПУ – 2 (0,2 %), СПУ – 2 (0,2 %). Інші політичні партії отримали по 1 мандату (Див. Додаток Н, Таблиця 2).

З двох угорських партій ПУУ в залученні голосів за партійними списками провела кращу роботу. Перевищивши 3 % бар'єр, за партійними списками, мандати депутатів обласної ради здобули М. Ковач, Л. Брензович та Ш. Мілован. Список партії виборці підтримали 20 456 голосами. З її кандидатів до обласної ради в одномандатних округах ніхто не пройшов.

Тим часом кандидати партії ДПУУ здобули переконливу перемогу в одномандатних округах. У місті обласного підпорядкування Берегово по виборчому округу № 2 мандат одержав Г. Кінч, № 17 Березівського району – Ч. Петер, № 18 – І. Медвідь, № 23 Виноградівського району – К. Резеш.

У містах обласного підпорядкування та у районних органах самоврядування дві угорські партії мають загалом 82 депутатів (ДПУУ – 49, а ПУУ – 33 мандати). У міських та в сільських депутатських корпусах ДПУУ має 523, а ПУУ 235 депутатів. Відбулося зростання кількості угорських депутатів у районних центрах, де переважно проживають угорці. Із 69 населених пунктів, де переважно проживають угорці, сільськими головами було обрано 41 кандидата від ДПУУ. Тільки в 9 селах сільськими головами стали висуванці (Див. Додаток Н, Таблиця 2).

Із завершенням місцевих виборів в Україні співпала ІХ Угорська постійна нарада з проблем закордонних співвітчизників. На ній було заявлено, що квітневі вибори 2010 р. в Угорщині мають такі політичні та суспільні наслідки, які дозволяють, незважаючи на існування державних кордонів, згуртувати воєдино угорську націю. На нараді було визначено, що стратегічною метою національної політики є досягнення угорцями в Карпатському басейні різних форм автономії. Для Закарпаття – це створення Притисянського району чи Угорського автономного територіального округу.

Що ж до референдуму про перейменування м. Берегова в Берегсас, то його результати виявились незадовільними, а відтак перейменування не відбулося. Успіх угорських партій на місцевих виборах в Закарпатті дає можливість стверджувати, що автономістські устремління угорської національної меншини будуть виявлятися і надалі.

Після завершення виборчої кампанії та оприлюднення результатів волевиявлення С. Ратушняк озвучив текст звернення до Президента України, в якому говорилося, що на виборах у Закарпатті ПП «Єдиний центр» було застосовано технологію купівлі голосів виборців. Це в свою чергу суттєво змінило результат волевиявлення громадян області. Відтак він просив анулювати результати виборів. Текст звернення підписали лідери таких політичних сил: Ю. Бедь (Народна партія), О. Черепаня (НРУ), П. Федака (Українська партія), Є. Ясінський (УРП «Собор»), О. Сачко (КУН), П. Зуєв (УНП), Р. Натуркач (ПП «Сила і честь»), М. Байко (ПППУ), А. Синишин (ПП «Народна самооборона»), Ю. Келеман (ОУН) [198].

Про підкуп виборців краю ПП «Єдиний центр» писали після завершення виборів чимало обласних газет. Проте фінансовий ресурс у виборах застосовували й інші політичні сили, але менш вдало [48; 135; 564].

Це була основна причина того, що в м. Ужгород тривалий час (до 18 листопада) не було офіційно оголошено результати виборів у трьох мажоритарних округах по виборах депутатів обласної ради (№ 7, 8, 9). Ужгородська ТВК 9 листопада у своїй постанові ухвалила рішення провести

переголосування у вказаних округах у зв'язку з неможливістю встановлення об'єктивних підсумків голосування через численні порушення вимог чинного законодавства. Але переголосування так і не відбулося [43]. Після призначення В. Балого (лідер ПП «Єдиний Центр») Міністром з надзвичайних ситуацій та його домовленості з Партією регіонів поствиборча ситуація в Закарпатті стала зрозумілою: латентний конфлікт між Партією регіонів та ПП «Єдиний Центр» було вичерпано і вони домовилися про співпрацю. Акцією примирення ключових політиків краю було висадження сакур 13 листопада на вул. Легоцького. Участь в акції взяли В. Балого, голова Закарпатської ОДА О. Левида, мер м. Ужгорода В. Погорелов, депутати обласної та міської рад. «Ця акція ще раз довела: вибори закінчились. І на цих виборах на Закарпатті ворогів не було. Були лише політичні опоненти», – сказав у своєму інтерв'ю О. Левида [264].

Як результат такої угоди 23 листопада на першій сесії обласної ради 6 скликання її головою був обраний рідний брат В. Балого – І. Балого. За нього проголосували 95 зі 105 депутатів присутніх на сесії. Першим заступником був обрано представника Партії регіонів В. Закуреного. А вже на другій сесії 30 листопада був обраний і другий заступник голови обласної ради – голова обласного осередку ВО «Батьківщина» А. Сербайло. Закарпаття в черговий раз продемонструвало Україні, що закони політичної боротьби тут не діють: якщо на рівні держави ВО «Батьківщина» опозиціонує Партії регіонів, то в Закарпатській області вона утворила з нею та ПП «Єдиний Центр» більшість в обласній раді [335].

6.3. Вибори до Верховної Ради України 2012 року: загальнонаціональний контекст та регіональна специфіка

Парламентські вибори в Україні у 2012 р., як і всі попередні, відбувалися за новим законом, схваленим ВР України 17 листопада 2011 р.

Закон встановив змішану виборчу систему, де 225 депутатів обираються у мажоритарних одномандатних округах, а 225 за пропорційною системою загальнонаціональних закритих партійних списків з 5 % виборчим порогом. Партійний список залишався закритим, а виборчим блокам заборонено брати участь у виборах [184].

Відчуваючи зниження свого рейтингу, політтехнологи Партії регіонів вирішили здобути більшість голосів у парламенті за рахунок мажоритарної складової. Така технологія вже була вдало апробована на виборах до ВР України у 2002 р. Після прийняття закону вітчизняні аналітики відразу почали говорити про перемогу Партії регіонів на виборах, що було позитивним для рейтингу партії. Дискутувалось лише питання про те, скільки максимально одержить депутатських мандатів партія-переможець (говорилось навіть про конституційну більшість ПР у парламенті). Але ніхто не міг на той час прогнозувати об'єднання опозиції. Саме цей процес і зробив вибори непрогнозованими.

Після завершення президентських виборів 2009 р. та місцевих виборів 2010 р. і поразки на них опозиційних сил останніми були зроблені правильні висновки про необхідність об'єднання. І розпочалось таке об'єднання створенням Комітету опору диктатурі. Комітет опору диктатурі (КОД) – політичне об'єднання, яке було утворене 5 серпня 2011 р. і до складу якого увійшли парламентські й опозиційні на той час політичні партії ПП «За Україну!», ВО «Свобода», ВО «Громадянська позиція», ВО «Батьківщина», ПП «Фронт Змін», Партія захисників Вітчизни, Європейська партія України, КУН, НРУ, УСДП, ПП «Наша Україна», ПП «Народна самооборона», УНП, ПП «Пора», ПРП, РХП, Українська партія та інші. Члени об'єднання підписали Меморандум про узгодження спільних опозиційних дій і недопущення політичних репресій в Україні. Одноставності в діях лідерів політичних сил, які утворили КОД, не було. Навіть більше того, після прийняття Закону про вибори (17 листопада 2012 р.) лідер ВО «Громадянська позиція» А. Гриценко заявив про вихід з Комітету. Аналогічну заяву зробив і

лідер ВО «Свобода» О. Тягнибок. Але незважаючи на суперечності, 22 січня 2012 р., в День Соборності і Свободи, опозиція підписала угоду про спільні дії. В угоді йшлося про завоювання більшості в парламенті за результатами виборів 28 жовтня 2012 р. «Ми наголошуємо, що єдиним опонентом для Об'єднаної опозиції є чинний режим і ті політичні сили, які його уособлюють. Тому ми відмовляємось від публічної взаємної критики та декларуємо принцип взаємоповаги і взаємного непоборювання між усіма опозиційними політичними силами». Йдеться про те, що політичні партії, які підписали угоду домовилися не конкурувати на виборах в мажоритарних округах, а діяти за принципом «один округ – один кандидат від опозиції» [164, с.468].

Але так не сталося, тому що ПП «УДАР» (В. Кличко), ВО «Свобода» (О. Тягнибок) вирішили брати участь у виборах окремо. І, як покажуть результати виборів, це було правильне рішення. Об'єднана опозиція була представлена ВО «Батьківщина». Рішення про формування єдиного з ВО «Батьківщина» партійного списку ухвалила 7 квітня 2012 р. політрада ПП «Фронт змін» (А. Яценюк). «Рішення Ради партії про похід на вибори єдиним опозиційним списком остаточне, безповоротне і не підлягає змінам», – підкреслив лідер ПП «Фронт змін» на пресконференції після засідання політради партії. 23 квітня ВО «Батьківщина» і ПП «Фронт змін» підписали Декларацію єдності для перемоги на парламентських виборах. 15 червня було підписано документ щодо входження до Об'єднаної опозиції ВО «Громадянська позиція» А. Гриценка. «Лідери партій, що об'єдналися, публічно заявляють про те, що на момент об'єднання вони не мають зобов'язань ні перед владою, ні перед спонсорами партій, які б обмежували їх у реалізації спільної програми дій», – йдеться у документі, підписаному О. Турчиновим, А. Яценюком та А. Гриценком. Всього до складу Об'єднаної опозиції увійшло 6 партій: ВО «Батьківщина», ПП «Фронт змін», НРУ, ПП «Народна самооборона», ПП «За Україну», ПП «Реформи і порядок».

Того ж 15 червня прес-служба ВО «Батьківщина» повідомила про

виключення зі складу КОД ПП «Наша Україна» за «систематичні порушення рішень КОДу та співпрацю з режимом В. Януковича».

Відтак ПП «Наша Україна» почала шукати собі союзників для участі у виборах. І вже 7 липня у Будинку вчителів у Києві політичні партії «Наша Україна», Українська народна партія та Конгрес українських націоналістів підписали декларацію про об'єднання. До декларації також приєдналось понад 30 громадських організацій, серед них «Просвіта», «Меморіал», Союз офіцерів України, інші молодіжні, громадські організації патріотичного спрямування. У декларації наголошується, що крім спільної участі у виборах, партії ставлять за мету формування єдиної української політичної сили. «Ми, представники патріотичних і національно-демократичних партій, за підтримки громадських організацій та рухів, українських церков заявляємо про об'єднання зусиль для забезпечення політичної відсічі та громадянської протидії наступу антиукраїнських сил», – йдеться в декларації [164, с. 469]. Нове політичне об'єднання правих політичних сил зберегло назву партії «Наша Україна». Раніше із переговорів про об'єднання вийшла партія П. Жебрівського Українська платформа «Собор».

Спостерігаючи за об'єднанням опозиційних сил рішення про об'єднання з Партією регіонів ухвалила на своєму з'їзді ПП «Трудова Україна» (С. Тігіпка). Слід відразу констатувати, що таке об'єднання суттєво підсилило потенціал Партії регіонів напередодні парламентських виборів. Тривалий час у ЗМК йшлося про об'єднанчі перемовини Партії регіонів і ПП «Єдиний центр», але об'єднання не відбулося з декількох причин. Передусім через небажання очільника партії В. Балого залишитись без власної партійної організації. Приклад С. Тігіпка є в цьому сенсі досить повчальним. По-друге, партія має власну структуру і вплив лише в Закарпатській області, електоральний потенціал якої незначний, а голосування виборців є прогнозованим і толерантним. По-третє, обласна організація Партії регіонів також виступила проти об'єднання через страх втратити вплив у регіоні [344, с. 268–269].

Отже, головними суб'єктами виборчого процесу 2012 р. були такі політичні партії: Партія регіонів; ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція); ПП «УДАР»; ВО «Свобода»; Комуністична партія України.

Загалом участь у виборчому процесі взяли 87 партій. 22 політичні партії зареєстрували свої списки. Напередодні виборів Українська платформа «Собор» відмовилась брати участь у виборах. Таким чином, до виборчого бюлетеня було внесено 21 партію. Всього ЦВК зареєстровано 5207 кандидатів, з них за партійними списками 2554, в одномандатних округах 2653 (самовисуванців 1151, висунуто політичними партіями 1502) [371].

За партії, які подолали виборчий бар'єр, було подано 18991017 голосів виборців. За партії, які не подолали виборчий бар'єр, було подано 1806189 голосів виборців. Виборча квота становила 84404. Відтак, 17 депутатських мандатів залишилось не розподіленими (1806189/84404), і в результаті перерозподілу їх отримали ті політичні сили, які подолали виборчий бар'єр. Загалом же можна зробити висновок, що український виборець чітко ідентифікував себе з певними політичними силами, а відтак «політичні фантоми» успіху на виборах уже вкотре не мали.

З 21 політичної партії, які брали участь у виборах, 16 завідомо не могли подолати 5 % бар'єр виборців. Їхня кампанія була невиразною і непомітною. Проте ці партії внесли виборчу заставу у розмірі 2 млн. грн. Відтак, логічним є запитання: навіщо вони брали участь у виборах?

По-перше, чимало партій у результаті жеребкування отримали велику кількість місць в ОВК: ЛПУ – 219 місць, ПП «Русь єдина» – 225, ПП «Руська єдність» – 221, ПП «Руський блок» – 223, ПП «Союз анархістів України» – 220 і т. д. У такий спосіб партія влади формувала «ручні окружні комісії» для остаточного підрахунку голосів виборців. Прості математичні підрахунки свідчать, що, укомплектувавши ОВК представниками маргінальних, але підконтрольних партій, регіонали здобули більшість практично в усіх окружних виборчих комісіях.

По-друге, іншим завданням таких партій було відтягування голосів у

опозиційних партій. І слід відзначити, що з цим завданням вони також успішно впоралися. Передусім це такі псевдоопозиційні партії, як ПП «Україно – Вперед!» та ПП «Наша Україна», які в сумі набрали 2, 68 % голосів виборців. Загалом же аутсайдери виборчої кампанії набрали 6, 81 % (1 398 169) голосів виборців. Таке ж завдання стояло і перед екологічними партіями, яких у виборчій кампанії брало участь три: ПП «Зелені», УП «Зелена планета», Партія зелених України, але їхній результат був значно гіршим, оскільки разом вони не набрали й 1 % голосів виборців [498].

11 листопада згідно з чинним законодавством ЦВК оприлюднила результати парламентських виборів 2012 р.. Обрано було 445 народних депутатів. Партія регіонів – 185 депутатів, ВО «Батьківщина» – 101, ПП «Удар» – 40, ВО «Свобода» – 37, КПУ – 32, ПП «Єдиний Центр» – 3, Народна партія – 2, ПП «Союз» – 1, Радикальна партія О. Ляшка – 1, самовисуванці – 43. У 5 мажоритарних округах (94, 132, 194, 197, 223) ЦВК визнала вибори недійсними через численні порушення при підрахунку голосів. ВР України рекомендувала ЦВК провести у вказаних округах повторні вибори [371].

Зовсім іншими були б результати виборів, якби вони відбувалися на пропорційній основі: Партія регіонів і КПУ – 144 і 64 місця відповідно, опозиція (ВО «Батьківщина», ПП «УДАР», ВО «Свобода») – 242 (більшість) (Див. Таблицю 6.4.1.).

Таблиця 6.4.1.
Результати виборів до ВР України 2012 року

Назва партії / результат	Загальнодержавний виборчий округ мандати/ відсотки	Одномандатні виборчі округи	Всього депутат. мандатів	К-ть мандатів за умови пропорц. виб. сист. з 5 % виб. бар'єром
Партія регіонів	72 (30 %,)	113	185	144
ВО «Батьківщина»	62 (25, 54 %)	39	101	124
ПП «УДАР»	34 (13,96 %)	6	40	68
КПУ	32 (13, 18 %)	–	32	64
ВО «Свобода»	25 (10, 44 %)	13	37	50

ПП «Єдиний центр»	–	3	3	–
Народна партія	–	2	2	–
ПП «Союз»	–	1	1	–
Радикальна партія О. Ляшка	–	1	1	–
Самовисуванці	–	43	43	–
Всього		220	445	450

Якщо говорити про регіональний зріз, то можна зробити такий висновок: Партія регіонів перемогла у 9 областях, АРК і Севастополі, а ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) в 15 областях та м. Києві. Як і на попередніх виборах, Схід та Південь голосував за Партію регіонів, Захід і Центр – за ВО «Батьківщина». Водночас час за результатами виборів можна спостерігати взаємопроникнення Партії регіонів на Захід, а ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода» – на Схід (Див. Таблицю 6.4.2). Регіональний вимір електоральних уподобань виборців подано у Додатку Б, Додатку В (Таблиця 5).

Таблиця 6.4.2.

**Лідерство політичних партій за результатами голосування
в загальнодержавному окрузі в регіонах України**

Назва партії	Лідерство за результатами голосування в загальнодержавному виборчому окрузі
Партія регіонів	Автономна республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська (всього 9) області, м. Севастополь
ВО «Батьківщина»	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області (всього 15), м. Київ

Отже, соціокультурне розмежування на Схід та Захід, яке має об'єктивний та історично обумовлений характер, і надалі залишається домінуючим у структуруванні партійної системи України, що яскраво засвідчують результати виборів. Але слід констатувати той факт, що ВО

«Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода» набрали значну кількість голосів на Сході, а Партія регіонів – на Заході. Йдеться про позитивну тенденцію формування загальнонаціональної підтримки політичних партій.

Вибори показали, що суспільство потребує третьої політичної сили. Оскільки ті, хто розчарувались у правлячій партії, голосували за комуністів, а ті, що у ВО «Батьківщина», – за ПП «УДАР» і ВО «Свобода». ВО «Свобода» залишилась єдиною ідеологічною політичною силою причому націонал патріотичного спрямування. Її високий рейтинг – це результат як антиукраїнської політики Партії регіонів (Харківські угоди, підписані з Росією 21 квітня 2010 р., Закон «Про засади державної мовної політики», прийнятий 5 червня 2012 р., та ін.), радикалізації суспільних настроїв, так і кропіткої багаторічної роботи у міжвиборчий період у всіх регіонах України.

Програла опозиція мажоритарні округи, отримавши 60 із 225 мандатів. Головна причина – неузгодженість щодо висунання кандидатів в одномандатних округах. За підрахунками аналітиків журналу «Тиждень», опозиція втратила 22 мажоритарні мандати через розпорошення голосів виборців: Вінницька обл. – 11, 14 округи; Волинська – 20, 21; Житомирська – 66; Закарпатська – 68; Запорізька – 82; Івано-Франківська – 87; Київ – 90, 96; Кіровоградська – 100, 101, 102; Миколаївська – 132; Рівненська – 155; Херсонська – 184; Хмельницька – 188, 190, 191, 193; Черкаська – 197, 199. Це свідчить про не до кінця узгоджені дії опозиції [371]. В той же час, не зважаючи на неузгодженість дій опозиції, не конструктивність гасел на кшалт «Ми їх зупинимо», ВО «Батьківщина» і ВО «Свобода» зуміли нав'язати свій порядок денний виборчої кампанії. Зводився він до боротьби «добра» і «зла». Вибір, таким чином, був абсолютно спрощений. Опозиції вдалося це зробити, хоча в таку схему не вписувався В. Кличко, який жодного разу не виступив з критикою президента.

Вибори засвідчили неусталеність партійних уподобань виборців. Якщо підрахувати індекс Педерсена, то для України після парламентських виборів 2012 р. він становить 30,6. Стабільними вважаються партійні системи, які

мають індекс Педерсена до 15. Інший емпіричний показник, який характеризує формат партійних систем – це індекс ефективної кількості парламентських партій. За результатами виборів 2012 р. він становить 4,5. В 2007 р. він мав значення 3,3. Динаміка зростання індексу ($4,5 / 3,3 = 1,3$) показує про збільшення ефективної кількості парламентських партій, це по-перше. І, по-друге, індекс ЕКПП (4,5) вказує на відсутність домінуючої партії. Таким чином, можна говорити про наявність в Україні тенденції до формування двоблокової партійної системи.

Головний же висновок виборчої кампанії 2012 р. такий: в Україні залишається недієвим цивілізований механізм оновлення вищого представницького органу влади відповідно до суспільних настроїв у державі, що є характерною ознакою так званої електоральної демократії.

Парламентські вибори на Закарпатті та поствиборне позиціонування політичних сил. 9 квітня під головуванням В. Шаповала відбулося засідання Центральної виборчої комісії, на якому вона встановила кількість одномандатних виборчих округів на постійній основі в Автономній Республіці Крим, областях, містах Київ та Севастополь.

Відповідно до відомостей Державного реєстру виборців кількість виборців в Автономній Республіці Крим, областях, містах Київ та Севастополь станом на 9 квітня 2012 р. становить 36 253 147 (у Закарпатській області – 960 018). Орієнтовна середня кількість виборців в одномандатному виборчому окрузі становить 161 125 (визначається шляхом ділення кількості виборців на кількість одномандатних виборчих округів – 225). Відтак у Закарпатській області ЦВК затвердила шість виборчих округів. Для порівняння: у Донецькій – 21, Дніпропетровській – 17, Харківській – 14 [371].

28 квітня стали відомі межі шістьох одномандатних округів по Закарпатській області. Як виявилось, вони були сформовані таким чином, що ніхто достеменно не міг сказати за яким принципом вони утворювалися. До прикладу, згідно з розподілом, Мукачівський район у підсумку мав двох

народних депутатів, тоді час як Іршавський – трьох. Та найбільший подив викликав факт, що угорська громада взагалі залишилась без виборчого округу. У результаті частина мешканців Берегівського району, де компактно проживають представники цієї національності, голосувала по 69-му округу із центром у м. Мукачеві, інша – по 70-му із центром у м. Виноградіві.

Після затвердження меж округів в Ужгороді відбулася прес-конференція в якій взяли участь В. Чубірко (ПП «Єдиний Центр»), В. Лунченко (ПП «Фронт Рмін»), В. Брензович (КМКС – ПУУ) та соціолог Ф. Шандор. Всі вони акцентували увагу на незрозумілості принципів, за якими нарізались округи.

«В першу чергу, робилися соціопитування по окремих селах і містах і, враховуючи рейтинг провладного кандидата, відповідно нарізали округи. Тому така відмінність від округів, які були на виборах у 2002 р.», – зазначив В. Лунченко і наголосив, що влада не врахувала жодних пропозицій, які з цього приводу надходили від представників опозиційних партій. «Прем'єр-міністр Угорщини був з візитом у Києві, де особисто просив, щоб був створений Притисянський виборчий округ, аби представники угорської культури мали шанс потрапити до парламенту наступного скликання», – сказав він, акцентуючи увагу на тому, що влада так і не пішла назустріч цим ініціативам [179; 318; 392].

У свою чергу депутат обласної ради, представник ПП «Єдиний Центр» В. Чубірко відзначив, що «депутатів уже вибрали, тепер залишилося їх провести через вибори». «Якби Україна дбала про населення, – підкреслив він, – то ЦВК ділила б округи за якимось принципом. Тоді б ніколи Великоберезнянський і Перечинський район, які знаходяться в Ужанській долині, не потрапили б в один округ із Верховиною. Але так сталося. Мабуть, правильніше було б мати Мукачево і Мукачівський район разом, і мати одного кандидата, який би опікувався цими округами. Мабуть, краще було б мати окремий угорський округ, аби люди знали, що у них є свій представник, який може представляти їхні інтереси у ВР» [179; 318; 392].

Представники ж партії, яка представляє інтереси угорської національної меншини на Закарпатті, не приховують, що були приголомшені рішенням ЦВК щодо утворення одномандатних округів. Про це під час прес-конференції розповів голова обласної організації партії «КМКС – Партія угорців України» В. Брензович. За його словами, тепер кількість угорськомовного населення в жодному окрузі не становить й третини виборців, а такого ще в історії парламентських виборів не було. В. Брензович наголосив, що ця «нарізка» була зроблена «без якихось принципів, здорового глузду». Треба хоча б було враховувати адміністративні одиниці, бо представляти 5 районів одному депутату (70 виборчий округ) буде надзвичайно важко [179; 318; 392].

Таким чином, нарізка виборчих округів у Закарпатті має такий вигляд:

1. Одномандатний виборчий округ № 68. Центр – місто Ужгород. Межі: міста Ужгород, Чоп, Ужгородський район. Кількість виборців – 159 208.
2. Одномандатний виборчий округ № 69. Центр – місто Мукачево. Межі: місто Мукачево, частина Берегівського, Іршавського, Мукачівського районів. Кількість виборців – 160 169.
3. Одномандатний виборчий округ № 70. Центр – місто Свалява. Межі: Великоберезнянський, Воловецький, Міжгірський, Перечинський, Свалявський райони, частина Мукачівського району. Кількість виборців – 166 422.
4. Одномандатний виборчий округ № 71. Центр – місто Хуст. Межі: місто Хуст, Хустський район, частина Іршавського, Тячівського районів. Кількість виборців – 154 245.
5. Одномандатний виборчий округ № 72. Центр – місто Тячів. Межі: Рахівський район, частина Тячівського району. Кількість виборців – 173 489.
6. Одномандатний виборчий округ № 73. Центр – місто Виноградів. Межі: місто Берегово, Виноградівський район, частина Берегівського, Іршавського районів. Кількість виборців – 147 026 [371].

За результатами місцевих виборів 2010 р. у Закарпатті перемогу отримали ПП «Єдиний центр» та Партія регіонів. Із часу проведення місцевих виборів партійна карта місцевих рад Закарпаття зазнала певних змін, оскільки періодично відбувались міжфракційні переходи. Найчастіше депутати виходили з інших фракцій і приєднувалися до фракції Партії регіонів.

Таким чином, на Закарпатті напередодні виборів домінуючими залишалися дві політичні сили: ПП «Єдиний центр» та Партія регіонів.

У Закарпатській області діють дві партії, які фактично є національно-політичними утвореннями: *Партія угорців України (ПУУ–КМКС)* та *Демократична партія угорців України*. Відносини між цими двома політичними силами є достатньо конфліктними, оскільки вони конкурують за фінансування від уряду Угорщини та право надавати рекомендації для спрощеної процедури оформлення угорської візи. На поточний момент правом надавати візову рекомендацію володіє Товариство угорської культури (КМКС). Найдивніше в історії взаємин двох угорських організацій те, що їх зближенню не сприяє офіційна Угорщина, яка залежно від політичної ситуації в Будапешті обирає за фаворита то одну, то іншу сторону. Теперішня партія влади ФІДЕС традиційно підтримує ПУУ – ТУКЗ, а угорські соціалісти – ДПУУ. Лідери двох угорських партій І. Гайдош (ДПУУ) та М. Ковач (ПУУ–КМКС) коментуючи причини антагонізму звинувачують у цьому один одного. Так, І. Гайдош каже, що М. Ковач виступає за закритість угорської громади від решти закарпатців та зловживає націоналістичною риторикою. М. Ковач своїх опонентів називає угорськомовними представниками влади, яка ніколи не підтримувала угорську громаду [289].

Таким чином, конфлікт в угорській меншині не дозволив їй висунути одного кандидата, а відтак цим скористаються інші кандидати.

Слід відзначити, що 19–20 грудня 2011 р. в Будапешті зібралася двостороння українсько-угорська комісія. Вперше за її 18-річне існування

Протокол засідання не був підписаний. Причиною стали два пункти протоколу, на яких наполягала угорська сторона. Перший – про створення на Закарпатті Притисянського адміністративного району з компактним проживанням угорців. Другий – забезпечення Україною умов для проходження у Верховну Раду представників угорської меншини. Як показала нарізка ЦВК виборчих округів на Закарпатті, окремий угорський округ не було створено. В той же час як аргумент угорська сторона використовує власне виборче законодавство, зміни до якого ухвалені 2011 р. Згідно з новим законом про вибори, визнані на державному рівні національності, а таких 14 (в тому числі українська і русинська), можуть обирати своїх представників до угорського парламенту. Крім обов'язкового мажоритарного, кожен виборець отримає на вибір ще один бюлетень – загальнодержавний партійний або національний для своєї нацменшини. Для того, щоб пройти до парламенту, слід набрати 13 тис. голосів виборців. Українська меншина нараховує 5 тис. чоловік, тому шанс мати свого представника в парламенті у неї тільки теоретичний. У протоколі йдеться про те, щоб українська сторона внесла щось подібне у виборче законодавство, або створила виборчий округ за національною ознакою. Стаття про врахування компактності проживання нацменшин при створенні виборчих округів існувала лише в законі про вибори 1998 р., а закони, за якими обиралась ВР України 2002, 2006, 2007, 2012 рр., такої статті вже не мали. Схожим до угорського є закон про вибори румунського парламенту, в якому восьми меншинам, визнаним на державному рівні, надається право обирати свого депутата [290].

Отже, за результатами виборів на Закарпатті 5% поріг подолали 5 партій, що відображає загальноукраїнську тенденцію. За результатами виборів перемогу здобула Партія регіонів (30, 87%). Друге місце посіло ВО «Батьківщина» (27, 69 %). Третя позиція у ПП «Удар» – 20, 03 %, четверта у ВО «Свобода» – 8, 35 %, а п'яте місце у КПУ – 5, 03 %. Водночас високий результат ВО «Свобода» та КПУ засвідчує про радикалізацію політичних

настроїв населення краю, оскільки вказані партії на останніх виборах (як парламентських, так і місцевих) не могли інколи набрати і 2 % голосів виборців (Див. Додаток П, Таблиця 1).

У мажоритарних округах найбільше кандидатів зареєструвалося по округу № 72 з центром у м. Тячеві, а найменше по округу № 70 з центром у м. Сваляві. У всіх виборчих округах (6) своїх кандидатів зареєстрували Партія регіонів, комуністи, Об'єднана опозиція та ПП «УДАР». ПП «Єдиний центр» виставив кандидатів у 4 мажоритарних округах і ще у двох має прихованих самовисуванців. ВО «Свобода» зареєструвала свого кандидата лише в одному окрузі. За результатами виборів у мажоритарних округах області перемогу отримали: виборчий округ № 68 (м. Ужгород) – В.Ковач (Партія регіонів), виборчий округ № 69 (м. Мукачево) – В.Балога (ПП «Єдиний центр»), виборчий округ № 70 (м. Свалява) – М.Ланьо (Партія регіонів), виборчий округ № 71 (м. Хуст) – П.Балога (ПП «Єдиний центр»), виборчий округ № 72 (м. Тячів) – В. Петьовка (ПП «Єдиний центр»), виборчий округ № 73 (м. Виноградovo) – І.Бушко (Партія регіонів).

Отже, згідно з результатами виборів, Закарпаття у ВР України було представлене 11 народними депутатами. В мажоритарних округах – 3 кандидатами від Партії регіонів та 3 кандидатами від ПП «Єдиний центр». За партійними списками до ВР України від Закарпаття були обрані: Н. Шуфрич, С. Мошак, І. Гайдош (Партія регіонів), В. Лунченко (Об'єднана опозиція, ПП «Фронт рмін»), В. Пацкан (ПП «Удар»).

Таким чином, вибори на Закарпатті ЗНОВУ продемонстрували регіональну специфіку голосування. Якщо в Західному регіоні перемогу здобуло ВО «Батьківщина», то на Закарпатті – провладна Партія регіонів.

Не потрібно було довго чекати і організаційних висновків від Партії регіонів. Розпорядженнями Президента України № 11/2013-рп та № 10/2013-рп від 16 січня 2013 р. Шелевера М. І. було звільнено з посади голови Тячівської районної державної адміністрації Закарпатської області, а Горбу М. І. – з посади голови Хустської районної державної адміністрації

Закарпатської області згідно з поданою ним заявою. М. Шелевер розгромно програв на виборах В. Петьовці, а в Хустському окрузі П. Балога виграв у «регіонала» С. Деркача.

Головний же висновок виборчої кампанії на Закарпатті такий: вибори суттєво не змінили позиціонування політичних сил у регіоні. Домінуючими партіями і надалі залишилися Партія регіонів і ПП «Єдиний Центр».

Висновок до розділу 6

У шостому розділі досліджено президентські і місцеві вибори 2010 р. та парламентські вибори 2012 р.

Президентські вибори 2010 р. стали немов своєрідним продовженням виборів 2004 р., оскільки знову відбувалися в умовах протиставлення Заходу і Сходу України політтехнологами кандидатів. Як і в 2004 р., більшість західних та центральних областей проголосували за прозахідного і національноорієнтованого кандидата в Президенти Ю. Тимошенко, в той час як східні та південні області – за проросійського та прокомуністичного В. Януковича. Електоральне розмежування, яке утвердилося в Україні в 2004–2006 рр., повторилося і в 2010 р., адже Ю. Тимошенко здобула перемогу в тих самих областях, що й свого часу В. Ющенко у 2004 р.

Ра результатами виборів 2010 р. Ю. Тимошенко перемогла у 16 областях України і м. Києві. В. Янукович став Президентом України за рахунок того, що виграв вибори у 8 областях України, Автономній республіці Крим та м. Севастополі. Установлено, що вибори 2010 р. стали першими, на яких обрано президента, який у територіальному контексті програв своєму конкуренту. Вперше Україна отримала президента, який не зміг отримати більше половини голосів виборців, а його відрив від опонента був найменшим за всю історію президентських виборів в Україні (3,48%).

Місцеві вибори 2010 р. вперше проводилися незалежно від парламентських виборів. Основними політичними силами, між якими проходила виборча боротьба, були Партія регіонів («партія влади») та ВО «Батьківщина» (опозиційна політична сила).

Аргументовано, що феноменом місцевих виборів 2010 р. була поява «регіональних партій». Малі партії необхідні політикуму з декількох причин. По-перше, вони потрібні кандидатам, які схилиються більше до опозиційних сил, але відкрито не можуть цього зробити. По-друге, вони необхідні тим, хто готовий працювати з владою, але політична кон'юнктура не дозволяє цього робити відкрито.

За результатами виборів перемогу на місцевих виборах в Україні здобула Партія регіонів. В АРК та 11 областях України (Луганська, Харківська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська, Одеська, Черкаська, Київська) Партія регіонів одноосібно змогла сформувати більшість в обласних радах. У Волинській області перемогло ВО «Батьківщина». У Закарпатській області – ПП «Єдиний Центр». У Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській областях перемогу на виборах здобуло ВО «Свобода».

Головне протистояння на місцевих виборах 2010 р. в Закарпатті було між ПП «Єдиний центр» і Партією регіонів. Традиційно успішними місцеві вибори були для угорських партій (ПУУ та ДПУУ). Виграла місцеві вибори ПП «Єдиний Центр». До обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування обрано 965 депутатів. Найбільше депутатських мандатів здобули такі політичні сили: ПП «Єдиний Центр» – 388 мандатів (40 %), Партія регіонів – 262 (26 %), ВО «Батьківщина» – 71 (7,3 %), ПП «Фронт змін» – 49 (5 %), ДПУУ – 38 (3,9 %), ПП «Сильна Україна» – 36 (3,7 %), КМКС-ПУУ – 35 (3,6 %), ПП «Наша Україна» – 21 (2,1 %), Народна партія – 20 (2 %), ПП «Відродження» – 8 (0,8 %), ПП «Удар» – 8 (0,8 %), КПУ – 2 (0,2 %), СПУ – 2 (0,2 %). Інші політичні партії здобули по 1 мандату.

Парламентські вибори 2012 р. знову відбувалися за змішаною виборчою

системою, яка сприяла великим партіям, і мали такі особливості. По-перше, вибори проводилися за змішаною виборчою системою, яка сприяла великим політичним партіям (5 % виборчий бар'єр, заборона брати участь у виборах виборчим блокам). По-друге, опозиція 22 січня 2012 р., в День Соборності і Свободи підписала угоду про спільні дії у ході виборчого процесу.

За результатами волевиявлення виборчий бар'єр подолали Партія регіонів (30 %), ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) (25,5%), ПП «Удар» (13,9%), КПУ (13,1 %), ВО «Свобода» (10,44%). Підкреслено, що у регіональному вимірі симпатії українського електорату з часів президентських виборів 2004 р. суттєво не змінилися: Партія регіонів перемогла у 9 областях, АРК і Севастополі, а ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) – в 15 областях та м. Києві. Як і на попередніх виборах, Схід та Південь голосували за Партію регіонів, Захід і Центр – за ВО «Батьківщина».

Констатовано, що соціокультурне розмежування на Схід та Захід і надалі залишилось домінуючим у структуруванні партійної системи України та поведінці виборців.

Підкреслено, що парламентські вибори на Закарпатті суттєво не змінили розклад партійно-політичних сил. Домінуючими партіями і надалі залишилися Партія регіонів і ПП «Єдиний центр». Угорські партії у виборчій кампанії орієнтували виборців на підтримку Партії регіонів (Демократична партія угорців України) і ВО «Батьківщини» (Партія угорців України).

Основні положення 6 розділу автор оприлюднив у таких публікаціях [344; 346; 349; 350; 351; 352; 355; 356; 360; 361].

РОЗДІЛ 7
ПЕРСПЕКТИВИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ
УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ
2014 – 2015 РОКІВ

7.1. Загальнонаціональні особливості та регіональний контекст позачергових президентських і парламентських виборів 2014 року

Президентські вибори були проведені відповідно до постанови Верховної Ради України № 757-УІІ від 22 лютого 2014 р. «Про призначення позачергових виборів Президента України на 25 травня 2014 року», яка встановлювала, що «Президент України В. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки» і призначила, у зв'язку з цим фактом, позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р., у 90-денний термін з дня прийняття Постанови, як це й передбачено Конституцією України [72].

Це були другі, після виборів 1994 р., позачергові президентські вибори в Україні. Їх проведення було викликане не просто політичною кризою, а форс-мажорними обставинами: революцією й війною, яку розпочала Росія на чолі з В. Путіним проти України, захопивши Крим, погрожуючи вторгненням військ на материкову частину країни і готуючись до реалізації операції «Новоросія» за допомогою проросійських екстремістів та колишніх діячів Партії регіонів у південно-східних областях України.

ЦВК було зареєстровано 23 кандидати на пост Президента України. Виборчі перегони продовжив 21 претендент. Протягом травня З. Шкіряк (10 травня), П. Симоненко (16 травня), О. Клименко (17 травня) і В. Цушко (22 травня) заявили, що знімають свої кандидатури. Однак ці заяви не мали жодних юридичних наслідків, оскільки, за законом про вибори Президента

України, подати заяву на зняття своєї кандидатури можна було до 2 травня включно. Таким чином, їхні прізвища залишилися в уже надрукованих бюлетенях. Правом зняти свої кандидатури скористалися 2 кандидати: Н. Королевська та О. Царьов.

Значна частина кандидатів на пост глави держави належала до групи «колишніх» політиків, які створили й відверто підтримували режим автократичного правління В. Януковича. Насамперед ідеться про таких політиків: заступник Генерального прокурора України Р. Кузьмін; Міністр енергетики і вугільної політики України, а згодом – віце-прем'єр-міністр України член Партії регіонів Ю. Бойко; віце-прем'єр-міністр, міністр соціальної політики, до березня 2014 р. – член Партії регіонів С. Тігіпко; міністр соціальної політики член Партії регіонів Н. Королевська; міністр економіки, а згодом – голова Антимонопольного комітету України, до 2013 р. – голова Соціалістичної партії України В. Цушко; народний депутат України, член Партії регіонів О. Царьов; народний депутат України, лідер Комуністичної партії П. Симоненко; голова Харківської ОДА член Партії регіонів М. Добкін.

Інша частина кандидатів не фігурувала в статусі політиків, або ж вони не були послідовними виразниками якихось політичних інтересів: О. Богомолець, лікар, яка прийняла рішення балотуватися після Майдану (підтримана Соціалістичною партією України (М. Рудьковський) і ПП «Вся Україна» (Я. Погарський); В. Рабінович, мультимільйонер, підприємець; А. Гриненко, підприємець; В. Коновалюк, підприємець, депутат парламенту трьох скликань, у тому числі від Партії регіонів; О. Клименко, підприємець, депутат парламенту у 2007–2012 рр., з 2013 р. – голова Української народної партії; З. Шкіряк, підприємець, громадський і політичний діяч, депутат Київської міськради у 2006–2008 рр.; В. Саранов, підприємець, позапартійний; М. Маломуж, позапартійний, радник голови СБУ.

Також слід виокремити групу відомих політиків, які балотувалися на пост президента і які були прихильниками західних цінностей та

євроінтеграції: П. Порошенко, Ю. Тимошенко (ВО «Батьківщина»), О. Тягнибок (ВО «Свобода»), А. Гриценко (ПП «Громадянська позиція»), В. Куйбіда (Народний Рух України), О. Ляшко (Радикальна партія України), Д. Ярош (ПП «Правий сектор») [352, С. 313–314].

На цих виборах, як і на всіх попередніх, єдиного кандидата від демократичних сил висунути не вдалося, але дві політичні сили знайшли між собою порозуміння. Вперше в історії українських виборів другий за рейтингом кандидат В. Кличко (ПП «Удар») 29 березня 2014 р. заявив про відмову балотуватися на пост Президента заради висунення єдиного, найбільш рейтингового кандидата від демократичних сил П. Порошенка [231].

За результатами першого туру виборів П. Порошенко набрав 54, 7 % голосів виборців [371]. Вибори не проводились на тимчасово окупованій території Криму, хоча частина громадян (приблизно 30 тис.) змогли приїхати і проголосувати в м. Херсон. Значні труднощі у проведенні виборчої кампанії та голосуванні мали місце у деяких містах і районах східних областей, у частині яких виборчі дільниці не змогли працювати. Неучасть у голосуванні більшості виборців Криму, а також частини виборців Луганської та Донецької областей покращувало відносний сукупний результат демократично налаштованих кандидатів, а з іншого боку, послаблювало позиції П. Порошенка як Президента усіх українських громадян. Втім, позитивним моментом було те, що голосування за П. Порошенка було відносно рівномірним по всій території України. У жодній з південних та східних областей, які упродовж тривалого часу були «вотчиною» Партії регіонів, за П. Порошенка не проголосувало менше третини виборців. Усюди він був фаворитом перегонів, зайнявши перше місце за кількістю одержаних голосів [72].

Основні суперники переможця виборів значно від нього відставали. Друге місце, як і очікувалось, зайняла лідер ВО «Батьківщина» Ю. Тимошенко з результатом 12, 81 % голосів, третій результат дістав лідер

Радикальної партії О. Ляшко (8, 32 %). Цей політик показав себе популістом-радикалом, який зумів перетягнути на свій бік чималу кількість виборців, які хотіли бачити президентом нову і налаштовану на злам старої системи людину. А. Гриценко та С. Тігіпко набрали 5,48 % і 5, 23 % відповідно [371].

Водночас жоден з названих кандидатів не мав достатнього впливу, щоб у разі другого туру виборів зібрати більше голосів, ніж П. Порошенко. Тому ставка на перемогу в першому турі була цілком виправданою. Вона дала змогу скоротити виборчу кампанію на три тижні, зекономити кошти, уникнути ризику зриву виборів зовнішнім ворогом, а також забезпечити високий рівень легітимності обраному Президентові.

Підтримка П. Порошенка в усіх регіонах показала, що виборці проголосували стратегічно. Шості президентські вибори, як і перші, відбулися в один тур. У грудні 1991 р. українці віддали понад 61% голосів за колишнього II секретаря КПУ Л. Кравчука, сподіваючись стабільність і добробут в новоутвореній державі. У травні 2014 р. понад 54% виборців, що підтримали П. Порошенка, очікують повернення миру і спокою в Україну. Стратегічне голосування варто сприймати радше як специфічну відповідь на надзвичайні обставини, ніж свідчення подолання регіональних поділів, які щоразу активізували кандидатів у боротьбі за голоси виборців.

Кожен з кандидатів у президенти України має своє коло прихильників, яке суттєво різниться в географії розподілу голосів. Проевропейських політиків більш підтримують на заході та в центрі, півдні країни, а проросійських на сході та півдні, хоча й є винятки. Регіональний вимір підтримки кандидатів подано в Додатку Б, Додатку В (Таблиця 7).

П. Порошенку вдалося здобути перемогу в усіх областях України, винятком є лише округ № 178 на Харківщині, де М. Добкін випередив П. Порошенка з результатом 33,73 % проти 27,18 %. Вибори відбулися у 189 округах з 213, адже 12 округів припадають на окуповані території АР Крим та Севастополь. На Донбасі вибори було зірвано терористами в 24 округах. В

Луганській області не відбулися вибори в 10 з 12 округів, а в Донецькій – в 14 з 22.

Рівень електоральної підтримки П. Порошенка в основному зосереджений на заході, Вінничині та Київщині. Львівщина підтримала переможця виборів найбільше – 1 079 661 голосів (69,92%).

Якщо виборець П. Порошенка тяжів до міст, то Ю. Тимошенко більш підтримували в сільській місцевості. Традиційно найвища підтримка зафіксована на Заході та Півночі, гірша на Сході та Півдні держави.

Результат О. Ляшка – 8,32% (третє місце) став для більшості політиків несподіванкою. Найбільшим рівнем підтримки лідеру Радикальної партії, що висувався вперше, вдалося заручитися на Чернігівщині – 16,59% та Волині (Волинська область – 14,55%, Рівненська область – 13,24%). За географічної ознакою О. Ляшка найкраще підтримали виборці Заходу, Півночі та Центру країни, гірші результати в південних областях та на Донбасі.

А. Гриценко також показав доволі високий результат – 5,48%, що є своєрідним рекордом у його політичній кар'єрі. Найкраще його підтримали центральні області, зокрема Черкащина – 9,06%, найгірше Одеська область – 2,93%. Географія підтримки цього кандидата практично рівномірна по усій країні, причому рівень підтримки в Запорізькій області – 6,22% вищий ніж в Івано-Франківській – 4,63%, незважаючи на те, що політик у власній виборчій кампанії дотримався прозахідної риторики.

С. Тігіпко суттєво втратив підтримку в порівнянні з минулими виборами президента. В основному його виборець лишився в південних та східних областях України, в інших його практично не лишилося. Максимальний результат серед областей зафіксовано в Донецькій області – 19,59%.

Висуванець Партії регіонів М. Добкін ледь набрав 3,03 % голосів виборців. Географія його підтримки зводиться практично до однієї області – Харківської. В 11 областях та м. Київ він здобув менше 1% підтримки

виборців, а найменше на Івано-Франківщині – 0,11%.

Доволі непоганий результат показав Президент Всеукраїнського єврейського союзу В. Рабінович – 2,25%. Його виборець в основному зосереджений в південних областях та на Донбасі. Серед регіонів його найвища підтримка зафіксована в Запорізькій області – 6,97%.

Можна сказати, що вдався дебют як кандидата у президенти України в О. Богомолець, яка заручилася підтримкою 1,91% виборців. Серед областей України, лише у Вінницькій вона одержала менше 1%, а максимальний рівень підтримки зафіксований у Запорізькій області – 2,98%.

Лідер ВО «Свобода» О. Тягнибок отримав 1,16%. Найвищий рівень підтримки серед областей зафіксований у Волинській області – 1,92%. Географія підтримки цього кандидата тяжіє до західних областей, хоча в Кіровоградській області йому вдалося здобути більшу підтримку, ніж на Львівщині – 1,39% проти 1,16%.

Д. Ярош як лідер Правого сектору набрав 0,7% голосів виборців. Прогнозувалося, що його найбільше підтримуватимуть на Заході, проте виявилось, що максимальний результат він здобув в центральних регіонах, а лідером за рівнем підтримки став Київ – 1,27% [72; 231; 232; 352; 371].

Отже, за результатами виборчої кампанії можна зробити такі наступні висновки.

1. П. Порошенку вперше вдалося перемогти в усіх областях, без врахування окупованих територій.

2. Вдруге за часів незалежності йому вдалося перемогти в першому турі виборів. Першим це вдалося Л. Кравчуку, який 1 грудня 1991 р. був обраний на посаду Президента з результатом у 61,6%.

3. Рівень підтримки Ю. Тимошенко в порівнянні з першим туром 2010 р. скоротився вдвічі, з 25,05% до 12,82%, а С. Тігіпка більш ніж в двічі з 13,06% до 5,23%. Водночас більш ніж в 4 рази зріс рівень підтримки А. Гриценка, з 1,2% до 5,48%.

4. Якщо зробити порівняння результатів президентських виборів з

результатами виборів політичних сил на парламентських виборах 2012 р., то маємо такі результати:

а) вперше беручи участь у президентських виборах, О. Ляшко виборов третє місце з показником 8,32% виборців, що в свою чергу майже у 8 разів більше, ніж отримала Радикальна партія Олега Ляшка на парламентських виборах 2012 р. – 1,08%;

б) рівень підтримки О. Тягнибока зменшився майже в 10 разів, у порівнянні з ВО «Свобода» на парламентських виборах 2012 р. (10,45%), проти 1,16% на президентських виборах 2014 р.;

в) рівень підтримки висуванця Партії регіонів М. Добкіна в порівнянні з результатами ПР у 2012 р. зменшився в 10 разів, з 30,00% до 3,03%.

5. Результати виборів засвідчують, що український виборець став більш прагматичним. Він прагне підтримати нові обличчя в політиці та вже не довіряє старим політикам, адже понад 70% голосів отримали кандидати, які вперше брали участь у виборах. Територіальний розподіл результатів виборів практично стер межу між центром, заходом з одного боку та півднем, сходом з іншого, яка спостерігалася останніх 20 років. Винятком є лише електорат кандидатів, що належали до владної верхівки попереднього режиму – С. Тігіпка, М. Добкіна та П. Симоненка, в яких практично нульові показники підтримки на всій території України, окрім південних та східних областей. Та все ж слід зазначити, що результати голосування на президентських виборах не слід сприймати як результат подолання соціально-політичного розмежування Схід – Захід.

6. Наслідком цих виборів буде суттєве переформатування українського політикуму. Якщо слабкість центристів призвела до появи правих і посилення лівих у ВР після виборів 2012 р., то президентські вибори засвідчили три важливі зміни. По-перше, проєвропейські політики здобули відчутну перевагу над проросійськими. Троє з чотирьох лідерів виборчих перегонів (П. Порошенко, Ю. Тимошенко, А. Гриценко), що виступають за вступ до ЄС, разом одержали майже 75% голосів. По-друге, шість

проросійських кандидатів разом зібрали лише 8% голосів. По-третє, вибори засвідчили неприйняття ні націоналістичних гасел О. Тягнибока, ні «радикальних» Д. Яроша, які удвох набрали 1,86%. Очікування на появу правого екстремізму в Україні не виправдали себе.

Президентські вибори в Закарпатській області були найспокійнішими за всю історію незалежної України. Явка виборців на Закарпатті була однією з найнижчих в Україні (51,2 %). Пояснити це можна, з одного боку, інфантильністю закарпатців та втратою інтересу до великої політики, а з іншого – великою кількістю заробітчан. Найнижчою в Закарпатті була явка виборців в Берегівському (40, 9 %) та Тячівському (34, 8 %) районах [312].

Лідера виборчих перегонів П. Порошенка офіційно підтримав найрейтинговіший і найвпливовіший на той час політик області В. Балога. Результати голосування подані в Таблиці 7.1.1.

Таблиця 7.1.1.

**Результати виборів Президента України 25 травня 2014 року
в Закарпатській області**

	П. Порошенко	Ю. Тимошенко	О. Ляшко	А. Гриценко
Ужгородський район	58,8 %	15,1 %	7,4 %	3,4 %
м. Ужгород	58,8	12,4	8,2	9,1
Мукачівський район	61,5	17,9	6,6	2,9
В. Березнянський район	57,6	18,7	6,9	3,8
Воловецький район	58,9	15,3	9,3	4,3
Міжгірський район	59,6	16,8	7,7	3,7
Перечинський район	45,4	19,2	10,8	3,8
Свалявський район	61,2	13,7	7,0	3,3
Іршавський район	66,4	12,1	7,8	2,6
Хустський район	62,6	9,6	7,6	3
Рахівський район	67,3	12,5	7,7	2,4
Тячівський район	65,7	11,3	7,2	2
Берегівський район	72,3	5,6	3,5	2,4
Виноградівський район	64,1	11,3	7,2	3,4
Всього по області	61,7	12,9	7,3	3,4
Всього по Україні	54,7	12,81	8,32	5,48

Одним із передвиборних зобов'язань П. Порошенка був розпуск Верховної Ради і проведення парламентських виборів за новим виборчим законом, який мав запровадити пропорційну виборчу систему з відкритими списками. Президенту разом із партнерами з демократичних фракцій вдалося створити передумови для розпуску парламенту шляхом руйнування старої і не утворення нової коаліції упродовж більше місяця, що згідно зі статтею 90 Конституції України давало право Президенту припинити повноваження Верховної Ради. Це й було зроблено 27 серпня 2014 р. Однак закон про нову виборчу систему так і не було підтримано, а Президент порівняно легко погодився на те, щоб вибори до Верховної Ради проводитимуться за змішаною виборчою системою. Вона була вигідною для новоутвореної партії Президента «Блок Петра Порошенка», але водночас створювала найкращі можливості для тих, хто був при владі з В. Януковичем і міг знову через мажоритарні округи отримати недоторканність у ВР України. Попередній досвід використання змішаної системи в Україні у 1998, 2002, 2012 рр. свідчив, що одномандатні округи мажоритарної складової виборів були під найбільшою загрозою підкупу, зловживань і навіть насильства.

Парламентські вибори 2014 року. Дострокові парламентські вибори було призначено на 26 жовтня. Виборча кампанія розпочалася 28 серпня. Відтак, окрім війни з російським агресором на Донбасі увага країни тривалий час була прикутою до боротьби за зміну законодавчого органу та отримання в ньому депутатських мандатів.

Вибори відбувалися за змішаною виборчою системою. 21 листопада 2013 р. ВР України більшістю у 365 голосів проголосувала за перший необхідний для асоціації з ЄС законопроект «Про вибори народних депутатів України», внесений Партією регіонів. Але цей закон суттєвих змін щодо виборчої системи не вніс. Закон не змінив виборчу формулу, встановлену попереднім законом. Відтак усі основні його положення залишилися практично без змін. Закон передбачав створення закордонного виборчого округу, зміну процедури формування окружних виборчих комісій,

зменшення розміру грошової застави при реєстрації, введення обмеження на розмір виборчого фонду, врахування при створенні виборчих округів компактного проживання національних меншин, а також посилення вимог до інформаційних агентств щодо висвітлення виборчого процесу.

У зв'язку з тимчасовою окупацією АР Крим та військовими діями на Сході України вибори не відбулися у 27 мажоритарних округах: АРК (10 округів), Донецька область (9), Луганська область (6), м. Севастополь (2).

ЦВК зареєструвала 52 партії – суб'єкти виборчого процесу. Йдеться про партії, які висунули кандидатів у мажоритарних округах і в загальнонаціональному виборчому окрузі. До виборчого бюлетеня, для голосування за партійні списки, було внесено 29 політичних партій [371].

Революційні події в Києві змінили позиціонування партійно-політичних сил напередодні виборів. По-перше, Партія регіонів скомпроментувала себе відмовою від європейської інтеграції і участі у виборах не приймала. Рейтинг її найближчого сателіта КПУ також суттєво понизився. Ті сили, які колись представляли Партію регіонів переформатувались у ПП «Опозиційний блок». Її утворили шість політичних партій: Партія розвитку України, ПП «Центр», Партії «Україна – Вперед!», ПП «Трудова Україна», Партія державного нейтралітету України, ПП «Нова політика». Окремо вирішив брати участь у виборах зі своєю партійною структурою ПП «Сильна Україна», С. Тігіпко.

По-друге, одним із наслідків Революції Гідності було утворення нових партійних структур: ПП «Блок Петра Порошенка» (з нею підписав угоду про спільну участь у виборах лідер ПП «УДАР» В. Кличко), ПП «Народний фронт» (А. Яценюк), ПП «Правий сектор» (Д. Ярош), ПП «Об'єднання «Самопоміч» (А Садовий).

По-третє, у виборах брали участь відомі виборцю партійні бренди ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», Партія зелених України, ПП «Громадянська позиція» та інші.

По-четверте, як завжди, у виборах брали участь маловідомі партійні

структури, завдання яких були різні, але перш за все вони мали набрати хоч якусь кількість голосів, щоб стати відомими для виборців.

Результати голосування за політичні партії, які пройшли до ВР України, та за ті, які набрали не менше 1 % голосів виборців, представлені у Таблиці 7.1.2 [312].

Таблиця 7.1.2

Результати виборів до Верховної Ради України 26 жовтня 2014 року (за партійними списками)

№	Політична партія	%	К-ть місць за пропорційною системою	К-ть місць у мажорит. округах
1	Політична партія «Народний фронт»	22,14	64	18
2	Партія «Блок Петра Порошенка»	21,81	63	69
3	Політична партія «Об'єднання «Самопоміч»	10,97	32	1
4	Політична партія «Опозиційний блок»	9,43	27	2
5	Радикальна партія Олега Ляшка	7,44	22	0
6	ВО «Батьківщина»	5,68	17	2
7	ВО «Свобода»	4,71 %	–	6
8	КПУ	3,88 %	–	0
9	Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна»	3,11 %	–	1
10	ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ»	2,65 %	–	1
11	ПП «Правий сектор»	1,8 %	–	1

У мажоритарних округах одержали депутатські мандати наступні партії, які не подолали виборчий бар'єр: ВО «Свобода» – 6 мандатів, Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна» (далі ПП «Сильна Україна») – 1, ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ» – 1, ПП «Правий сектор» – 1, ПП «Воля» – 1, а 96 депутатів позиціонували себе як самовисуванці (Див.: Додаток Р, Таблиця 1,2).

Таким чином, найбільшу підтримку під час виборчої кампанії 2014 р. у всіх регіонах України мала ПП «Народний фронт», яка одержала 22,14 % голосів і перемогла на виборах. Максимальний рівень підтримки був в Івано-Франківській (37,48 %), Тернопільській (36,5 %), Волинській (33,22 %), Львівській (33,03 %), Чернівецькій областях (32,39 %). Рейтинги партій за результатами голосування у регіональному розрізі подано у Таблиці 7.1.3, а також у Додатку Б, Додатку В (Таблиця 6).

Таблиця 7.1.3

Рейтинги політичних партій, які пройшли до Верховної Ради у 2014 році в макрорегіонах України

Політична сила	Захід України (%)	Центр України (%)	Південь України (%)	Схід України (%)	Донбас (%)
Політична партія «Народний фронт»	22,4	27,1	24,5	17,8	13,8
Партія «Блок Петра Порошенка»	31,7	22,4	12,5	12,5	8,7
Політична партія «Об'єднання «Самопоміч»	16,3	14,1	9,9	12,2	6,5
Політична партія «Опозиційний блок»	0,7	2,4	11,6	21,3	27,2
Радикальна партія Олега Ляшка	5,7	7,7	4,8	5,6	6,4
Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	4,5	6,1	5,1	6,2	2,3

Партія «Блок Петра Порошенка» посіла друге місце за результатами виборів, набравши 21,81 % голосів. Хоча в цілому за кількістю мандатів партія зайняла перше місце в парламенті. Найбільшу підтримку вона

отримала у Вінницькій області (37,45 %).

Політична партія «Об'єднання «Самопоміч» виборола третє місце в українському парламенті (10,97 %). Найбільшу кількість голосів партія отримала у м. Києві (21,39 %), Львівській (18,78 %), Київській (13,09 %), Івано-Франківській (14,69 %), Рівненській (11,08 %) областях.

Політична партія «Опозиційний блок» посіла четверте місце в українському парламенті (9,43 %). Максимальну підтримку партії надано в Донецькій (38,69 %), Луганській (36,59 %), Харківській областях (32,16 %).

Радикальна партія Олега Ляшка зайняла п'яте місце (7,44 %). Найбільшу кількість голосів виборців одержала в Центральній Україні: Полтавській (10,85 %), Сумській (10,61 %), Черкаській (10,06 %), Кіровоградській (11,67 %) областях.

ВО «Батьківщина», проти 2012 р., суттєво втратило свої позиції в українському суспільстві і посіла шосте місце (5,68 %). Цьому є ряд як об'єктивних так і суб'єктивних причин (ув'язнення Ю. Тимошенко, вихід з партії відомих лідерів тощо) (Див. Додаток 6; Таблиці 6.1; 6.2).

Лідерство політичних партій у регіональному вимірі подано в Таблиці 7.1.4 [124; 231; 232; 352; 371; 379].

Таблиця 7.1.4

**Лідерство політичних партій на парламентських виборах
26 жовтня 2014 року за результатами голосування в регіонах України**

Назва партії	Лідерство за результатами голосування в загальнодержавному виборчому окрузі
Партія «Блок Петра Порошенка»	Вінницька, Закарпатська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Херсонська, Чернігівська, м. Київ (7 областей)
Політична партія «Народний фронт»	Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька (12 областей).
Політична партія «Опозиційний блок»	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська (5 областей)

Не одержали місць у парламенті дві ідеологічні партії (ліворадикальна КПУ та праворадикальна ВО «Свобода»), які на попередніх виборах у 2012 р. набрали більше 10 % голосів виборців. Такий результат є природним для КПУ, яка останнім часом скомпроментувала себе в українському суспільстві. Тому можна сказати, що це – продовження тенденції декомунізації, яка почалася в 2006 р.

ВО «Свобода» втратила підтримку виборців, оскільки з нею на електоральному полі боролись за голоси виборців декілька партій народно-демократичного спрямування: Партія «Блок Петра Порошенка», ПП «Народний фронт», але в більшості своїй голоси партії відійшли до нового потужного проекту ПП «Об'єднання «Самопоміч».

Голосування на виборах за певні політичні партії – це голосування і за ціннісні орієнтації та програмні положення цих політичних сил. Цікавим, на нашу думку, буде аналіз того, яким партіям – «проросійським» чи «проукраїнським» – віддали перевагу громадяни України у різних регіонах.

До «проукраїнських», або «проевропейських» партій можна віднести такі: ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Об'єднання «Самопоміч», Радикальну партію Олега Ляшка, ВО «Батьківщину», ВО «Свободу», ПП «Громадянська позиція» та ПП «Правий сектор». Члени більшості цих партій підтримують унітарний устрій України та виступають за вступ до ЄС та НАТО.

До «проросійських» партій відносимо ПП «Опозиційний блок», КПУ та ПП «Сильна Україна». Члени цих партій вимагають федералізації України, надання російській мові статусу другої державної мови, переорієнтацію зовнішньої політики і ринків на Росію тощо. Результати такого голосування подано в Таблиці 7.1.5 [379].

Таблиця 7.1.5

**Голосування за проукраїнські та проросійські партії
у розрізі регіонів на парламентських виборах 26 жовтня 2014 року**

Регіони України	Проросійські партії, %	Проукраїнські партії, %
Захід		
Волинська обл.	4,09	89,83
Закарпатська обл.	6,98	82,6
Івано-Франківська обл.	1,37	94,76
Львівська обл.	1,63	95,83
Рівненська обл.	4,58	90,28
Тернопільська обл.	1,44	94,98
Чернівецька обл.	7,15	87,02
Центр		
м. Київ	8,36	87,54
Київська обл.	5,83	89,57
Вінницька обл.	5,18	88,08
Кіровоградська обл.	12,34	81,53
Полтавська обл.	11,99	81,83
Хмельницька обл.	5,35	87,77
Черкаська обл.	6,58	87,61
Житомирська обл.	8,78	84,09
Сумська обл.	11,7	81,56
Чернігівська обл.	9,84	80,91
Схід		
Дніпропетровська обл.	33,37	60,61
Донецька обл.	57,45	37,6
Запорізька обл.	39,08	53,59
Луганська обл.	57,24	36,56
Харківська обл.	45,24	47,34
Південь		
Одеська обл.	38,37	52,51
Миколаївська обл.	31,89	61,35
Херсонська обл.	25,44	67,82
Загалом по Україні	16,42	77,66

Таким чином, за підсумками парламентських виборів України 26 жовтня 2014 р. 77,66 % виборців проголосували за «проукраїнські» партії, а 16,42 % – за «проросійські партії». Лише в Донецькій та Луганській областях (на територіях, які перебувають під контролем України), більшість виборців проголосували за «проросійські» партії, в Харківській області – відносна

більшість виборців підтримала «проукраїнські» партії, а в решті областей України абсолютна більшість виборців підтримала «проукраїнські» партії.

Отже, до парламенту, за результатами виборів, потрапляють чотири нові політичні партії. Таким чином, формат партійної системи знову кардинально змінився, що було наслідком революційних подій в українському суспільстві.

Парламентські вибори 2014 року в Закарпатській області. За результатами місцевих виборів 2010 р., парламентських виборів 2012 р. домінуючими на Закарпатті залишилися дві політичні сили: Партія регіонів і ПП «Єдиний центр». Після кардинальних змін в українському суспільстві, пов'язаних з Революцією Гідності, очільник Партії регіонів в Закарпатті О. Ледида заявив про розпуск обласної організації. І це не перший випадок в історії краю. Свого часу таким шляхом пройшли СДПУ(о) та ПП «Наша Україна», хоча зовнішні причини їхнього фіаско виглядають по-різному.

СДПУ(о) представляла класичну авторитарну партійну модель, коли за псевдodemократичними гаслами приховувалися вождистські амбіції її керманів та єдина мета – влада як самоціль. Свого часу вустами обласного очільника І.Різака було оголошено про повну відповідальність партії за соціально-економічний стан області, і на цій основі почалося нищення всіх можливих політичних та економічних конкурентів. У результаті стався соціальний вибух, який на Закарпатті виявився в мукачівських подіях та згодом переріс у Помаранчеву революцію, після якої СДПУ(о) не змогла відновити свій вплив у області.

Дещо складніша історія у ПП «Наша Україна». В основу діяльності цієї політичної сили було закладено справді демократичні механізми, але утворювали її люди з тією ж самою авторитарною ментальністю. Тому дуже швидко в умовах жорсткої владної конкуренції демократичність цієї сили була повністю вихолощена і вона перетворилася в типову партію влади пострадянського зразка. Більше того в середовищі однопартійців не було єдності, відтак кожен з них почав творити власні політичні проекти (Ю.

Луценко, А. Яценюк, А. Гриценко, М. Катеринчук, П. Порошенко, В. Балогата та інші). На певному етапі вони були більш чи менш успішними, але не здатні були претендувати на стабільний загальнонаціональний політичний інститут, яким і виступають у цивілізованому суспільстві партії.

Партія регіонів майже повторила фіаско СДПУ(о). Хоча йому передували роки доволі комфортної опозиційності за президенства В.Ющенка, оскільки в обласній та багатьох районних і міських радах фактично склалася коаліція «Нашої України» (згодом «Єдиного Центру») та Партії регіонів. Але все різко змінилося перед парламентськими виборами 2012 р. Перед ПР було поставлено завдання витіснити всіх можливих опонентів з органів влади, що методично й здійснювалося.

Таким чином, на Закарпатті напередодні парламентських виборів залишилася єдина самодостатня політична сила здатна спиратися на власний організаційний, фінансовий, кадровий, медійний ресурс – ПП «Єдиний центр». Оскільки ця партія є регіональною за своєю сутністю, то участі у виборчих перегонах вона не приймала, а відповідно її електоральний потенціал було використано іншими партіями.

Організаційна структура ПП «Удар» працювала на ПП «Блок Порошенка», ПП «Фронт змін» – на ПП «Народний фронт», Партії регіонів – на ПП «Опозиційний блок». ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» приймали участь як самостійні і самодостатні політичні структури на рівні регіону.

Таким чином, політичні партії, які були створені після Революції Гідності, на Закарпатті не мали організаційної структури: ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна», ПП «Правий сектор» та інші. Їхній електоральний потенціал цілком залежав від особистості національного лідера.

Виборча кампанія на Закарпатті проходила спокійно, без особливих і гучних агітаційних акцій. Загальною її характеристикою було утворення нових обласних структур політичних партій та залучення до їх лав відомих

місцевих політиків, підприємців, учених тощо. Тому голосування за партійні списки повністю залежало від рейтингу політичної партії на загальнонаціональному рівні та від електоральних традицій регіону.

ЦВК утворила на Закарпатті шість виборчих округів, аналогічних тим, які були утворені на парламентських виборах 2012 р., проігнорувавши нові вимоги закону про вибори від 21 листопада 2013 р. щодо компактного проживання національних меншин [371].

Товариство угорської культури Закарпаття закликала ЦВК змінити межі виборчих округів в області у такий спосіб, щоб адміністративно-територіальні одиниці, на території яких компактно проживає угорська національна меншина, увійшли до одного виборчого округу. Адже своїм рішенням щодо визначення виборчих округів ЦВК позбавила угорську громаду Закарпаття можливості отримати парламентське представництво.

Своїм рішенням ЦВК розподілила територію компактного проживання угорців між трьома виборчими округами, відтак кількість виборців угорської національності в жодному з цих округів не була значною, що унеможливило обрання до парламенту народного депутата від угорської громади.

Рішення ЦВК є порушенням пункту 3 статті 2 §18 розділу III Закону України «Про вибори народних депутатів України». Статтею закону передбачено, що при формуванні виборчих округів необхідно взяти до уваги територію проживання представників національних меншин. «Межі одномандатних округів визначаються з урахуванням меж адміністративно-територіальних одиниць, інтересів членів територіальних громад та проживання на відповідній території національних меншин. Адміністративно-територіальні одиниці, на території яких компактно проживають окремі національні меншини та які межують між собою, повинні входити до одного виборчого округу» [184].

Для того, щоб зняти напругу в угорському середовищі, ПП «Блок Петра Порошенка» запропонував голові Товариства угорської культури Закарпаття Л. Брензовичу 62-ге місце у виборчому списку. Лідер КМКС

заявив, що в нинішній ситуації погодитися на пропозицію є, мабуть, єдиним правильним рішенням для того, аби угорці Закарпаття мали представника в українському парламенті. Хоча й зазначив, що рішення ЦВК щодо розподілу виборчих округів «є незаконним і несправедливим».

20 вересня в м. Берегові, в приміщенні Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, відбулося позачергове засідання ради Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ-КМКС), де розглядалася вищевказана пропозиція. Відбулося голосування щодо необхідності балотування Л. Брензовича до ВР України у списку ПП «Блок Петра Порошенка»: із 71 членів правління КМКС – чотири голоси проти, п'ять утримались. Отже, 62 присутніх проголосували за 62-ге місце для представника угорської громади Закарпаття у списку ПП «Блок Петра Порошенка». У свою чергу «Блок Петра Порошенка» за рахунок такого ходу розраховував на голоси угорської національної меншини. Результати виборів до ВР України по Закарпатській області подано в Таблиці 7.1.6.

Таблиця 7.1.6

**Результати виборів до Верховної Ради України 26 жовтня 2014 року в
Закарпатській області**

№	Політична партія	%	К-ть голосів
1	ПП «Блок Петра Порошенка»	28,05	116525
2	ПП «Народний фронт»	25,63	106469
3	ПП «Об'єднання «Самопоміч»	9,63	40017
4	Радикальна партія Олега Ляшка	6,83	28399
5	ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ»	6,02	25026
6	ВО «Батьківщина»	5,12	21303
7	ВО «Свобода»	3,51	14589
8	Партія Сергія Тигипка «Сильна Україна»	3,27	13587
9	ПП «Громадянська позиція»	2,59	10781
10	ПП «Опозиційний блок»	2,41	10048
11	КПУ	1,3	5412
12	ПП «Правий сектор»	1,24	5187

Результати виборів в області відповідають загальноукраїнським результатам, за винятком ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ», яка в Закарпатті подолала виборчий бар'єр. Найбільший рейтинг здобули партії Майдану (ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка»), рейтинг ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Громадянська позиція» залишився таким, як і на попередніх виборах. А от структурам, які уособлюють собою колишню Партію регіонів громада області підтримку не надала (ПП «Сильна Україна» – 3, 27 %, ПП «Опозиційний блок» – 2, 41 %).

Не мали на обласному рівні підтримки й інші маловідомі політичні проекти: ПП «5.10» – 0,64 %, ПЗУ – 0,31 %, УП «Зелена планета» – 0, 27 % та інші [371]. Порівняльний аналіз результатів виборів на загальнонаціональному рівні та на рівні Закарпатської області подано у Додатку Л.

Результати виборів у розрізі електоральних округів області подано в Таблиці 7.1.7.

Таблиця 7.1.7

Результати виборів до ВР України 26 жовтня 2014 року у розрізі електоральних округів Закарпатської області (%)

Партії	№ 68	№ 69	№ 70	№ 71	№ 72	№ 73
ПП «Блок Петра Порошенка»	22,31	32,87	23,97	29,09	33,87	31,63
ПП «Народний фронт»	22,85	21,12	31,41	29,69	25,30	23,34
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	15,16	8,48	7,89	8,44	7,09	8,49
Радикальна партія Олега Ляшка	7,67	6,54	7,42	6,62	6,19	5,65
ВАО «Заступ»	2,67	7,90	5,20	6,16	6,23	10,44
ВО «Батьківщина»	5,23	5,32	6,55	4,12	4,23	4,28
ВО «Свобода»	4,32	2,65	3,19	3,51	4,10	3,11
«Сильна	2,51	3,36	3,72	3,43	3,80	2,95

Україна»						
ПП «Громадянська позиція»	4,43	2,49	1,71	2,28	1,70	2,33
ПП «Опозиційний блок»	2,43	2,72	2,66	2,26	2,37	1,78
КПУ	1,56	1,74	0,95	1,13	1,25	1,12
ПП «Правий сектор»	1,95	1,10	1,16	0,99	0,89	0,98

У 6 мажоритарних округах області в бюлетені для таємного голосування було внесено 63 кандидати, 37 з яких позиціонували себе як самовисуванці. Своїх кандидатів у більшості округах висунули такі політичні партії: ПП «Народний фронт», ВО «Батьківщина», Радикальна партія Олега Ляшка, Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна». Інші політичні сили активності у мажоритарних округах не виявляли.

Найбільш складним і непрогнозованим виборчим округом був Ужгородський № 68. У ньому балотувався 21 кандидат. Найбільший електоральний потенціал мали Ковач В. І. (екс-нардеп від Партії Регіонів), Щадей В. І. (секретар міської ради м. Ужгорода), Ледида О.О. (екс-голова Закарпатської ОДА, голова обласного осередку Партії регіонів), Ратушняк С. М. (неодноразовий міський голова Ужгорода, екс-нардеп України), Горват Р. І. (підприємець, ПП «Блок Петра Порошенка).

Виборчі перегони в 68-му окрузі були найбільш брудними і не прогнозованими, де застосовувалися різного роду виборчі технології: технологія двійників (zareestrowano 4 Ковачі), підкуп виборців, використання надуманих результатів опитування громадської думки тощо.

За результатами виборів перемогу здобув Р. Горват, набравши 21, 58 % голосів виборців. Перемога Р. Горвата була невпевненою, а поразка В. Ковача – результат невиразної роботи його виборчого штабу. Голоси виборців у нього були відібрані О. Ледидою та двійниками Ковачами (3,58%) [312].

Результати голосування в інших округах Закарпаття були цілком

прогнозовані. На початку виборчої кампанії В. Балога і його брати були представлені кандидатами від ПП «Блок Петра Порошенка». Пізніше В. Балога заявив, що вони є самодостатніми політиками і будуть балотуватись як самовисуванці.

Таким чином, у 69 окрузі (м. Мукачєво) переміг В. Балога, в окрузі № 70 – М. Ланьо, у 71 окрузі – П. Балога, у 72 окрузі – В. Петьовка (двоюрідний брат В.Балоги), у 73 окрузі – І. Балога.

Вибори в мажоритарних округах області дають можливість зробити ряд висновків. По-перше, для перемоги в окрузі потрібна постійна робота з громадою у міжвиборний період, що яскраво продемонстрували В. Балога і В. Петьовка. По-друге, якщо не змінювати виборчу систему, то в недалекому майбутньому кожний мажоритарний округ не тільки в Закарпатті, а й в Україні загалом буде мати свого депутата, а відтак вибори стануть не потрібними. Це недолік мажоритарної системи, який характерний і для інших країн. По-третє, вибори показали необхідність роботи штабів партій і кандидатів, які б не тільки на відстані продукували електоральні месиджі, а й реально розумілися на регіональній електоральній специфіці.

7.2. Структурування електорального простору України за результатами місцевих виборів 2015 року

Місцеві вибори в Україні проводились 25 жовтня 2015 р. відповідно до нового Закону України «Про місцеві вибори», що ухвалений Верховної Ради України 14 липня 2015 р.

Відповідно до закону система органів місцевої влади обиралась таким чином:

а) селищні, сільські ради за мажоритарною системою відносної більшості з одномандатними округами;

б) селищні, сільські голови та старости за мажоритарною системою відносної більшості;

в) міські, районні, обласні ради за пропорційною системою з закріпленням кандидатів за округами, 5 % виборчим бар'єром, заборонаю партійним блокам приймати участь у виборах;

г) міські голови міст, у яких менше 90 тис. виборців, за мажоритарною системою відносної більшості;

д) міські голови міст, у яких більше 90 тис. виборців, за системою абсолютної більшості (1 тур) і системою відносної більшості (2 тур), якщо в першому турі не визначено переможця.

Новелою закону було суттєве зменшення кількості депутатів місцевих рад (на 30 % по всій країні). Виборчі списки мають право формувати лише політичні партії. Кількість осіб однієї статі у виборчому списку має бути не менше 30 %. Розташування кандидатів у партійному списку після підрахунку результатів виборів залежить від кількості набраних ними голосів (у процентному відношенні) на виборчому окрузі. Таким чином, перемога кандидата на окремому виборчому окрузі не гарантує йому отримання депутатського мандату. Оскільки, по-перше, політична партія, яку він представляє, може не подолати виборчий бар'єр, і, по-друге, інші кандидати зі списку можуть мати у процентному співвідношенні більшу кількість голосів виборців [188].

Позиціонування партійно-політичних сил напередодні місцевих виборів було обумовлене постреволюційними подіями в Україні та виборами до Верховної Ради України 2014 р.

По-перше, про участь у виборах заявили політичні партії, які приймали участь або перемогли на виборах 2014 р.: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», Політична партія «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Опозиційний блок», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода». Ці політичні сили асоціювалися у виборців з подіями на Майдані наприкінці 2013 – на початку 2014 р., які отримали назву «Революція Гідності».

По-друге, залишки Партії регіонів брали участь у виборах у форматі ПП «Опозиційний блок».

По-третє, відмовилися від участі у виборах ПП «Народний фронт» (головна причина – низький рейтинг), ПП «Правий сектор», а Комуністичну партію України було не допущено до участі у виборчому процесі (в грудні 2015 р. заборонено). ПП «Народний фронт» та ПП «УДАР» В. Кличка домовилися з ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» про спільні партійні списки під брендом останньої.

По-четверте, як завжди, у виборах приймали участь ряд маловідомих партійних структур. Завданням одних була підготовка партійних брендів для майбутніх парламентських виборів (наприклад, Аграрна партія України, Громадський рух «Народний контроль», Політична партія «УКРАЇНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТІВ – УКРОП»), інші були проектами відомих регіональних політичних лідерів: ПП «Партія простих людей Сергія Капліна» в Полтаві, ПП «ВО «Черкащина», ПП «Довіряй ділам» Труханова в Одесі та інші.

По-п'яте, у виборах брали участь суто регіональні партії. Відповідно до українського законодавства таких партій де-юре бути не може, однак де-факто вони існують і беруть участь у політичному житті суспільства. Наприклад, ПП «Єдиний центр», Партія угорців України та Демократична партія угорців України (вказані партії виявляють активність лише на Закарпатті).

По-шосте, у виборах активну участь приймали ряд нових, або відроджених політичних партій: ПП «Відродження», яку пов'язують з колишніми представниками Партії регіонів, ПП «Наш край» – з Адміністрацією Президента України, ПП «УКРОП» – вважають проектом олігарха І. Коломойського [354, с. 407–408].

ПП «Наш край» є проектом Адміністрації Президента, який створений з метою підбирання голосів виборців, які втратили провладні партії за період від парламентських виборів 2014 р. Інше завдання цього партійного проекту опосередковано залучити до провладних більшостей у місцевих радах колишніх лояльних членів Партії регіонів, яких відкрито неможливо було

залучати до партійних списків партії влади. Рішення про участь у місцевих виборах було ухвалене на з'їзді, що відбувся у Києві 17 вересня 2015 р.

Головною метою своєї діяльності члени партії «Наш край» вважають відстоювання інтересів місцевих громад. У програмі «10 кроків для розвитку рідного краю», ухваленій на з'їзді, передбачені заходи з розвитку місцевого самоврядування, контролю за прозорістю дій влади, а також покращення соціального забезпечення, медичного обслуговування населення, освіти та безпеки громадян.

Агітаційна тематика кандидатів та місцевих організацій партій була малозмістовною і будувалася навколо спекуляцій на чутливі для населення теми. Серед найпоширеніших гасел такі: несправедливі тарифи на житлово-комунальні послуги, боротьба з корупцією та обіцянки підвищити добробут громадян.

Найпоширенішою формою роботи потенційних кандидатів та місцевих організацій партій із виборцями було розміщення матеріалів у ЗМІ та на зовнішніх носіях реклами (білборди, сітілайти). Менш поширеною формою стало встановлення агітаційних наметів. Відтак, кандидати та місцеві організації партій практично не проводили змістовної роботи із виборцями. Про це свідчить той факт, що найменш поширеною формою роботи із виборцями було проведення публічних дебатів, дискусій, круглих столів та прес-конференцій. У жодній з областей така форма не дістала належної підтримки серед потенційних кандидатів [5].

Згідно з результатами підрахунку зведених показників партій на місцевих виборах, ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» підтримали 19,5% виборців, ВО «Батьківщина» – 12,1%, ПП «Опозиційний блок» – 11,5%, ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» – 7,3%, ВО «Свобода» – 6,8%, Радикальну партію Олега Ляшка – 6,7%, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 6,4%, ПП «Відродження» – 5,4%, ПП «Наш край» – 4,8%, Аграрну партію України – 3,2% (Див. Таблицю 7.2.1.) [459].

Таблиця 7.2.1

**Порівняльні результати виборів до Верховної Ради України 26 жовтня
2014 року та місцевих виборів 25 жовтня 2015 року**

№	Політична партія	Результат по Україні, %	К-ть місць за пропорційною системою	К-ть обраних депутатів рад 2015	Результат місцевих виборів 2015 р., %
1	Політична партія «Народний фронт»	22,14	64	–	Не брала участь
2	Партія «Блок Петра Порошенка»	21,81	63	8830	19,5
3	Політична партія «Об'єднання «Самопоміч»	10,97	32	913	6,4
4	Політична партія «Опозиційний блок»	9,43	27	4034	11,5
5	Радикальна партія Олега Ляшка	7,44	22	2498	6,7
6	Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	5,68	17	8065	12,1
7	ВО «Свобода»	4,71 %	–	1664	6,8
8	КПУ	3,88 %	–	–	Не брала участь
9	Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна»	3,11 %	–	–	–
10	ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ»	2,65 %	–	–	–
11	ПП «Правий сектор»	1,8 %	–	–	Не брала участь
12	ПП «Відродження»			1689	5,4
13	ПП «Наш край»			4506	4,8
14	ПП «УКРОП»			2247	7,3
15	Аграрна партія України			3323	3,2

Порівняльний аналіз результатів виборів до обласних рад у регіонах України можна подати у вигляді наступної таблиці (Див. Таблицю 7.2.2). Результати голосування за політичні партії в окремих регіонах України подано в Додатку С (Таблиці 1–6).

Таблиця 7.2.2

Порівняльний аналіз результатів виборів до обласних рад у розрізі регіонів (%)

	Західний регіон	Центральний регіон	Південно-Східний регіон
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	25,2	26,1	19
ВО «Батьківщина»	17,3	17,4	9,7
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	7,5	7,1	5,7
Радикальна партія Олега Ляшка	6,1	9,4	3,7
ВО «Свобода»	12,3	8,1	–
ПП «УКРОП»	9,6	5,4	8,5
ПП «Опозиційний блок»	1,6	5,9	27,2
ПП «Відродження»	2,2	4,1	13,4
ПП «Наш край»	1,6	1,3	8,5
Аграрна партія України	1,4	4,1	–

У Таблиці 7.2.2 розглянуто результати виборів (кількість мандатів) до обласних рад у розрізі трьох регіонів: Західного, Центрального і Південно-Східного. Західний регіон – це Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Чернівецька області. Чисельність обласних рад Західного регіону становить 488 депутатів. Центральний регіон – Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області та місто Київ. Чисельність обласних рад Центрального регіону становить 796 депутатів. Південно-Східний регіон утворюють Дніпропетровська, Одеська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська, Харківська, Луганська, Донецька області (у двох останніх вибори до обласних рад не проводилися). Чисельність обласних рад регіону – 536 депутатів [308; 252, с. 342].

Балотування до обласних рад по всіх регіонах забезпечили ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», Радикальна партія Олега

Ляшка. Інші партії виставляли своїх кандидатів не у всіх регіонах. Так, ПП «Опозиційний блок» не балотувався у Тернопільській області, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – до Рівненської, Миколаївської, Одеської обласних рад. і т.д. Різними були і стратегії політичних партій на цих виборах. Наприклад, ПП «Об'єднання «Самопоміч» майже не виставляла своїх кандидатів у маленьких містах, їх цікавили лише великі міста та обласні ради. ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ВО «Батьківщина» висунули кандидатів повсюдно. Але якщо ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» переміг, або отримав депутатські мандати практично у всіх радах, то ВО «Батьківщина» не набрала 5 % голосів виборців у Львові, Харкові, Одесі. Ряд політичних партій висунули своїх кандидатів лише в окремих областях України. Наприклад, ПП «Єдиний центр», Партія угорців України – КМКС, Демократична партія угорців України (Закарпатська область), ПП «Партія простих людей Сергія Капліна» на Полтавщині, ПП «Довіряй ділам» Г. Труханова, Українська морська партія Сергія Ківалова на Одещині та інші [5; 308].

Незважаючи на те, що результати соціологічних досліджень засвідчують підтримку необхідності передачі владних повноважень з центру у регіони близько двома третинами громадян нашої держави, участь у формуванні місцевої влади через виборчий процес взяло менше половини виборців. Активність виборців у жовтні 2015 р. є однією з найнижчих за історію загальноукраїнських виборів і становить 46,6 %. Найвищою явка виборців була в західних областях України [371].

Складна соціально-економічна ситуація та відсутність результатів реформ призвели до того, що збільшити свої електоральні здобутки у жовтні 2015 р. у порівнянні із парламентськими виборами 2014 р. змогли лише ті політичні сили, які гостро критикували дії центральної влади.

У Таблиці 7.2.3 зроблено аналіз того, стільки втрачено/додано голосів основними електоральними гравцями у порівнянні з парламентськими виборами 2014 р. [458].

Таблиця 7.2.3

Кількість голосів виборців, які здобули партії на парламентських виборах 2014 року і на місцевих виборах 2015 року

	Місцеві вибори 2015 року	Парламентські вибори 2014 року	Різниця в кількості голосів	Різниця у % відношенні
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	2544552	3437521	- 892969	- 26
ВО «Батьківщина»	1579606	894837	+684769	+76,5
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	832570	1729271	-896701	-51,9
Радикальна партія Олега Ляшка	880017	1173131	-293114	-25
ВО «Свобода»	881137	742022	+139115	+18,7
ПП «Опозиційний блок»	1507460	1486203	+21257	+1,4
ПП «Громадянська позиція»	203515	489523	-286008	-58,4
Всього	13053354	15745278	-269	-17,1

Найбільша провладна партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність», незважаючи на поглинання організаційних активів ПП «УДАР» та Народного фронту, лише наблизилась до результату, отриманого на парламентських виборах (22%).

Гостра критика влади дозволила досягти найкращого електорального зростання насамперед ПП «УКРОП» та ВО «Батьківщина», при цьому остання входить до провладної коаліції.

Однак «конструктивна» критика влади ПП «Об'єднання «Самопоміч» під час цих виборчих перегонів дала швидше зворотній результат. У порівнянні з парламентськими виборами вона втратила значну частину свого електорату, особливо у своїх базових регіонах (на Заході та у столиці).

ПП «Опозиційний блок» також поліпшила свій результат (з 9 до 12%), хоча у боротьбу за колишнє електоральне поле Партії регіонів на цих виборах, на відміну від виборів до Верховної Ради України 2014 р., включилися нові політичні проекти – ПП «Відродження» та ПП «Наш край», які отримали загальний результат в межах прохідних 5%.

Суттєвий крок до повернення своїх попередніх позицій зробила ВО «Свобода». Вона здобула депутатські мандати практично у всіх обласних радах Західного і Центрального регіонів. У порівнянні з парламентським виборами 2014 р. вона отримала на 18, 7 % голосів більше (Див. Додаток С).

Радикальна партія О. Ляшка, незважаючи на жорстку опозиційну риторику, не змогла покращити свої здобутки у порівнянні з минулим роком. Результат радикалів зафіксувався на показниках 2014 р. Виборча кампанія партії була невиразною і базувалася на політичних лозунгах, які розміщувалися на білбордах і нічого спільного з місцевими проблемами не мали.

Місцеві вибори, окрім згаданих вище проектів (ПП «УКРОП», ПП «Відродження», ПП «Наш край»), дали старт новим партійним структурам, які імовірно будуть приймати участь у майбутніх парламентських виборах. Передусім йдеться про Аграрну партію України та Громадський рух «Народний контроль».

Намагання колишніх комуністів в умовах заборони діяльності КПУ переформовуватися у новий проект під назвою ПП «Нова держава» не дали відчутних результатів навіть у регіонах, де позиції лівих завжди були сильними (окрім Миколаївської області). Це дає підстави очікувати виникнення найближчим часом нової політичної сили лівого спрямування, оскільки ця електоральна ніша залишається не заповненою [5].

Черговий раз низьку ефективність продемонструвала ПП «Громадянська позиція» А. Гриценка, яка потрапила лише до двох обласних рад Галичини.

Особливої уваги також заслуговує той факт, що на цих виборах в

окремих областях регіональні еліти продемонстрували принципову самостійність, виставивши на виборчі перегони свої локальні політичні проекти (Див. Додаток С, Таблиці 1–7).

На відміну від 2010 р., коли платформою для проходження до обласних рад була провладна Партія регіонів, у 2015 р. місцеві еліти в багатьох областях створили гостру конкуренцію провладній партії БПП «Солідарність». Так, на Закарпатті лідером перегонів до обласної ради стала ПП «Єдиний центр» (В. Балога). ПП «Довіряй ділам» Г.Труханова зайняла перше місце в Одесі та показала третій результат в області. На Хмельниччині на виборах до обласної ради переможцем стала ПП «За конкретні справи». У Черкаській області друге місце зайняла ПП «ВО «Черкащани», а на виборах Черкаської міської ради перемогла Партія вільних демократів. У Чернівцях на виборах до міськради перемогла ПП «Рідне місто» (Див. Додаток С, Таблиця 7).

Отже, за результатами місцевих виборів в Україні 2015 р. перемогла ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність». Високі результати на виборах також були показані політичними партіями «Опозиційний блок» та ВО «Батьківщина».

Місцеві вибори 2015 року на Закарпатті. На місцевих виборах 2010 р. головним було протистояння за вплив у обласній, районних та місцевих радах між Партією регіонів та ПП «Єдиний Центр». Винятком були місця компактного проживання угорців, які голосували за угорські партії. На виборах 2015 р. головне протистояння – це боротьба за вплив у радах між ПП «Єдиний Центр» та ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність». Після збройної сутички у м. Мукачеві влітку 11 червня 2015 р. між представниками Правого сектору і оточенням народного депутата М. Ланя, Президент України П. Порошенко оголосив, що на Закарпатті потрібно покінчити з кланами, які підпорядкували собі область. А вже 15 липня головою Закарпатської обласної адміністрації було призначено Г. Москаля, на якого і було покладено це завдання. Разом з головою обласної адміністрації було

призначено нових очільників Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ в Закарпатській області. З моменту призначення Г. Москаля починається процес формування ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», існування та функціонування якої до вищезазначених подій практично не було. Основу для формування партійної структури партії утворили осередки ПП «УДАР» та до певної міри ПП «Народний фронт».

Серед 15 політичних партій, внесених до бюлетеня для таємного голосування до обласної ради, можна виокремити наступні групи:

1. Фаворити місцевих виборів: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Єдиний Центр», ВО «Батьківщина», Демократична партія угорців України, Партія угорців України – КМКС.

2. Партії-сателіти ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» – ПП «Відродження», ПП «Наш край», Аграрна партія України.

3. ПП «Опозиційний блок» як переформатована обласна організація Партії регіонів.

4. Загальнонаціональні відомі політичні партії, які мають / або мали представництво в українському парламенті: ПП «Об'єднання «Самопоміч», ВО «Свобода», Радикальна партія Олега Ляшка.

5. Нові та маловідомі для закарпатського соціуму партійні структури: ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», ПП «Зелена планета», ПП «Соціалісти», ПП «Спільна дія» та інші [252, с.345–346].

За результатами виборів 5 % виборчий бар'єр на виборах до Закарпатської обласної ради подолали 6 партій: ПП «Єдиний центр» (22,79 %), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (18,05 %), ПП «Відродження» (12,84 %), ПУУ–КМКС (9,44 %), ВО «Батьківщина» (8,58 %), ПП «Опозиційний блок» (5,38 %).

Не змогли подолати 5 % бар'єр такі політичні сили, як ПП «Об'єднання «Самопоміч» (3,93 %), ВО «Свобода» (3,29 %), Радикальна партія Олега Ляшка (4,62 %), ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» (3,23 %), які по Україні загалом здобули хороші результати [371].

Як і на попередніх місцевих виборах, не мала належної підтримки в області ВО «Свобода». Не змогла подолати виборчий поріг Радикальна партія Олега Ляшка. Це черговий раз підкреслює конформізм закарпатського виборця та відсутність радикальних настроїв у краї.

Порівняльний аналіз представництва політичних партій в обласній раді V, VI та VII скликання подано у Таблиці 7.2.4.

Таблиця 7.2.4

**Порівняльний аналіз представництва політичних партій
у Закарпатській обласній раді V, VI та VII скликання**

Назва політичної сили	Обласна рада V скликання (2006 рік, 90 депутатів)	Обласна рада VI скликання (2010 рік, 108 депутатів)	Обласна рада VII скликання (2015 рік, 64 депутати)
ПП «Єдиний Центр»	–	46	19
БЮТ	25	–	–
ВО «Батьківщина»	–	8	7
Партія регіонів	15	37	–
НБ Литвина	7	–	–
«КМКС» – ПУУ	5	3	8 (разом з ДПУУ)
ДПУУ	4	4	
СПУ	4	1	–
ВБ «Наша Україна»	30	–	–
ПП «Наша Україна»	–	–	–
ПП «Фронт змін»	–	5	–
ПП «Сильна Україна»	–	4	–
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	–	–	15
ПП «Відродження»	–	–	11
ПП «Опозиційний блок»	–	–	4

Таким чином, до обласної, районних та міських рад обласного підпорядкування обрано 679 депутатів (у 2010 році 965 депутатів).

Найбільше депутатських мандатів одержали наступні політичні сили: : ПП «Єдиний Центр» – 174 мандати (25, 63 %, у 2010 – 40 %), ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» – 122 (17,94 %), ПП «Відродження» – 106 (15,61 %, у 2010 – 0,8 %), ВО «Батьківщина» – 58 (8,54 %, у 2010 – 7,7%), ПУУ–КМКС – ПУУ – 46 (6,77 %, у 2010 – 3,6 %), ПП «Опозиційний блок» – 37 (5,45 %), ДПУУ – 33 (4,86 %, у 2010 – 3,9 %), Радикальна партія Олега Ляшка – 22 (3,24 %), ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 19 (2,8 %), ПП «Наш край» – 15 (2,21 %) (Див. Додаток С; Таблиця 8) [371].

Найбільш політично строкатими за результатами виявились міські ради у м. Ужгороді та м. Хусті. До міських рад цих міст пройшли найбільше партій. До Ужгородської міської ради – 9, а до Хустської – 7. Причому перемогу на виборах до Хустської міської ради отримала ПП «Конкретних справ» – 16 мандатів з 34. Також до ради пройшла ВО «Свобода» та Українська народна партія.

Окремо слід зупинитися на електоральних процесах в угорській національній меншині. Передусім зміна влади в Україні в лютому 2014 року призвела до змін і в середовищі закарпатських угорців. Лідером ПУУ–КМКС став В. Брензович (колишній очільник М. Ковач відкрито виступав за автономію угорської меншини), а ДПУУ – Л. Зубанич (колишній очільник І. Гайдош підтримував Партію регіонів і був учасником Антимайдану).

У Берегові 5 вересня 2015 р. відбулася спільна конференція партійних організацій Демократичної партії угорців України та Партії угорців України – КМКС, на яких затверджено підписану керівниками політичних сил Угоду про співпрацю виборах до місцевих рад 2015 р. Було домовлено, що в Закарпатську обласну раду буде сформовано один партійний список від ПУУ–КМКС, до якого 50 / 50 ввійдуть і представники ДПУУ. У територіальні громади нижчого рівня – районні та міські відбиратимуть кандидатів, котрі мають найбільший авторитет в регіоні [252, с.349].

Рішення про співпрацю на виборах, яке було прийнято вперше за історію незалежної України, принесло свої позитивні результати. До обласної

ради ПУУ–КМКС набрала 9, 44 % голосів виборців і 8 депутатських мандатів. Крім того ПУУ–КМКС здобула депутатські мандати у наступних радах: Берегівська районна – 12 мандатів, Виноградівська районна – 7, Мукачівська районна – 4, Ужгородська районна – 8, Чопська міська – 7, Хустська міська – 3, Ужгородська міська – 2, Мукачівська міська – 3. ДПУУ має таку кількість депутатів: Берегівська районна – 7, Виноградівська районна – 4, Чопська міська – 12 (Див. Додаток С, Таблиця 8).

Ряд аналітиків, журналістів, характеризуючи результати волевиявлення на Закарпатті, акцентували на такій специфіці регіону, як підкуп виборців. Причому йшлося про системний підкуп різними партійними структурами, який масово розпочався у 2010 р.

Аналізуючи місцеві вибори 2015 р. на Закарпатті, В. Приходько підкреслює: якщо не припинити підкуп виборців, то в майбутньому вибори будуть перетворені на фарс, а голос виборця перетвориться на товар [439].

В області черговий було застосовано технологію маніпуляції з результатами соціологічних опитувань та екзит-полами, які не відображають електоральні вподобання. Ця виборча технологія справляє вплив на електоральний вибір, а її системне та надмірне застосування в області дискредитує довіру до соціології. Позитивним є те, що партійні штаби все частіше звертаються до фахових соціологів з проханням вивчити вподобання електорату, але результати такого дослідження в переважній більшості випадків залишаються для внутрішнього користування, а відтак вони не редагуються лідерами партій.

Отже, конфігурація партійної системи України за результатами місцевих виборів не зазнала суттєвих змін. Вона і надалі залишається двоблоковою, яку утворюють не більше 12–14 політичних партій.

Місцеві вибори були успішними для нових партійних проектів, таких як ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», ПП «Відродження», ПП «Наш край», Аграрна партія України та Громадський рух «Народний контроль». Імовірно, що всі вони братимуть участь у наступних

парламентських виборах.

Регіональний фактор, який діє у контексті соціокультурного поділу «Схід – Захід» і надалі залишається визначальним чинником електорально вибору громадян України.

7.3. Вплив електоральних циклів на конфігурацію партійної системи України.

Основні інституційні та соціетальні чинники впливу на еволюцію партійної системи України такі: форма правління, виборча система, соціально-політичні поділи.

Форма правління. Україна станом на початок 2014 р. є напівпрезидентською республікою у парламентсько-президентському її форматі. Така форма правління сприяє розвитку багатопартійності, оскільки парламентська більшість, яка формує уряд, має утворюватись на партійній основі.

Починаючи з проголошення незалежності, форма правління в Україні змінювалася декілька разів, що відчутно впливало на конфігурацію партійного простору. Конституція, прийнята 28 червня 1996 р., встановила в Україні президентсько-парламентський тип напівпрезидентської республіки. Президент став ключовою фігурою політичної системи суспільства. Структурування парламенту відбувалося не за партійною належністю.

Після «Помаранчевої революції» 2004 р. парламент України на своєму засіданні 8 грудня 2004 р. прийняв пакет змін до Конституції України, встановивши парламентсько-президентську республіку.

У результаті центральною фігурою політичної системи мав стати Прем'єр-міністр. Уряд повинен формуватись парламентською більшістю. Структурування парламенту відбувалось виключно за партійною приналежністю. У результаті внутрішніх конфліктів у «помаранчевій

коаліції» на президентських виборах 2010 р. перемогу отримав В. Янукович (Партія регіонів). 1 жовтня 2010 р. Конституційний Суд України відмінив зміни до Конституції України від 8 грудня 2004 р. Таким чином, Україна знову стала президентсько-парламентською республікою.

У результаті Євромайдану та української Революції Гідності 2013 – 2014 рр., а також дострокових виборів Президента України (президентом став П. Порошенко) Український парламент ухвалив рішення про повернення до Конституції зі змінами від 8 грудня 2004 року. Україна знову стала парламентсько-президентською республікою [350, с.52–72].

Зміна форм правління не могла не впливати на формат партійної системи та електоральні процеси. Відтак, впливовими в різний час ставали партії, які були пов'язані з особою Президента та Прем'єр-міністра України (Партія регіонів, ВО «Батьківщина», Народний Союз «Наша Україна» (потім ПП «Наша Україна»), ПП «Удар» та інші). Змінювалась і вага виборів залежно від того, якими вони були – «першого» чи «другого» порядку.

Нормативно-правова основа діяльності політичних партій в Україні. Нормативну основу функціонування політичних партій в Україні утворюють: Конституція України, Закон України «Про політичні партії в Україні», закони України про вибори депутатів ВР України, органів місцевого самоврядування.

У Законі України «Про політичні партії в Україні» (від 5 квітня 2001 р.) забороняється утворення регіональних партій. В ст. 3 цього розділу підкреслюється, що в Україні можуть реєструватися тільки партії з загальнонаціональним статусом. А ст. 5 забороняє утворення і діяльність політичних партій, якщо їхні програмні цілі або дії спрямовані на ліквідацію незалежності України, насильницьку зміну конституційного ладу, підрив безпеки держави, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни і расової ворожнечі, посягання на права і свободи людини, посягання на здоров'я людини.

Крім того, для реєстрації партії має бути рішення про створення політичної партії, ухвалене на установчому з'їзді з підписами 10 тис. громадян України, які мають право голосу, зібраними у 2/3 районів, 2/3 областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у 2/3 районів АРК. Реєстрацію партії здійснює Міністерство юстиції України, яке упродовж 30 днів після подання документів приймає рішення [190].

Різке зростання кількості партій за останні роки (понад 150 партій за 3 роки) засвідчує суттєві проблеми з нормативно-правовою базою функціонування політичних партій. Однією із причин появи великої кількості політичних партій є спрощений механізм їх реєстрації. Збір підписів виборців на підтримку створення партії створює можливості для численних фальсифікацій та часто не виражає реальної підтримки громадянами тієї чи іншої політичної сили. Під час реєстрації нерідко використовуються фіктивні списки виборців, у яких одні й ті ж особи регулярно підтримують створення різних політичних партій. Замість збору підписів більш доцільно використовувати умову щодо наявності у партії осередків або ж певної кількості членів.

Серед причин зростання кількості партій в Україні варто виділити перетворення реєстрації на різновид бізнесу. Це, зокрема, передбачає торгівлю пакетами реєстраційних документів партій та місцями у виборчих комісіях.

Лідером за кількістю зареєстрованих осередків є «Соціалістична партія України» – 31 348 структурних утворень. Дещо менше осередків у Партії Регіонів – 30 321. На третьому місці Народна партія із 22 118 осередками. Далі йдуть партії «Єдиний Центр» із 18 631 осередків та ВО «Батьківщина» – 17 296. До десятки партій із найбільшою кількістю осередків також входять «Республіканська партія України» (14 098), «Українська народна партія» (13 718), «Соціал-демократична партія України» (об'єднана) (13 515), «Наша Україна» (13 177) та Комуністична партія України (7 450). Із десяти партій із найбільшою кількістю осередків лише дві (ВО «Батьківщина» та

Комуністична партія України) взяли участь в останніх парламентських виборах 2012 та 2014 рр. [202].

8 жовтня 2015 р. ВР України прийняла Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції». Законопроектом вводиться низка позитивних нововведень у сфері фінансування політичних партій.

По-перше, за прикладом багатьох європейських держав вводиться державне фінансування політичних партій. Щорічний обсяг державного фінансування статутної діяльності політичних партій, які відповідно до цього Закону мають право на таке фінансування, становить дві сотих розміру мінімальної заробітної плати помноженого на загальну кількість виборців, які взяли участь у голосуванні у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на останніх виборах народних депутатів України. 10 відсотків фінансування розподілятиметься в рівних частках між усіма партіями, які отримали це право (подолали 3 % виборчий бар'єр і мають у своїх списках не більше двох третин представників однієї статі). В той час як решта 90 відсотків розподілятиметься між партіями, які отримали більше 2 % голосів виборців пропорційно до кількості голосів, отриманих на останніх виборах.

По-друге, суттєво вдосконалюється механізм контролю за фінансуванням політичних партій. Вводиться обмеження на можливість внесків фізичних та юридичних осіб. Загальний розмір внеску на підтримку партії від громадянина України протягом одного року не може перевищувати 100 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня року, в якому здійснювалися внески; від юридичної особи – 250.

Наостанок, удосконалюється система звітування політичних партій за витрачені кошти. Передбачається щорічний обов'язковий фінансовий аудит політичних партій, що отримують державне фінансування або були суб'єктами виборчого процесу на останніх загально-національних виборах.

З огляду на кількість зареєстрованих осередків та суму коштів у рамках державного фінансування, на яку претендує партія, найбільше коштів мали б отримати місцеві організації «Самопоміч» – 38 012 грн. на місяць. На один осередок «Народного Фронту» щомісяця припадає 13 278 грн., «Опозиційного блоку» – 5 458 грн., «Блоку Петра Порошенка «Солідарність» – 4 823 грн., Радикальної партії Олега Ляшка – 3 828 грн., «Батьківщини» – 124 грн [202].

Наявність великої кількості політичних партій, їх практично неконтрольоване утворення вказують на необхідність поліпшення нормативно-правової бази їх функціонування. Основні напрями такої роботи можуть бути такі: апробувати механізм державного фінансування політичних партій та визначити умови звітності за використання державних коштів; передбачити ефективні механізми проти зловживання державними ресурсами у виборчих кампаніях; дозволити реєстрацію партій національних меншин та регіональних партій, що є загальноприйнятою європейською політичною практикою; змінити процедуру реєстрації політичних партій.

Виборча система України. В Україні з часу проголошення незалежності вибори до Верховної Ради відбулися в 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012, 2014 рр. При чому всі вони регламентувались різними виборчими законами.

Перший виборчий закон у незалежній Україні було прийнято на восьмій сесії Верховної Ради України II скликання 18 листопада 1993 р. Законом встановлювалась мажоритарна система абсолютної більшості. Тобто обраним вважався той кандидат, «який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менше як 25% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу». Другий тур виборів також відбувався за системою абсолютної більшості. У ст. 43 Закону було введено ліміт явки виборців на виборчі дільниці: «вибори вважаються такими, що не відбулися, якщо в них взяло участь менше як 50% від числа виборців, внесених до списку виборців даного округу» [181].

Проведення виборів до Верховної Ради України в 1994 р. згідно з мажоритарною системою абсолютної більшості показало, що така система не може ефективно використовуватись на теренах України. По-перше, конституційний склад Верховної Ради так і не був обраний. По-друге, дана система показала себе в Україні неекономічною, оскільки потрібно було проводити цілий ряд довиборів. По-третє, у громадян внаслідок циклу перевиборів виникла апатія до політичного процесу в суспільстві, тому через неявку виборців в багатьох округах народних депутатів взагалі не було обрано. По-четверте, дана виборча система не сприяла структуруванню парламенту, що не дозволило йому ефективно працювати. Партійний склад парламенту виявився досить строкатим за наявності великої кількості безпартійних кандидатів.

Парламентські вибори 1998 р. відбулися за новою змішаною виборчою системою, коли 225 народних депутатів обиралися за пропорційною системою закритих загальнонаціональних списків з 4-відсотковим бар'єром, а інші 225 – в одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості.

Виборчий закон, за яким проводились вибори до Верховної Ради України в 2002 р., було ухвалено 18 жовтня 2001 р. в результаті компромісу 11 фракцій та депутатських груп: УНР, НРУ, «Реформи», «Трудової України», НДП, СДПУ(о), «Яблука», «Солідарності», Партії регіонів, ПЗУ, «ДемСоюзу». Основою компромісу «11» у Верховній Раді було положення закону про формування окружних комісій, згідно з яким в окружній виборчій комісії мали право мати своїх представників ті партії, які подолали на виборах 1998 року 4-відсотковий бар'єр, а також ті, які в поточному складі парламенту мають свої фракції [185].

Виборча система відповідно до нового виборчого закону залишилася змішаною (пропорційно-мажоритарною): 225 депутатів обираються за пропорційною системою у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за закритим виборчими списками від політичних партій

(виборчих блоків), а інші 225 – у мажоритарних округах за мажоритарною системою відносної більшості.

Відрізняється від попереднього закону (1998 р.) норма, яка обумовлює реєстрацію кандидатів. У законі введена виборча застава. Для політичної партії (блоку) – 15 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян (на 1.12.01 це 225 тис. гривень), а для кандидата в мажоритарному окрузі – 1020 гривень. Виборча застава повертається, якщо партія здобуває більше 4% голосів виборців, а «кандидат-мажоритарник» виграє вибори.

Вибори 26 березня 2006 р. відбулися згідно з новим законом «Про вибори народних депутатів» на пропорційній основі з 3-відсотковим виборчим порогом та закритими партійними списками. Це передбачало істотні відмінності як в організації підготовки та проведення виборів, так і в характері виборчих заходів [67, с. 36 – 130.].

Згідно з новим законом головними суб'єктами виборчого процесу ставали політичні партії та партійні блоки, оскільки всі питання пов'язані з організацією і проведенням виборчої кампанії, спиралися на політичні партії (формування депутатських списків, утворення виборчих блоків, формування окружних і дільничних комісій, організація роботи спостерігачів тощо). Відповідно до закону висувати кандидатів у депутати могла партія, яка зареєстрована в установленому порядку Міністерством юстиції України за 365 днів до дня виборів, тобто 26 березня 2005 р.

Уперше в законі про вибори говорилося про відшкодування витрат партій, пов'язаних з фінансуванням їхньої передвиборної агітації. Йдеться про те, що ті партії (партії, що входили до блоків), списки яких отримали три (виборчий бар'єр) і більше відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, дістають право на відшкодування витрат, пов'язаних з фінансуванням виборчої агітації, у розмірі фактично здійснених витрат, але не більше ста тисяч розмірів мінімальних заробітних плат. Але цю норму закону було відмінено.

Парламентські вибори 2012 р., як і всі попередні, знову відбулися за новим законом. Закон про вибори було підтримано 17 листопада 2011 р. у Верховній Раді більшістю голосів.

Законом була запроваджена змішана система виборів: 225 депутатів обираються за закритими партійними списками в багатомандатному виборчому окрузі з 5 % виборчим порогом, 225 – в одномандатних мажоритарних виборчих округах. Відповідно до закону у виборах заборонялось брати участь виборчим блокам. За такою ж системою проводилися і парламентські вибори 2014 р. [184].

Отже, постійна зміна виборчого законодавства має деструктивний вплив на розвиток партійної системи України, електоральну поведінку та породжує політичну корупцію. Політична практика молодих демократій (країни ЦСЄ) засвідчує необхідність усталеного виборчого законодавства, результатом якого є стабільність партійних систем та інших політичних інститутів суспільства.

На нашу думку, для України доцільним було б запровадження пропорційної виборчої системи відкритих регіональних списків, надання можливості виборчим блокам приймати участь у виборчих процесах з підняттям для них виборчого бар'єру, зміна формули перерахунку голосів виборців у депутатські мандати. Така система дозволить рівномірно представляти регіони України на рівні вищого представницького органу влади, і, на відміну від мажоритарної частини нинішньої виборчої системи, зробить вибори більш демократичними і прозорими.

Соціально-політичні розмежування. Основні суспільно-політичні поділи, які впливали на еволюції партійної системи України на різних етапах її розвитку: поділ у координатах комуністичні / демократичні сили, поділ між «бідними» (до яких можна було віднести абсолютну більшість громадян України – найманих працівників державного та недержавного секторів) і «багатими» (насамперед представниками великого бізнесу), характерний для

трансформаційного періоду; підтримка/опозиційність до правлячого режиму; соціокультурний поділ на Захід та Схід [350, с. 52–72].

Отже, цей аналіз дозволяє зробити висновок про те, що як інституції, так і соціетальні чинники є несприятливими для розвитку дієвої багатопартійності в Україні.

В українській політичній науці є ряд підходів до періодизації розвитку партійної системи України. Періодизація розвитку партійної системи України зроблена автором відповідно до періодизації еволюції електорального простору. У розвитку партійної системи України нами виокремлено такі 4 періоди: перший (починаючи з середини 80-х рр. і до кінця 1991 р.); другий (з кінця 1991 р. до кінця 2004 р.); третій (з кінця 2004р. до 2014 р.); четвертий (з 2014 р.);

Утворення політичних партій в Україні протягом вказаних періодів відбувалося наступним чином:

1. Утворення політичних партій, як носіїв певної ідеології.
2. Нові політичні партії утворювалися внаслідок розколів у вже існуючих партійних структурах.
3. Утворення шляхом об'єднання декількох партійних структур.
4. Утворення партій адміністративним шляхом.
5. Низка партій починає утворюватися і функціонувати як лобістські угруповування.
6. Партії – політичні проекти фінансово-промислових груп та окремих особистостей.
7. Утворення партій як різновид «консалтингового бізнесу».

Проаналізувавши становлення партійної системи України, можна зробити такі висновки:

а) визначальний вплив на становлення партійної системи України мали парламентські вибори 1994, 1998, 2002, 2006 та 2012, 2014 рр., президентські вибори 1999, 2004, 2009, 2014 рр. та місцеві вибори 2002, 2006, 2010, 2015 рр.;

б) логіку становлення партійної системи України можна передати наступним чином: від однопартійності через атомізовану систему наявності великої кількості партій – до системи поляризованого плюралізму, а відтак до двоблокової партійної системи (варіант системи поміркованого плюралізму);

г) основні чинники, які впливають на становлення партійної системи України, можна виокремити такі: а) характер трансформаційного конфлікту і роль старих еліт; б) відсутність можливостей використовувати досвід «історичних партій»; в) незручне для формування партій інституційне середовище (президенціоналізм, відсутність належної нормативної бази, специфіка виборчої системи тощо); г) наявність традицій клієнталізму, патерналізму, регіоналізму; д) суспільно-політичні поділи;

в) партійна система поляризованого плюралізму є перехідною і еволюціонує, як правило, до системи поміркованого плюралізму, яка є характерною для низки розвинутих демократичних країн. Але можливий і інший варіант розвитку. Партійна система поляризованого плюралізму трансформується у двопартійну (двоблокову) систему або партійну систему з домінуючою партією. І якщо за результатами місцевих виборів 2010 р. в Україні спостерігалась тенденція до утворення партійної системи з домінуючою партією, то після парламентських виборів 2012 р. з'являється інша тенденція – тенденція до формування двоблокової партійної системи. Ця тенденція залишається і після парламентських виборів 2014 р. та місцевих виборів 2015 р.;

г) починаючи з місцевих виборів 2006 р. з'являється тенденція до появи так званих «регіональних партій». Їхня діяльність обмежується кількома областями України, а інколи навіть окремими містами, де вони висувають своїх кандидатів. Регіональні партії, як правило, акцентують на своїй територіальній приналежності у їхній назві. Наприклад, ПП «Вінницька європейська стратегія», ПП «Одеська партія», Одеська морська партія Сергія Ківалова, ПП «Всеукраїнське об'єднання «Черкащани», партія «Херсонці»,

ПП «Українська галицька партія», ПП «Ми – Кияни», ПП «Херсонці», ПП «Єдиний Центр». В останні роки активно почали створюватися партії національних меншин України. Зокрема, ПП «Грузинська партія України», ПП «Циганська партія України», Партія угорців України, Демократична партія угорців України, «ПП «Партія поляків України». При цьому відповідно до чинного законодавства політичні партії створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом.

Під форматом (конфігурацією) партійної системи ми розуміємо її фрагментацію та показник усталеності партійних уподобань виборців (Г. Голосов) [120]. Формат української партійної системи, її сучасний стан ми розглянемо, базуючись на запропонованій нами методології К. Джанди, Дж.Сарторі (принципи функціонування різного типу партійних систем), Р. Катца, П. Майера (сучасні тенденції розвитку політичних партій, картелізація політичних партій) та інших.

Нині Україна є одним із європейських та світових лідерів за кількістю зареєстрованих політичних партій. Станом на 26 вересня 2016 р. в Україні зареєстровано 344 діючі політичні партії. Це в кілька разів перевищує показники у інших державах Східної Європи. Для порівняння, у державах, де процес партійного будівництва активно розпочався після розпаду СРСР, зареєстровано значно менше політичних партій. У Польщі – 84, у Словаччині – 56, у Румунії – 124, у Російській Федерації – 77, у Молдові – 45, у Латвії – 73, у Литві – 38.

Майже половина всіх українських політичних партій з'явилася за останні три роки. Так, за 9 місяців 2016 р. було зареєстровано 41 нову партію; у 2015 р. – 79; у 2014 р. – 37. Загалом 2015 р. став рекордним для України за кількістю зареєстрованих політичних партій. До цього найбільше партій було зареєстровано у 2005 році – 24 [202].

До формату партійної системи ми будемо відносити тільки релевантні (істотні) партії. Критерій їх виокремлення може бути різним. Один з критеріїв – це результат парламентських виборів. Таким чином, до формату

партійної системи можна включати партії, які постійно приймають участь у парламентських виборах і набирають не менше 1 % голосів виборців. Участь політичних партій у виборах до ВР України можна показати у вигляді наступної таблиці (Див. Таблицю 7.3.1).

Таблиця 7.3.1
Участь політичних партій у виборах до ВР України

Рік виборів	К-ть партій зареєстрованих Мінюстом України	К-ть партій, які взяли участь у виборах	К-ть суб'єктів, внесених до виборчого бюлетеня
1998	52	45	30 (21 партія +9 виб. блоків, утворених 19 партіями)
2002	127	83	33 (21 партія +12 виб. блоків, утворених 40 партіями)
2006	126	94	45 (28 партій +17 виб. блоків, утворених 19 партіями)
2007	143	43	20 (10 партій +9 виб. блоків, утворених 51 партією)
2012	195	87	21 політична партія
2014	235	52	29 політичних партій

Аналіз формату партійної системи ми зробимо на основі розрахунку ряду індексів, які використовуються в політичній науці для дослідження партійних систем. Розрахунок індексів подано у Таблиці 7.3.2 [350, с.171].

Таблиця 7.3.2
Індекси, які характеризують розвиток партійної системи України

Індекси	1998 р.	2002 р.	2006 р.	2007 р.	2012 р.	2014 р.
ЕКПП	4,7	4,67	3,5	3,2	4,3	5
ЕКЕП	11,9	7,95	5,8	4,3	5	8
Коефіцієнт редукації	53,7	37,8	39,6	25,6	14	37
Індекс Гюнтера	82,9	87,8	88,8	95	86,5	88,9
Індекс	10,08	7,8	8,4	5,7	10,01	7,7

Галлахера						
Індекс фрагментації	0,8	0,79	0,61	0,77	0,77	0,88
Індекс неусталеності Педерсена	24	15	35	9,6	30,35	43

Розрахунок вказаних індексів дає змогу зробити ряд висновків щодо тенденцій розвитку, які були притаманними для української партійної системи.

Якщо взяти до уваги результати парламентських виборів та показники ефективного числа парламентських партій, то можна зробити висновок про те, що в Україні лишається стабільною тенденція до збереження ефективного числа парламентських партій в межах 3–5. Це дозволяє ідентифікувати партійну систему України як багатопартійну без домінуючої партії або двоблокову багатопартійну.

Індекс пропорційності Гюнтера, у випадку застосування пропорційної виборчої формули, в Західній Європі коливається від 86 до 98. Аналізуючи проблему пропорційності в рамках існуючих виборчих систем, можна констатувати, що індекс пропорційності є найвищим у випадку поєднання чотирьох чинників: пропорційної виборчої формули, значного розміру виборчого округу, стабілізації багатопартійної системи, застосування принципу вирівнювання при розподілі депутатських мандатів [349, с.22–39; 350, с. 171].

За результатами обчислення індексів пропорційності/диспропорційності можна зробити такі висновки. По-перше, починаючи з 2002 р. індекс пропорційності Гюнтера для виборчої системи України коливається в рамках 86, 5–95. Таке значення індексу відповідає аналогічним показникам для країн розвинутої демократії. Найвищий показник індексу був у 2007 р. – 95. Це ще раз констатує той факт, що пропорційна виборча система найбільше сприяє пропорційності розподілу голосів виборців і депутатських мандатів.

По-друге, розрахунки індексу диспропорційності показують, що зміна правил проведення виборів призводить до підвищення рівня диспропорційності виборчої системи. Після введення змішаної виборчої системи у 1998 р. індекс диспропорційності становив 10,08. У 2002 р. даний індекс становив уже 7,8. Це свідчення того, що відбулося звикання до правил електоральної гри. Після введення пропорційної системи у 2006 р. індекс знову зростає (8,4). Проведення виборів 2007 р. за такими ж правилами призводить до зниження індексу диспропорційності до 5,7 (найнижчий показник). І, знову ж таки, перехід до змішаної системи призводить до підвищення рівня диспропорційності виборчої системи (10,01). Загалом показники індексу диспропорційності коливаються для України в межах 5,7 – 10, 8. Це показники виборчої системи з середнім рівнем диспропорційності. Оцінка рівня пропорційності / диспропорційності є однією із базових оцінок виборчих систем, які є складовою політичної системи суспільства та впливають на формування партійної системи [349, с.22–39; 350, с. 171].

Дослідження індексу фракційності Д. Райє вказує різні рівні фрагментації ВР України. Для українського парламенту дане значення змінювалося відповідно до виборчої системи та рівня стабільності партійної системи. Коливання індексу в межах 0,68–0,8 – свідчення наявності багатопартійної системи з різним рівнем фрагментації, який залежить від багатьох чинників. Загалом індекс фрагментації при аналізі партійних систем повинен застосовуватись у комплексі з іншими методологіями та показниками.

Отримані результати обчислення індексу неусталеності М. Педерсена свідчать про неусталеність уподобань українського виборця. Такі коливання характерні для суспільств, в яких відбуваються трансформаційні процеси. Але слід враховувати той факт, що справжній відсоток зміни партійних уподобань без спеціально розроблених порівняльних досліджень здійснити неможливо. Індекс неусталеності допомагає визначити тільки приблизні дані щодо мінливості та партійної заміщеності.

Індекс електоральної неусталеності дає можливість вивчати зміни у електоральній підтримці провідних партій і такі явища, як зниження партійної ідентифікації (коли виборець, приймаючи участь у виборах, не бажає пов'язувати себе з якоюсь партією), зростання неконвенційної політичної поведінки (коли частина виборців вважає себе вільною від партійної ідентифікації), перехід частини виборців від старих партій до нових (універсальних, постматеріалістичних).

Розрахунки індексів за 2014 р. констатують наявність багатопартійної системи без домінуючої партії з високим рівнем пропорційності розподілу голосів виборців та неусталеністю партійних уподобань.

До формату партійної системи, за результатами виборів 2012 та 2014 рр. та місцевих виборів 2015 р. можна віднести не більше 12–14 політичних партій: ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ПП «Громадянська позиція», ПП «Народний фронт», ПП «Опозиційний блок», ПП «Сильна Україна», Партія «Об'єднання «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «УДАР», ПП «Відродження», ПП «Наш край», ПП «УКРОП».

Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – партія лідерського типу, яка була утворена у 1999 р. з ініціативи Ю. Тимошенко. Партія позиціонує себе як центристська, всенародна демократична партія патріотично-реформаторського спрямування, яка поєднує цінності соціальної солідарності з захистом індивідуальних прав і свобод кожного громадянина.

21 січня 2001 р. на Форумі національно-демократичних сил ця партія стала співзасновником (разом з УНР, УНП «Собор», УРП, Партією підтримки вітчизняного виробника, СНПУ, Українською партією «Єдність», УХДП, ХНС, УНКП і 43 громадянськими об'єднаннями) громадсько-політичного об'єднання національно-демократичних сил «Українська правниця». 20 лютого 2001 р. партія офіційно приєдналася до Громадянського комітету захисту Конституції «Україна без Кучми».

Рівень електоральної підтримки партії на парламентських виборах був наступним: 2002 р. – 7, 24 %; 2006 р. – 22, 29 %; 2007 р. – 30, 7 %; 2012 р. – 25, 5 %; 2014 р. – 5, 68 %. У 2010 р. лідер партії Ю. Тимошенко брала участь у президентських виборах, які прогнала у II турі В. Януковичу. Як бачимо, рівень підтримки партії поступово зменшувався і в 2014 р. мав практично результат виборчого порогу. Негативна тенденція зниження рейтингу у майбутньому може привести до її перетворення на позапарламентську партію [124; 371].

ВО «Свобода» – це політична партія, створена 13 жовтня 1991 р. на Установчому з'їзді партії у м. Львові як Соціал-національна партія України. СНПУ виникла внаслідок об'єднання радикальних націоналістичних сил Львівщини, зокрема – львівської «Варти Руху», Організації української молоді «Спадщина», «народних загонів» Студентського братства Львова.

14 лютого 2004 р. IX з'їзд СНПУ одноголосно висловився за зміну назви партії на Всеукраїнське об'єднання «Свобода», головою якого обрали О.Тягнибока.

ВО «Свобода» брала участь у парламентських виборах з наступним рівнем підтримки: 1998 р. – 0, 16 %, 2006 р. – 0, 36 %; 2007 – 0, 76 %; 2012 – 10, 44 %; 2014 рр. – 4, 71 %. У 2004 р. лідер партії О. Тягнибок брав участь у президентських виборах, набравши 1, 43 % голосів виборців.

ВО «Свобода» позиціонує себе, як правоконсервативна націоналістична партія з переважанням лівих поглядів в економіці («націоналізація», недопущення приватизації землі). Це політична партія із сильною ідеологічною артикуляцією [124; 371].

ПП «Блок Петра Порошенка» створено за відсутності законодавчих умов для участі у виборах виборчих блоків як модель політичного патронату Президента П. Порошенка. У її лавах, після відсторонення від влади В. Януковича, поступово консолідувалась більшість представників часів «помаранчевої революції»: ПП «Народна самооборона» (Ю. Луценка), Партії «Реформи і порядок», ПП «Солідарність» та інших. Позиціонується як партія

правореформістського гатунку. Серед заявлених цінностей – громадський активізм, відповідальність, свобода, демократія, вільний ринок, ділова ініціатива.

ПП «Громадянська позиція» створено 29 січня 2005 р. на Установчому з'їзді як Політична партія «Могутня Україна». 21 січня 2010 р. партійний з'їзд ухвалив рішення про зміну назви партії на Політична партія «Громадянська позиція».

У 2012 р. брала участь у виборах до ВР України у складі ВО «Батьківщина» (тоді цей передвиборний альянс здобув чверть голосів виборців (25,5%). Але подальшого злиття партій не відбулося. З метою спільної участі у виборах 2014 р. до партії долучилися активісти партії «Демократичний альянс». Позиціонування партії відбувається як поєднання правоконсервативних підходів до бачення держави, ліберальних підходів до питань розвитку економіки та пропагування традиційних цінностей.

Ставить завдання «перетворення України на міцну конкурентоспроможну державу, яка забезпечить своїм громадянам високу якість життя та гідні соціальні стандарти, чітко визначає свої національні інтереси й активно їх просуває та захищає, реально впливає на європейські та світові процеси, бере активну участь у колективних зусиллях зі зміцнення миру та безпеки» [124; 371].

ПП «Народний фронт» політично можна вважати дітищем ВО «Батьківщина». Складається із кількох, орієнтованих на лідерів – А. Яценюка (що у 2009–2011 рр. створювали ПП «Фронт змін») і О. Турчинова, який з 90-х рр. підтримував політичний тандем із Ю. Тимошенко. Позиціонує себе як правоцентристська партія.

Партію «Об'єднання «Самопоміч» створено у 2012 р. мером Львова А. Садовим. Позиціонується у правому сегменті зі слабкою артикуляцією консервативних цінностей: «Ми українці, незалежно від нашого етнічного походження, є єдиним національним тілом, маємо живу душу та невмирущий дух» [124; 371].

Партію «Опозиційний блок» створено у 2014 р. безпосередньо для участі у парламентських виборах на юридичній базі партії «Закон і порядок» (2010). Її складають політичні групи, які засновували та усіляко підтримували режим В. Януковича: Партія розвитку України (С. Ларін, Ю. Мірошніченко, 2014), Партія регіонів (Б. Колесніков, О. Вілкул, 2001), ПП «Україна – вперед!» (Н. Королевська, 2006), ПП «Центр» (В. Рабінович, 1999), ПП «Трудова Україна» (В. Сопельник, 2000), Партія державного нейтралітету (А. Плакида, 2004).

Партія С. Тігіпка «Сильна Україна» створена у 2014 р. на юридичній базі партії «Інформаційна Україна» як епіфеномен ПП «Сильна Україна», яка після президентських виборів 2010 р. і входження С. Тігіпка в уряд В. Януковича – М. Азарова у 2011 р. приєдналася до Партії регіонів.

Радикальна партія Олега Ляшка створена перед президентськими виборами 2010 р. на юридичній основі Української радикально-демократичної партії. У 2011 р. змінила назву на «Радикальна партія Олега Ляшка». Вперше участь у парламентських виборах взяла у 2012 р., отримавши 1,08 % голосів виборців, а в 2014 р. пододала виборчий поріг, набравши 7,44 % голосів виборців. Ідеологічна основа партії, судячи з передвиборчих програм 2012 і 2014 рр., – соціальний популізм лівого гатунку з одночасним акцентом на патерналістських настроях.

«Мета Радикальної партії – створення суспільства рівних можливостей та загального добробуту». Позиціонування – «захист знедолених» і взяття на себе усієї ролі з такого захисту. Нікому нічого робити не доведеться: «Ми підніmemo Україну з колін» [124; 371].

Серед виокремлених партій практично всі є електорально-професійними партіями слабкої ідеологічної артикуляції (прагматичні).

Партійна система функціонує за принципом двоблоковості, оскільки соціальне розмежування Схід – Захід не перестало бути актуальним. Хоча слід відмітити, що більшість виборців на Сході і на Заході України проголосували за центристські партії «Народний фронт» і «Блок Петра

Порошенка». Слід також зазначити, що всі партії, які утворюють формат партійної системи України, є партіями лідерського типу, а це означає, що вони є нестійкими, так бо залежать від рейтингу лідера.

7.4. Механізми подолання електорального розмежування та політичного протистояння в Україні

Складне історичне минуле України детермінувало появу регіонального розмежування по осі «Схід – Захід». Західний регіон належав до європейської цивілізації та католицької (греко-католицької) традиції християнства, а східний – до євразійської цивілізації та православного християнства.

Відтак географічне і геополітичне положення українських земель зумовили формування української спільноти на межі цивілізацій, перетині православно-візантійської та католицької традицій – на культурному пограниччі. Різний історичний досвід, почуття й переживання, закріплені в історичній пам'яті, архетипах і міфах, зумовили і параметри розмежування – ментальність, цінності, політичну культуру.

На думку Р. Хербута, «стабільний стан поляризації політичної спільноти простежується тоді, коли в її межах певні суспільні групи надають підтримку конкретним політичним напрямам або політичним структурам, які є представниками цих напрямів, тоді як інші суспільні групи підтримують опозиційні напрями політики або репрезентують їхні політичні партії» [476, с. 69].

Прослідковуючи еволюцію електоральних переваг жителів різних регіонів України, слід відзначити, що ключовими чинниками поділу політичного простору держави упродовж 1991–2014 рр. були розмежування: «комунізм – націоналізм (націонал-демократизм)», «ліві – праві», підтримка правлячої еліти чи опозиції та регіональне «Схід – Захід».

Про наявність соціополітичного поділу можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі, принаймні дві виборчі кампанії. Такий зв'язок в Україні яскраво простежується в усіх електоральних циклах.

За результатами виборчих кампаній можна зробити висновок, що запорукою перемоги політичної сили чи її представника – кандидата в Президенти України є її / його підтримка виборцями регіону «Схід». Обумовлено це, перш за все, густонаселеністю Сходу у порівнянні з Заходом. Такою була тенденція до 2014 р. Підтвердженням цього є перемога у 3 із 6 президентських кампаніях представника «Сходу» (Л. Кравчук у 1991 р., Л. Кучма у 1994 р., В. Янукович у 2010 р.), а також перемога у 3 із 7 парламентських кампаніях «східних» партій (у 1994 р. – КПУ, СПУ; у 1998 р. – КПУ, ВБ СПУ/Сел. ПУ і СДПУ(о); у 2012 р. – Партія регіонів та КПУ. Винятками були вибори Президента України 1999, 2004, 2014 рр., а також парламентські вибори 2002, 2006, 2007, 2014 рр.

Після Революції Гідності голосування виборців на виборах Президента України та Верховної Ради України було консолідованим: П. Порошенко здобув перемогу в усіх регіонах України, аналогічно ПП «Народний фронт» та ПП «Блок Петра Порошенка» здобули перемогу на парламентських виборах практично в усіх регіонах України за винятком областей, де перемогла ПП «Опозиційний блок» (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська).

Перемога на президентських виборах 1999 р. Л. Кучми була суто технічною, оскільки його опонентом був П. Симоненко. Електоральний вибір був обумовлений не розмежуванням «Схід – Захід», а небажанням виборців бачити президентом комуніста П. Симоненка. Відтак перемогу Л. Кучми було досягнуто за рахунок перш за все регіонів «Центр», «Захід».

Щодо виборів Президента України 2004 р., а також парламентських кампаній 2006 та 2007 рр., то у них корекцію результатів не на користь «Східного» регіону зробили виборці із регіону «Центр» за наслідками «помаранчевої революції».

Таким чином, в Україні сформувався соціально-політичний поділ політичного простору на територіальній (регіональній) основі, що відображається в кардинально різних електоральних перевагах жителів східних та західних областей України, інституалізації політичних партій, які орієнтуються на свій (західний/східний) електорат протягом усіх виборчих кампаній в період незалежності України.

Проте електоральне протистояння не завжди було регіональним, оскільки тривалий час воно було ідеологічним, а також побудованим на опозиційності/підтримці правлячого режиму. Таким воно стало в процесі президентської виборчої кампанії 2004 р. і перестало бути таким під час президентських і парламентських виборів 2014 р. Логічним, відтак, є запитання: чому таке протистояння виникає і якими є механізми його подолання?

На перше запитання відповідь є простою. Перш за все через відсутність виваженої регіональної політики, і, по-друге, завдяки виборчим аксіотехнологіям. Тобто саме політична еліта для того, щоб отримати виборчі переваги, продукувала його напередодні і під час виборчих кампаній.

Складнішою є відповідь на друге запитання щодо механізмів подолання регіонального протистояння (в тому числі й електорального). Слід зазначити, що такі механізми закладені у законах України, вони окреслені у працях українських науковців та аналітиків А. Колодій, А. Романюка, В. Фесенка та інших, але вони не були реалізовані у площині практичної політики.

На нашу думку, для подолання такого розмежування має бути розроблена довгострокова і комплексна стратегія інтеграції українського суспільства. Наприклад, А. Колодій називає таку стратегію Концепцією національної консолідації [234] і вказує на те, що вона в Україні відсутня.

Основні напрями такої стратегії можуть бути наступні:

1. Інтеграційна економічна і регіональна політика: посилення економічних зв'язків між регіонами, зменшення розриву у рівні соціально-

економічного розвитку та рівні життя між окремими регіонами країни, розвиток української економіки як єдиного господарчого комплексу.

2. Збалансована зовнішня політика. Необхідний пошук відносного компромісу між різними політичними силами з питань пріоритетів зовнішньої політики України, тому що цей чинник також є одним з викликів для збереження єдності українського суспільства.

3. Децентралізація державного устрою України. Як свідчить міжнародний досвід, перехід від унітарної до федеративної форми державного устрою може посилити ризики дезінтеграції країни. Навпаки, децентралізація державного управління видається більш оптимальним шляхом розв'язання існуючих проблем у відносинах між центром і регіонами. Регіони отримають більше прав і можливостей для власного розвитку без ризиків виникнення відцентрових тенденцій. Водночас у процесі політики децентралізації слід дбати про збереження вертикалі виконавчої влади, правового і управлінського контролю за місцевою владою. Україна повинна бути унітарною децентралізованою державою.

Модель унітарно-децентралізованої держави сприяла б збалансованому розподілу повноважень між центром та регіонами, дозволила б зберегти територіальну цілісність держави та водночас сприяла реалізації регіональних інтересів.

Принцип децентралізації важливий не лише в плані територіальної організації влади, співвідношенні повноважень громад, регіонів і центру, а й з точки зору процесу ухвалення рішень, де він переходить у принцип субсидіарності. Проблеми мають розв'язуватись на тому максимально низькому рівні владної ієрархії, на якому вони можуть бути розв'язані (за умови наявності не лише повноважень на низових рівнях урядування, а й відповідних ресурсів).

4. Запровадження парламенсько-президентської форми правління. Президентські вибори розколюють Україну на два протилежних табори, сприяючи закріпленню та відновленню істотних розбіжностей між регіонами.

Перехід до парламентсько-президентської форми правління пом'якшить і частково нейтралізує тенденції регіонального електорального розмежування під час президентських виборів. Тоді президентські вибори втратять ту велику вагу, коли «переможець отримує все». Навпаки, політичні еліти, зокрема й регіональні, вимушені будуть домовлятися між собою під час формування коаліційного уряду.

5. Інтеграція (консолідація) регіональних еліт у загальнонаціональну політичну і адміністративну еліту. Формування нової, сучасної адміністративної еліти країни, яка має стати одним з об'єднуючих елементів суспільного організму. Міжрегіональна ротація представників регіональних еліт у складі загальноукраїнської адміністративної еліти. Характеризуючи особливості переходу до демократії, Д. Растоу вважає, що національна єдність є найголовнішою попередньою умовою переходу до демократичного суспільства. За Д. Растоу, «значна більшість громадян потенційної демократії не повинна мати сумнівів або якоїсь явної упередженості щодо того, до якої політичної спільноти треба належати» [453]. В іншому випадку держави може не відбутися. Для опису таких загроз використовують терміни «невдалі держави» або «держави, які не відбулися» [230].

6. Департизація державної служби, керівництва силових структур та місцевих державних адміністрацій. Різномірне суспільство з регіоналізованою партійною системою мусить мати єдину і деполітизовану державну службу. Якщо державні посади на всіх рівнях будуть розподілятися за партійними квотами, почнеться неминуха «партійна феодалізація» держави, дезінтеграція системи державного управління. Доцільно провести чітке законодавче розмежування (через закони про Кабінет Міністрів, про центральні і регіональні органи виконавчої влади, про державну службу) політичних (виборних) посад і адміністративних посад, а також обмеження кола посад, на які має право призначати своїх представників правляча парламентсько-урядова коаліція. Державна бюрократія є одним з головних механізмів забезпечення адміністративної єдності держави і суспільства,

тому необхідно, щоб державна (публічна) служба функціонувала як цілісний державний інститут, який позбавлений партійного впливу (але знаходиться під ретельним громадським контролем) і, відповідно, ризиків регіонально-партійної приватизації окремих державних інституцій.

7. Зміцнення загальнонаціональної партійної системи та регіональних партійних структур. Зміцнення загальнонаціональної партійної системи можливе лише за рахунок внесення змін до законодавства, яке регулює діяльність політичних партій. Йдеться про встановлення більш жорстких норм до реєстрації політичних партій і контролю за їхньою діяльністю (участь у загальнонаціональних виборах, наявність структурних підрозділів у регіонах України, вимоги до кількості членів партії) та демократизації партійних структур (делегування повноважень регіональним осередкам, створення умов для горизонтальної регіональної партійної взаємодії).

Окремо слід зупинитися на феномені «регіональних партій», яких де-юре не має бути, а де-факто вони існують. На нашу думку, регіональні політичні партії мають право на існування за умови, що вони братимуть участь у виборах лише місцевих органів влади.

8. Реформа виборчого законодавства, яке має забезпечити пропорційне представництво у ВР України від кожної адміністративно-територіальної одиниці.

9. Формування сучасної української ідентичності (нової, сучасної системи ідентифікуючих символів українства). Серед них особливе місце посідають символи нового покоління українців, з якими ототожнюють Україну в сучасному світі. Необхідна розробка і реалізація масштабної інформаційної (пропагандистської) кампанії з формування сучасної української ідентичності, яка буде спрямована перш за все на молодь.

10. Гнучке розв'язання мовного питання (зміцнення державного статусу української мови поряд з введенням можливості офіційного статусу для регіональних мов і мов меншин на рівні територіальних громад, районів і областей).

Формування і розвиток російськомовної української культури як органічної складової української і європейської культури. Необхідно не протиставлення російськомовних громадян України етнічним українцям, а навпаки – поступова інтеграція російськомовної громади до сучасного українського суспільства.

Налагодження та зміцнення втрачених нині громадських і культурних зв'язків і обмінів між російськомовними і україномовними регіонами. Потрібна державна програма розвитку міжрегіональних зв'язків. До розвитку партнерських міжрегіональних стосунків на двосторонній і багатосторонній основі повинні долучитись обласні державні адміністрації, обласні і міські ради. Така традиція існувала раніше, її треба відновити і розвинути на новій основі і в нових політичних умовах.

11. Формування соціетальної культури. Принцип національної інтеграції на базі соціетальної культури. Адміністративна й бюджетна децентралізація не вестиме до фрагментації, якщо буде зрівноважена заходами, що спрямовані на національну консолідацію на соціокультурному рівні. Історії відомі три способи такої консолідації: асиміляція (уподібнення), а на ділі – поглинання доміантною культурою менших, а відтак, слабших груп; амальгамація – злиття груп з відмінними культурами і виникнення на їх базі нової культури; інтеграція – об'єднання груп з різними культурами без втрати своїх особливостей. Сутність інтеграції виражає гасло «єдність у різноманітності», яке поділяють народи багатьох країн – від Індонезії до США і Канади. Але збереження культурних відмінностей не означає, що національна інтеграція дорівнює творенню політичної спільноти тільки на основі спільного громадянства, патріотизму й політичної лояльності. Національна інтеграція передбачає утворення значного (доволі глибокого, не поверхневого) шару спільної для усіх громадян соціетальної культури – при збереженні етнонаціональних відмінностей на рівні окремих громад та їхнього побуту. Через відсутність або недостатню глибину такого культурного шару, а також слабкість публічної політики щодо його

створення, в Україні на попередніх етапах розвитку відбувалось поступове утвердження і закріплення двох полярних ідентичностей і двох соціетальних культур в одній країні [234].

Призначення соціетальної культури – обслуговування суспільних інституцій і формування спільного для усієї нації ціннісного поля. Соціетальна культура концентрується довкола спільної мови (як виняток – мов), яка вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному і приватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність.

Окрім мови до соціетальної культури входять спільні соціальні й політичні цінності, відбиті в конституціях, інших правових і соціальних нормах, а також уявлення про історичну традицію (національні міфи), державну символіку тощо.

12. Нейтралізація впливу «російського чинника» на внутрішню і зовнішню політику нашої держави. Російська Федерація на нинішньому етапі розвитку є головним джерелом нестабільності на пострадянському просторі. Вона заохочує сепаратистські рухи, підтримує відцентрові тенденції у пострадянських країнах (в тому числі і в Україні) з метою утримання їх під своїм геополітичним контролем та недопущення їх інтеграції в ЄС і НАТО.

13. Ми можемо навіть говорити про електоральний вимір національної безпеки України. Йдеться про необхідність електорального убезпечення українського суспільства від негативів, які продукуються упродовж організації і проведення виборчих кампаній політичними елітами для здобуття виборчих преференцій. У виборчому законодавстві України повинні бути норми, які забороняють розпалювання регіональної ворожнечі за рахунок мовних, ціннісно-культурних, релігійних та інших спекуляцій. Політичні сили, які продукують таку ворожнечу, повинні відсторонятися від

участі у виборчих кампаніях з подальшою заборонаю їх функціонування у встановленому порядку.

Отже, електоральне розмежування в Україні по осі «Схід – Захід» є результатом невиваженої державної регіональної політики і для подолання якого необхідна довгострокова і комплексна стратегія інтеграції українського суспільства.

Висновки до розділу 7

У цьому розділі охарактеризовано позачергові президентські, парламентські вибори 2014 р. і місцеві вибори 2015 р. та окреслено можливості і перспективи подолання електорального протистояння в Україні.

Президентські вибори 2014 р. були другими позачерговими президентськими виборами після виборів 1994 р. Їх проведення було викликане політичною кризою, революцією й військовими діями, які розпочала Росія проти України, захопивши Крим, погрожуючи вторгненням військ на материкову частину країни і готуючись до реалізації операції «Новоросія».

За результатами першого туру виборів П. Порошенко здобув 54,7 % голосів виборців, ставши шостим Президентом України. Констатовано, що голосування за П. Порошенка було відносно рівномірним по всій території України. Водночас слід зазначити, що «стратегічне голосування» українських виборців варто сприймати радше як специфічну відповідь на надзвичайні обставини, ніж свідчення подолання регіонального поділу в Україні, який щоразу структурував поведінку виборців різних регіонів.

Президентські вибори засвідчили важливі зміни в українському політикумі: проєвропейські політики дістали відчутну перевагу над проросійськими, здобувши майже 75 % голосів виборців.

Досліджено особливості парламентських виборів 2014 р., які полягали

в тому, що, по-перше, вони були позачерговими і проводилися за старою виборчою формулою, що давало можливість Партії регіонів, яка переформатувалась на ПП «Опозиційний блок», на реванш. По-друге, одним із наслідків Революції Гідності було утворення нових партійних структур.

За результатами парламентських виборів 2014 року партійний формат ВР України було повністю змінено. З попереднього скликання подолати виборчий бар'єр змогла лише ВО «Батьківщина». Крім неї виборчий бар'єр подолали ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка.

ПП «Блок Петра Порошенка» була лідером у 7 областях і м. Києві (Вінницька, Закарпатська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Херсонська, Чернігівська, м. Київ), ПП «Народний фронт» у 12 областях (Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька), ПП «Опозиційний блок» у 5 областях (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська). Таким чином, за підсумками парламентських виборів України 77,66 % виборців проголосували за «проукраїнські» партії, а 16,42 % – за «проросійські».

За результатами підрахунку зведених показників партій на місцевих виборах, ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність» підтримали 19,5% виборців, ВО «Батьківщина» – 12,1%, ПП «Опозиційний блок» – 11,5%, ПП «Українське об'єднання патріотів – УКРОП» – 7,3%, ВО «Свобода» – 6,8%, Радикальну партію Олега Ляшка – 6,7%, ПП «Об'єднання «Самопоміч» – 6,4%, ПП «Відродження» – 5,4%, ПП «Наш край» – 4,8%, Аграрну партію України – 3,2%.

На місцевих виборах 2015 р. в Закарпатті головним було протистояння за вплив в обласній, районних та місцевих радах між ПП «Блок Петра Порошенка» та ПП «Єдиний Центр». Перемогу на виборах до місцевих

органів влади на Закарпатті здобули ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Єдиний центр» та ПП «Відродження».

Окремо слід зупинитися на електоральних процесах в угорській національній меншині. Насамперед зміна влади в Україні в лютому 2014 р. призвела до змін голів ПУУ та ДПУУ. На виборах 2015 р. угорські партії вперше домовилися про співпрацю на виборах, що принесло їм позитивний електоральний результат.

Доведено, що вирішальний вплив на еволюцію партійної системи України мають такі інституційні та соціетальні чинники: форма правління, виборча система, соціально-політичні поділи, особливості трансформаційного процесу.

Аргументовано, що інституційне середовище є незручним для становлення стабільної партійної системи: форма правління змінювалася двічі у 2004 та 2010 рр., а кожні наступні парламентські вибори починаючи з 1994 р. проводилися за зміненою виборчою системою.

У розвитку партійної системи України виокремлено такі 4 періоди: перший (починаючи з середини 80-х рр. і до кінця 1991 р.); другий (з кінця 1991 р. до кінця 2004 р.); третій (з кінця 2004р. до 2014 р.); четвертий (з 2014 р.). До формату партійної системи, за результатами виборів 2012 / 2014 рр., та місцевих виборів 2015 р., можна віднести не більше 12/14 політичних партій: ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність», ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», ПП «Удар», Радикальна партія Олега Ляшка, ПП «Опозиційний блок», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Відродження», ПП «УКРОП», ПП «Наш край», ПП «Народний фронт» та інші.

Установлено, що партійна система функціонує за принципом двоблоковості, оскільки соціокультурне розмежування Захід – Схід не перестало бути актуальним. Слід також зазначити, що всі партії, які утворюють формат партійної системи України – електоральні партії лідерського типу зі слабкою ідеологічною артикуляцією.

Доведено, що електоральне розмежування в Україні не завжди мало регіональний характер, а тривалий час мало ідеологічні характеристики. Регіональним у форматі «Схід – Захід» воно стало в процесі президентської виборчої кампанії 2004 р. Парламентські і президентські вибори 2014 р. окреслили тенденції до подолання жорсткого протистояння по осі «Схід – Захід». Для подолання такого розмежування має бути розроблена довгострокова і комплексна стратегія інтеграції українського суспільства.

Складовими такої стратегії повинні стати: а) інтеграційна економічна і регіональна політика; б) збалансована зовнішня політика; в) децентралізація державного устрою; г) інтеграція регіональних еліт у загальнонаціональну; д) конструктивна взаємодія політичних сил, які репрезентують російськомовне та україномовне населення; ж) зміцнення загальнонаціональної партійної системи та регіональних партійних структур; з) формування сучасної української ідентичності; к) гнучке розв'язання мовного питання; л) нейтралізація впливу «російського чинника» на внутрішню і зовнішню політику нашої держави.

Основні положення 7 розділу автор оприлюднив у таких публікаціях [344; 346; 347; 348; 349; 350; 352; 353; 354; 356; 359].

ВИСНОВКИ

1. Дослідницька модель вивчення електоральних процесів в Україні поєднує в собі методологію аналізу виборчих практик на загальнонаціональному і регіональному рівнях. Можливість такого поєднання дозволяє зробити адаптована до українських політичних реалій дослідницька стратегія, названа «воронкою причинності». Використання методології «воронки причинності» передбачає здійснення політичного аналізу факторів електорального впливу, що послідовно звужує фокус дослідження від макро- до мікрорівнів. Відповідно до цієї методологічної моделі чинники, що впливають на мотивацію електорального вибору, можна аналізувати на п'яти умовних рівнях змінних (від найпоширенішого макrorівня до максимально звуженого мікрорівня): зовнішньополітичні чинники, загальнонаціональний рівень, регіональний рівень, рівень малих соціальних груп, індивідуально-психологічні характеристики виборців регіону.

Електоральні процеси аналізуються в роботі у рамках 3 методологічних підходів: 1) біхевіористського, який вивчає соціально-структурні аспекти електоральної поведінки, аналіз опитування громадської думки, географічні дослідження територіальних аспектів електоральної поведінки; 2) інституціонального, в рамках якого досліджується вплив різних виборчих систем на політичне життя суспільства, поведінку виборців тощо; 3) транзитологічного, який вивчає вплив виборів на трансформаційні процеси в суспільстві і навпаки.

Окремо в дисертаційному дослідженні аналізуються виборчі процеси на Закарпатті. Закарпаття виступає як «окремий випадок» у дослідженні, що дозволяє доповнити комплексний аналіз електоральних процесів в Україні прикладом окремого емпіричного об'єкта.

2. У розвитку електорального простору України виокремлено та охарактеризовано 3 періоди: перший період (1991–2004 рр.), другий період

(2004–2014 рр.), третій період (від 2014 р.). На кожному з них він мав своєрідну конфігурацію, яка була обумовлена низкою чинників. До 2004 р. його структурування відбувалося на основі ідеологічних чинників (по осі «ліво-правого» політичного протистояння). Починаючи з 2004 р. головним фактором поділу вітчизняного електорального простору стали соціокультурні чинники, актуалізовані виборчими аксіотехнологіями. Нова конфігурація електорального простору з'являється у 2014 р. за результатами позачергових президентських і парламентських виборів. На початку третього періоду соціокультурний поділ залишається важливим просторотвірним чинником, але уже без застосування аксіотехнологій і з домінуванням національної політичної ідентичності.

3. Сучасна Україна являє собою типове багатоскладове, або сегментарне суспільство, в якому політичні й ідеологічні розбіжності загалом збігаються із лініями соціальних розмежувань (регіональних, етнічних, мовних, конфесійних та інших). У таких умовах сегментованість соціуму різко поглиблюється, що знаходить свій вияв у різноспрямованості суспільних (соціально-економічних, геополітичних, ментально-ідеологічних, інституційно-правових та інших) пріоритетів, у формуванні груп інтересів переважно на корпоративній основі, у потенційно конфліктних міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відмінностях, у різному баченні зовнішньополітичних орієнтацій.

Йдеться про те, що в умовах українського соціуму суспільно-політичне розмежування на територіальній основі практично збігається з розмежуваннями на соціально-економічній, етнолінгвістичній та конфесійній основі. У таких умовах експлуатація мовної, ціннісної проблематики у поєднанні з популістськими гаслами приносить непогані електоральні дивіденди, що приводить до актуалізації цих проблем під час виборчих кампаній в різних регіонах України. Саме цим і обумовлюється регіональний вимір електоральних процесів в Україні.

4. Установчі вибори – це перші вільні вибори в умовах демократичного переходу. Установчими виборами в Україні можна вважати вибори ВР УРСР у березні 1990 р. та вибори Президента України 1991 р.

Вибори до ВР УРСР у березні 1990 р. були першими альтернативними виборами. Напередодні виборів було утворено Демократичний блок, який на виборах домогся значного успіху: із 442 обраних депутатів Верховної Ради 111 користувалися його підтримкою. Блок здобув перемогу у п'яти областях: Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській, Київській.

Президентські вибори 1991 р. окреслили різницю в уподобаннях виборців Заходу і Сходу України. Якщо брати результати виборів у регіональному вимірі, то можна констатувати, що Л. Кравчук переміг у більшості областей України, здобувши найбільшу кількість голосів на Сході, а В. Чорновіл переміг на Західній Україні, перш за все в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях.

Установчі вибори в Україні виконали покладені на них функції в умовах демократичного пактового переходу. По-перше, вони встановили інституційний дизайн, який окреслив особливості електоральної конкуренції та еволюції партійної системи. По-друге, виокремили моделі електоральної поведінки населення України, показавши її регіональний характер. По-третє, стали основою легітимації майбутнього політичного режиму.

5. Парламентські вибори 1998 р. відбулися за змішаною виборчою системою. Суттєвий вплив на електоральний вибір 1998 р. мав суспільно-політичний поділ «бідні – багаті», яким і була зумовлена перемога лівих сил. Соціально-політичне розмежування на Захід і Схід було невизначним під час проведення виборчої кампанії.

Вибори до ВР України 1998 р. відобразили кілька тенденцій у регіональному голосуванні: обмеженість підтримки національно-демократичних сил переважно Західним регіоном та появу політичних партій одного регіону: в Закарпатській області – СДПУ (о), Дніпропетровській – ВО «Громада»).

Після виборів, у результаті загострення відносин між Парламентом і Президентом, набуває актуальності ще один суспільний поділ – між прихильниками і противниками Президента, який і обумовив формат проведення парламентських виборів 2002 р.

За підсумками виборів до ВР України 2002 р. ВБ В. Ющенко «Наша Україна» переміг у 14 областях західної, центральної та північної частин України, а також у місті Київ, комуністи – у 10 регіонах Сходу і Півдня країни, соціалісти – на Полтавщині, а ВБ «За єдину Україну» – в Донецькій області. Такий територіальний розподіл був дещо незвичайним і засвідчив зміщення лінії соціополітичного розмежування в південно-східну частину України.

6. У ході президентської виборчої кампанії 2004 р. відбулись актуалізація та поглиблення регіонального розмежування за результатами волевиявлення виборців. Під час виборів активно використовувалися політтехнології, метою яких було протиставлення ціннісних, ментальних, мовних характеристик населення Західного і Східного регіонів. Завершилось таке протиставлення акціями протесту, названими «помаранчева революція», в ході якої були утворені два майдани – «помаранчевий» (Захід, Центр) і «біло-синій» (Південь, Схід), і яка на тривалий час визначила основні тренди суспільно-політичного розвитку України. Вибори 2004 р. стали першими в історії України, коли два кандидати в президенти репрезентували не «ліву» чи «праву» ідеології, а передусім Захід і Схід як різні за менталітетом і погляду на майбутнє частини держави.

Парламентські виборчі кампанії 2006 та 2007 рр. суттєво відрізнялися від попередніх з таких причин. По-перше, вони відбулися за новим виборчим законом, який установив пропорційну систему загальнонаціональних закритих партійних списків з 3 % виборчим порогом. По-друге, існувала інерція президентських виборів 2004 р.: політичні сили в основному сприймалися під кутом зору результатів їхньої участі у президентській кампанії та були обтяжені нею (головні месиджі кампанії практично не

змінилися). Відтак, вони проходили в умовах жорсткого регіонального протистояння, започаткованого президентськими виборами.

За результатами виборів до Верховної Ради України змогли потрапити нові політичні сили, народжені протистояннями на майданах у 2004 р.: Партія регіонів, «Блок Юлії Тимошенко», Блок «Наша Україна» (2006 р.) / Блок «Наша Україна – Народна самооборона» (2007 р.), Соціалістична партія України (2006 р.) / «Блок Литвина» (2007 р.) , Комуністична партія України. Виборче протистояння у регіональному вимірі відобразило електоральну карту президентських виборів 2004 р.: Блок В. Ющенко «Наша Україна», ВО «Батьківщина» здобули перемогу на Заході і в Центрі, а Партія регіонів і КПУ – на Півдні і на Сході. Таке протистояння відображало й інший формат розмежування електорату: «влада – опозиція», коли за «владу» голосували на Заході і в Центрі, а за опозицію на Півдні і Сході.

7. Упродовж 2010–2012 рр. відбулися президентські та місцеві вибори. Президентські вибори 2010 р. стали своєрідним продовженням виборів 2004 р., оскільки знову відбувалися в умовах протиставлення Сходу і Заходу України політтехнологами кандидатів. Як і в 2004 р., більшість західних та центральних областей проголосували за прозахідного і національноорієнтованого кандидата в Президенти Ю. Тимошенко, в той час як східні та південні області – за проросійського та прокомуністичного В. Януковича. Електоральне розмежування, яке утвердилося в Україні в 2004–2007 рр., повторилося і в 2010 р., адже Ю. Тимошенко здобула перемогу в тих самих областях, що й свого часу В. Ющенко у 2004 р.

Місцеві вибори 2010 р. були першими в історії України, які проводилися окремо від виборів до ВР України. Загалом по Україні перемогу на виборах здобула Партія регіонів. У Волинській області перемогло ВО «Батьківщина». У Закарпатській області – ПП «Єдиний центр». У Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській областях перемогу на виборах здобуло ВО «Свобода».

Парламентські вибори 2012 р. проводилися за змішаною виборчою

системою, яка сприяла великим політичним партіям (5 % виборчий бар'єр, заборона брати участь у виборах виборчим блокам). Особливістю виборів було підписання опозицією 22 січня 2012 р., в День Соборності і Свободи угоди про спільні дії у ході виборчого процесу.

За результатами волевиявлення виборчий бар'єр подолали Партія регіонів, ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція), ПП «Удар», КПУ, ВО «Свобода». Таким чином, за результатами виборів відбулася інституціоналізація регіонального електорального поділу, позаяк Партія регіонів перемогла у 9 областях, АРК і Севастополі, а ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) – в 15 областях та м. Києві. Як і на попередніх виборах Схід та Південь голосував за Партію регіонів, Захід і Центр – за ВО «Батьківщина». Відтак соціокультурне розмежування на Схід та Захід і надалі залишилось домінуючим у структуруванні електорального простору та поведінки виборців в Україні.

8. Проведення позачергових президентських і парламентських виборів 2014 р. було викликане політичною кризою, революцією й військовими діями на Сході України, які розпочала Росія, захопивши при цьому Крим.

За результатами першого туру виборів П. Порошенко здобув 54,7 % голосів виборців, ставши шостим Президентом України. Констатовано, що голосування за П. Порошенка було відносно рівномірним по всій території України. У жодній з південних та східних областей, які упродовж тривалого часу віддавали перевагу Партії регіонів, за П. Порошенка не проголосувало менше третини виборців. Він усюди був лідером перегонів, зайнявши перше місце за кількістю одержаних голосів у всіх областях України.

Президентські вибори засвідчили важливі зміни в українському політикумі, оскільки проєвропейські політики (75 % голосів виборців) здобули відчутну перевагу над проросійськими (8 %). Водночас слід зазначити, що «стратегічне голосування» українських виборців варто сприймати радше як специфічну відповідь на надзвичайні обставини, ніж свідчення подолання регіонального поділу в Україні, який щоразу структурував поведінку

виборців різних регіонів.

За результатами позачергових парламентських виборів партійний формат ВР України був повністю змінений. З попереднього скликання подолати виборчий бар'єр змогла лише ВО «Батьківщина». Крім неї виборчий бар'єр подолали ПП «Народний фронт», ПП «Блок Петра Порошенка», ПП «Об'єднання «Самопоміч», ПП «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка. Змінився і регіональний формат голосування виборців. 77,66 % виборців проголосували за «проукраїнські» партії, а 16,42 % – за «проросійські».

Місцеві вибори 2015 р. завершили електоральний цикл дещо змінили розстановку політичних сил в Україні. Насмперед за рахунок появи нових партійних структур. Відтак, їхня діяльність буде мати важливий вплив на загальне позиціонування політичних партій в українському політикумі, в тому числі і в регіональному розмежуванні голосів виборців.

9. Партійна система України впродовж 1991–2015 рр. неодноразово змінювала свою конфігурацію. Вирішальний вплив на еволюцію партійної системи України мають такі інституційні та соціетальні чинники: форма правління, виборча система, соціально-політичні поділи.

Аналіз інституційного середовища дозволив зробити аргументований висновок, що воно є незручним для становлення стабільної партійної системи: форма правління змінювалася тричі – у 2004, 2010 та 2014 рр., а кожні наступні парламентські вибори починаючи з 1994 р. проводилися за зміненою виборчою системою.

У розвитку партійної системи України виокремлено 4 періоди: перший (починаючи з середини 80-х рр. і до кінця 1991 р.); другий (з кінця 1991 р. до кінця 2004 р.); третій (з кінця 2004р. до 2014 р.); четвертий (з 2014 р.). Неодноразово змінювався формат партійної системи за результатами виборчих процесів. Так, починаючи з 1991 р. до 1998 р. її можна назвати атомізованою, з 1998 р. до 2004 р. – партійною системою поляризованого плюралізму, з 2004 р. – системою поміркованого плюралізму у двоблоковому

форматі. Функціонування партійної системи у двоблоковому форматі обумовлене соціально-політичним розмежуванням «Схід – Захід», яке не перестало бути актуальним для українського політикуму.

Політичні партії, які утворюють формат партійної системи України, є електоральними партіями лідерського типу з низьким рівнем ідеологічної артикуляції, а це означає, що вони є нестійкими і залежать від рейтингу лідера.

10. До інституційних чинників впливу на електоральні процеси та поведінку виборців слід віднести виборчу систему та форму правління, а до соціетальних – особливості політичного транзиту та соціально-політичні розмежування.

Виборча система має вплив безпосередньо на виборчий процес, поведінку виборців та поствиборне функціонування органів влади. При мажоритарній системі як політичні партії, так і уподобання виборців мають тенденцію організовуватися щодо одного соціально-економічного або ліво-правого виміру. Навпаки, система пропорційного представництва сприяє формуванню багатовимірної системи вибору.

Своєрідним є вплив форми правління на електоральну поведінку. Різниця повноважень парламенту і президента роблять різними в очах виборців не лише функції органу, що обирається, а й «ціну» виборів і голосування з точки зору їхніх політичних наслідків. Такий вплив описується за допомогою поняття виборів «першого» і «другого» порядку.

Особливості транзитивних процесів у пострадянських країнах впливають на структуру соціополітичних поділів, а відтак і на уподобання електорату. Зокрема, складнощі перехідного періоду, погіршення економічного становища виборців, невдоволення політикою нових демократичних урядів і демократією загалом сприяють формуванню поділу між виборцями, які дістали «бонус» від транзиту, і виборцями, для яких перехідний період лише погіршив ситуацію.

Саме тому зв'язок між соціополітичними поділами і партіями, а також зв'язок між партіями і виборцями не завжди прослідковується. Відтак у форматі транзиту посткомуністичних, пострадянських країн поділи, партії і виборці інколи ніби існують у різних площинах, незалежно один від одного.

11. Ефективна участь національних меншин у суспільно-політичному житті є однією з важливих складових демократичних суспільств. Саме завдяки ефективній участі створюються реальні можливості національним меншинам для представлення та збереження своєї самобутності.

Дискримінація, яка перешкоджає участі меншин у виборах, виявляється у таких формах: а) через тип виборчої системи; б) неможливості утворення політичних партій представниками національних меншин; в) наявності високого виборчого порогу, який важко подолати організаціям національних меншин; г) встановлення меж виборчих округів, які розпорошують компактність голосування національної меншини, тощо.

Аналіз вітчизняної електоральної практики дозволяє зробити такі висновки щодо забезпечення виборчих прав представників національних меншин в Україні. По-перше, задекларовані в Конституції та законах України («Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України» та інших) виборчі права національних меншин не мають відповідних механізмів реалізації на практиці. По-друге, ефективна участь національних меншин у виборчих процесах, гарантія представництва їхніх інтересів в органах влади можлива лише за умови прийняття відповідних законів про вибори та політичні партії на зразок тих, які апробовані в політичній практиці багатьох країн Європейського Союзу. По-третє, виборча практика угорської меншини показує ефективність створення і функціонування політичних партій національних меншин на місцевому рівні. По-четверте, політична участь національних меншин має постійно піддаватися моніторинговій оцінці з метою уникнення порушень та створення ефективного механізму реалізації такої участі.

12. Вивчення вітчизняного електорального досвіду показує, що електоральне розмежування в Україні не завжди мало регіональний характер, а тривалий час мало ідеологічний вимір. Регіональним у форматі «Схід – Захід» воно стало в процесі президентської виборчої кампанії 2004 р., а потім було актуалізоване парламентськими виборами 2006 / 2007 рр. та закріплене президентськими виборами 2010 р. і парламентськими виборами 2012 р.

Парламентські і президентські вибори 2014 р. окреслили тенденції до подолання жорсткого протистояння по осі «Схід – Захід». Але для подолання такого розмежування має бути розроблена довгострокова і комплексна стратегія інтеграції українського суспільства. Складовими такої стратегії повинні стати: а) інтеграційна економічна і регіональна політика; б) збалансована зовнішня політика; в) децентралізація державного устрою; г) інтеграція регіональних еліт у загальнонаціональну; д) конструктивна взаємодія політичних сил, які репрезентують російськомовне та україномовне населення; ж) зміцнення загальнонаціональної партійної системи та регіональних партійних структур; з) формування сучасної української ідентичності; к) гнучке розв'язання мовного питання; л) нейтралізація впливу «російського чинника» на внутрішню і зовнішню політику нашої держави.

13. Регіональні особливості організації і проведення парламентських виборів на Закарпатті обумовлені такими основними чинниками: географічним розташуванням області; історичними традиціями; соціально-демографічними характеристиками електорату; етнополітичними чинниками; специфікою формування та відносною слабкістю регіональної політичної еліти; особливостями становлення та розбудови партійної структури краю.

Серед суб'єктів виборчого процесу найбільш суттєвий вплив на проведення виборчих кампаній мають політичні партії. Особливо це стосується трьох «регіональних партій»: Партії угорців України – ТУКЗ (2005 р.), Демократичної партії угорців України (2005 р.), ПП «Єдиний центр» (2008 р.). Залежно від домінування тієї чи іншої політичної партії,

партійності / партійної прихильності голів обласної адміністрації в еволюції партійної структури краю виокремлено 7 періодів.

Аналізуючи електоральні практики в Закарпатській області, слід також окреслити вплив етнополітичних чинників на виборчі процеси. Йдеться про те, що конфліктний потенціал закарпатського соціуму, який використовувався різними політичними силами в ході виборчих кампаній, пов'язаний з русинським сепаратизмом (рух за утворення русинської держави з центром у м. Мукачеві або м. Ужгороді) та угорським автономізмом (рух угорців за утворення автономного угорськомовного району). Причому якщо вимоги угорської меншини щодо утворення автономного округу є постійними, то інтенсивність русинського руху має хвилеподібний характер і залежить від політичної кон'юнктури.

Отже, аналіз виборчих процесів упродовж 1991–2015 рр. дозволяє поставити питання про електоральний вимір національної безпеки України. Йдеться про необхідність електорального забезпечення українського суспільства від негативів, які продукуються упродовж організації і проведення виборчих кампаній політичними елітами для здобуття виборчих преференцій. Відтак у виборчому законодавстві України мають бути норми, які забороняють розпалювання регіональної ворожнечі за рахунок мовних, ціннісно-культурних, релігійних та інших спекуляцій. Політичні сили, які продукують таку ворожнечу, повинні відсторонятися від участі у виборчих кампаніях з подальшою заборонаю їх функціонування у встановленому порядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамович С. Проблема автономії та політичне русинство у незалежній Україні / С. Адамович // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 11–19.
2. Адміністрація Президента України в нових політичних умовах // Політичний календар. – 2002. – №8. – С.11–23.
3. Алескеров Ф.Т. Системы пропорционального представительства и индексы представительности парламента / Ф. Т. Алескеров, В. В. Платонов. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 44 с.
4. Американское общественное мнение и политика. – М.: Наука, 1978. – 265 с.
5. Аналіз результатів місцевих виборів 2015: динаміка електоральних симпатій в регіонах [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://politcom.org.ua/?p=10637>
6. Андрій Сербайло : «У першому турі ми виконали програму мінімум» // Місцевий час. – 2010. – 23 січня.
7. Андрущенко Т. Зовнішні чинники президентської виборчої кампанії 2004 року / Т. Андрущенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С.71–79.
8. Анохина Н. Смешанная и пропорциональная избирательные системы в условиях российского президентализма / Н. Анохина, Е. Мелешкина // Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 263–285.
9. Артертон Ф. Використання опитувань громадської думки у виборчих кампаніях / Ф. Артертон // Вибори у США 1996 р. / Вик. ред. Дж. Коарк. – Київ, 1996. – С. 20–22.
10. Асланов С. Політико-правові засади державної етнонаціональної політики: автореферат дис. канд. політ. наук: 23.00.05 / С. Асланов. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – 23 с.
11. Базовкін С. Партії та громадські об'єднання України / С. Базовкін, В.

- Кремень. – К., 1994.
12. Байковський Б. Регіональні та регіоналістські партії у політичному просторі Європи / Б. Байковський, З. Зінко // Грані. – 2013. – №6. – С. 144–149.
 13. Балабан Р. Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 рр.: політологічний аналіз / Р. Балабан // Нова політика. – 1998. – № 6. – С. 2–5.
 14. Балега Ю. Політичне русинство і будівництво Української Держави / Ю. Балега. – Ужгород: Гражда, 2003. – 196 с.
 15. Балега Ю. Політичне русинство, або Фенцико-бродіївські привиди на Закарпатті. – Ужгород: Гражда, 2010. – 248 с.
 16. Балога пообіцяв Януковичу забезпечити 250 тис. голосів» : (прес-конференція історика С. Федаки) // Р.І.О. – 2010. – 5 лютого.
 17. Балога протягнув ще 8 штиків // Р.І.О. – 2006. – 8 квітня.
 18. Бандити залякують членів ТВК // РІО. – 2010. – 23 жовтня.
 19. Басараб М. Громадські організації Закарпаття в боротьбі за державну незалежність (кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): Монографія / М. Токар, В. Басараб / Серія «Studia Regionalistika»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 336 с.
 20. Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг / В. Бебик. – К.: МАУП, 2001. – 216 с.
 21. Бедзір В. Закарпаття відстоює свій вибір / В. Бедзір // Старий Замок. – 2004. – 26 листопада - 2 грудня.
 22. Без переможців (Основні підсумки місцевих виборів: поразка регіонів на тлі перемоги, фіаско придворної опозиції, розчарування виборців) [Електронний ресурс] // Тиждень. 2010 р. – № 45. – режим доступу: <http://www.tyzhden.ua/Publication/7262>
 23. Бей О. Регіоналізм як єдність у різноманітності. До питання еволюції владних структур України / Бей О. // Політика і час. – 2003. – № 5. – С. 7–

- 14.
24. Бекешкіна І. Парти́йні ідентифікації та парти́йні преференції як характеристики політичної свідомості / І. Бекешкіна // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 5. – К: Інститут соціології НАН України, 2001. – С. 41–56.
25. Белецкий М.И. Президентские выборы 1999 г. в Украине: региональный аспект / М. Белецкий, М. Погребинский, А. Толпыго // Стратегічна панорама. – 1999. – № 4. – С. 18–26.
26. Береза А. Регіоналізм і регіоналізація : проблеми теорії і практики / А. Береза // Трибуна. – 2006. – № 11–12. – С. 29–30.
27. Береза А. Регіональна політика як чинник суспільної стабільності: європейський досвід і Україна: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні науки і процеси / А.Береза. – К., 2007. – 20 с.
28. Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (07.00.01 – історія України). – Ужгород, 2006. – 227 с.
29. Бій за головне облрадівське крісло // Р.І.О. – 2006. – 15 квітня.
30. Білоус А. Партії та громадські об'єднання України / А. Білоус. – К., 1998. – 136 с.
31. Білоус А. Пропорційні вибори в Україні: ілюзії чи реалії / А. Білоус // Нова політика. – 2001. – №1. – С. 2–6.
32. Богашева Н. Еволюція виборчої системи в Україні / Н. Богашева, Ю. Ключковський [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.eli.org.ua/press>
33. Богдан В. Вибори в Мукачеві: висновки і уроки / В. Богдан // Європа-Центр. – 2003. – 19 липня.
34. Богдан В. Вибори-2002: результати, оцінки, прогноз-3. Особливості виборів до обласної та місцевих рад у Закарпатті / В. Богдан // Європа-

- Центр. – 2002. – 4 травня.
35. Богдан В. Вибори-2002: результати, оцінки, прогнози-4. Моральні підсумки останніх виборчих перегонів / В. Богдан // Європа-Центр. – 2002. – 11 травня.
 36. Богуш Д. «Зараз вираховують відсоток голосів, який можна свальсифікувати, щоб народ при цьому не піднявся на революцію» / Д. Богуш // Високий замок. – 2012. – 1 – 7 листопада
 37. Бойко В. Ратушняк і Жолтані борються за друге місце / В. Бойко // Срібна Земля. Фест. – 2010. – 14 - 20 жовтня.
 38. Бойко О. Політичні цінності в програмних документах політичних партій України / О. Бойко // Історико-політологічні проблеми сучасного світу / Чернівецький нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – 2001. – Т.8. – С. 206–213.
 39. Бойко О. Україна в 1985 – 1991 рр.: сновні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія / О. Бойко. – К.: ІПіЦЕНД, 2002. – 306 с.
 40. Бульбенюк С. Десятиріччя здійснення системної модернізації в Україні та Росії: досягнення та втрати / С. Бульбенюк // Людина і політика. – 2002. – № 1. – С. 33–40.
 41. Бунь В. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір // Формування органів влади як результат виборчого процесу 2006: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Львів: ЦПД ЛНУ ім.І.Франка, 2006. – С.22–28.
 42. Бунь В. Побудова інтегративних моделей електорального вибору на основі методології «лійки причинності» // Вісник Львівського університету. – Філософсько-політологічні студії. – Випуск 5. – 2014. – С. 177–188.
 43. Бунь В. Соціополітичні поділи як детермінанти електорального вибору: суть та основні теорії / В. Бунь // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – 2009. – Вип. 12. – С. 79–83.

44. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
45. Бусыгина И. Концептуальные основы европейского регионализма // Регионы и регионализм в странах Запада и России / И. Бусыгина / Ин-т всеобщей истории РАН. – М., 2001. – С. 7–15.
46. В закарпатському БЮТі після виборів почалися «розбори» // Закарпатська правда. – 2010. – 13 лютого.
47. В Ужгороді «голубі» запанікували // РІО. – 2004. – 18 листопада.
48. В Ужгороді будуть перевибори // РІО. – 2010. – 13 листопада.
49. Вакулова Т. Цивілізаційний вимір регіонів та національні інтереси України / Т. Вакулова // Стосунки Сходу та Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності: Зб. наук. праць. – Луганськ, 2007. – С. 22–23.
50. Варзар І.М. Із контекстів минулих літ : Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах / І. Варзар. – К. : ФАДА ЛТД, 2003. – Кн. 1 : Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – 592 с.
51. Василь Петьовка : «Я маю чіткі аргументи як голосувати у другому турі» // Срібна Земля-Фест. – 2010. – 4 – 10 лютого.
52. Васильєва Ю.А. Особливості електоральної поведінки (теоретико-методологічний аналіз) / Ю. А. Васильєва // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць: Вип. 18. – К., 2005. – С.386–392.
53. Васильченко С. Електоральний портрет України. Аналіз активності громадян на виборах 1994-2004 рр. в Україні у регіональному розрізі С. Васильченко [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.vasylchenko.in.ua>
54. Ващенко К. Деякі підсумки виборчої кампанії партій і блоків: регіональний аспект / К. Ващенко // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 14–16.
55. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – С. 602 – 643.
56. Вегеш М. Етнополітична реальність Закарпаття (1991 – 2001 рр.) /

- М. Вегеш, М. Зан // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць: Вип. 14. – К.: Т-во «Знання» України, 2003. – С. 182–204.
57. Вегеш М. Політичні вибори: начерк до теорії електорального процесу / М. Вегеш, Ю. Остапець // *Carpatica – Карпатика*. – Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. – Ужгород, 2002. – С. 173–192.
58. Вегеш М. Політичні партії в Україні. 1991–2001 рр. / М. Вегеш, Ю. Остапець // *Carpatica – Карпатика*. – Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. – Ужгород, 2002. – С. 4–26.
59. Вегеш М. Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991–2002 рр. / М. Вегеш, Ю. Остапець // *Розвиток демократії в Україні: Матеріали II міжнародної наукової конференції (Одеса, 24-26 травня 2002 р.)*. – К.: Ай Бі, 2003. – 730 с.
60. Вегеш М. Якою ми бачимо нову Україну (Політичні замітки про минуле і майбутнє українського народу) / М. Вегеш. – Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. – 117 с.
61. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні / Я. Верменич // *Український історичний журнал*. – 2002. – №2. – С. 3–26.
62. Вибори 2012: падіння міфів-привидів довкола «Свободи» // *Свобода*. – 2012. – 13 - 19 грудня.
63. Вибори в Україні 1994 р. – К.: Парламентське видавництво, 1995. – 267 с.
64. Вибори депутатів Закарпатської обласної ради. Результати голосування по районах // Р.І.О. – 2006. – 1 квітня.
65. Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник: У двох книгах. – Книга 1 / Редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук. – К.: Атіка, 2006. – 624 с.
66. Вибори до Верховної Ради України 2006 року: Інформаційно-аналітичний збірник: У двох книгах. – Книга 2 / Редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук. – К.: Атіка, 2006. – 328 с.

67. Вибори до Закарпатської обласної ради по округах // Післямова. – 2006. – 28 березня.
68. Вибори народних депутатів України. Результати голосування по районах // Р.І.О. – 2006. – 1 квітня.
69. Вибори Президента України 1991 [електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вибори_Президента_України_1991
70. Вибори Президента України 1994 [електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вибори_Президента_України_1994
71. Вибори Президента України 1999. Інформаційно-аналітичне видання / ЦВК; Редкол.: М.М.Рябець (голова) та ін. – К., 2000. – 400 с.
72. Вибори Президента України 2014 [електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вибори_Президента_України_2014
73. Виборче законодавство України напередодні змін. Аналіз перспектив виборчого законодавства та іноземний досвід // Часопис Парламент. – 2001. – № 3 – С. 24–45.
74. Виборче законодавство України: наявні проблеми та шляхи вирішення // Часопис Парламент. – 2002. – № 1–2. – С. 6–12.
75. Використання «адміністративного ресурсу» під час парламентської виборчої кампанії 2002 р. – К., 2002. – 48 с.
76. Виступ депутата Ш.Фодо // Відомчий архів ОДА, Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Опис 14. – Спр. VII. Позачергова сесія обласної Ради народних депутатів XXI скликання та рішення прийняті сесією (Третє засідання). – На 88 арк. – Арк.29.
77. Вишняк О. Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990–1998) / О. Вишняк, І Шевель. – К.: Стилос, 1998. – 150 с.
78. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. Вишняк. – Київ: ЗАТ «Віпол», 2000. – 310 с.
79. Вишняк О. Історичні регіони України: критерії типологізації, соціокультурні відмінності та політична свідомість / О. Вишняк //

- Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – С. 24–37.
80. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. – С. 331–342.
 81. Вишняк О. Регіональні політичні субкультури: критерії диференціації та динаміка / О. Вишняк // Субкультурна варіативність українського соціуму / за ред. К. Костенко, А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 258 с.
 82. Вишняк О. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України : соціологічний моніторинг 1994–2006 / О. Вишняк. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006
 83. Відкритий лист Президенту України Л.Кучмі від народного депутата України М.Ковача // Вісник Берегівщини. – 2002. – 12 лютого.
 84. Відомості щодо депутатів, обраних 31 жовтня 2010 року в багатомандатних, одномандатних мажоритарних та одномандатних виборчих округах за поданням місцевих організацій політичних партій // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2011. – № 1. – С. 94 – 101.
 85. Відомчий архів ОДА. – Ф. 195.Закарпатська обласна Рада народних депутатів. м.Ужгород. – Опис 23. Канцелярія. – Спр. 27. – Т.1. Листування з постановчих питань на виконання Указів Президента та доручень Кабінету Міністрів України. 04 січня 2000 – 03 береня 2000 р. – На 197 аркушах. – Арк.54.
 86. Відомчий архів ОДА. – Ф. 195.Закарпатська обласна Рада народних депутатів. м.Ужгород. – Опис 23. Канцелярія. – Спр. 14. – Т.5. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань економічного і соціального розвитку області. 03 липня 2000 – 03 серпня 2000 р. – На 168 аркушах. – Арк. 73.
 87. Візниця Ю.В. Особливості українського електорату в процесі демократизації та становлення національної державності: автореф. дис.

- на здобут. наук. ст. канд. соціол. наук. – Київ, 1993. – 19 с.
88. Вісник «Твій вибір – 2014». – № 1: Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2014. – 40 с.
89. Влада активно готується до фальсифікацій у другому турі, попереджають її опоненти // Фест. – 2004. – 18 - 24 листопада.
90. Влада мажорів (результати місцевих виборів 2010 в Україні) // Тиждень. – 2010. – 12 - 18 листопада.
91. Вовк Р. Формування законодавства про вибори Президента України / Р. Вовк // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 74 – 82.
92. Володин К. Выборы-2004 – «болевые точки» / К. Володин // Європа-Центр. – 2004. – 6 листопада.
93. Волчан О.Ф. Грани политической жизни: теория и практика / О. Волчан. – Симферополь: «Таврида», 2001. – 180 с.
94. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М.Вегеш, М.В.Делеган, О.Д.Довганич та ін. [Відп. ред. М.Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
95. Вонсович С. Реверсивний вектор транзиту в контексті соціополітичних поділів // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6. – С. 45– 49.
96. Выдрин Д. Пентаграмма 2002. Формула особенностей парламентской избирательной кампании / Д. Выдрин // Зеркало недели. – 2001. – № 39.
97. Вятр Е. Социология политических отношений. – М.: «Прогресс», 1979. – 463 с.
98. Гавриленко І. Вибори як суспільно-історична ситуація: теоретичні моделі виборчого процесу / І. Гавриленко, А. Литвин // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С.119–129.
99. Гаврош О. Закарпаття обрало своїм президентом В. Ющенко // Старий Замок. – 2004. – 26 листопада-2 грудня.
100. Гаврош О. Президентські вибори-2004 на Закарпатті // Регіональна

- аналітика. – 2004 (грудень). – № 71 [електронний ресурс] / Режим доступу:<http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=4402&mode=thread&order=0&thold=0>
101. Галиновский В. Русский десант (Деятельность русских политтехнологов в избирательной кампании в Украине) // Компаньон. – 2002. – №4. – С.13–15.
 102. Гальчинський А. Схід–Захід: небезпечне передвиборче протистояння [Електронний ресурс] / А. Гальчинський. – Режим доступу до статті: <http://www.niss.gov.ua/Evpointeg/den29092004.htm>
 103. Гантер Р. Виды политических партий: Новая типология / Р. Гантер, Л. Даймонд // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – С. 54 – 61.
 104. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку [переклад з англ. Наталії Климончук] / С. Гантінгтон. – Львів: Кальварія, 2006. – 474 с.
 105. Ганусич А. «Зачистка» студентських гуртожитків. Хто за цим стоїть? / А. Ганусич, В. Павлюх // Фест. – 2004. – 11-17 листопада.
 106. Ганусич А. Газета закарпатських регіоналів опублікувала біло-блакитну карту електоральних настроїв на Закарпатті [Електронний ресурс] / А. Ганусич // «Закарпатська правда». – 2010 р. – 5 вересня.
 107. Ганусич А. Усе сталося як гадалося? Результати виборів до парламенту хоч і не збіглися з прогнозами, але й сенсаційними не стали // Срібна Земля. Фест. – 2002. – №18. – С.4.
 108. Гарантій, що за порушення під час виборів не доведеться відповідати – нема // Трибуна. – 2004. – 16 листопада.
 109. Гельман В. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации / В. Гельман // Общественные науки и современность. – 1996. – № 6. – С. 46–64.
 110. Гельман В. Изучение выборов в России: исследовательские направления и методы анализа // Выборы и партии в регионах России. – Серия «Studia

- politica». Выпуск 2. – Москва. Санкт-Петербург, 2000. – С.12–44.
111. Гельман В.Я. Избирательные кампании в России: испытание электоральной формулы // Полис. – 1996. – №2. – С.84–100.
112. Геслі В.Чинники впливу на голосування українських виборців // Політична думка. – 2000. – №3. – С. 20–45.
113. Гетьманчук М. Регіоналізація Європи: теорія і практика [Електронний ресурс] / М. Гетьманчук, О. Кукарцев. – Режим доступу до статті: http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Getmanchuk_Kukarcev.pdf
114. Гетьманчук М. Угорська національна меншина в Україні: правові засади політичної суб'єктності: Монографія / М. Гетьманчук, В. Гришук, Н. Шипка. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – 408 с.
115. Головаха Е.И. Трансформирующееся общество. – К., 1996. – 585 с.
116. Голови райрад (партійність) // Післямова. – 2006. – 4 травня.
117. Голосов Г. Фрагментация партийных систем: новый метод измерения и его применение к результатам выборов российских региональных законодательных собраний (2003–2008) / Г. Голосов // Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 9–27.
118. Голосов Г.В. Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов / Г. В. Голосов // Полис. – 1997. – №4. – С.44–57.
119. Голосов Г.В. Пределы электоральной инженерии: «смешанные несвязанные» избирательные системы в новых демократиях / Г. В. Голосов // Политические исследования. – 1997. – № 3. – С. 102–114.
120. Голосов Г.В. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации // Полис. – 1998. – №1. – С.106–130.
121. Голосов Г.Российская партийная система и региональная политика 1993–2003 / Г.Голосов. – СПб.: Изд-во Европ. Ун.-та в Санкт-Петербурге, 2006. – 300 с.

122. Гоменюк І. Закарпаття напередодні президентської виборчої кампанії – 2004 [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=index&catid=33&topic=&allstories=1>
123. Гончарук Г. Громадська думка напередодні референдуму та виборів Президента України // *Голос України*. – 1991. – 28 листопада.
124. Гонюкова Л. Політичні партії України: сучасність та перспективи розвитку / Л. Гонюкова / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – К., 2014 – 19 с.
125. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. Горбатенко. – К., 1999. – 433 с.
126. Горбатенко В. Характеристика сучасного етапу політичної модернізації України / В. Горбатенко // *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. – 2005. – Випуск 7. – С. 44–51.
127. Горбач В. Електоральна карта України: регіональний вимір // *Український регіональний вісник*. – 2001. – №26. – С.2–4.
128. Горобченко І. Осередки політичних партій в Закарпатській області(1991–2001 рр.) / І. Горобченко, Ю. Остапець // *Carpatica – Карпатика*. – Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород, 2002. – С.78–96.
129. Грабовська С. Адміністративний ресурс у виборчій кампанії та способи його нейтралізації / С. Грабовська, А. Романюк, Л. Скочиляс. – Львів, Центр політичних досліджень ЛНУ ім. І.Франка. – 2005. – 155 с.
130. Гранчак І. Спроби уряду М.Каролі утримати Закарпаття в складі Угорщини. Закон про Руську Країну / І. Гранчак, В. Ганчин // *Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945)* / ред. кол.: І.Гранчак та ін. – Ужгород: «Закарпаття», 1995. – С. 53–58.
131. Гранчак І.М. Угорці Закарпаття в післявоєнні роки: кількісний аналіз (1945–1996) / І. М. Гранчак // *Державне регулювання міжетнічних відносин на Закарпатті / Матеріали науково-практичної конференції*. –

- Ужгород, 1997. – С. 83–97.
132. Гранчак І.М. Хустський форум і його рішення / І. М. Гранчак // Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945) / ред. кол.: І.Гранчак та ін. – Ужгород: «Закарпаття», 1995. – С. 65–68.
133. Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі / Я. Грицак, Н. Черниш, О. Маланчук / Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні [Спеціальний випуск часопису «Україна модерна»]. – Київ–Львів: "Критика", 2007. – 355 с.
134. Громадська думка в Україні / Міжнародна фундація виборчих систем. Опитування, проведене компанією «Соціс-Геллап» в Україні 29 травня – 8 червня 1998 р. – К., 1998. – 140 с.
135. Гроші вирішили долю виборів на Закарпатті // Закарпатська правда. – 2010. – 6-12 листопада.
136. Групи впливу на Закарпатті // Вісті тижня. – 2002. – 23 січня.
137. Грязнова О. Політичні партії та вибори 2002 р. до Верховної Ради України // Часопис Парламент. Інформаційно-аналітичне видання громадської організації «Лабораторія законодавчих ініціатив». – 2002. – №1–2. – С. 2–6.
138. Гузенкова Т.С. Политические партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998–2000). – М.: Российский институт стратегических исследований, 2001. –230 с.
139. Гураль В. Хто стане мером столичного Закарпаття? / В. Гураль // Срібна Земля. Фест. – 2010. – 12 - 18 серпня.
140. Гут Р. Берегово нарешті вийшло з-під контролю есдеків. Перемогу з відривом у 900 голосів отримав Віктор Ющенко! / Р. Гут // Старий Замок. – 2004. – 26 листопада-2 грудня.
141. Гут Р. У Берегові закінчилася епоха Жупана, а каденція Гайдоша тільки почалася / Р. Гут // Старий замок. Паланок. – 2006. – 27 квітня.
142. Гута А. Владний табір на Закарпатті: хто на кого працював? // Закарпатська правда. – 2005. – №3. – С.6.

143. Дембельська сесія // Трибуна. – 2010. – 28 серпня.
144. Депутатами ужгородського городского совета предварительно стали ... // Європа – Центр. – 2010. – 5 ноября.
145. Депутати Ужгородської міської ради // Ужгород. – 2006. – 15 квітня.
146. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980 – 2011 рр.) / Керівник проекту – М. С. Кармазіна. – К.: ІНІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 808 с.
147. Державотворчий процес в Україні / НАН України, Інститут Історії України / В. А. Смолій (відп. редактор). – Київ, 2007 – 910 с.
148. Десять доводів на користь ревізії кордонів // Срібна Земля. – 2002. – 8 червня.
149. Деттербек К. Картельные партии в Западной Европе / К. Деттербек // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – С. 45–54.
150. Дешко Т. Взаємозалежність між виборчою системою та партійною структурізацією суспільства (на прикладі посткомуністичних країн та України): автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути і процеси / Т. Дешко. – К., 2007. – 19 с.
151. Дзюба Н. Деякі аспекти дослідження електоральної поведінки / Н. Дзюба // Соціальні виміри суспільства. – Вип. 3. – К.: НАН, Інститут соціології, 1999. – С.110–121.
152. Дивіться, хто пройшов.. (про результати виборів до Закарпатської обласної та Ужгородської міської рад) // Р.І.О. – 2006. – 15 квітня.
153. Дмитриев А. Политическая социология США / А. Дмитриев. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1971. – 84 с.
154. Дмитричева О. А почём противогазы в Украине? Украиной заинтересовались мастера загрязнения окружающей политической среды / О. Дмитричева // Зеркало недели. – 2001. – 6 октября.
155. Дмитричева О. Україна партійна. Частина 7. Блок «За єдину Україну» / О. Дмитричева, Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2002. – 23

- березня.
156. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: [Монографія] / М. Дністрянський. – Львів, 2006. – 490 с.
 157. Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі / М. Дністрянський. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 310 с.
 158. Довіряй, але перевіряй, або чому наші партії не виконують роль генератора ідей // Срібна Земля-Фест. – 2000. – 29 січня.
 159. Доленко Д. «Выборы и российский демократический транзит» // Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008 / Российская ассоциация политической науки. Гл. ред. А. И. Соловьев. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 50–66.
 160. Донова О. Социально-политические размежевания и их трансляция в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы / О. В. Донова // Политическая наука. – 2004. – № 4. – С. 101–125.
 161. Дорош Л. Політичні зміни в країнах Центрально-Східної Європи: рік 2002 – завершення трансформації? / Л. Дорош, І. Сюсько // Регіональні студії. – Випуск 5. – Ужгород, 2002. – С.103–116.
 162. Другий тур: фінішували не всі. Ще шестеро закарпатців в українському парламенті // Новини Закарпаття. – 1994. – 12 квітня.
 163. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М., 2002. – 560 с.
 164. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапець, Н. Ротар; Відп. За випуск М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с.
 165. Елисеев С. Социальные и политические размежевания, институциональные предпосылки и условия консолидации партийных

- систем в демократическом транзите / С. Елисеев // Политическая наука: Социально-политические размеживания и консолидация партийных систем. – 2004. – № 4. – С. 64–89.
166. Етноменшини Закарпаття в умовах ринкової трансформації / В. Мікловда, М. Лендел, М. Пітюлич та ін. – Ужгород: «Карпати», 2006. – 96 с.
167. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: Монографія. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 396 с.
168. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – К., 2009. – 500 с.
169. ЄЦ та Погорелов – порушники виборчого процесу // Закарпатська правда. – 2010. – 16 - 22 жовтня.
170. Жадько В. Парадокси свідомості сільського виборця / В. Жадько // Політична думка. – 2000. – №1. – С.19–29.
171. Жданов І. Україна перед вибором – Яким він буде? / І. Жданов, О. Литвиненко, Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 6. – С. 2–14.
172. Жеребцов М. Метод «CASE-STUDY» в прикладних політологічних дослідженнях // М. Жеребцов // Вестник Московского университета. – Серия 21. Управление (государство и общество). – 2004. – №1. – С. 1–16.
173. Закарпатська обласна рада // Післямова. – 2006. – 11 квітня.
174. Закарпатські особливості виборів // Р.І.О. – 2010. – 23 січня.
175. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколегія: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар; Відп. за випуск М. Токар]. – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра», 2010. – 720 с.
176. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – Київ: ІПЕНД імені І.Ф.Кураса

- НАН України, 2008. – 682 с.
177. Закарпаття голосувало (голосування за основних кандидатів у розрізі міст і районів) // Місцевий час. – 2010. – 23 січня.
178. Закарпаття за Юлю. Балога остаточно втратив контроль над областю // Місцевий час. – 2010. – 13 лютого.
179. Закарпатців розвели. Округи поділили // Р.І.О. – 2012. – 3 листопада.
180. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» // Голос України. – 2010. – 31 липня.
181. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (18 листопада 1993 р.). – Ужгород, 1993. – 42 с.
182. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (24 вересня 1997 р.). – Київ: Парламентське видавництво, 1997. – 27 с.
183. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 р.) // Все про вибори. – К.: КНТ, АТІКА, 2004. – С. 144 – 219 с.
184. Закон України «Про вибори народних депутатів України» (із змінами і доповненнями станом на вересень 2012 року). – К. : Алерта, 2012. – 160 с.
185. Закон України «Про вибори народних депутатів України»/ Науково-практичний коментар / Ред. Рябця М.М. – К.: «Український інформаційно-правовий центр», 2002. – 362 с.
186. Закон України «Про вибори Президента України» / За станом на 18 березня 2004 р. – К., 2004. – 85 с.
187. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» // Урядовий кур'єр. – 2004. – 10 грудня.
188. Закон України «Про місцеві вибори» (2015) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
189. Закон України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» // Урядовий кур'єр. – 2004. – 10 грудня.
190. Закон України «Про політичні партії в Україні»// Все про вибори. – К.:

- КНТ, АТІКА, 2004. – С. 41 – 51.
191. Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті / М. Зан // Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра», 2010. – С. 504–514.
192. Зан М. Русинський рух на Закарпатті: еволюція, фрагментація, перспективи / М. Зан // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Етнополітичні трансформації України в контексті інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи», 22 – 23 травня 2014 року. – Івано-Франківськ, 2014. – С. 16–23.
193. Зан М. Угорці Закарпаття (епізод етнополітичних процесів поч 90-х рр. ХХ ст.) // Carpatika – Карпатика. – Вип.18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасність. – Ужгород, 2002. – С.222 – 237.
194. Зауваження та пропозиції щодо проекту протоколу, підготовленого угорською стороною для членів угорської делегації до 10 засідання змішаної українсько-угорської Комісії з питань забезпечення прав національних меншин // Поточний архів управління у справах національностей і міграції Закарпатської ОДА. – Протоколи засідань українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин. 2001 р. – На 5 аркушах. – Арк. 5.
195. Зварич І. Регіональні особливості етнополітичних процесів у контексті електоральних настроїв українського суспільства / І. Зварич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2010. – С.41–48.
196. Звернення брегівської районної ради народних депутатів до обласної ради народних депутатів та Верховної Ради України // Вісник Берегівщини. – 1992. – 7 травня.
197. Звернення до правління ПРП // Срібна Земля. – 2002. – 2 листопада.
198. Звернення до президента з приводу фальсифікацій // РІО. – 2010. – 13 листопада.

199. Звернення керівників релігійних центрів та єпархіальних управлінь Закарпаття до духовенства та віруючих у зв'язку з майбутніми виборами президента України // Світогляд. – 2004. – 23 жовтня.
200. Звернення представників інтелігенції до мешканців Закарпатської області // Новини Закарпаття. – 2004. – 30 січня.
201. Звернення представників української інтелігенції Закарпаття // Трибуна. – 2010. – 30 січня.
202. Звіт КВУ: Стан політичних партій напередодні державного фінансування [Електронний ресурс] Режим доступу: http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:Звіт_0_КВУ_3А_20_22_Стан_20політичних_20партій_20напередодні_20державного_20фінансування_22
203. Зеленько Г. «Політична матриця» громадянського суспільства на прикладі України та країн Вишеградської групи / Г. Зеленько. – К., Знання України, 2007. – 336 с.
204. Зеленько Г. Співвідношення процесів правової та політичної інституціоналізації політичних партій: українська практика / Г. Зеленько // Партійна система сучасної України. Еволюція, тенденції та перспективи розвитку. К.: ІПЕНД ім. І.Кураса, 2012. – С. 205 – 220.
205. Зеленько Г. Яка виборча система потрібна Україні? // Політологічні та соціологічні студії: Т. Х. Виборчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах: Зб. наук. праць / Г. Зеленько / наук. ред. А.М. Круглашов. – 2011. – С. 61 – 73.
206. Знову фальсифікація // Трибуна. – 2004. – 4 грудня.
207. Зуева В. Философия политической регионалистики: теоретико-методологический анализ / В. Зуева // Гуманітарний вісник / Запоріж. держ. інженер. акад.– 2001. – Вип. 6. – С. 127–139.
208. Игнаци П. Партии и демократия в постиндустриальную эру / П. Игнаци // Политическая наука: Политические парии, демократия и качество государственного управления в современном обществе / Ред. кол. : Е. Ю.

- Мелешкина – гл. ред. и др. – М.: ИНИОН РАН, 2010. – № 4. – С. 49–77.
209. Из зведення крайової виборчої комісії про наслідки виборів Чехословацького парламенту по Закарпаттю (25 листопада 1925 р.) // Шляхом Жовтня. Зб. документів в 6 т. – Т.2. – Ужгород: Карпати, 1961. – С.166–167.
210. Ільницький В. Перші особи. Історія Закарпаття в біографіях його керівників. Історико-публіцистичні нариси / В. Ільницький, С. Федака. – Ужгород: ТІМРАНИ, 2011. – 216 с.
211. Інституційні зміни політичної системи України: оцінка стану, тенденції розвитку. Наукова доповідь / За ред. д.політ.н., професора Г.І. Зеленько. К.: ІПІЕНД, 2014. – 164 с.
212. Інформації про виконання постанов та розпоряджень КМ України // Державний архів Закарпатської області. – Ф. 195. Поч. 04 січня – зак. 30 березня 1998 року на 124 аркушах. – Опис 23. Канцелярія. – т 1. Інформація про висування та реєстрацію кандидатів у депутати місцевих рад, сільських, селищних, міських голів від 25.02.98. – Арк. 73 – 74.
213. Кандрычин С. Дифференциация социального пространства Украины и Беларуси как эффект «столкновения цивилизаций» / С. Кандрычин // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 4. – С. 74–96.
214. Каревіна О. Економічні інтереси та соціально-економічні і політичні орієнтації населення України на етапі переходу до нового соціально-економічного устрою / О. Каревіна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4–5. – С. 176–186.
215. Кармазіна М. Українська багатопартійність: становлення і розвиток / М. Кармазіна // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 3 (59). – С.4–87.
216. Кац Р. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: Возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэйр // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – С. 27–45.

217. Квіткова І. Правда обов'язково переможе і на Берегівщині / І. Квіткова // Трибуна. – 2004. – 19 листопада.
218. Кисельова О. Бідність в Україні / О. Кисельова // Політична думка. – 1999. – №3. – С.56–67.
219. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе / Китинг М. // Логос. – 2003. – № 6. – С. 81–113.
220. Кіс Т. Виборчі системи та їх політичні наслідки / Т. Кіс // Нова політика. – 1996. – №2. – С. 8–15.
221. Ключкович А. Електоральне структурування території України: основні регіони, фактори та етапи / А. Ключкович // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія / Варзар І., Вегеш М., Денисенко В. та ін. – Ужгород : Говерла, 2014. – Вип. 17. – С. 50–59.
222. Князева Е. Электоральное поведение как социокультурное явление: Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук / Е. Князева. – Харьковский госуниверситет, 1996. – 180 с.
223. Ковач Е.Я. Я за демократію, проти автономії / Е. Я. Ковач // Закарпатська правда. – 1989. – 29 грудня.
224. Ковач М.М. Угорська громада Закарпаття // Державне регулювання міжетнічних відносин на Закарпатті / М. М. Ковач / Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 1997. – С. 98–101.
225. Кого вибрали, того маємо ... // Новини Закарпаття. – 2010. – 6 листопада.
226. Кодекс належної практики у виборчих справах. Керівні принципи та пояснювальна доповідь, ухвалені Венеціанською комісією на 52-й сесії (Венеція, 18-19 жовтня 2002 року), Європейська комісія за демократію через право, CDL-AD (2002) 023 rev, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD\(2002\)023rev-ukr.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDLAD(2002)023rev-ukr.pdf).
227. Козак Б. Взаємозв'язок типу політичної системи, виборчих та партійних систем / Б. Козак // Нова парадигма. – 2002. – Вип.27. – С.101–110.
228. Колібаба А. Масові неточності в прізвищах та іменах – геніальний план

- влади? / А. Колібаба // Фест. – 2004. – 11-17 листопада.
229. Колібаба А. Українське суспільство нині нагадує розбалансовану систему, яка не може функціонувати стабільно / А. Колібаба // Срібна Земля-Фест. – 2002. – 24 квітня.
230. Колодій А. Міжрегіональні поділи в Україні і деякі принципи публічного врядування / А. Колодій // Будуємо нову Україну: збірник конференції (26-27 листопада 2014 р., м. Київ) / упоряд. Ярошенко Т.О ; Українське Фулюрайтівське коло. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015 [407 с.]. – С. 309–327.
231. Колодій А. Народ і партії у виборах 2014 року [Електронний ресурс] / А. Колодій // Сайт незалежного культурологічного часопису «І». – 5.11.14. – Режим доступу: – http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Kolodij_Narod_i_partii_u_vyborah.htm
232. Колодій А. Позачергові президентські і парламентські вибори 2014 року в Україні: особливості та наслідки [електронний ресурс]: Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=1263>
233. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні” [Текст] / А. Колодій // Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна : конференція для укр. випускн. програм наук. стажування у США. – Ялта, 12-15 вересня 2002 р. – Київ: Стилос, 2002. – С. 36–55.
234. Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості / А. Колодій // Агора. Україна – регіональний вимір. – Випуск 3. – Київ, 2006. – С. 69–91.
235. Кому дісталась влада в радах (результати місцевих виборів 2010 в Україні) // Коментарі. – 2010. – 12 листопада.
236. Кононов І. Донбас та Галичина: причини напруженості в стосунках та пошук історичного компромісу / І. Кононов // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє: Матер. Всеукр. конф., Луганськ, 25 - 26 травня 2006 р. – Луганськ, 2006. – С.5–27.

237. Кононов І. Донбас і Галичина в регіональній системі України / І. Кононов, С. Хобта, С. Шудло // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №3. – С. 73–98.
238. Концепція кодексу про вибори, референдуми в Україні. – К.: Парламентське видавництво, 2000. – 52 с.
239. Кордун О. Вибори 2002: генеральна репетиція президентських виборів 2004? / О. Кордун, Р. Павленко // Людина і політика. – 2002. – №3. – С.3–21.
240. Кордун О. Конституційний Суд України і вибори / О. Кордун // Нова політика. – 1998. – №2. – С.2–14.
241. Король І. Політичні партії і політична боротьба в 1921–1929 рр. / І. Король, В. Делеган, О. Хланта // Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945) / ред. кол.: І.Гранчак та ін. – Ужгород: «Закарпаття», 1995. – С.180–194.
242. Королько В. Передвиборча комунікаційна агітаційна кампанія: політичний феномен, структура, функції / В. Королько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1. – С.80–101.
243. Королько В. Політична реклама: уроки виборів / В. Королько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №6. – С.53–56.
244. Котуков А. А рационален ли был выбор? Приложение теории рационального действия к политическому выбору / А. Котуков // Харьковские социологические чтения – 98. Сб. научных работ. – Х., 1998. – С.308–313.
245. Крамар О. Спотворене волевиявлення / О. Крамар // Тиждень. – 2012. – 2-8 листопада. – С. 8–11.
246. Кресіна І. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : Монографія / І. Кресіна, Є. Перегуда.– К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003.– 368 с.
247. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України / О. Кривицька // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С.42–62.

248. Круглашов А. Регіони в політиці та наукових дослідженнях / А. Круглашов // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Чернівці: Букрек, 2010. – 576 с.
249. Круглий стіл політичних партій та громадських організацій // Європа-Центр. – 2001. – №38. – С.5.
250. Кукарцев О. Регіональна політика України: відносини «Центр – регіони» як фактор забезпечення територіальної цілісності держави: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – політичні інститути і процеси / О.Кукарцев. – Л., 2008. – 24 с.
251. Кухарчук О. Суспільно-політичні процеси в Закарпатті (1991–2010). – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидат історичних наук (07.00.01 – історія України). – Ужгород, 2011. – 250 с.
252. Куц Г. Україна на демократичному роздоріжжі: електоральний контекст [Електронний ресурс] / Г.Куц / Режим доступу до статті: <http://periodicals.karazin.ua/drinov/article/download/1015/800>
253. Куценко Є. Регіональна дифференціація електорального простору України: аспект виборчих технологій / Є. Куценко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса. – 2014. – Вип. 2 (76). – С. 209–223.
254. Кучеренко Т. Регіональний фактор у політичному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: спец. 23.00. / Т. Кучеренко. – К., 2002. – 18 с.
255. Кушерець В. Опитування і вибори: зарубіжна практика / В. Кушерець // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №3. – С.28–38.
256. Кушнір П. Що являють і кого представляють обласні партійні організації перед виборами / П. Кушнір // Срібна Земля-Фест. – 1997. – 25 червня.
257. Кынев А. Партии и выборы в современной России: Эволюция и деволюция / А. Кынев, А. Любарев. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2011. – 792 с.
258. Кюнле С. Мажоритарные избирательные системы ведут к появлению двухпартийных систем / К. Стейн // Теория и методы в современной

- политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. Ред. С.Ларсена. – М.: РОССПЭН, 2009. – С.106–128.
259. Ландовський Е. Ужгород на зламі епох / Е. Ландовський. – Ужгород: Карпати, 2008. – 536 с.
260. Ларсен С. Теория отвердения. Стабильность партийных систем в демократических государствах // Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. Ред. С.Ларсена. – М.: РОССПЭН, 2009. – С.55–86.
261. Лемак В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації / В. Лемак. – Ужгород: «Ліра», 2002. – 248 с.
262. Лемак В. Перша партійна коаліція на Закарпатті / В. Лемак // Новини Закарпаття. – 1991. – 6 червня.
263. Лемак В. Сойм Карпатської України. Події березня 1939 р. // Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ (1918–1945) / В. Лемак / ред. кол.: І.Гранчак та ін. – Ужгород: «Закарпаття», 1995. – С.310–318.
264. Лемак В. Становлення і розвиток партійної системи Чеської республіки (1989–2000) / В. Лемак // Carpatica – Карпатика. – Випуск 16. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. – Ужгород, 2002. – С.247–257.
265. Леліч М. Мажоритарний беспредел / М. Леліч // Тиждень. – 2012. – 9-15 листопада. – С. 14–16.
266. Липсет С. Неизбывность политических партий // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. – 2006. – № 1. – С. 14–27.
267. Липсет С. Структуры размеживаний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания / С. Липсет, С. Роккан // Политическая наука: Социально-политические размеживания и консолидация партийных систем. – 2004. – № 4. – С. 204–235.
268. Литвиненко О. Політичні партії за рік до виборів: майбутнє, що

- починається сьогодні / О. Литвиненко, Ю. Якименко // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 3. – С. 2–12.
269. Лідери та їхні блоки: в кого більший рейтинг // Дзеркало тижня. – 2002. – 8 березня.
270. Лінц Х. Президентська система і парламентаризм / Х. Лінц // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 802–827.
271. Лойко Л. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: Монографія / Л. Лойко. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – 634 с.
272. Лоусон К. Новый подход к сравнительному исследованию политических партий / К. Лоусон // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. – 2006. – № 1. – С. 14–27.
273. Лоусон К. Размежевания, партии и избиратели / К. Лоусон // Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем – 2004. – № 4. – С. 51–55.
274. Лукша О. Парламентські вибори на Закарпатті у «кривому дзеркалі» обласної преси / О. Лукша // Срібна Земля. Фест. – 2012. – 9-15 листопада.
275. Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичних процесах в Україні: досвід і перспективи / О. Ляшенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2010. – С. 117–138.
276. Майборода О. «Політичне русинство». Закарпатська версія периферійного націоналізму / Олександр Майборода. – К.: НаУКМА, 1999. – 25 с.
277. Макаров Т. Новый парламент: «штрихи к портрету» / Т. Макаров // «Европа-Центр. – 2012. – 2 ноября.
278. Макеев С. Выборы в социологической перспективе / С. Макеев // Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент анализ политической прессы) / Под. ред. Н.Костенко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 218 с.

279. Макеєв С. Політична соціалізація в пострадянській Україні / С. Макеєв, А. Надточій // Політична думка. – 1997. – №1. – С.24–36.
280. Макеєв С. Регіональна специфіка соціокультурних відмінностей в Україні / С. Макеєв, А. Патракова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – С. 109–125.
281. Макеєв С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення / С. Макеєв // Політична думка. – 2000. – №2. – С.10–16.
282. Малець О. Етнічна консолідація і самоідентифікація угорців Закарпаття 1944–1991 рр. / О. Малець // Carpatika – Карпатика. – Вип.18. Історія, політологія, культура: минуле і сучасність. – Ужгород, 2002. – С. 211–222.
283. Малкіна Г. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: 23.00.02 / Г. Малкіна. – К., 2004. – 16 с.
284. Малко Р. Фейкові, брате, часи настали. Як розуміти величезне розмаїття партій на місцевих виборах / Р. Малко // Український тиждень. – 2015. – № 42. – С. 18–20.
285. Мальгин А. Украинский регионализм: массовое сознание и идеология элиты [Електронний ресурс] / А. Мальгин / Режим доступу до статті: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=6902
286. Манайло-Приходько Р. Феномен «регіональних» політичних партій в Україні // Політікус. – 2016. – № 2. – С.93–98.
287. Мангейм Д. Политология. Методы исследования / Д. Мангейм, Р. Рич. – М.: Весь мир, 1997. – 544 с.
288. Маніфест «Про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» // Закарпатська правда. – 1944. – 28 листопада.
289. Мартин В. Історія антагонізму / В. Мартин // Р.І.О. – 2012. – 24 березня.
290. Мартин В. Українсько-угорська безкомпромісність / В. Мартин // Р.І.О. – 2012. – 28 січня.
291. Матусевич В. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми дослідження / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. –

1998. – №4–5. – С.5–21.
292. Мациевский Ю. Смена, транзит или цикл: Динамика политического режима в Украине в 2004–2010 гг. / Ю. Мациевский // Полис. – 2010. – № 5. – С. 17–37.
293. Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент анализ политической прессы) / Под ред. Н.Костенко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 218 с.
294. Между сепаратизмом и автономией. Региональные и этнические партии в европейской политике / Под. Ред. В. Швейцера; РАН, Ин-т Европы. – М., 2006. – 197 с.
295. Мейнверінг С. Президентська система, багатопартійні системи і демократія: складне рівняння / С. Мейнверінг // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 834–861.
296. Мелеганіч Г. Реалізація етнонаціональної політики в контексті розбудови громадянського суспільства в Україні (на прикладі Закарпатської області). – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (23.00.02 – політичні інститути і процеси). – Ужгород, 2012. – 264 с.
297. Мелешкина Е. Исследования электорального поведения: теоретические модели и проблемы их применения / Е. Мелешкина // Зарубежная политология в XX ст.: Сб. науч. тр. / РАН ИНХЛОН. Центр социальных научно-информац. исслед. Отдел политологии и правоведения. Институт сравнительной политологии. Российская ассоциация политической науки. Отв. ред. Ильин М.В. – 2001. – №2. – С.190–216.
298. Меркотан К. Багатопартійність як чинник трансформації політичної еліти в Центрально-Східній Європі / К. Меркотан // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. – 2007. – С. 117–125.
299. Мигович І. Сила творча, інтернаціональна / І. Мигович. – Ужгород, 2012. – 303 с.
300. Мигович І. Закарпатський соціум: етнологічний аспект / І. Мигович, М.

- Макара. – Ужгород: Патент, 2000. – 160 с.
301. Мигович І. Русини в Україні: тест на європейськість / І. Мигович. – Ужгород: Видавництво Падяка, 2012. – 231 с.
302. Мигович І. Соціальне самопочуття і ціннісні орієнтації закарпатців / І.Мигович, А. Колібаба. – Київ-Ужгород, 1994. – 147 с.
303. Михайлич О. Етнорегіональний та лінгвістичний чинники електоральних орієнтацій виборців сучасної України: автореферат дис. к. соц. н.: 22.00.04. – спеціальні та галузеві соціології / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2007. – 22 с.
304. Михайлик О. Регіональний чинник електоральних орієнтацій в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.politik.org.ua
305. Михалева Г. Российские партии в контексте трансформации / Г. Михалева. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009 – 352 с.
306. Мишанич О. Русини: політика, історія, культура / О. Мишанич. – Ужгород: Видавництво «Гражда», 2012. – 350 с.
307. Місцеві вибори 2010. Пульс країни [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://parlament.org.ua/upload/docs/Local%20Election-2010-ua.pdf>
308. Місцеві вибори 2015 (Обрані депутатами) [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/wvm2015/wm001.html>
309. Мітряєва С.І. Національно-культурні товариства Закарпатської області / Світлана Іванівна Мітряєва / Національний інституту стратегічних досліджень. Закарпатський філіал. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. – 164 с.
310. Мостова Ю. Соцопитування й адмінресурс – не одне й те саме / Ю. Мостова // Дзеркало тижня. – 2002. – 16 лютого.
311. Мостова Ю. Україна партійна. Частина 2. «Наша Україна» / Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2002. – 16 лютого.
312. Мукачівська епопея : хроніка найбрутальніших виборів / Уклад. і передм. : О. Гаврош. – Мукачево : Видавництво «Карпатська Вежа», 2004. – 222 с.
313. На весні на вулиці Легоцького вперше зацвітуть сакури, посаджені

- міністром МНС та головою Закарпатської ОДА // Новини Закарпаття. – 2010. – 16 листопада.
314. На Євромайданах стояли 20% громадян України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/19/704474>
315. На Закарпатті переконливо перемогла Тимошенко. Блага своєю підтримкою зробив ведмежу послугу Януковичу // Ужгород. – 2010. – 13 лютого.
316. На Закарпатті угорців закликають не голосувати за українські партії, «які загрожують їхньому майбутньому» [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/73507-Na-Zakarpatti-uhortsiv-zaklykaiut-ne-holosuvaty-za-ukrainski-partii-iaki-zahrozhuut-ikhnomu-maibutn>
317. На одне парламентське крісло на Закарпатті претендує близько 17 осіб, тоді як у середньому по Україні лише 11 // Срібна Земля-Фест. – 2002. – 13 лютого.
318. На передвиборному горизонті – розвиднюється // Срібна Земля. – 2002. – 24 серпня.
319. На посаду мера претендує 9 чоловік, а в міські депутати – аж 547 // Ужгород. – 2010. – 9 жовтня.
320. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
321. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки / Л. Нагорна // Регіональна історія України: Зб. Наук. статей. – К.: Ін-т історії НАН України, 2007. – С. 107–122.
322. Нагребельний В. Регіон / В. Нагребельний // Політична енциклопедія. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – С. 628.
323. Надаис А. Выбор избирательных систем / А. Надаис // Полис. – 1993. – №3. – С.70–79.
324. Найрозумніші обирають «Свободу» // Свобода. – 2012. – 15–21 листопада.
325. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–

- XX ст.) / За заг. ред. д. іст. наук, проф. Малика Я.Й. – Львів: Світ, 2001. – 352 с.
326. Нариси історії Закарпаття (1918–1945) / Гранчак І. (відповід. ред.). – Ужгород: «Закарпаття», 1995. – 663 с.
327. Нарізка округів. Балогу жорстко кинули // Р.І.О. – 2012. – 12 травня.
328. Національно-культурні товариства Закарпаття / Упорядник Михайло Черепаня. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1999. – 44 с.
329. Національно-культурні товариства Закарпаття: Довідник. / Відділ у справах національностей облдержадміністрації, Центр культур національних меншин Закарпаття. – Ужгород: Видавництво «Ліра», 2009. – 31 с.
330. Недбаєвський С. Основні напрями впливу політичних партій на електорат / С. Недбаєвський // Стратегічна панорама. – 1998. – №1–2. – С.67–77.
331. Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції / О. Нельга // Нова політика. – 1999. – №6. – С.2–14.
332. Нельга О. Соціологія виборчого процесу: проблеми становлення / О. Нельга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №2. – С.43–54.
333. Николаев А. Административный ресурс в региональных избирательных кампаниях / А. Николаев // Полис. – 2000. – №4. – С.163–166.
334. Нікольська О. Маємо те, що маємо або те, що нам залишили / О. Нікольська // Трибуна. – 2004. – 16 жовтня.
335. Нова обласна рада з новим головою // Новини Закарпаття. – 2010. – 27 листопада.
336. Новообрана Верховна Рада: структура і перспективи діяльності // Політичний календар. – 2002. – №5. – С.9–25.
337. Об'єднання громадян на Закарпатті у 1998 р. / Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 1999. – 8с.
338. Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу / О. Оксак // Нова політика. – 2000. – №2. – С.12–16.

339. Олександр Ледида : «Результат В. Януковича в нашій області стане прикладом для всієї України» // Закарпатська правда. – 2010. – 23 січня.
340. Олексієнко О. Вибори немісцевого значення. Які виклики для країни несуть місцеві вибори // Український тиждень. – 2015. – № 42. – С. 22–25.
341. Опозиція в Україні: загальна характеристика (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2002. – №7. – С.2–41.
342. Оранжевая революция: версии, хроника, документы / Сост. М. Погребинский. – К.: Оптима, 2005. – 416 с.
343. Остапець Ю. Політичні процеси на Закарпатті в контексті позачергових парламентських виборів 2007 року / Ю. Остапець, А. Ключкович, М. Токар // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2007. – Випуск 7–8. – С. 185–195.
344. Остапець Ю. Участь політичних партій у парламентських виборах 2012 року: загальнонаціональний та регіональний вимір (на прикладі Закарпатської області) / Ю. Остапець // Парламентські вибори 2012 року в Україні. Наукові дослідження. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. – С. 266–278.
345. Остапець Ю. Аналіз парламентських та місцевих виборів 2006 року в Закарпатській області / Ю. Остапець, Ю. Лупей // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 4. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006 – С. 245–260.
346. Остапець Ю. Вплив місцевих виборів 2010 року на еволюцію партійної системи України та структурування регіонального партійного простору (на прикладі Закарпатської області) / Ю. Остапець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 14. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2010 – С. 183–

- 198.
347. Остапець Ю. Вплив парламентських виборів 1994, 1998, 2002 рр. на становлення партійної системи України / Ю. Остапець // Політологічний вісник: Збірник наукових праць. – К.: ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2004. – Вип. 16. – С. 54–60.
348. Остапець Ю. Еволюція партійних систем в умовах трансформації соціальних і політичних структур: методологія дослідження / Ю. Остапець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 11. – С. 120–125.
349. Остапець Ю. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: Монографія / Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. / Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». – Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. – 256 с.
350. Остапець Ю. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації соціальних і політичних структур / Ю. Остапець, Н.Шестак, І.Дудінська / Серія «Studia Regionalistica» / № 9; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». – Ужгород: ЗППО, 2016. – 252 с.
351. Остапець Ю. Електоральна поведінка та представництво в органах влади угорської громади Закарпаття / Ю. Остапець, М. Зан // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Етнополітичні трансформації України в контексті інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи», м. Івано-Франківськ, 22 – 23 травня 2014 року. – Івано-Франківськ, 2014. – С. 149–158.
352. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: Монографія. – Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2016. – 412 с.

353. Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Ю. Остапець, М. Токар. – Ужгород: Вид-во «Карпати», 2009. – 408 с.
354. Остапець Ю. Місцеві вибори 2015 року: загальнонаціональний та регіональний вимір (на прикладі Закарпатської області) / Остапець Ю. Манайло-Приходько Р. // Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 24–25 листопада 2015 року). – Київ-Тернопіль: «Карт-Бланш», 2015. – С. 406–414.
355. Остапець Ю. О. Участь національних меншин у виборчих процесах: світовий досвід і українська політична практика (на прикладі Закарпатської області) / Ю. Остапець // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Міжетнічна та міжконфесійна толерантність як чинник консолідації українського суспільства: досвід Закарпаття» (Ужгород, 28 – 29 травня 2013 р.) – Ужгород: Ліра, 2013. – С. 96–106.
356. Остапець Ю. Парламентські вибори в Україні 2012 року: загальнонаціональний та регіональний виміри // Гілея. – 2016. – Випуск 111 (8). – С. 359–363.
357. Остапець Ю. Політичне протистояння комуністичної та націонал-демократичної еліт на Закарпатті кінця 80-х початку 90-х років ХХ ст. / Ю. Остапець, М. Зан // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 4. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2006 – С. 238–245.
358. Остапець Ю. Політичні об'єднання Закарпаття / Ю. Остапець // Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколегія: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар; Відп. за випуск М. Токар]. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – С. 514–541.
359. Остапець Ю. Порівняльний аналіз еволюції партійних систем України і

- Румунії / Ю. Остапець // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Editura Muzeului Satmarean, 2015. – С. 165–176.
360. Остапець Ю. Президентські вибори 2010 року в Закарпатській області: аналіз результатів / Ю. Остапець, М. Токар // Політологічні та соціологічні студії: Т. Х. Вибірчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах : Зб. наук. праць / наук. ред. А. М. Круглашов. – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 316–345.
361. Остапець Ю. Регіональні особливості президентських виборів 2010 року в Закарпатській області / Ю. Остапець, О. Пелін, М. Токар // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2010. – Випуск 14. – С. 106–122.
362. Остапець Ю. Регіональні особливості структурування партійного простору Закарпатської області (1991–2005) / Ю. Остапець // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 3. – Ужгород: «Вісник Карпат», 2006 – С. 215–227.
363. Остапець Ю. Суспільно-політичний та культурний розвиток угорців Закарпаття (1991–2008 рр.) / Ю. Остапець, І. Скиба // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – Випуск 2. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 63–70.
364. Остапець Ю. Суспільно-політичні процеси на Закарпатті / Ю. Остапець // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під. Ред.. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – С. 429–448.
365. Остапець Ю. Установчі вибори в Україні / Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. Випуск 72 / Ін-т держави і права ім. Корецького НАН України. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2016. – С. 82–93.
366. Остапець Ю. Участь осередків політичних партій у місцевих виборах 2006 року в Закарпатській області / Ю. Остапець // Історико-політичні

- проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. – т. 17 – 18. – Чернівці: Рута. – С. 60–65.
367. Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991 – 2004) в аспекті європейської ідентичності: Монографія / Р. Офіцинський. – Київ: Інститут Історії НАН України – Ужгород: Гражда, 2005. – 468 с.
368. Офіцинський Р. Сталеві нерви тореодора... Україна. 2009–2014 / Р. Офіцинський. – Ужгород: Гражда, 2014. – 244 с.
369. Офіцинський Р. Тяжко жити Касандрою... Україна. 2006–2008 / Р. Офіцинський. – Ужгород: Гражда, 2008. – 352 с.
370. Офіцинський Р. Українська помаранчева революція (21 листопада – 23 січня 2005 року) / Р. Офіцинський // Вісник Ужгородського національного університету. Серія Історія. – Випуск 12. – 2005. – С.150–188.
371. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>
372. Павла Чучку засудили // Срібна Земля. Фест. – 2010. – 12- 18 серпня.
373. Павлик В. Рівень політичної культури закарпатського виборця (за матеріалами соціологічного анкетування в селі Драгово Хустського району в липні 2004 р.) / В. Павлик // Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія. Філософія. – Випуск 3. – Ужгород, 2006. – С.227–238.
374. Павло Чучка: «Блок «Карпатський Майдан не зареєстровано» // Післямова. – 2006. – 28 лютого.
375. Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2003. – №2. – С. 2–25.
376. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 1. – К.: ЦВК, 1998. – 618 с.
377. Парламент України: Вибори-98. Інформаційно-аналітичне видання. Частина 2. – К.: ЦВК, 1998. – 728 с.
378. Парламентські вибори в Україні 1994 року //

- https://uk.wikipedia.org/wiki/Парламентські_вибори_в_Україні_1994
379. Парламентські вибори в Україні 2014 [електронний ресурс] // Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Парламентські_вибори_в_Україні_2014
380. Партії, що пройшли до районних та міських рад (за кількістю мандатів) // Р.І.О. – 2006. – 8 квітня.
381. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити // Національна безпека і оборона України. – 2015. – № 6–7. – 180 с.
382. Партія регіонів викинула на вибори 218 мільйонів, опозиція – удвічі менше // Р.І.О. – 2012. – 17 листопада.
383. Пашков М. Перспективи політичної генетики / М. Пашков // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – №5. – С.13–19.
384. Пашенко В. До демократії у нас ще шлях не близький. Але результати мукачівських виборів виявилися прогнозованими та закономірними / В. Пашенко // Срібна Земля-Фест. – 2003. – 9 липня.
385. Пашенко В. Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989 – 2006 рр. через призму електоральної соціології / В. Пашенко. – Ужгород: Вид-во «Карпатська вежа», 2008. – 87 с.
386. Пашенко В. Закарпаття знову перетворилося на експериментальний майданчик для різноманітних маніпулятивних виборчих технологій / В. Пашенко // Фест. – 2004. – 4-10 листопада.
387. Пашенко В. Мукачівські вибори як дзеркало української “демократії” / В. Пашенко // Срібна Земля.Фест. – 2003. – 30 липня.
388. Пашенко В. Перший тур став переломним не лише в ході кампанії, але й в усвідомленні українців / В. Пашенко // Фест. – 2004. – 18-24 листопада.
389. Пашенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору: Довідник. – Ужгород: Видавництво О. Гаркуші, 2006 / В. Пашенко. – 136 с.
390. Пашенко В. Політичного спокою в нашому краї годі чекати, якщо політикам особисті амбіції затьмарять розум / В. Пашенко // Срібна

- Земля. Фест. – 2006. – 30 березня.
391. Первый електоральный цикл в России (1993–1996) / Общ. ред.: В. Я. Гельмана, Г. В. Голосова, Е. Ю. Мелешкина. – М.: Изд.-во «Весь Мир», 2000. – 248 с.
392. Петерварі Н. Закарпаття нарізали: інтрига зберігається / Н. Петерварі // Закарпатська правда. – 2012. – 12-18 травня.
393. Петров О. Опитувальні технології у виборчій кампанії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / О. Петров, В. Полторак. – 1998. – №4–5. – С.56–76.
394. Петров О. Проблеми стратегічного планування президентської виборчої кампанії / О. Петров, В. Полторак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – №3. – С.41–46.
395. Петров О. Социологические избирательные технологии / О. Петров. – Днепропетровск: «Арт-Пресс», 1998. – 164 с.
396. Петровская М. Общественное мнение США: опросы и политика / М. Петровская. – М.: Наука, 1978. – 272 с.
397. Пирович В. Закарпаття: Балога не зміг / В. Пирович // Коментарі. – 2012. – 2 листопада.
398. Підгорний О. Поствиборча «політанатомія» Хустщини: електорати, кандидати і депутати / О. Підгорний // Трибуна. – 2006. – 8 квітня.
399. Підкуп, фальсифікації, бійки, самогубства (Після виборів ми не прокинулися в новій країні) // Р.І.О. – 2012. – 3 листопада.
400. Підсумки голосування в Ужгороді по дільницях // Р.І.О. – 2010. – 23 січня.
401. Піпаш В. Народний Рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80 – 90-х років ХХ ст.: закарпатський регіональний аспект / В. Піпаш. – Ужгород: Гражда, 2008. – 216 с.
402. Піпаш В. Феномен регіонального сепаратизму / В. Піпаш. – Ужгород: «Карпатська вежа», 2009. – 36 с.
403. Плав'юк М. Вибори 2002: пролог чи епілог / М. Плав'юк // Розбудова

- держави. – 2002. – №6. – С.2–8
404. Повідомлення обласної виборчої комісії про результати голосування і підсумки виборів депутатів Закарпатської обласної ради 31 березня 2002 р. // Новини Закарпаття. – 2002. – № 50 - 51. – С.1.
405. Повідомлення обласної виборчої комісії про результати голосування і підсумки виборів депутатів Закарпатської обласної ради // Срібна Земля. – 2002. – 6 квітня.
406. Повідомлення про результати голосування на виборах народних депутатів України 27 березня 1994 р. по Закарпатській області // Новини Закарпаття. – 1994. – 29 березня.
407. Повідомлення про утворення парламентської більшості // Р.І.О. – 2002. – 28 вересня.
408. Погоріла Н. Регіональні поділи в Україні: кілька заперечень проти дихотомії «Схід-Захід» [Електронний ресурс] / Н. Погоріла // Незалежний інтернет ресурс «Діалог». Рубрика «Проект Україна». – 29.06.2004. – Режим доступу до статті: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>
409. Подгорна В.В. Формування партійної системи в Україні / В. Подгорна [електронний ресурс] // Режим доступу: www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama
410. Покальчук О. Соціально-психологічні аспекти виборчої кампанії 2002 р. / О. Покальчук // Політична думка. – 2002. – №1. – С.32–42.
411. Политические системы современных государств. Энциклопедический справочник: в 4 т. – Т. 1: Европа / МГИМО (У) МИД России. – М.: ОАО «Московские ученики и Картолитография», 2009 – 615 с.
412. Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку / Редкол. Ф.М.Рудич (голова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 352 с.
413. Політичний процес в Україні у 2004 році: регіональні аспекти (Матеріали конференції, Львів, 12 лютого 2005 р.) / Упоряд. Романюк А., Скочиляс Л. – Львів: ЦПД, 2005. – 152 с.

414. Політичні ідентичності в сучасній Україні / За ред. М. С. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 288 с.
415. Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної та Південно-Східної Європи. – Carpatica - Карпатика. – Випуск 16. – Ужгород, 2002. – 267 с.
416. Політичні партії України / За ред. Якушика В.М. – К., 1996. – 234 с.
417. Політичні партії України за рік до парламентських виборів: регіональний вимір / За ред. С. Мітряєвої. – Ужгород: Ліра, 2005. – 112 с.
418. Політичні партії України напередодні парламентських виборів: стан і тенденції (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 12. – С.15–61.
419. Політичні партії України: погляд фахівців // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6–7. – С.74–93.
420. Політичні підсумки першої сесії Верховної Ради України // Політичний календар. – 2002. – №6. – С.10–21.
421. Політологічний енциклопедичний словник. – Київ: Генеза, 1997. – 400 с.
422. Поліщук І. Електоральний процес постсоціалістичного суспільства політико-культурний вимір (на прикладі України, Росії та Польщі): автореф. дис. на здобуття наук. ст. докт. політ. наук: 23.00.02 / І.Поліщук. – Ч., 2009. – 39 с.
423. Поліщук І. Політичні знання та політичні інтереси громадян у контексті виборчого процесу / І. Поліщук // Людина і політика. – 2001. – №16. – С.87–96.
424. Полохало В. Структурування політичних еліт в процесі виборчих кампаній в Україні і Росії: порівняльний аналіз / В. Полохало // Політична думка. – 1999. – №3. – С.3–7.
425. Полторак В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній / В. Полторак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1. – С.61–80.
426. Попов В. Избирательные технологии: социально-политический аспект /

- В. Попов // Политический маркетинг. – 1999. – №9. – С.29–45.
427. Порушники – бютівці створили свою фракцію «Батьківщина» в Закарпатській обласній раді // Післямова. – 2006. – 4 травня.
428. Постанова Верховної Ради України «Про політичну кризу у державі, що виникла у зв'язку з виборами Президента України» // Відомості Верховної Ради. – 2004. – №50. – С. 544.
429. Постанова Центральної виборчої комісії «Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України» // Стратегічна панорама. – 2005. – №1.
http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/2005_1.php
430. Постанова Центральної виборчої комісії «Про підсумки повторного голосування 26 грудня 2004 року та результати виборів Президента України» // Стратегічна панорама. – 2005. – №1.
http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/2005_1.php
431. Постанова Центральної виборчої комісії від 24 листопада 2004 р. № 1264 «Про результати виборів Президента України 21 листопада 2004 року та обрання Президента України» // http://www.cvk.gov.ua/postanovy/2004/p1264_2004.htm
432. Постанова Центральної виборчої комісії від 4 грудня 2004 р. № 1273 «Про призначення повторного голосування з виборів Президента України 26 грудня 2004 року» // http://www.cvk.gov.ua/postanovy/2004/p1273_2004.htm
433. Почепцов Г. Как становятся президентами. Избирательные технологии XX века / Г. Почепцов . – Киев: «Знання», 1999. – 396 с.
434. Право вибору: програми політичних партій та виборчих блоків. – К.: Геопринт, 2002. – 328 с.
435. Президентська кампанія 1 туру – перемогли гроші : (прес-конференція П. Федаки та Ю. Келемана) // Р.І.О. – 2010. – 23 січня.
436. Примуш М. Мешканці будинку влади // Нова політика. – 2001. – №1. – С.42–45.

437. Примуш М. Вектори трансформації ідеології політичних партій України / Примуш М. // Вісник СевНТУ: Зб. наук. пр. Серія: Політологія.– 2013. – № 145. – С. 165–170.
438. Примуш М. Політичні партії: історія та теорія / М. Примуш. – К.: «Видавничий дім «Професіонал», 2008. – 416 с.
439. Приходько В. Блиск і ницість української буржуазії на тлі місцевих виборчих процесів / В. Приходько // Срібна Земля-Фест. – 2015. – 13-19 листопада.
440. Приходько В. Вплив парламентських виборів 2002 р. у Чехії і Словаччині на Центрально-Східну Європу / В. Приходько // Carpatica – Карпатика. – Випуск 19. Історія і культура Карпат. – Ужгород, 2002. – С.334–345.
441. «Про оприлюднення результатів повторного голосування 26 грудня 2004 року з виборів Президента України» // Голос України. – 2005. – 20 січня.
442. Провал Балого // Р.О.І. – 2010. – 13 лютого.
443. Програми кандидатів на пост Президента України (2010) // Режим доступу до : <http://president2010.info/ua/new>
444. Програми політичних партій та виборчих блоків: порівняльний аналіз // Політичний календар. – 2002. – №2. – С.9–17.
445. Програмна заява Демократичної ліги національностей // Карпатський край. – 1991. – 12 листопада.
446. Проект Закону «Про Угорський автономний територіальний округ» // Вісник Берегівщини. – 1992. – 22 лютого.
447. Проект Закону України «Про спеціальну самоврядну адміністративну територію Закарпаття» // Новини Закарпаття. – 1992. – 1 лютого.
448. Прозорова Н. Особливості кримського регіоналізму / Н. Прозорова // Віче. – 2003. – № 2. – С. 31–37
449. Пшизова С.Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе // Полис. – 2000.– №2.– С.30–44.
450. Пшизова С.Н. Какую партийную модель воспримет наше общество // Полис. – 1994. – №4. – С.76–89.

451. Райкер В. Введение в положительную политическую теорию / В. Райкер, П. Ордесхауер. – М.:Наука,1973. – 420 с.
452. Райківський Б. Вибори і виборчі системи в контексті трансформаційного розвитку українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. наук: 23.00.02 / Б.Райківський. – М., 2008. – 20 с.
453. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
454. Ратушняк переміг на виборах мера Ужгорода (Результати голосування по виборчих дільницях) // Р.І.О. – 2006. – 1 квітня.
455. Регіонали вже передумали ділитися з балогівцями // Р.І.О. – 2012. – 28 січня.
456. Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні [Електронний ресурс]. – Український соціум [Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін.] ; за ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/book/Krysachenko/7-5-Ukr_Socium.pdf
457. Результати виборів міського голови та депутатів міської ради м. Ужгорода // Ужгород. – 2010. – 6 листопада.
458. Результати голосування до Ужгородської міськради по дільницях // Р.І.О. – 2006. – 1 квітня.
459. Результати місцевих виборів 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://texty.org.Ua/pg/news/textynewseditor/read/63067/Rezultaty_miscevyh_vyboriv2015_Najbilshe_vtratyla_Samopomich_daly
460. Рёммеле А. Структура размежевания и партийные системы в Восточной и Центральной Европе / А. Рёммеле // Политическая наука. – 2004. – № 4. – С.30–51.
461. Різак І. В ім'я свободи, справедливості, України / І. Різак. – Ужгород, 2002. – 198 с.
462. Рішення 6-ї сесії V скликання Закарпатської обласної ради від 7 березня

- 2007 року № 241 «Про визнання національності «русин» // Руснацький світ. Науково-популярний збірник. – Випуск 4. – Ужгород, 2008. – С. 138.
463. Рішення ІХ сесії ХХІ скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 14 вересня 1991 р. «Про проведення референдуму по утворенню угорського автономного округу в адміністративних межах Берегівського району» // Вісник Берегівщини. – 1991. – 19 вересня.
464. Рішення VII сесії ХХІ скликання Закарпатської обласної Ради народних депутатів «Про проведення обласного референдуму» // Відомчий архів ОДА. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Опис 14. – Спр. VII. Позачергова сесія обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання та рішення прийняті сесією (П'яте засідання від 31 жовтня) від 31 жовтня 1991 р. – На 357 арк. – Арк. 83–84.
465. Рішення Х сесії ХХІ скликання Берегівської Ради народних депутатів від 30 січня 1991 р. «Про підсумки референдуму, проведеного 1 грудня 1991 р.» // Вісник Берегівщини. – 1992. – 5 лютого.
466. Рішення ХХІІІ сесії ХХІ скликання Берегівської районної Ради народних депутатів від 28 квітня 1992 р. «Про проект Закону України “Про угорський автономний округ» // Вісник Берегівщини. – 1992. – 7 травня.
467. Рішення Верховного Суду України від 20 січня 2005 // «Помаранчева» революція. Версії, хроніка, документи / Упоряд. М.Погребинський. – К.: Оптима, 2005. – С.256–260.
468. Рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року щодо другого туру виборів Президента України // «Помаранчева» революція. Версії, хроніка, документи / Упоряд. М.Погребинський. – К.: Оптима, 2005. – С.251-256.
469. Рішення Закарпатської обласної ради «Про врегулювання проблем русинської спільноти» (від 14 вересня 2006 р. № 119) // Руснацький світ. Науково-популярний збірник. – Випуск 4. – Ужгород, 2008. – С. 132.
470. Роберт Бровді : «Фронт змін» довів свою спроможність запобігти фальсифікаціям на Закарпатті» // Срібна Земля. Фест. – 2010. – 11 – 17

лютого.

471. Роберт Бровді: «Ми націлені на досягнення високого результату» // Срібна Земля. Фест. – 2010. – 21-27 січня.
472. Романюк А. Вплив виборів до Верховної Ради України на партійну систему України / А. Романюк // *Виборчий процес в Україні 2006. Політико-правові аспекти та регіональні особливості.* – Львів, 2006. – С. 21–25.
473. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Л. : ЦПД – «Астролябія», 2005. – 348 с.
474. Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблоцька. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 462 с.
475. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія / А. Романюк. – Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с.
476. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституціональний вимір / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
477. Романюк А.С. Перспективи соборності України у світлі президентських виборів 2010 року // *Соборність України у світлі президентської виборчої кампанії 2010 року: Матеріали круглого столу* / Укл. Романюк А.С., Скочиляс Л.С. – Львів: ЦПД, 2010. – С. 8–14.
478. Романюк О. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій / О. Романюк. – Харків: ХДАК, 2011. – 376 с.
479. Ротар Н. Маркери ідентифікації у передвиборчому дискурсі парламентських партій України // *Парламентські партії в Україні. Наукові дослідження.* – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. – 364 с.
480. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду. Монографія / Н. Ротар. – Чернівці:

- Рута, 2007. – 472 с.
481. Рыбаков А. Электоральная преступность: понятие, классификация, детерминанты / А. Рыбаков, Д.Квон // Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 219–250.
482. Рэндолл В. Гипотеза всеохватности // Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. Ред. С.Ларсена. – М.: РОССПЭН, 2009. – С.540–558.
483. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М. Рябчук. – К.: Критика. – 336 с.
484. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
485. Сахно Ю. Закон про вибори Верховної Ради – третя спроба / Ю. Сахно // Нова політика. – 1995. – червень-липень. – С.40–44.
486. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе? (Реферат) / Д.-Л. Сейле // Политическая наука. – 2004. – № 4. – С. 56–63.
487. Сергій Мошак : «Провокації, які чинив «ЄЦ» на Закарпатті підтвердили нашу позицію – нам із ними не по дорозі // Р.І.О. – 2010. – 23 січня.
488. Сергій Мошак: «В. Янукович та Партія регіонів не розчарують українців» // Закарпатська правда. – 2010. – 23 січня.
489. Сергій Ратушняк: «Штаби БЮТ на Закарпатті лояльні до Балоги» // Трибуна. – 2010. – 30 січня.
490. Сергій Ратушняк: «Я голосую за Тимошенко» // Трибуна. – 2010. – 5 лютого.
491. Середа В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: автореферат дис. к. соц. Н. 22.00.04. – спеціальні та галузеві соціології / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2006. – 22 с.
492. Сесія районної ради затвердила законопроект про угорський автономний

- округ // Вісник Берегівщини. – 1992. – 7 травня.
493. Сіденко В. Економічні платформи партій і блоків: передвиборні обіцянки і реалії / В. Сіденко // Дзеркало тижня. – 2002. – 2 березня.
494. Сідун І. Бандитська бита як аргумент у закарпатській політиці // Фест. – 2004. – 2-8 грудня.
495. Склярська О. Політико-географічні процеси в Закарпатській і Чернівецькій областях: монографія / О. Склярська. – Львів, 2011. – 228 с.
496. Скоблик В. Закарпаття – 2004: етапи і віхи суспільно-політичних змін / В. Скоблик // Політичний процес в Україні у 2004 році: регіональні аспекти (Матеріали конференції, Львів, 12 лютого 2005 р.) / Упоряд. Романюк А., Скочиляс Л. – Львів: ЦПД, 2005. – С.132–138.
497. Сліпецька Ю. Електоральна карта сучасної України: електоральні розмежування як основа формування соціополітичного поділу на територіальній основі в Україні / Ю. Сліпецька // Освіта регіону. – 2010. – № 3. – С. 84–92.
498. Сліпецька Ю. Регіональні ідентичності як основа формування соціополітичного поділу / Ю. Сліпецька // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К., 2010. – № 4. – С.111–117.
499. Слободянюк Е. Парламентські вибори: Росія 1995 – Україна 1998 / Е. Слободянюк // Нова політика. – 1999. – №2. – С.2–14.
500. Слободянюк Е. Соціологічні дослідження – фундамент виборчої кампанії / Е. Слободянюк // Нова політика. – 2000. – №3. – С.55–60.
501. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология / Л. Сморгунов. – М.: РОССПЭН, 2002. – 472 с.
502. Сморгунов Л. Феномен «новых партий» и его влияние на электоральное поведение / Л. Сморгунов // Электоральное пространство современной России. Политическая наука: Ежегодник 2008. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 9–27.

503. Сокирка Ю. Поняття регіону та регіоналізму у теорії соціополітичного поділу на територіальній основі [Електронний ресурс] / Ю. Сокирка // Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії. – 2010. – № 1. – С. 125–131. – Режим доступу до вісника: http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/visnyk_fil_pol_1.doc
504. Сокирка Ю. Регіональний фактор у політичному процесі України [Електронний ресурс] / Ю. Сокирка // Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (Львів, 10 листопада 2007 року) – Львів: Генеза, 2007. – 132 с. – Режим доступу до статті: <http://postua.info/news.php?nid=3>
505. Сокирка Ю. Теоретико-методологічні основи аналізу соціополітичного поділу: поняття і види / Ю. Сокирка // Освіта регіону. – 2009. – №3. – С. 20–24.
506. Соловьев А. Соотношение и сущность мажоритарной и пропорциональной избирательных систем в свете учения о демократии / А. Соловьев // Электоральная политология: теория и опыт России. – С.-Пт.: Изд. С-Пт. ун-та, 1998. – С.18–45.
507. Соломко И. Запорожская Рада / И. Соломко // Корреспондент. – 2012. – 2 ноября. – С.16 – 19.
508. Солонтай О. На замітку виборцям: 31 жовтня місцеву владу обиратимемо по-новому / О. Солонтай // «РІО». – 2010. – 4 вересня.
509. Социологический словарь. – М.,1987. – 348 с.
510. Специфіка виборчих технологій: порівняльний аналіз 1998–2002 років // Політичний календар. – 2002. – №3. – С.42–48.
511. Справжнє обличчя нинішньої влади // Трибуна. – 2004. – 11 грудня.
512. Старт 35 учасників парламентських перегонів // Політичний календар. – 2002. – №1. – С.12–28.
513. Статистична таблиця про результати виборів до Чехословацького парламенту по Закарпаттю (16 березня 1924 р.) // Шляхом Жовтня. Зб. документів в 6 т. – Т.2. – Ужгород: Карпати, 1961. – С.25–28.

514. Статистичний щорічник Закарпаття за 2014 рік. – Ужгород, 2015. – 495 с.
515. Статистичний щорічник України за 2012 рік. – К.: Тов. «Август Трейд», 2013. – 551 с.
516. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №.3. – С. 94–122.
517. Стегний О. Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження / О. Стегний, М. Чурилов. – К., 1998. – 236 с.
518. Стрём К. Кубический закон // Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. Ред. С.Ларсена. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 86–106.
519. Сурмин Ю. Теория общественного мнения / Ю. Сурмин. – К.: МАУП, 1999. – 72 с.
520. Сушко О. Електоральний розкол України: білорусизація починається з регіонів? / О. Сушко // Політична думка. – 2002. – №1. – С.24–32.
521. Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії 2006: відмінність, протиріччя, перспективи єднання (Круглий стіл) // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1. – С. 35–50.
522. Сьогодні офіційний старт передвиборчої агітації // Р.І.О. – 2002. – 9 лютого.
523. Таагепера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагепера, М. Шугарт // Политические исследования. – 1997. – № 3. – С. 114–137.
524. Табачник Д. Западные избирательные системы: мифы, геополитика, права человека / Д. Табачник, О. Верник. – Харьков: Фолио, 2009. – 271 с.
525. Танчер В. Політичні партії та рухи у світлі «ситуації постмодерну» / В. Танчер, О. Карась, О. Кучеренко. – К., 1997. – 238 с.
526. Татаренко Т. Регіональна ідентичність в політичному просторі України [Електронний ресурс] / Т. Татаренко. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/.../P8_doc.pdf
527. Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України :

- Монографія / Т. Татаренко. – Луганськ : Вид. «СНУ ім. В. Даля», 2005. – 416 с.
528. Татаренко Т. Регіональний чинник у формуванні політичної ідентичності / Т. Татаренко // Політичний менеджмент. – 2009. – №4. – С. 51–60.
529. Татаренко Т. Регіональні політичні процеси та їх концептуальне обґрунтування / Т. Татаренко // Людина і політика. – 2002. – №1. – С.121–129.
530. ТВК оголосила список нових депутатів Ужгородської міської ради // Ужгород. – 2006. – 8 квітня.
531. Телешун С. Фінансово-політичні групи в Україні / С. Телешун, А. Колпаков // Срібна Земля. – 2002. – 20 липня.
532. Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. ред. С. У. Ларсена. – М.: РОССПЭН, 2009. – 751 с.
533. Теория партий и партийных систем: Учебное пособие для студентов вузов / Б.А. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 367.
534. Теория партий и партийных систем: Хрестоматия / Сост. Б.А. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 400 с.
535. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер. – М., 1991. – 258 с.
536. Тищенко Ю. Забезпечення ефективної участі національних меншин у суспільному житті: електоральні процеси. Аналітичний огляд / Ю. Тищенко / Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2012. – 49 с.
537. Товт М. Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку) / М. Товт. – Ужгород: Інформаційно-видавниче агентство ІВА, 2002. – 160 с.
538. Токар М. Партії національних меншин Закарпаття (20–30-ті роки ХХ ст.) / М. Токар. – Ужгород, 2002. – 27 с.
539. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–

- 1939) / М. Токар. – Ужгород, 2006. – 380 с.
540. Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках / М. Токар. – Ужгород, 2001. – 176 с.
541. Токар П. Больові точки Закарпаття: зневіра, соціальна напруженість / П. Токар // Р.І.О. – 2001. – 24 березня.
542. Токар П. Національний рух на Закарпатті: 1988–1993 рр.: Соціолого-політологічний аналіз / П. Токар. – Ужгород, 2002. – 148 с.
543. Токар П. Політичні партії в Закарпатті / П. Токар, Н. Токарчик. – Ужгород, 1998. – 118 с.
544. Токар П. Регіональне управління і ринок / П. Токар. – Ужгород, 2001. – 184 с.
545. Токарчик Н. Вибори-98 в Закарпатті / Н. Токарчик // Новини Закарпаття. – 1998. – № 68–69. – С.5.
546. Томенко М. Законодавча, виконавча та судова влада України до і після виборів 2002 р. / М. Томенко // Універсум. – 2002. – №9–10. – С.5–12.
547. Томенко М. Підсумки парламентських виборів в Україні / М. Томенко // Політична думка. – 1998. – №2. – С.107–120.
548. Третий электоральный цикл в России, 2003–2004 годы: Коллективная монография / Под. Ред. В. Я. Гельмана. – СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. – 294 с.
549. Третьою не буде (Більшість регіональних партій, які пройшли до місцевих рад, підіграватимуть владі) // Тиждень. – 2010. – № 47 – С. 18–20.
550. Тужанський Д. У найближчі дні Янукович назве прізвище людини, яка наглядатиме за Закарпаттям / Д. Тужанський [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ua-reporter.com>
551. ТУКЗ – ДЕМСУУ: історія антагонізму // Трибуна. – 2012. – 13 квітня.
552. Тупиця І. Нариси помаранчевої перемоги. Регіональні аспекти / І. Тупиця. – Виноградів, 2005. – 25 с.
553. Туровский Р. Центр и регионы: проблемы политических отношений:

- [монографія] / Р. Туровський. – 2-е изд. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ.– 2007. – 399 с.
554. Туровський Р. Основи и перспективи регіональних політичних досліджень / Р. Туровський // Поліс.– 2001.– №1.– С. 138–156.
555. Туровський Р. Тенденції регіонального розвитку: порівняльний аналіз – Р. Туровський // Політична думка. – 1999. – №4. – С.58–76.
556. У Верховній Раді лише чотири закарпатці // «Європа – центр». – 2006. – 1 квітня.
557. У кольорах «помаранчевої революції» / Загальна редакція та упорядкування Ю. Шаповала. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. – 308 с.
558. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О.Власюка. – К.: Знання України, 2005. – 608 с.
559. У наших кандидатів одна мета – перемога // Соціал-демократ. – 2002. – 9 лютого.
560. У Сваляві озброєні бандити вчинили погром у готелі, де зупинилися студенти агітатори // РІО. – 2004. – 18 листопада.
561. Угода про утворення та основні засади діяльності постійно діючої парламентської більшості у Верховній Раді України IV скликання. – Голос України. – 2002. – 10 жовтня.
562. Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні / Л. Угрин // Регіональний вимір політичного процесу в Україні: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. – Львів: ЦПД, 2007. – С. 4–16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html.
563. Ужгород передвиборчий – ситуація стабільна // Трибуна. – 2010. – 23 жовтня.
564. Ужгородські вибори – 2010: Жителі обласного центру проміняли розвиток та комфорт свого міста на 200 гривень // Трибуна. – 2010. – 6 листопада.
565. Ужгородські вибори: хто кого? // Старий замок. – 2010. – 2-8 вересня.

566. Украдена перемога : хроніка мукачівської епопеї / Уклад. і передм.: О. Гаврош. – Мукачево : Видавництво «Карпатська Вежа», 2004. – 200 с.
567. Україна без Кучмы (январь 2005 – март 2006): год оранжевой власти / Составители М. Погребинский, А. Толпыго. – Киев, 2007. – 744 с.
568. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціального-економічного розвитку: монографія / аг. ред.. А. Є. Єрмолаєва. – К.: НІСД, 2010. – 528 с.
569. Україна: політична історія. XX – поч. XXI ст. / Ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редколегія: В. Смолій, Ю. Левенець (співголови) та ін. – Київ: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.
570. Україна: рік після виборів. Моніторинг регіонів / Заг. ред. Когута І.О.; Лабораторія законодавчих ініціатив. – Київ-Львів, 2007. – 336 с.
571. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довід-ник / За ред. М. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 588 с.
572. Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544 с.
573. Український незалежний центр політичних досліджень. Офіційний сайт [електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/>
574. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / М. Уоллерстайн // Политические исследования. – 1992. – № 5–6. – С. 156–163.
575. Уроки виборів 2002 р. та перспективи парламентаризму // Політичний календар. – 2002. – №3. – С. 9–21.
576. Усім, кому не байдужа доля пограбованого народу. Звернення демократичних організацій Закарпаття до населення краю // Трибуна. – 2004. – 28 листопада.
577. Федака С. Вибори по закарпатськи: пародія на демократію / С. Федака // Срібна Земля. Фест. – 2012. – 2-8 листопада.

578. Федака С. Дві останні помилки влади можуть стати для неї фатальними / С. Федака // Фест. – 2004. – 18-24 листопада.
579. Федака С. Перший тайм ми уже відіграли. Тепер кожен голос може бути вирішальним / С. Федака // Фест. – 2004. – 11-17 листопада.
580. Федака С. Шість мажоритарних округів на Закарпатті: невдоволені критикують, але змінити нічого не можуть / С. Федака // Трибуна. – 2012. – 11 травня.
581. Фединець Р. Завдання партії виконано. Навіщо маргінальні партії брали участь у виборах / Р. Фединець // Тиждень. – 2012. – 9-15 листопада. – С. 18 – 19.
582. Фесенко В. Від політичного роз'єднання до стратегії інтеграції українського суспільства [Електронний ресурс] / В. Фесенко. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/club_ua_full.php?m_id=9058
583. Фесенко В. Немає сенсу ділити зараз країну на Схід і Захід [Електронний ресурс] / В. Фесенко // Диалоги. – 19 ноября 2014 г. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/page168-2644.html>.
584. Фесенко В. Сила и слабость партийной системы Украины / В. Фесенко // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире. – М.: ИНИОН РАН, 2006. – С. 215 – 243.
585. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>
586. Халилов Р. Возвращение к партийной вертикали / Р. Халилов // Комментарии. – 2011. – 26 декабря – 12 января.
587. Халтобин В.О. Законы и тенденции функционирования общественного мнения // Социальные технологии. Актуальные проблемы теории и практики. – 2004. – Вип.22. – С.311–320.
588. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы амереканской национальной идентичности / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 635 с.
589. Хенкин С. М. Региональные и этнические партии в Европе / С. Хенкин //

- Современная Европа. – 2007. – № 1. – С. 152–156.
590. Хинес Х. Эффект фургона с оркестром и эффект неудачника // Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического синтеза / под. Ред. С.Ларсена. – М.: РОССПЭН, 2009. – С. 257–282.
591. Хмелько В. Через що політикам вдається розколувати Україну [Електронний ресурс] / В. Хмелько // Дзеркало тижня. – 2006. – № 24 (603). – 24-30 червня. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/47092>
592. Хроники современной Украины. Том 1: 1993 – 1994. – К.: Основные ценности, 2001. – 172 с.
593. Хроники современной Украины. Том 2: 1995–1996. – К.: Основные ценности, 2001. – 315 с.
594. Хроники современной Украины. Том 3: 1997–1998. – К.: Основные ценности, 2002. – 380 с.
595. Хроніка вузівського протистояння: проблеми політики ректора В.Русина // Трибуна. – 2005. – 15 січня.
596. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття / В. Худанич // Українські Карпати: етнос, історія, культура. – Ужгород, 1993. – 435 с.
597. Черепаня М. Етнокультурні процеси в Закарпатській області / М. Черепаня // Кордони єднання: проблеми міжетнічних відносин у Карпатському Єврореґіоні / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 19-21 квітня 2001 р.). – Ужгород: Карпати, 2001. – С.15–22.
598. Черкашин К.В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Автореф. дис. к. політ. н. 23.00.02 / Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь, 2005. – 22 с.
599. Черненко О. Готовність до боротьби / О. Черненко // Український регіональний вісник. – 2002. – №26. – С. 3–4.
600. Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька:

- компаративний аналіз (1994–2004 р.р.) / Грицак Я., Черниш Н., Маланчук О. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / Спеціальний випуск часопису «Україна модерна». – Київ-Львів, 2007. – С.61–91.
601. Черниш Н. Україна: Схід і Захід (проблема регіоналізму в сучасній Україні) / Н. Черниш, Я. Грицак, О. Маланчук // Современное общество. – 1993. – № 3. – С. 70–75.
602. Чи властиві українцям настрої сепаратизму? [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/events/nkdfkedlkrjgkje.htm>
603. Чорноморець Ю. Церква і політика: вибори 2002 р. / Ю. Чорноморець // Контекст. – 2002. – №2. – С. 26–32 .
604. Чурилов М. 10000 виборців були опитані фірмою «Соціс-Геллап» у день виборів: спроба проведення першого «Exit poll» в Україні / М. Чурилов, С. Потоцька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – №3. – С.75–88.
605. Чучка П. У перемоги батьків багато / П. Чучка // Європа-Центр. – 2002. – 21 квітня.
606. Шаян О. Парламентські вибори – 2012: аналіз стартових позицій / О. Шаян // Р.І.О. – 2012. – 13 серпня.
607. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.
608. Шведа Ю. Куди прямує партійна система України / Ю. Шведа // Виборчий процес в Україні 2006. Політико-правові аспекти та регіональні особливості. – Львів, 2006. – С. 18 – 20.
609. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник / Ю. Шведа – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 750 с.
610. Шведа Ю. Політичні партії та партійна система України: проблеми на тлі позачергових парламентських виборів / Ю. Шведа // Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році: Матеріали міжрегіональної

- науково-практичної конференції (Львів, 10 листопада 2007 року) / Укл. Романюк А. С. та інші, Львів. : Генеза, 2007. – С. 5–20.
611. Шведа Ю. Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії: навч.-мет. посіб. / Ю. Шведа. – К.: Знання, 2012. – 373 с.
612. Швейцер В. Региональные партии выходят на авансцену / В. Швейцер // Современная Европа. – 2006. – № 4. – С. 84–93.
613. Швейцер В. Трансформация партийно-политических систем Европы / В. Швейцер // Большая Европа. Идеи, реальность, перспективы: Ммонография / под. Общ. Ред. Ал.А.Громько и В.П.Фёдорова. – М.: Весь Мир, 2014. – С. 324–376.
614. Швець О. Електоральна рубіжність Кіровоградської області / О.Швець, Н.Маслова // Учёные записки Таврического университета имени В.И.Вернадского. – Серия «География». – Том 26. – №4. – С.169–182.
615. Шевченко Ю. Д. Подводя итоги: результаты российских выборов 1993 – 1996 гг. // Первый электоральный цикл в России (1993 – 1996 гг.) / Под ред. Гельмана В. Я., Голосова Г. В., Мелешкиной Е. Ю. – М.: Весь мир, 2000. – С. 212–237.
616. Шевченко Ю. Д. Политические институты и избиратели // Политическая социология и современная российская политика / Под ред. Голосова Г. В., Мелешкиной Е. Ю. – СПб.: “Борейпринт”, 2000. – С.156-180.
617. Шевченко Ю. Между экспрессией и рациональностью: об изучении электорального поведения в России / Ю. Шевченко // Полис. – 1998. – №1. – С.103–136.
618. Шелемба М. Конфігурація партійної системи України після позачергових парламентських виборів 2014 р. / М. Шелемба // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – Випуск 18. – Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2015 – С. 236–239.
619. Шестак Н. Еволюція партійної системи України в умовах трансформації

- соціальних і політичних структур. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути і процеси. – Львів, 2015. – 252 с.
620. Школьников А. Яка система формування парламенту потрібна для України / А. Школьников // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №2. – С.132–139.
621. Щадей В. Вони вбили ректора, але не зламують студентів! / В. Щадей // Трибуна. – 2004. – 16 жовтня.
622. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) / А. Щербак // Общественные науки и современность. – 2003. – № 4. – С. 47–62.
623. Щодо XII засідання змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин (18–19 червня 2002 р., м. Ужгород) // Поточний архів управління у справах національностей та міграції Закарпатської обласної державної адміністрації. 2002 р. – На 5 аркушах.
624. Электоральная география [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.electoralgeography.com/new/ru/>
625. Юрій Беляков: «Добре подумайте, як голосувати у другому турі виборів Президента України» // Ужгород. – 2004. – 6 листопада.
626. Юрій Чижмарь: «Ми законсервували людей, які міняються з влади в опозицію, з опозиції у владу» // Післямова. – 2006. – 28 лютого.
627. Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 / Ю. Якименко, О. Литвиненко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1. – С. 2–19.
628. Яковлев М. Застосування кейс-стаді як методу політичних досліджень: спроба типологізації / М. Яковлев // Наукові записки НаУКМА. – Т. 121. Політичні науки. – 2011. – С. 13–16.
629. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої революції» / Д. Яневський. –

- Харків: «Фоліо», 2005. – 319 с.
630. Яргомская Н. Избирательная система / Н. Яргомская // Полис. – 2000. – №2. – С.95–98.
631. Almond G., Powell D. Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston: Little, Brown and Co., 1966. – 348 p.
632. Antoszewski A., Herbut R. Systemy polityczne współczesnej Europy. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006. – 367 s.
633. Beyme K. Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State?// Government and Opposition. – 1996. – Vol. 31, # 2. – P.135 – 159.
634. Berelson B., Lazarsfeld P., Mc Phee W. Voting. A Study of Opinion in a Presidential Campaign. – Chicago: University of Chicago Press, 1954.
635. Budge I., Robertson D., Hearle D. Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmes in 19 Democracies. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 494 p.
636. Chmaj M., Sokół W., Zmigrodzki M. Teoria partii politycznych. – Lublin: MORPOL, 1999. – 237 s.
637. Campbell A., Converse Ph., Miller W., Stokes D. The American Voter. – New York: Wiley, 1960.
638. Dahl R. Poliarchy: Participation and Opposition. – New Haven: Yale University Press, 1971. – 257 p.
639. Dalton R.J., Flanagan S.C., Beck P.A. (eds.) Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Realignment or Deraignment? – Princeton, New York: Princeton University Press, 1984.
640. Dalton R.J. Democratic Challenges. Democratic Choices. The erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 230 p.
641. Downs A. An Economic theory of Democracy. – New York: Harper, 1957.
642. Dupka Gy. Magyar polgárjogi mozgalom a kollektiv jogokért (részletek egy készülő monográfiából) // Együtt. – 2002. - №1. – III. / I. évfolyam. – P. 38-44.

643. Dupka Gy. Autonómia-törekvések Kárpátalján (monográfia- részlet) // Együtt. – 2003. - №7/2. – III. / II. évfolyam. – P. 79-86.
644. Duverger M. A new political system model: Semi-presidential government // European Journal of Political Research. – 1980. – Vol.8, # 2. – P.185-187.
645. Duverger M. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State. – New York: John Wiley & Sons, 1963. – 393 p.
646. Farrell D.M. Electoral Systems. A Comparative Introduction. – New York: PALGRAVE MACMILLAN, 2001. – 241 p.
647. Fiorina M. Retrospective Voting in American National Elections. – New Haven: Yale University Press, 1984.
648. Ferrara F., Herron E.S., Nishikawa M. Mixed Electoral Systems. Contamination and Its Consequences. – New York: PALGRAVE MACMILLAN, 2005. – 184 p.
649. Herbut R. Systemy partyjne w Europie Zachodniej-ciągłość i zmiana. Studium porównawcze. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 278 s.
650. Herbut R. Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002. – 224 s.
651. Janda K.. Political Parties: A Cross-National Survey. – New York: The Free Press, 1980. – 178 p.
652. Inglehart R. The Changing Structure of political Cleavages in Western Society // Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. R.Dalton, S.Flangan, A.Beck (eds.). – Princeton: Princeton University Press , 1984. – P.25-69.
653. Katz R.S. Party Government: a Rationalistic Conception' // Castles F.G. and Wildenmann R. (eds.) Visions and Realities of Party Government. – Berlin: De Gruyter, 1986. – P.31-71.
654. Katz R.S. Party Government and its Alternatives' // Katz R.S. (ed.) Party Governments: European and American Experiences. – Berlin: De Gruyter, 1987. – P.1-26.
655. Katz R.S. and Mair P. Changing Models of Party Organization and Party

- Democracy: The Emergence of the Cartel Party' // Party Politics. – 1995. – Vol. I, #1. – P.5 -28.
656. Knutsen O. Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study. – PALGRAVE MACMILLAN, 2004. – 282 p.
657. Kovács M. Ukrajnai választások és magyar érdekvédelem 1989–2008 között / Miklós Kovács. – Ungvár : Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2008. – 108 old.
658. Kovács M. Ukrajnai választások és magyar érdekvédelem 1989–2008 között / Miklós Kovács. – Ungvár : Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2008. – 108 old. Kovács M. Ukrajnai választások és magyar érdekvédelem 1989–2008 között / Miklós Kovács. – Ungvár : Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2008. – 108 old.
659. Kitschelt H. European Party Systems: Continuity and Change [Text] / M. Rhodes, P. Heywood, V. Wright // Developments in West European Politics. – London: MacMillan Press., 1997. – 363 p.
660. Laakso M., Taagepera R. The “Effective” Number of Parties // Comparative Political Studies. A quarterly journal. – 1979. – Vol.12, # 1. – P.3-27.
661. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries. – New Haven: Yale University Press, 1984. – 229 p.
662. Lijphart A. Typologies of Democratic Systems // Comparative Political Studies. – 1968. – Vol. I (I). – P.3-44.
663. Lijphart A. Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies. 1945-1990. – New York. Oxford: Oxford University Press, 1994. – 209 p.
664. Lijphart A. Patterns of democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. – New Haven & London: Yale University Press, 1999. – 352 p.
665. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does it Make a Difference?// The Crisis of Presidential Democracy: The Latin American Evidence / Edit. by

- J.Linz, A.Valenzuela. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994.
– P.3-87.
666. La Palombara J., Weiner M. The Origin and Development of Parties / Political Parties and Political Development. – Princeton, 1996. – P. 3–24.
667. Merkel W. Systemtransformation. Opladen, 1999. – S. 155–162.
668. Mair P. Comparative Politics: An Overview // A New Handbook of Political Science / Edit. by Robert E.Goodin and Hans-Dieter Klingemann. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – P.309-335.
669. Mair P. Political Parties. Popular Legitimacy and Public Privilege // West European Politics. – 1995. –Vol.18.
670. Moreno A. Political Cleavages. Issues, Parties, and the Consolidation of Democracy / A. Moreno. – Westview Press. – 1999. – 205 p.
671. Mainwaring S., Shugart M.S. Conclusion: Presidentialism and the Party system // Presidentialism and democracy in Latin America. – Cambridge, 1997.– P. 394–439.
672. Party systems and voter alignments: cross-national perspectives / Edit. by Seymour M.Lipset & Stein Rokkan. – New York. Free Press, 1967. – 554 p.
673. Political Parties and Democracy / Edit. by Diamond L.,Gunther R. – Baltimore and London: The Johns University Press, 2001. – 356 p.
674. Rae D., Taylor M. The Analysis of Political Cleavages. – New Haven: Yale University Press, 1970. –152 p.
675. Rokkan S. (ed.) Comparative research across cultures and nations – Mouton: The Hague, 1968. – 238 p.
676. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 370 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А
Історія виборів на Закарпатті

Таблиця 1

**Участь політичних партій Закарпаття
у парламентських виборах 1924 року**

№ п/п	Назва партії	Кількість поданих голосів	Відсотки
1.	Комуністична Партія Чехословаччини	100 тисяч 242	39,4
2.	Автономна Партія Автохтонів Підкарпатської Русі	28 тисяч 113	11
3.	Соціал-Демократична Партія Підкарпатської Русі	23 тисячі 826	9,4
4.	Автономний Земледільський Союз	21 тисяча 161	8,4
5.	Карпаторуська Трудова Партія (у союзі з Чехословацькою Народно-Соціалістичною Партією)	20 тисяч 68	8
6.	Єврейська Народна Партія	17 тисяч 941	7
7.	Аграрна Партія	15 тисяч 58	5,9
8.	Руська Хліборобська (Земледільська) Партія (у союзі з Чехословацькою Народною Партією)	11 тисяч 107	4,4
9.	Єврейська Демократична Партія	9 тисяч 914	3,9
10.	Руська Народна Партія (у союзі з Чехословацькою Національно-Демократичною Партією)	2 тисячі 780	1,1
11.	Чехословацька Промислова Партія	2 тисячі 748	1,1

Таблиця 2

**Участь політичних партій Закарпаття
у парламентських виборах 1925 року**

№ п/п	Назва партії	Кількість поданих голосів	Відсотки
1.	Комуністична Партія Чехословаччини	76 тисяч 764	31,2
2.	Аграрна Партія	34 тисячі 916	14,2
3.	Коаліція угорських партій	29 тисяч 102	11,8
4.	Автономний Земледільський Союз	28 тисяч 799	11,6
5.	Єврейська Народна Партія	19 тисяч 121	8
6.	Чехословацька Соціал-Демократична Партія	18 тисяч 183	7,4
7.	Карпаторуська Трудова Партія (у союзі з Чехословацькою Народно-Соціалістичною Партією)	15 тисяч 574	6,3
8.	Єврейська Демократична Партія	11 тисяч 717	4,8
9.	Християнсько-Народна партія (у союзі з Чехословацькою Народною Партією)	7 тисяч 398	3
10.	Руська Народна Партія (у союзі з Чехословацькою Національно-Демократичною Партією)	3 тисячі 121	1,3
11.	Чехословацька Промислова Партія	1 тисяча 114	0,4

Таблиця 3

**Участь політичних партій Закарпаття
у парламентських виборах 1929 року**

№ п/п	Назва партії	Кількість поданих голосів	Відсотки
1.	Аграрна Партія (спільно з Єврейською Демократичною Партією)	77 тисяч 419	29,1
2.	Руський блок (АЗС, КТП, РНС, РНП у союзі з Чехословацькою Національно-Демократичною Партією)	48 тисяч 609	18,3
3.	Комуністична Партія Чехословаччини	40 тисяч 582	15,2
4.	Коаліція угорських партій	30 тисяч 234	11,4
5.	Чехословацька Соціал-Демократична Партія	22 тисячі 924	8,6
6.	Єврейська Народна Партія	16 тисяч 762	6,3
7.	Християнсько-Народна Партія (у союзі з Чехословацькою Народною Партією)	8 тисяч 979	3,4
8.	Чехословацька Промислова Партія	7 тисяч 348	2,8
9.	Чехословацька Народно-Соціалістична Партія	5 тисяч 671	2,1

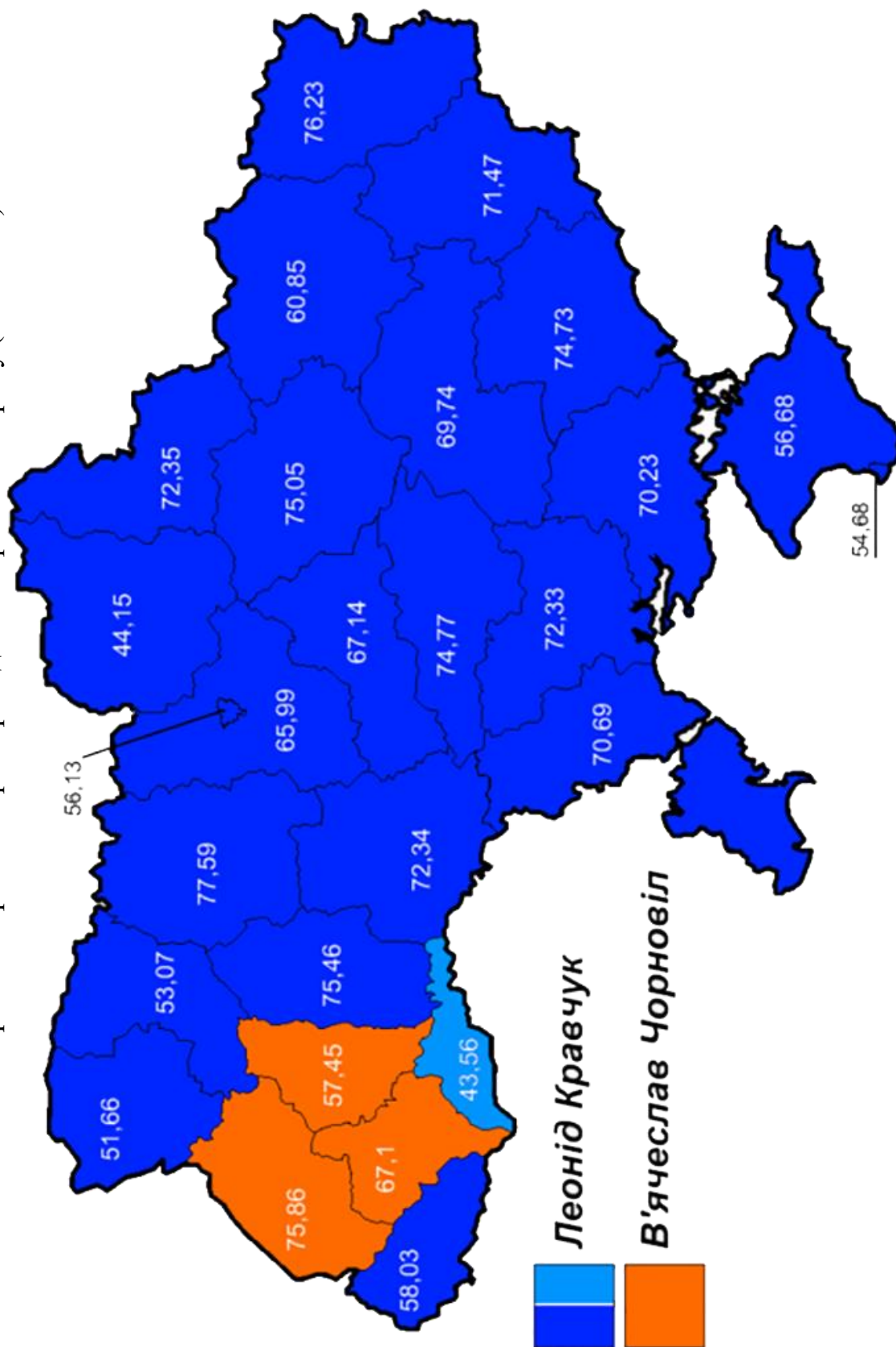
**Участь політичних партій Закарпаття
у парламентських виборах 1935 року**

№ п/п	Назва партії	Кількість поданих голосів	Відсотки
1.	Комуністична Партія Чехо-словащини	78 тисяч 334	24,4
2.	Аграрна Партія	60 тисяч 747	19
3.	АЗС (у союзі зі Словацькою Народною Партією)	48 тисяч 609	18,3
4.	Угорська Народна Партія	34 тисячі 234	10,6
5.	Чехословацька Соціал-Демократична Партія	29 тисяч 749	9,2
6.	Руська Національно-Автономна Партія (у союзі з Чехословацькою Народно-Демократичною Партією)	28 тисяч 954	8,9
7.	Чехословацька Народно-Соціалістична Партія	10 тисяч 27	3,1
8.	Чехословацька Промислова Партія	8 тисяч 676	2,7
9.	Християнсько-Народна Партія (у союзі з Чехословацькою Народною Партією)	7 тисяч 325	2,2

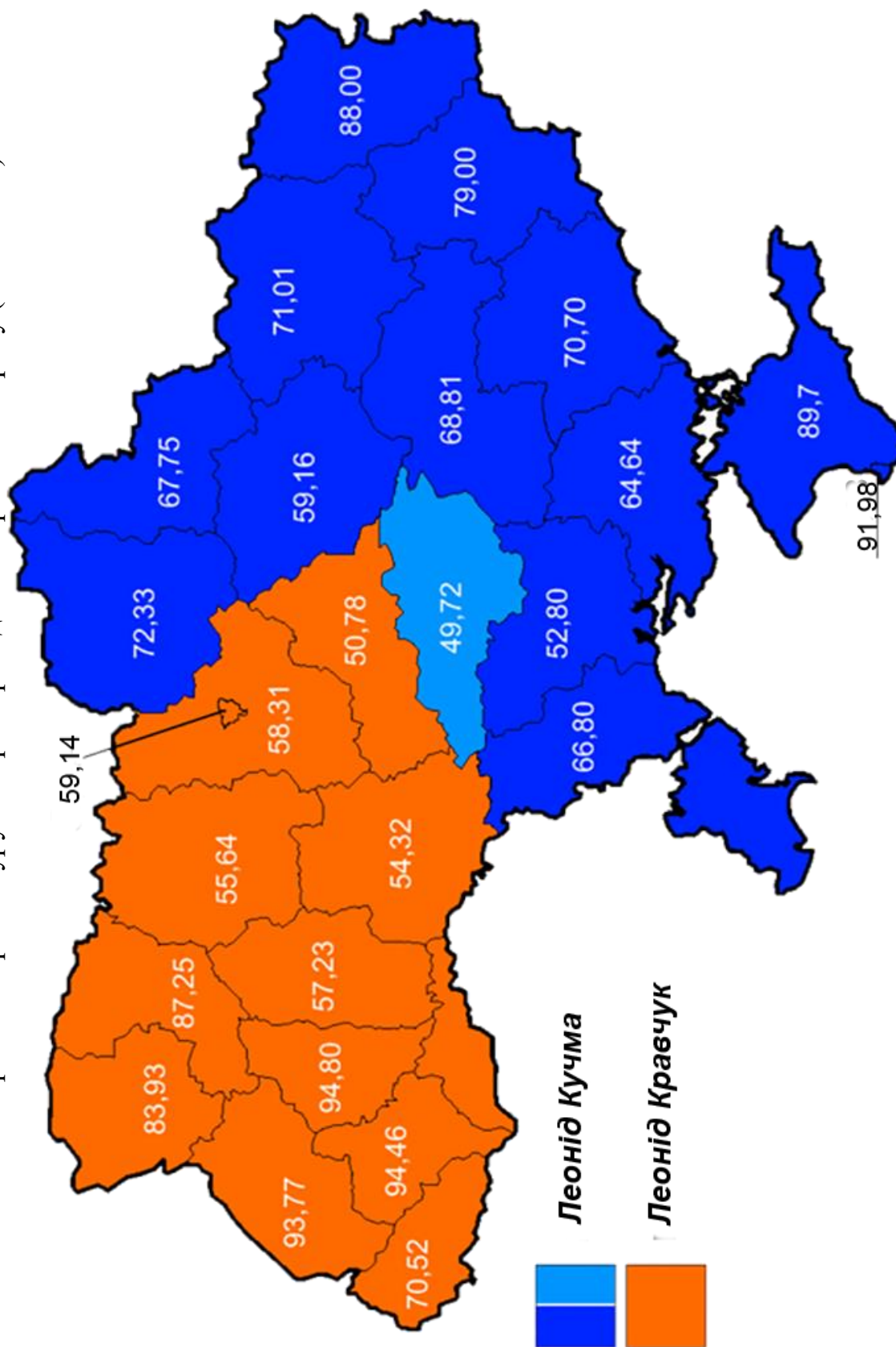
* Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Ю. Остапець, М. Токар / Серія «Studia Regionalistika»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – С. 119–122.

Додаток Б

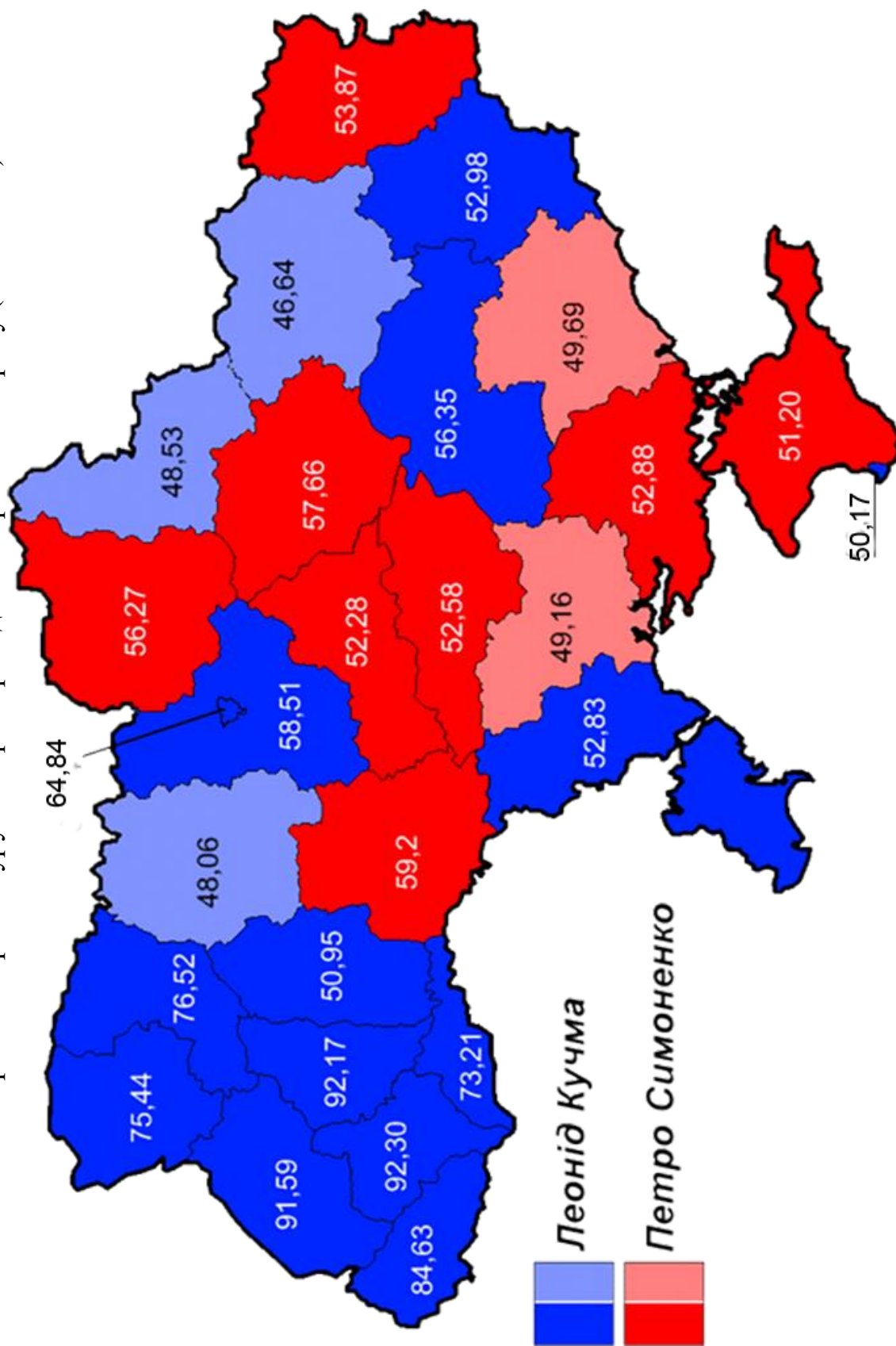
Електоральна карта виборів Президента України 1991 року (1.12.1991)

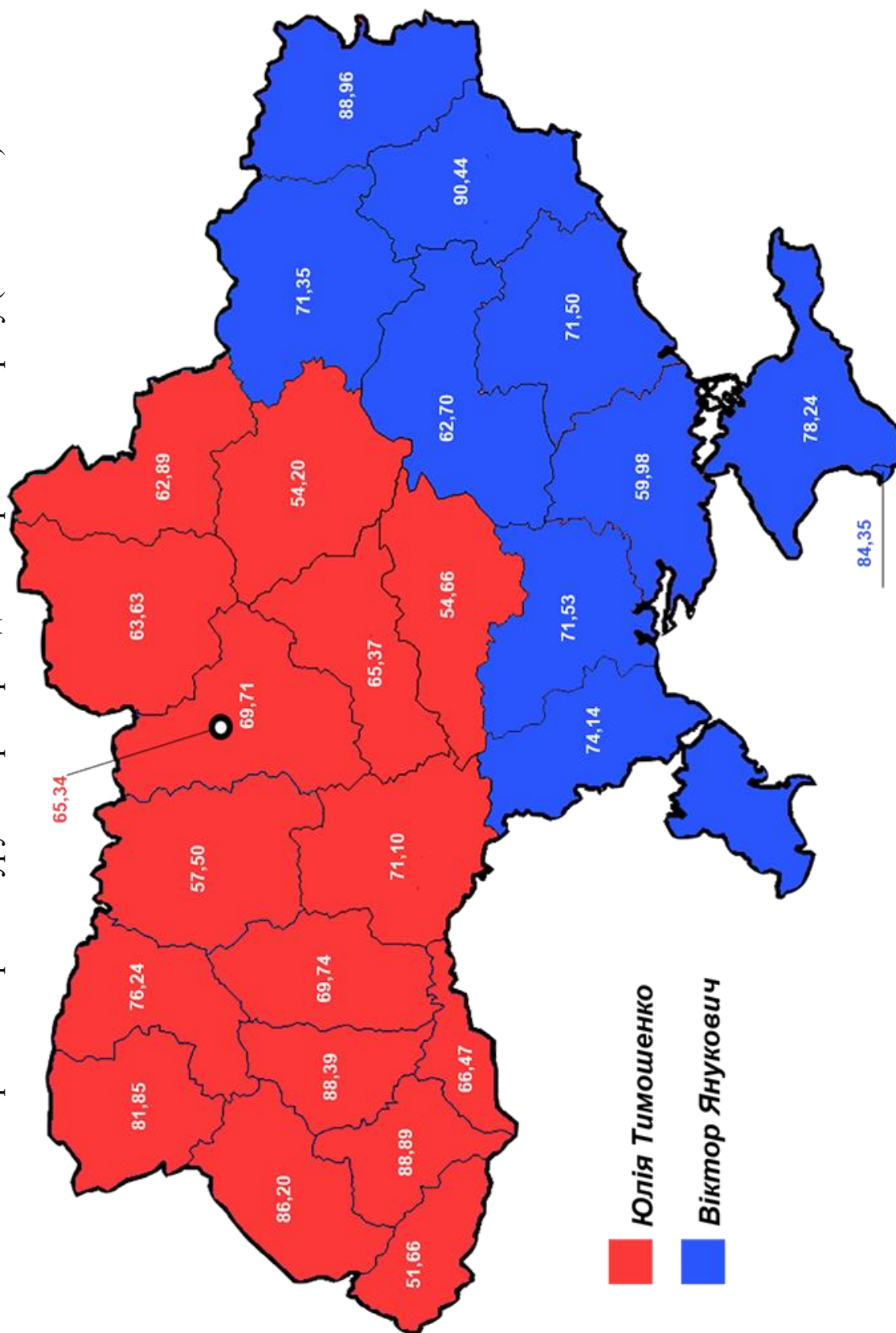
Електоральна карта II туру виборів Президента України 1994 року (10.04.1994)

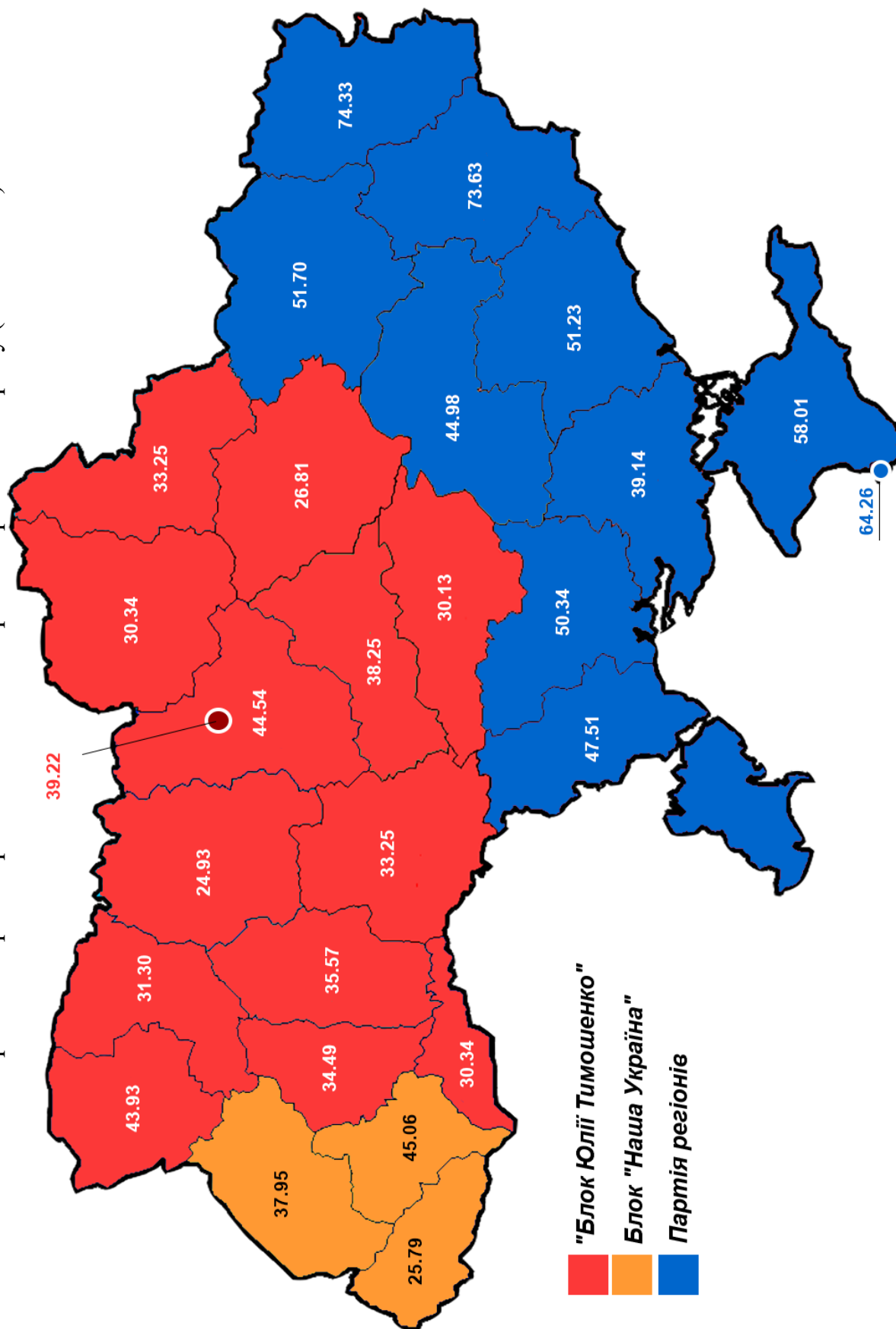
Електоральна карта II туру виборів Президента України 1999 року (14.11.1999)

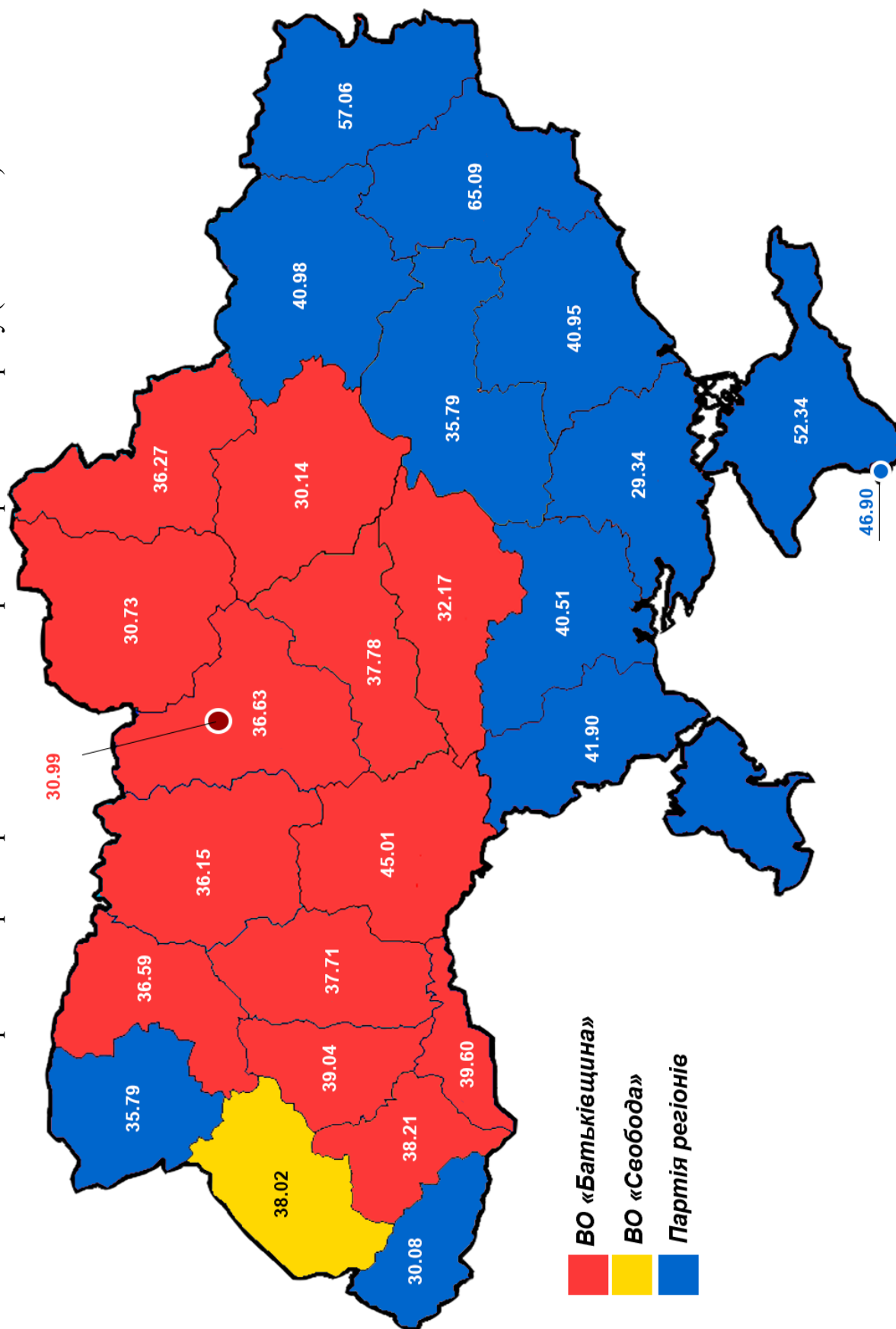
Електоральна карта II туру виборів Президента України 2010 року (07.02.2010)

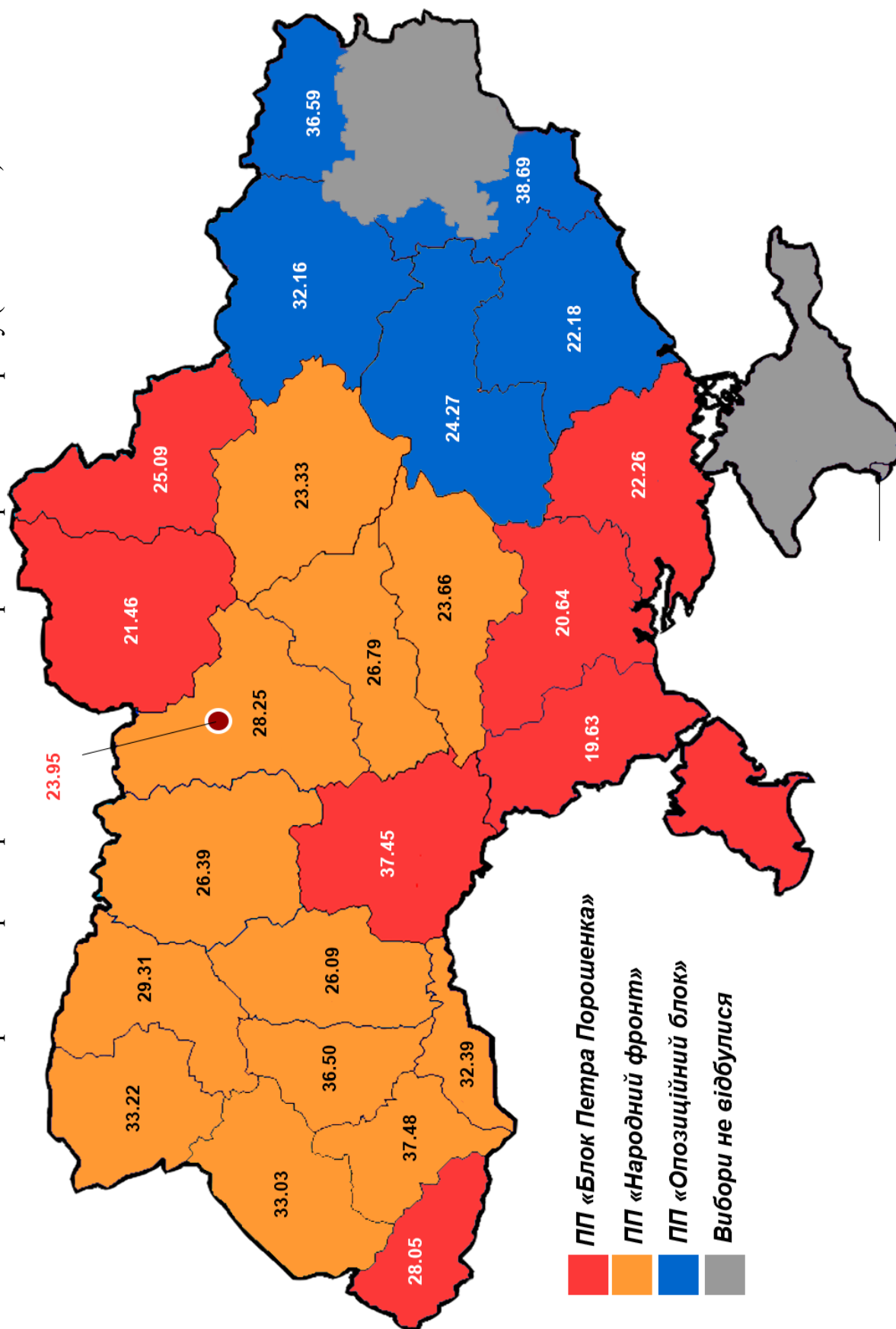
Електоральна карта парламентських виборів в Україні 2006 року (26.03.2006)

Електоральна карта парламентських виборів в Україні 2012 року (28.10.2012)

Електоральна карта парламентських виборів в Україні 2014 року (25.05.2014)

Додаток В
Результати виборів до Верховної Ради України (1998–2014 рр.)
та президентських виборів (1991–2014 рр.)

Таблиця 1

**Партії-лідери у регіонах за підсумками
парламентських виборів 1998 року**

Регіон		
АРК	КПУ	39.34
Вінницька	КПУ	24.91
Волинська	НРУ	17.24
Дніпропетровська	ВО «Громада»	35.34
Донецька	КПУ	35.45
Житомирська	КПУ	23.29
Закарпатська	СДПУ (о)	31.17
Запорізька	КПУ	32.01
Івано-Франківська	НРУ	27.98
Київська	КПУ	20.61
Кіровоградська	КПУ	29.14
Луганська	КПУ	45.97
Львівська	НРУ	32.10
Миколаївська	КПУ	38.87
Одеська	КПУ	28.23
Полтавська	КПУ	23.74
Рівненська	НРУ	29.28
Сумська	КПУ	25.43
Тернопільська	НРУ	28.28
Харківська	КПУ	35.49
Херсонська	КПУ	34.34
Хмельницька	ВБ СПУ та Сел. ПУ	21.26
Черкаська	ВБ СПУ та Сел. ПУ	25.96
Чернівецька	КПУ	20.18
Чернігівська	КПУ	30.29
м. Київ	КПУ	14.14
м. Севастополь	КПУ	45.49

*Офіційний сайт Центральної виборчої комісії // Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/>

Таблиця 2

**Партії-лідери у регіонах за підсумками
парламентських виборів 2002 року**

Регіон	Лідер в регіоні	% "за"
АРК	КПУ	33.91
Вінницька	ВБ «Наша Україна»	29.43
Волинська	ВБ «Наша Україна»	57.55
Дніпропетровська	КПУ	31.86
Донецька	ВБ «За Єдину Україну»	36.83
Житомирська	ВБ «Наша Україна»	21.84
Закарпатська	ВБ «Наша Україна»	36.50
Запорізька	КПУ	33.40
Івано-Франківська	ВБ «Наша Україна»	74.61
Київська	ВБ «Наша Україна»	25.78
Кіровоградська	КПУ	22.24
Луганська	КПУ	39.68
Львівська	ВБ «Наша Україна»	63.92
Миколаївська	КПУ	29.29
Одеська	КПУ	26.20
Полтавська	СПУ	22.05
Рівненська	ВБ «Наша Україна»	54.80
Сумська	ВБ «Наша Україна»	18.61
Тернопільська	ВБ «Наша Україна»	69.01
Харківська	КПУ	30.69
Херсонська	КПУ	31.59
Хмельницька	ВБ «Наша Україна»	34.79
Черкаська	ВБ «Наша Україна»	26.98
Чернівецька	ВБ «Наша Україна»	46.27
Чернігівська	ВБ «Наша Україна»	24.81
м. Київ	ВБ «Наша Україна»	28.05
м. Севастополь	КПУ	32.73

*Офіційний сайт Центральної виборчої комісії // Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/>

Таблиця 3

**Партії-лідери у регіонах за результатами парламентських виборів
2006 року**

Регіон	Лідер в регіоні	% "за"
АРК	Партія регіонів	58.01
Вінницька	"Блок Юлії Тимошенко"	33.25
Волинська	"Блок Юлії Тимошенко"	43.93
Дніпропетровська	Партія регіонів	44.98
Донецька	Партія регіонів	73.63
Житомирська	"Блок Юлії Тимошенко"	24.93
Закарпатська	Блок "Наша Україна"	25.79
Запорізька	Партія регіонів	51.23
Івано-Франківська	Блок "Наша Україна"	45.06
Київська	"Блок Юлії Тимошенко"	44.54
Кіровоградська	"Блок Юлії Тимошенко"	30.13
Луганська	Партія регіонів	74.33
Львівська	Блок "Наша Україна"	37.95
Миколаївська	Партія регіонів	50.34
Одеська	Партія регіонів	47.51
Полтавська	"Блок Юлії Тимошенко"	26.81
Рівненська	"Блок Юлії Тимошенко"	31.30
Сумська	"Блок Юлії Тимошенко"	33.25
Тернопільська	"Блок Юлії Тимошенко"	34.49
Харківська	Партія регіонів	51.70
Херсонська	Партія регіонів	39.14
Хмельницька	"Блок Юлії Тимошенко"	35.57
Черкаська	"Блок Юлії Тимошенко"	38.25
Чернівецька	"Блок Юлії Тимошенко"	30.34
Чернігівська	"Блок Юлії Тимошенко"	33.90
м. Київ	"Блок Юлії Тимошенко"	39.22
м. Севастополь	Партія регіонів	64.26

*Офіційний сайт Центральної виборчої комісії // Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/>

Таблиця 4

**Партії-лідери у регіоні за підсумками дострокових
парламентських виборів 2007 року**

Регіон	Лідер в регіоні	% "за"
АРК	Партія регіонів	60.98
Вінницька	"Блок Юлії Тимошенко"	49.97
Волинська	"Блок Юлії Тимошенко"	57.59
Дніпропетровська	Партія регіонів	48.15
Донецька	Партія регіонів	72.05
Житомирська	"Блок Юлії Тимошенко"	37.00
Закарпатська	Блок "Наша Україна–Народна самооборона"	31.11
Запорізька	Партія регіонів	55.45
Івано-Франківська	"Блок Юлії Тимошенко"	50.67
Київська	"Блок Юлії Тимошенко"	53.38
Кіровоградська	"Блок Юлії Тимошенко"	37.57
Луганська	Партія регіонів	73.53
Львівська	"Блок Юлії Тимошенко"	50.38
Миколаївська	Партія регіонів	54.40
Одеська	Партія регіонів	52.22
Полтавська	"Блок Юлії Тимошенко"	37.86
Рівненська	"Блок Юлії Тимошенко"	50.97
Сумська	"Блок Юлії Тимошенко"	44.45
Тернопільська	"Блок Юлії Тимошенко"	51.57
Харківська	Партія регіонів	49.61
Херсонська	Партія регіонів	43.23
Хмельницька	"Блок Юлії Тимошенко"	48.16
Черкаська	"Блок Юлії Тимошенко"	47.03
Чернівецька	"Блок Юлії Тимошенко"	46.17
Чернігівська	"Блок Юлії Тимошенко"	41.92
м. Київ	"Блок Юлії Тимошенко"	46.18
м. Севастополь	Партія регіонів	64.53

*Офіційний сайт Центральної виборчої комісії // Режим доступу:

<http://www.cvk.gov.ua/>

Таблиця 5

**Партії-лідери у регіоні за підсумками
парламентських виборів 2012 року**

Регіон		
АРК	Партія регіонів	52.34
Вінницька	ВО «Батьківщина»	45.01
Волинська	Партія регіонів	35.79
Дніпропетровська	Партія регіонів	35.79
Донецька	Партія регіонів	65.09
Житомирська	ВО «Батьківщина»	36.15
Закарпатська	Партія регіонів	30.08
Запорізька	Партія регіонів	40.95
Івано-Франківська	ВО «Батьківщина»	38.21
Київська	ВО «Батьківщина»	36.63
Кіровоградська	ВО «Батьківщина»	32.17
Луганська	Партія регіонів	57.06
Львівська	ВО «Свобода»	38.02
Миколаївська	Партія регіонів	40.51
Одеська	Партія регіонів	41.90
Полтавська	ВО «Батьківщина»	30.14
Рівненська	ВО «Батьківщина»	36.59
Сумська	ВО «Батьківщина»	36.27
Тернопільська	ВО «Батьківщина»	39.04
Харківська	Партія регіонів	40.98
Херсонська	Партія регіонів	29.34
Хмельницька	ВО «Батьківщина»	37.71
Черкаська	ВО «Батьківщина»	37.78
Чернівецька	ВО «Батьківщина»	39.60
Чернігівська	ВО «Батьківщина»	30.73
м. Київ	ВО «Батьківщина»	30.99
м. Севастополь	Партія регіонів	46.90

*Офіційний сайт Центральної виборчої комісії // Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/>

**Партії-лідери у регіоні за підсумками
парламентських виборів 2014 року**

Регіон	Лідер в регіоні	% "за"
Вінницька	ПП «Блок Петра Порошенка»	37.45
Волинська	ПП «Народний фронт»	33.22
Дніпропетровська	ПП «Опозиційний блок»	24.27
Донецька	ПП «Опозиційний блок»	38.69
Житомирська	ПП «Народний фронт»	26.39
Закарпатська	ПП «Блок Петра Порошенка»	28.05
Запорізька	ПП «Опозиційний блок»	22.18
Івано-Франківська	ПП «Народний фронт»	37.48
Київська	ПП «Народний фронт»	28.25
Кіровоградська	ПП «Народний фронт»	23.66
Луганська	ПП «Опозиційний блок»	36.59
Львівська	ПП «Народний фронт»	33.03
Миколаївська	ПП «Блок Петра Порошенка»	20.64
Одеська	ПП «Блок Петра Порошенка»	19.63
Полтавська	ПП «Народний фронт»	23.33
Рівненська	ПП «Народний фронт»	29.31
Сумська	ПП «Блок Петра Порошенка»	25.09
Тернопільська	ПП «Народний фронт»	36.50
Харківська	ПП «Опозиційний блок»	32.16
Херсонська	ПП «Блок Петра Порошенка»	22.26
Хмельницька	ПП «Народний фронт»	26.09
Черкаська	ПП «Народний фронт»	26.79
Чернівецька	ПП «Народний фронт»	32.39
Чернігівська	ПП «Блок Петра Порошенка»	21.46
м. Київ	ПП «Блок Петра Порошенка»	23.95

*Офіційний сайт Центральної виборчої комісії // Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/>

Таблиця 7

Результати президентських виборів (1991–2014 рр.)

Регіон	1991	1994	1999	2004	2010	2014
АРК	К 56.68	ЛК 89.7	ПС 51.22	ВЯ 81.99	ВЯ 78.24	ПП
Вінницька	К 72.34	К 54.3	ПС 59.20	ВЮ 75.87	ЮТ 71.10	ПП
Волинська	К 51.66	К 83.9	ЛК 75.44	ВЮ 85.79	ЮТ 81.85	ПП
Дніпропетровська	К 69.74	ЛК 67.8	ЛК 56.35	ВЯ 63.31	ВЯ 62.70	ПП
Донецька	К 71.47	ЛК 79.0	ЛК 52.90	ВЯ 96.20	ВЯ 90.44	ПП
Житомирська	К 77.59	К 55.6	ЛК 48.06	ВЮ 60.41	ЮТ 57.50	ПП
Закарпатська	К 58.03	К 70.5	ЛК 84.53	ВЮ 55.00	ЮТ 51.66	ПП
Запорізька	К 74.73	ЛК 70.7	ПС 49.69	ВЯ 70.33	ВЯ 71.50	ПП
Івано-Франківська	Ч 67.10	К 94.5	ЛК 92.30	ВЮ 93.44	ЮТ 88.89	ПП
Київська	К 65.98	К 58.3	ЛК 58.51	ВЮ 76.36	ЮТ 69.71	ПП
Кіровоградська	К 74.77	ЛК 49.7	ПС 52.58	ВЮ 47.08	ЮТ 54.66	ПП
Луганська	К 76.23	ЛК 88.0	ПС 53.87	ВЯ 92.73	ВЯ 88.96	ПП
Львівська	Ч 75.86	К 93.8	ЛК 91.59	ВЮ 91.79	ЮТ 86.20	ПП
Миколаївська	К 72.33	ЛК 52.8	ПС 49.16	ВЯ 69.55	ВЯ 71.53	ПП
Одеська	К 70.69	ЛК 66.8	ЛК 52.83	ВЯ 67.76	ВЯ 74.14	ПП
Полтавська	К 75.05	ЛК 59.2	ПС 57.66	ВЮ 60.86	ЮТ 54.20	ПП
Рівненська	К 53.97	К 87.3	ЛК 76.52	ВЮ 76.65	ЮТ 76.24	ПП
Сумська	К 72.35	ЛК 67.8	ЛК 48.53	ВЮ 69.09	ЮТ 62.89	ПП
Тернопільська	Ч 57.45	К 87.3	ЛК 91.17	ВЮ 93.53	ЮТ 88.39	ПП
Харківська	К 60.85	ЛК 71.0	ЛК 46.64	ВЯ 70.25	ВЯ 71.35	ПП
Херсонська	К 70.23	ЛК 64.6	ПС 52.88	ВЯ 52.33	ВЯ 59.98	ПП
Хмельницька	К 75.46	К 57.2	ЛК 50.95	ВЮ 71.45	ЮТ 69.74	ПП
Черкаська	К 67.14	К 50.8	ПС 52.28	ВЮ 71.92	ЮТ 65.37	ПП

Чернівецька	К 43.56	К 61.8	ЛК 73.21	ВЮ 74.50	ЮТ 66.47	ПП
Чернігівська	К 44.15	ЛК 72.3	ПС 56.27	ВЮ 65.66	ЮТ 63.63	ПП
м. Київ	К 56.13	К 59.1	ЛК 64.84	ВЮ 74.69	ЮТ 65.34	ПП
м. Севастополь	К 54.61	ЛК 92.0	ЛК 50.17	ВЯ 88.97	ВЯ 84.35	ПП

*Офіційний сайт Центральної виборчої комісії // Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/>

** Умовні позначення: К – Л.Кравчук; Ч – В. Чорновіл; ЛК – Л. Кучма; ПС – П.Симоненко; ВЯ – В. Янукович; ВЮ – В.Ющенко; ЮТ – Ю.Тимошенко; ПП – П.Порошенко.

Додаток Г

Таблиця 1

Результати виборів до ВР України (1998 р.) у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі (Закарпатська область)

Кількість округів у регіоні	5	
Загальна кількість виборців	882512	
Кількість виборців, які отримали бюлетені	611642	69,3 %
Кількість виборців, які взяли участь у голосуванні	607852	68,87 %
Кількість бюлетенів визнаних недійсними	35964	5,91 %
Кількість виборців, які не підтримали жодну політичну силу	31802	5,23%

№ в бюлетені	Назва політичної партії, виборчого блоку	Кількість голосів	Відсоток голосів
27	СДПУ (о)	189500	31, 17
20	НРУ	43710	7, 19
11	КПУ	40378	6, 64
23	НДП	38148	6, 27
10	ПЗУ	32827	5, 4
28	Партія «Реформи і Порядок»	29676	4, 88
4	ВО «Громада»	17802	2, 92
18	ВБ «Національний фронт»	17770	2, 92
26	ВБ СПУ та СелПУ «За правду, за народ, за Україну»	14515	2, 38
22	ПНЕРУ	14434	2, 37
25	ХДПУ	13313	2, 19
9	АПУ	12258	2,01
1	ВБ «Партія Праці та Ліберальна Партія – Разом»	8031	1, 32
2	ПРВУ	7642	1, 25
30	ПСПУ	6909	1, 13
5	РХП	6744	1, 1
15	ВБ «Трудова Україна»	6471	1,06
14	ВБ «Блок Демократичних партій – НЕП»	5920	0, 97
21	ВПТ	5316	0, 87

19	ВБ «СЛОН – Соціально-ліберальне об'єднання»	4081	0, 67
13	ВБ «Вперед, Україно»	3642	0, 59
16	СДПУ	3528	0, 58
24	Всеукр. партія жіночих ініціатив	3457	0, 56
3	ВБ «Менше слів»	2592	0, 42
12	Партія «Союз»	2553	0, 42
29	Партія духовного, економічного і соціального прогресу	2245	0, 36
6	УНА	2018	0, 33
7	ПЗВ	1991	0, 32
17	ВБ «Європейський вибір України»	1345	0, 22
8	Партія мусульман України	1270	0, 2

*Джерело: Парламент України; вибори – 98; Інформаційно-аналітичне видання. В 2-х томах. Т.1 – С. 539–540.

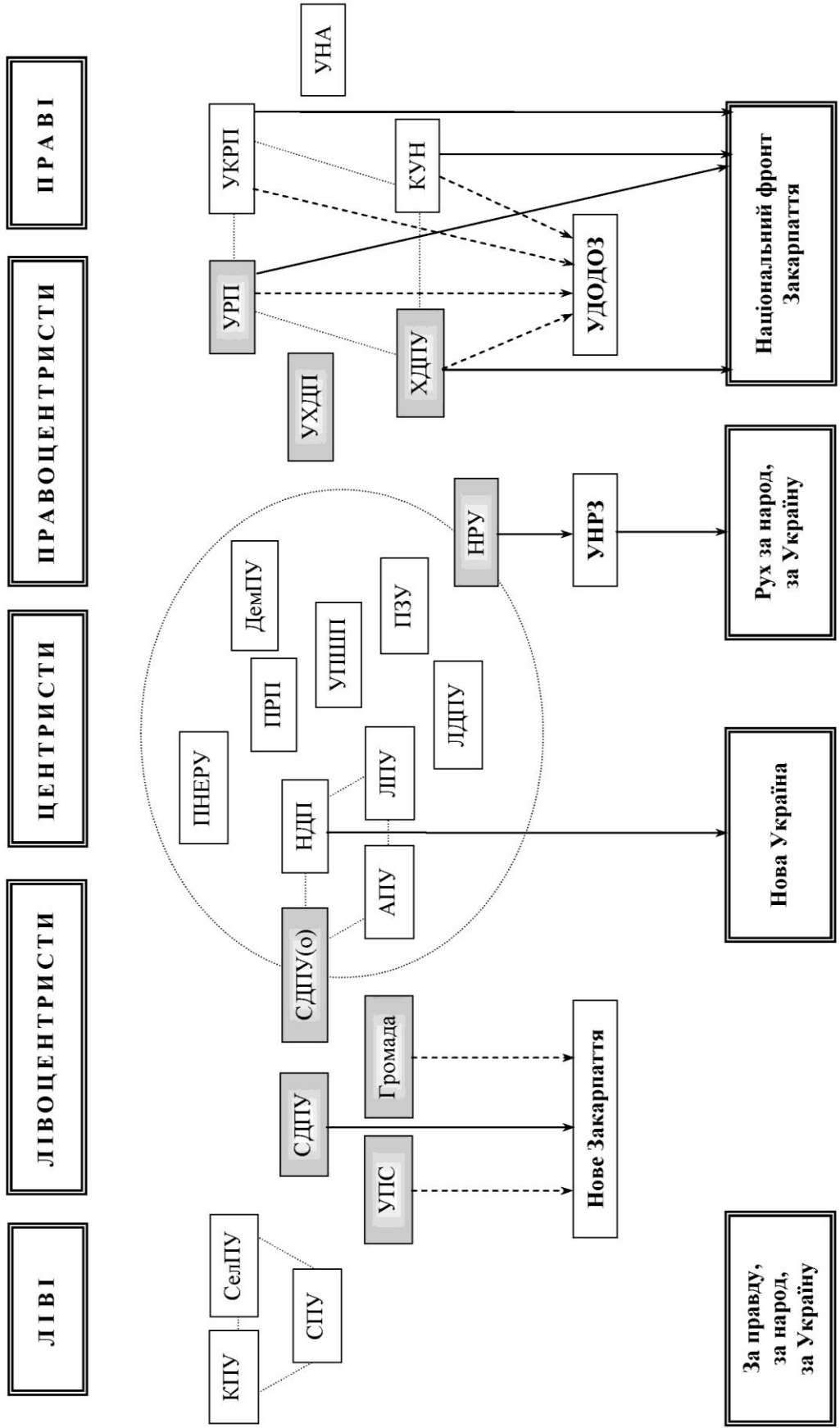
Таблиця 2

**Інформація про висування та реєстрацію кандидатів
у депутати місцевих рад, сільських, селищних, міських голів
від 25 лютого 1998 року***

Кандидати. Спосіб висунення	Обори виборчі	Політичні партії	Громадські об'єднання	самовисуне ння
Кандидати у депутати обл. ради (509)	203	128	71	107
Кандидати у депутати райрад (2374)	1034	527	–	813
Кандидати у депутати міськрад (1173)	691	277		20
Кандидати у депутати селищних рад (740)	555	12		173
Кандидати у депутати сільських рад (7130)	5325	186		1619
Кандидат на посаду мера м. Ужгород (9)	2	2		5
м. Мукачево (2)	1			1
Кандидати на посаду селищних голів (108)	39	2		67
Кандидати на посади міських голів (59)	19	2		38
Кандидати на посади сільських голів (998)	411	6		581

*ДАЗО, Ф. 195. Інформації про виконання постанов та розпоряджень КМ України. Поч. 04 січня – зак. 30 березня 1998 року на 124 аркушах. – Опис 23. Канцелярія. – т1. Інформація про висування та реєстрацію кандидатів у депутати місцевих рад, сільських, селищних, міських голів від 25.02.98. – Арк. 73 – 74.

Таблиця 3

Додаток Д

Таблиця 1

Про партійний склад депутатів місцевих рад, селищних, міських, сільських голів, виконавчих апаратів рад Закарпатської області (за результатами виборів 29 березня 2002 року)*

Кількість рад – 334

Всього депутатів – 7061, членів партій – 1767

№ з/п	Найменування партії	Кількість депутатів	Сіль-ські, селищні, міські голови	Секретарі рад	Заступники голів рад	Члени виконавчих комітетів
1.	СДПУ(о)	1767	112	116	15	368
2.	АПУ	142	2	–	1	42
3.	НДП	53	6	2	3	19
4.	Українська Партія «Єдність»	2	–	–	–	3
5.	Українська Партія «Собор»	3	–	–	–	–
6.	«Яблуко»	4	–	–	–	2
7.	Партія Регіонів	20	–	–	–	–
8.	Партія «Реформи і Порядок»	8	1	–	–	–
9.	ВО «Жінки за майбутнє»	123	2	14	3	41
10.	«ДемСоюз»	119	7	5	3	29
11.	НРУ	33	4	3	1	16
12.	УНР	14	–	–	–	–
13.	«Солідарність»	6	–	–	–	1
14.	Партія Промисловців і Підприємців	4	2	–	–	–
15.	КПУ	7	2	–	–	6
16.	ХДПУ	3	–	–	–	–
17.	ДемПУ	6	–	–	–	–

18.	СелПУ	12	4	1	2	28
19.	КУН	19	–	–	–	–
20.	ПНЕРУ	4	–	–	–	–
21.	ВО «Батьківщина»	6	3	–	2	1
22.	ПО «Вітчизна»	6	–	–	–	–
23.	Партія реабілітації тяжкохворих України	1	–	–	–	–
24.	ПЗУ	1	–	–	–	–
25.	Всеукраїн-ська Партія «Нова сила»	3	–	–	–	–
26.	Всеукраїн-ська Партія «Молода Україна»	1	–	–	–	–
27.	Трудова Україна	1	–	–	–	1
28.	СПУ	1	1			8

* Остапеч Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Ю. Остапеч, М. Токар / Серія «Studia Regionalistika»; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – С. 250–251.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз результатів парламентських виборів 1998 та 2002 років у загальнодержавному виборчому окрузі в Закарпатській області*

1998 р.			2002 р.		
Політичні партії	Результати голосування		Політичні партії	Результати голосування	
1. СДПУ(о)	189500	31,18	1. ВБ «Наша Україна»	221835	36,63
2. НРУ	43710	7,19	2. СДПУ(о)	84882	14,01
3. КПУ	40378	6,64	3. ВБ «За єдину Україну»	62179	10,26
4. НДП	38148	6,28	4. КПУ	36402	6,01
5. ПЗУ	32827	5,40	5. Блок Ю.Тимошенко	26698	4,40
6. ПРП	29676	4,88	6. «Жінки за майбутнє»	19023	3,14
7. ВО «Громада»	17802	2,93	7. Блок Наталії Вітренко	10032	1,65
8. Блок «Національний фронт»	17769	2,92	8. Блок Дем.ПУ – Дем. Союз	9361	1,54
9. Блок СПУ і СелПУ	14515	2,39	9. СПУ	8475	1,39
10. ХДПУ	13313	2,19	10. ПЗУ	7634	1,26
11. АПУ	12258	2,02	11. Сел ПУ	6108	1,00
12. Блок «Партія праці та Ліберальна»	8031	1,32	12. Блок «КОП»	5740	0,94
13. ПРВУ	7642	1,26	13. КПУ(о)	5341	0,88
14. ПСПУ	6909	1,14	14. «Нова генерація України»	4557	0,75
15. РХП	6744	1,11	15. «Єдність»	4376	0,72
16. Блок «Трудова Україна»	6471	1,06	16. Яблуко	3872	0,63
17. ВПТ	5316	0,87	17. Партія реабілітації тяжкохворих	3829	0,63
18. НЕП	5301	0,87	18. Всеукраїнське об'єднання християн»	3627	0,59
19. ПНЕРУ	4434	0,73	19. СДПУ	3527	0,58
20. СЛОН	4081	0,67	20. КПРС	3064	0,50
21. «Вперед Україно», УХДПУ, ХНС	3642	0,60	21. Блок «Народний Рух України»	1588	0,26
22. СДПУ	3528	0,58	22. Християнський рух	1544	0,25
23. ВПЖІ	3457	0,57	23. ЗУБР	2481	0,40

24. «Менше слів» СНПУ	2612	0,43	24. ВПТУ	1544	0,25
25. Союз	2553	0,42	25. Руський блок	1530	0,25
26. ПДЕСП	2245	0,37	26. «Нова сила»	1498	0,24
27. УНА	2018	0,33	27. Блок «Проти всіх»	1478	0,24
28. ПЗВ	1991	0,33	28. Народна партія вкладників і соціального захисту	1099	0,18
29. «Європейський вибір України»	1345	0,22	29. «Справедливість»	683	0,11
30. Партія мусульман України	1270	0,21	30. Выборчий блок УП та «Новий світ»	612	0,09
			31. УНА	513	0,08
			32. ЛПУ(о)	428	0,07
			33. Українська морська партія	395	0,06

* Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

Порівняльний аналіз політичних програм основних суб'єктів виборчого процесу 2002 р.

№ п/п	Назва партії	Політика	Економіка	Зовнішня політика	Гуманітарна сфера
1	2	3	4	5	6
1.	КПУ	Парламентська республіка, унітарна держава, однопалатний парламент, пропорційні вибори, керівники регіонів повинні обиратись. Опозиційна до Президента.	Посадження ринкових механізмів і держуправління. Приватизація великих підприємств помилкова, їх потрібно націоналізувати. Земля не може розглядатись як товар.	Повинна стати членом військово-політичного союзу з Росією і членами СНГ. Розширювати інтеграцію в рамках СНГ.	Дві державні мови: українська і російська. Широка соціальна підтримка всіх членів суспільства.
2.	«Наша Україна»	Президентсько-парламентська республіка, унітарна держава, однопалатний парламент, пропорційні вибори, губернатори мають обиратись. Підтримує дії Президента, які співпадають з програмними положеннями блоку.	Посадження ринкових механізмів і держуправління. Помірквані темпи приватизації з урахуванням соціальних наслідків. Приватна власність на землю, але з обмеженням при продажі.	Позаблокова держава. Членство в Євросоюзі, співробітництво з усіма в інтересах України	Державна мова – українська. Адресна допомога. Реформування освіти, повернення боргів. Багаторівнева пенсійна система.
3.	СПУ	Парламентсько-президентська республіка, унітарна держава, однопалатний парламент, пропорційні вибори, губернатори мають обиратись. Опозиційна до Президента	Посадження ринкових механізмів і держуправління, не можна приватизувати стратегічні підприємства і галузі. Земля не може бути товаром.	Позаблокова держава, відносини з Росією і ЄС.	Державна мова – українська. Російська має статус офіційної. Підвищення зарплат і пенсій.
4.	СДПУ(о)	Президентсько-парламентська республіка, де уряд формується парламентською більшістю. Унітарна держава. Однопалатний парламент. Пропорційні вибори. Губернатори повинні назначатись. Підтримка Президента	Посадження ринкових механізмів і держуправління, продовжувати курс на приватизацію з участю як іноземного, так і вітчизняного капіталу, приватна власність на землю.	Позаблокова держава, відносини з Росією і ЄС.	Державна мова – українська. Забезпечення соціальних гарантій всім при адресній допомозі тим, хто потребує перш за все.

5.	Блок Ю.Тимошенко	Президентсько-парламентська республіка. Унітарна держава. Однопалатний парламент. Пропорційні вибори. Губернатори повинні призначатись.	Поєднання ринкових механізмів і держуправління. Темпи приватизації повинні бути помірними з урахуванням соціальних наслідків. Земля не повинна продаватись іноземним фірмам.	Не обмежувати себе в зовнішній політиці певним вектором, а виходити з власних інтересів. Позаблокова держава.	Державна мова – українська. Забезпечення соціальних гарантій. Реформування пенсійної системи.
6.	«Жінки за майбутнє»	Президентсько-парламентська республіка. Унітарна держава. Двопалатний парламент. Пропорційні вибори. Підтримка Президента.	Поєднання ринкових механізмів і держуправління. Помірні темпи приватизації. Приватна власність на землю, але з обмеженням при продажі.	Позаблокова держава. Пріоритеті відносини з Росією і ЄС	Державна мова – українська. Забезпечення соціальних гарантій всім верствам населення.
7.	Блок «За єдину Україну»	Президентсько-парламентська республіка. Унітарна держава. Двопалатний парламент. Змішана система виборів. Губернатори мають призначатись. Підтримка Президента.	Поєднання ринкових механізмів і держуправління. Помірні темпи приватизації. Приватна власність на землю з обмеженнями.	Позаблокова держава. Пріоритет зовнішньої політики – членство в ЄС	Державна мова – українська. Адресна допомога тим, хто потребує.
8.	Блок «Команда озимого покоління»	Президентська республіка. Унітарна держава. Однопалатний парламент. Змішана система виборів. Підтримка Президента часткова.	Мінімізація участі держави в управлінні, поглиблювати процес приватизації, приватна власність на землю.	Член антитерористичної коаліції. Пріоритет – відносини з Росією, членство в ЄС.	Дві державні мови – українська і російська. Адресна допомога. Пенсійна реформа.
9.	Партія «Яблуко»	Парламентсько-президентська. унітарна держава. Однопалатний парламент. Пропорційні вибори. Губернатори мають призначатись. Опозиційна до Президента	Поєднання ринкових механізмів і держуправління. Поглиблення приватизації. Приватна власність на землю з обмеженнями.	Позаблокова держава. В Європу разом з Росією.	Державна мова – українська.

Додаток Ж

Таблиця 1

Відсоток виборців, що взяли участь виборах
Президента України 2004 р.*

<i>Область</i>	10.07. 1994	24.07. 1994	31.03. 1998	31.10. 1999	14.11. 1999	31.03. 2002	31.10. 2004	21.11. 2004	26.12. 2004
По Україні	69,12	71,43	70,78	70,15	74,87	69,27	74,54	81,12	77,28
АР Крим	62,22	72,91	64,27	58,27	64,15	57,13	65,17	76,03	73,36
Вінницька область	74,87	73,78	76,14	76,27	76,02	75,44	78,23	81,63	79,33
Волинська область	77,36	79,11	78,68	78,63	82,25	81,70	82,35	82,96	85,48
Дніпропетровська область	68,08	67,04	66,74	67,74	73,52	65,26	69,46	77,31	71,51
Донецька область	62,75	67,53	64,54	66,08	78,66	67,15	75,11	96,86	82,04
Житомирська область	74,34	75,61	78,12	75,33	75,36	74,09	77,23	78,11	75,03
Закарпатська область	65,99	65,10	68,88	62,31	88,49	69,50	66,92	67,51	65,71
Запорізька область	62,61	64,70	66,67	66,92	68,51	61,67	69,43	76,85	73,84
Ів.-Франківська область	80,98	90,13	79,89	77,84	89,58	75,70	81,31	83,40	86,62
Київська область	69,26	66,81	71,88	73,17	73,65	70,83	78,31	81,03	79,20
Кіровоградська область	70,15	69,54	73,94	73,53	76,82	67,67	77,82	79,97	72,21
Луганська область	66,27	70,54	67,27	67,52	72,83	65,42	72,59	86,52	80,80
Львівська область	82,25	92,24	79,70	78,88	88,01	74,69	83,68	85,91	87,21
Миколаївська область	67,57	65,24	69,08	67,07	67,63	66,47	72,00	78,17	75,86
Одеська область	63,25	64,86	66,84	58,16	63,62	61,61	61,44	68,82	65,02
Полтавська область	76,06	75,34	76,54	77,74	77,35	75,04	77,31	80,23	75,41
Рівненська область	77,62	79,37	80,26	77,32	83,66	80,20	81,29	81,95	82,10
Сумська область	70,10	72,51	74,39	79,82	81,30	74,88	79,41	79,87	75,53
Тернопільська область	84,11	92,22	84,72	82,44	90,28	82,10	83,81	86,22	88,03

Харківська область	62,94	65,07	66,05	67,76	71,52	64,51	70,35	76,39	72,10
Херсонська область	66,96	68,21	67,85	67,82	69,18	65,79	71,40	75,01	73,19
Хмельницька область	78,99	78,11	80,18	78,91	78,23	76,75	80,35	81,70	79,50
Черкаська область	74,93	73,60	74,19	75,58	74,15	71,40	75,81	78,81	74,87
Чернівецька область	74,39	74,11	72,98	67,86	74,30	67,37	71,89	72,49	72,50
Чернігівська область	75,90	77,72	77,88	78,43	77,17	75,66	77,71	78,86	74,12
м. Київ	52,80	52,82	59,30	63,26	61,35	61,07	74,27	76,67	77,24
м. Севастополь	64,25	67,76	50,80	55,60	63,52	59,20	76,90	89,32	87,57

* Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

Таблиця 2

Результати голосування 31 жовтня 2004 р. в Закарпатській області*

	70 округ	71 округ	72 округ	73 округ	74 округ	75 округ
Загальна кількість виборців	150156	139597	140760	168414	180125	146083
Взяли участь у голосуванні	107894	96382	107658	106685	101397	95082
К-сть недійсних бюлетенів	6039	8124	5854	5606	5425	5754
Базилюк О.	61	77	77	51	54	143
Бойко Б.	144	103	85	80	78	182
Бродський М.	68	104	71	73	55	142
Вітренко Н.	803	825	659	712	420	543
Волга В.	37	40	22	47	26	86
Грабар М.	128	124	111	314	126	143
Душин І.	51	38	22	23	21	60
Збітнєв Ю.	59	65	62	83	74	93
Кінах А.	746	405	362	635	303	310
Козак Р.	53	39	38	49	22	76
Комісаренко С.	61	44	27	28	21	52
Корчинський Д.	154	160	131	201	104	192
Кривобоков В.	42	28	27	30	14	52
Мороз О.	3858	2095	2171	1777	1065	1385
Нечипорук В.	19	19	21	36	26	61
Омельченко О.	159	132	246	128	97	108
Ржавський О.	38	34	34	45	21	35
Рогожинський М.	35	28	30	38	27	37

Симоненко П.	1925	1325	1206	1495	1817	1201
Черновецький Л.	492	338	185	132	107	125
Чорновіл А.	199	235	290	218	209	239
Ющенко В.	57871	45581	48533	46334	48666	39723
Яковенко О.	1439	1484	1758	2049	1836	2380
Янукович В.	31072	32808	44010	44538	39529	40296
Не підтримали жодного	2341	2127	1626	1963	1249	1664

* Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

Таблиця 3

**Результати голосування 31 жовтня 2004 р. по районах
Закарпатської області**

Міста, райони	Ющенко	%	Янукович	%	Різниця
Ужгород	38229	59,9	13095	20,5	39,4
Рахівський район	23576	60,3	11629	29,8	30,5
Хуст	8558	54,8	4635	29,7	25,1
Мукачево	22255	52,8	12556	29,8	23,0
Міжгірський район	13920	54,6	8496	33,3	21,3
Виноградівський район	27398	46,9	19246	32,9	14,0
Іршавський район	22254	48,4	17504	38,1	10,3
Мукачівський район	25004	46,6	20751	38,7	7,9
Свалявський район	12941	45,7	10900	38,5	7,2
Ужгородський район	18709	42,9	17611	40,4	2,5
Берегово	4430	42,1	4331	41,2	0,9
Великобerezнянський район	5769	43,1	5757	43,0	0,1
Перечинський район	7858	27,0	8494	29,2	2,2
Тячівський район	24283	39,6	28262	46,1	6,5
Воловецький район	6066	37,5	8006	49,4	11,9
Хустський район	15591	35,0	22004	49,3	14,3
Берегівський район	6341	23,5	15980	59,3	35,8
По області	283825	46,6	229994	37,7	8,9

Таблиця 4

**Результати повторного голосування 26 грудня 2004 року по районах
Закарпатської області***

№	Міста, райони	В.Ющенко %	В.Янукович %
1	Берегівський район	57,0	36,5
2	В.Березнянський район	71,7	23,3
3	Виноградівський район	74,1	21,5
4	Воловецький район	68,0	25,3
5	Іршавський район	66,2	27,4
6	Міжгірський район	74,7	22,1
7	Мукачево	62,7	31,7
8	Мукачівський район	68,8	26,8
9	Перечинський район	68,5	26,1
10	Рахівський район	78,2	17,8
11	Свалявський район	67,1	28,0
12	Тячівський район	55,5	38,0
13	Ужгород	76,5	18,1
14	Ужгородський район	70,5	24,0
15	Хустський район	54,8	38,5
	Всього	67,0	27,5

*Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

Додаток К

Результати голосування за політичні партії і виборчі блоки, які на парламентських виборах 1998 та 2002 рр. подолали 4 % бар'єр голосів виборців в Закарпатській області*

ВИБОРИ 1998 РОКУ

№ п/п	Назва партії виборчого блоку	Результати голосування (тис., %)
1	СДПУ (о)	189 500 (31, 18 %)
2	НРУ	43710 (7, 19)
3	КПУ	40378 (6, 64)
4	НДП	38148 (6, 28)
5	ПЗУ	32827 (5, 40)
6	ПРП	29676 (4, 88)

ВИБОРИ 2002 РОКУ

№ п/п	Назва партії виборчого блоку	Результати голосування (тис., %)
1	ВБ В. Ющенко «Наша Україна»	221835 (36, 63 %)
2	СДПУ(о)	84882 (14, 01)
3	ВБ «За єдину Україну»	62179 (10, 26)
4	КПУ	36402 (6, 01)
5	ВБ «Блок Ю. Тимошенко»	26698 (4, 40)

Результати голосування за політичні партії і виборчі блоки, які на парламентських виборах 2006 р. та на позачергових парламентських виборах 2007 р. подолали 3 % бар'єр голосів виборців в Закарпатській області

ВИБОРИ 2006 РОКУ

№ п/п	Назва партії виборчого блоку	Результати голосування (тис., %)
1	Блок «Наша Україна»	148901 (25, 79 %)
2	Блок Юлії Тимошенко	117148 (20, 29)
3	Партія регіонів	107664 (18, 65)
4	СПУ	21030 (3, 64)
5	Народний блок Литвина	20196 (3, 49)

ВИБОРИ 2007 РОКУ

№п/п	Назва партії виборчого блоку	Результати голосування (тис., %)
1	Блок «Наша Україна – Народна самооборона»	152886 (31, 11%)
2	Блок Юлії Тимошенко	141800 (28, 85)
3	Партія регіонів	97152 (19, 76)
4	Блок Литвина	29490 (6, 00)
5	СПУ	17371 (3, 53)

Результати голосування за політичні партії, які на парламентських виборах 2012 р. подолали 5 % бар'єр голосів виборців в Закарпатській області

№п/п	Назва політичної партії	Результати голосування (тис., %)
1	Партія регіонів	30, 87 %
2	ВО «Батьківщина»	27,69 %
3	ПП «Удар»	20, 03 %
4	ВО «Свобода»	8, 35
5	КПУ	5,03 %

Результати голосування за політичні партії, які на позачергових парламентських виборах 2014 р. подолали 5 % бар'єр голосів виборців в Закарпатській області

№п/п	Назва політичної партії	Результати голосування (тис., %)
1	ПП «Блок Петра Порошенка»	116525 (28, 05 %)
2	ПП «Народний фронт»	106469 (25, 63 %)
3	ПП «Об'єднання «Самопоміч»	40017 (9, 63 %)
4	Радикальна партія Олега Ляшка	28399 (6, 83 %)
5	ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ»	25026 (6, 02 %)
6	ВО «Батьківщина»	21303 (5, 12 %)

*Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

Додаток Л

Порівняльний аналіз результатів голосування на парламентських виборах (1998–2014 рр.) за політичні партії і виборчі блоки в Україні і в Закарпатській області

ВИБОРИ 1998 РОКУ

№ п/п	Назва партії виборчого блоку	Результати голосування Закарпаття	Результати голосування Україна
1	СДПУ (о)	31, 18	4,01
2	НРУ	7, 19	9,4
3	КПУ	6, 64	24,65
4	НДП	6, 28	5,01
5	ПЗУ	5, 40	5,43
6	ПРП	4, 88	3,13
7	ВБ СПУ та Сел. ПУ	2,38	8,55
8	ВО «Громада»	2,92	4,67
9	ПСПУ	1,13	4,01

ВИБОРИ 2002 РОКУ

№ п/п	Назва партії виборчого блоку	Результати голосування Закарпаття	Результати голосування Україна
1	ВБ В. Ющенко «Наша Україна»	36, 5	23,57
2	СДПУ(о)	13, 94	6,27
3	ВБ «За єдину Україну»	9, 96	11,77
4	КПУ	5, 96	19,98
5	ВБ «Блок Ю. Тимошенко»	4, 39	7,26
6	СПУ	1,38	6,87

ВИБОРИ 2006 РОКУ

№ п/п	Назва партії виборчого блоку	Результати голосування Закарпаття	Результати голосування Україна
1	Блок «Наша Україна»	25, 79	32,14
2	Блок Юлії Тимошенко	20, 29	22,29
3	Партія регіонів	18, 65	32,14
4	СПУ	3, 64	5,69
5	Народний блок Литвина	3, 49	2,44
6	КПУ	1,26	3,66

ВИБОРИ 2007 РОКУ

№п/п	Назва партії виборчого блоку	Результати голосування Закарпаття	Результати голосування Україна
1	Блок «Наша Україна – Народна самооборона»	31, 11	14,15
2	Блок Юлії Тимошенко	28, 85	30,71
3	Партія регіонів	19, 76	34,37
4	Блок Литвина	6, 00	3,96
5	СПУ	3, 53	2,86
6	КПУ	1,77	5,39

ВИБОРИ 2012 РОКУ

№п/п	Назва політичної партії	Результати голосування Закарпаття	Результати голосування Україна
1	Партія регіонів	30, 87	30,00
2	ВО «Батьківщина»	27,69	25,54
3	ПП «Удар»	20, 03	13,96
4	ВО «Свобода»	8, 35	10,44
5	КПУ	5,03	13,18

ВИБОРИ 2014 РОКУ

№п/п	Назва політичної партії	Результати голосування Закарпаття	Результати голосування Україна
1	ПП «Блок Петра Порошенка»	28, 05	21,82
2	ПП «Народний фронт»	25, 63	22,14
3	ПП «Об'єднання «Самопоміч»	9, 63	10,97
4	Радикальна партія Олега Ляшка	6, 83	7,44
5	ПП «Всеукраїнське аграрне об'єднання «Заступ»	6, 02	2,65
6	ВО «Батьківщина»	5, 12	5,68
7	ПП «Опозиційний блок»	9,43	2,41

Додаток М

Таблиця 1

**Партії, які брали участь у виборах до
Закарпатської обласної ради 2010 р.**

1. Партія регіонів (О. Левида, В. Гісем, А. Петрова, П. Ільницький, В. Іванчо)
2. ВО «Батьківщина» (О. Кеменяш, І. Курах, А. Сербайло, А. Ліврінц, М. Качур)
3. ПП «Фронт змін» (Р. Бровді, Б. Кинів, А. Маслов, В. Лунченко, М. Білецький)
4. ПП «Зелені» (С. Ратушняк, М. Адамовський, А. Яремчик, М. Маслей)
5. ПП «Єдиний центр» (В. Балоба, В. Смоланка, Є. Біров, М. Вегеш, М. Думнич)
6. ПП «Народно-трудовий союз» (Ю. Чабанюк, В. Капітан, В. Сідун)
7. Українська партія (П. Федака, І. Демко, Б. Дикий, О. Пекар)
8. ПП «Удар» (Є. Ярина, О. Ціник, М. Буташ)
9. КПУ (В. Алексій, М. Копачко, В. Борисов)
10. Народна партія (М. Святиня, О. Антал, Р. Левицький, І. Фізик)
11. ПЗУ (Б. Качур, В. Блистів, А. Варцаба)
12. Партія захисників Вітчизни (Б. Борисов, Ю. Мар'ян, В. Попадинець)
13. АПУ (М. Шоваг, В. Сахарець, Ю. Шолох)
14. СПУ (І. Свистак, О. Бежевець, С. Деркач)
15. СДПУ(о) (В. Дядченко, І. Соїна, І. Росоха)
16. ДПУУ (І. Гайдош, Ч. Пейтер, Е. Кевсегі, Л. Зубанич, О. Шпеник)
17. ПП «Християнський рух» (Д. Сидор, І. Анча, С. Козлова)
18. ПП «Козацька українська партія» (В. Гоголь, В. Козлик, А. Стец)
19. УП «Зелена планета» (А. Потокі)
20. «КМКС» – ПУУ (М. Ковач, Ш. Мілован, В. Брензович, І. Орос)
21. ПП «Сильна Україна» (М. Попович, Ф. Варга, С. Ковач, Я. Боднар)
22. ПП Народна воля» (В. Скубенич, В. Шоля, О. Гузинець)
23. ПП «Партія екологічного порятунку «Еко+25%» (В. Погорелов, В. Ніколайчук, Ф. Вовканич, Ю. Височанський)
24. ПП «Справедливість» (В. Фокша, Т. Маяковська, Р. Бегеш)
25. ВО «Свобода» (О. Куцин, І. Ващенко, Я. Кузів)
26. ПП «Нова політика» (О. Бондаренко, М. Буряк, І. Устич)
27. ПП «Правда» (А. Василечко, Д. Мороз, С. Попович)
28. УНП (В. Кузан, І. Габор, М. Чомоляк)
29. ВП «Нова сила» (М. Грабар, Н. Боклаганич, М. Ковальчук)
30. ГП «Пора» (Л. Осадчук, Д. Сідун, Р. Попович)
31. ПП «Наша Україна» (І. Мішко, М. Станко, В. Саїк)

Таблиця 2

**Результати виборів до обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування в Закарпатській області
(31 жовтня 2010)
(партійний склад)***

№ з/п	Назва району	Загальна кількість	Представництво політичних сил
<p align="center">Закарпатська обласна рада – 108 депутатів ПП «ЄЦ» – 46 ПР – 37 ВО «Батьківщина» - 8 ПП «Фронт Змін» – 5 Демократична партія угорців України – 4 ПП «Сильна Україна» – 4 КМКС-ПУУ – 3 СПУ – 1 Створена більшість – (ПП «ЄЦ» – 46, ПР – 37, ВО «Батьківщина» -8)</p>			
1.	Берегівська районна рада Голова районної ради - Бігарі Андрій Андрійович (Демократична партія угорців України)	<p align="center">62</p>	<p align="center">ДПУУ – 19 ПП «ЄЦ» – 16 ПР – 14 КМКС-ПУУ – 10 ПП «Фронт Змін» – 2 ПП «Сильна Україна» – 1</p>
2.	Великобerezнянський районна рада Голова районної ради - Канюк Василь Михайлович (ВО «Батьківщина»)	<p align="center">40</p>	<p align="center">ПР – 13 ПП «ЄЦ» – 12 ВО “Батьківщина” – 5 ПП «Сильна Україна» – 5 Українська народна партія – 2 ПП «Фронт Змін» – 1 ПП «Відродження» – 1 Народна Партія – 1</p>
3.	Виноградівська районна рада Голова районної ради - Любімов Олег Вікторович	<p align="center">64</p>	<p align="center">ПП «ЄЦ» – 24 ПР – 14 ДПУУ – 8 «КМКС»-ПУУ – 5 ВО «Батьківщина» - 3 ПП «Фронт Змін» – 3</p>

	(Єдиний Центр) заступник голови – Керечанин (Партія регіонів)		ПП «УДАР» – 2 ПП «Наша Україна» – 2 ПП «Сильна Україна» – 1 Українська соціал- демократична партія – 1 КПУ – 1
4.	Воловецька районна рада Голова районної ради - Култан Василь Михайлович	30	ПР – 17 ПП «ЄЦ» – 6 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «Відродження» – 2 ПП «Фронт Змін» – 2
5.	Іршавська районна рада Голова районої ради – Станіслав Сухан	52	ПП «ЄЦ» – 17 ПР – 15 ПП «Наша Україна» – 5 Народна Партія – 5 ВО «Батьківщина» – 4 ПП «Фронт Змін» – 2 ПП «Сильна Україна» – 2 ПП «Відродження» – 2
6.	Між гірська районна рада Голова районної ради – Ярема Василь Михайлович (Єдиний Центр)	46	ПП «ЄЦ» – 25 ПП «Фронт Змін» – 6 ВО «Батьківщина» – 5 Партія Регіонів – 9 Народна Партія – 1
7.	Мукачівська районна рада Голова районної ради - Михайло Іван Петрович (Єдиний Центр)	78	ПП «ЄЦ» – 57 ПР – 12 ПП «Фронт Змін» – 3 ДПУУ – 3 ВО «Батьківщина» – 2 ПП «Сильна Україна» – 1
8.	Перечинська районна рада Голова районної ради – Перцев Анатолій Володимирович (Партія Регіонів)	30	ПР – 14 ПП «ЄЦ» – 10 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «Сильна Україна» – 2 Народна партія – 1
	Рахівська районна		ПР – 13

9.	рада Голова районної ради – Беркела Микола Миколайович (Партія регіонів) заступник голови – Фірка Михайло Іванович (Єдиний Центр)	42	ПП «ЄЦ» – 8 ПП «Наша Україна» – 9 ВО «Батьківщина» – 4 ПП «Сильна Україна» – 4 ПП «УДАР» – 2 ПП «Фронт Змін» – 1 ПНЕРУ – 1
10.	Свалявська районна рада Голова районної ради – Іван Гартавел	28	ПП «ЄЦ» – 14 ПР – 10 ВО «Батьківщина» - 4
11.	Тячівська районна рада Голова районної ради – Михайло Данилюк	74	ПР - 26 ПП «ЄЦ» – 24 Сильна Україна - 8 ВО «Батьківщина» - 6 Народна Партія – 4 ПП «Фронт Змін» – 3 ПП «Наша Україна» – 1 КПУ – 1 Українська народна партія - 1
12.	Ужгородська районна рада Голова районної ради – Фединець Михайло Ілліч (Єдиний Центр)	66	ПП «ЄЦ» – 22 ПР – 20 КМКС-ПУУ – 6 ВО «Батьківщина» - 5 ДПУУ – 5 ПП «Сильна Україна» – 3 Народна Партія – 2 ПП «Фронт Змін» – 2 ПП «Відродження» – 1
13.	Хустська районна рада Голова районної ради - Губаль Василь Іванович (Народна партія)	52	ПР – 11 ПП «ЄЦ» – 10 Народна Партія – 9 ВО «Батьківщина» – 6 ПП «Фронт Змін» – 6 ГП «ПОРА» – 3 ПП «Наша Україна» – 2 КМКС-ПУУ – 2 ПП «Сильна Україна» – 2 ПП «УДАР» – 1

14.	Мукачівська міська рада (Міський голова – Лендел Золтан Золтанович (Єдиний Центр)	42	ПП «ЄЦ» – 32 ПР – 4 ПП «Фрон Змін» – 2 ВО «Батьківщина» – 2 ПП «УДАР» – 1 КМКС-ПУУ – 1
15.	Берегівська міська рада (Голова міської ради – Гайдош Іштван (Демократична партія угорців України)	36	ПП «ЄЦ» – 12 ДПУУ – 10 ПР - 8 КМКС -ПУУ – 3 ПП «Фронт Змін» – 3
16.	Хустська міська рада (Голова міської ради – Кашук Володимир Павлович (Єдиний Центр)	36	ПП «ЄЦ» – 16 ПР – 6 ВО «Батьківщина» – 2 Народна партія – 6 ПП «Наша Україна» – 2 ПП «Фронт змін» – 4
17.	Чопська міська рада Міський голова- Цар Галина (Єдиний Центр)	29	ПП «ЄЦ» – 18 ПР – 4 «КМКС»-ПУУ – 3 ПП «Відродження» – 2 СелПУ – 1 СПУ – 1
18.	Ужгородська міська рада Міський голова- Погорелов Віктор Володимирович (ПЕП «ЕКО + 25%»)	60	ПП «ЄЦ» – 18 ПР – 15 ВО «Батьківщина» – 9 ПП «Фронт Змін» – 4 ПП «Сильна Україна» – 3 ПП «УДАР» – 2 ПЕП «ЕКО + 25%» – 2 Народна Партія – 2 КМКС-ПУУ – 2 Українська партія – 1 Молодіжна партія – 1 ПП «Зелені» - 1

* Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] //
Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

**Політичні партії, які брали участь у виборах до місцевої ради
м. Ужгорода у 2010 р.**

1. Партія регіонів (Беляков Ю., Феєр В., Ващук Ф., Лях Є., Соханич Ф., Андріїв Б.)
2. ПП «Сила і честь» (Натуркач Р., Черномирдін В.)
3. ПП «Зелені» (Кіштулинець Р., Рахімов Є., Яремчук С.)
4. Українська партія (Федака П., Постолакі В., Шолтес С., Омельченко Т., Брецько Ф.)
5. ПП «Фронт змін» (Баганич А., Яцківський В., Шафара Я.)
6. Молодіжна партія України (Жолтані М., Ренжин П., Горват М.)
7. ПРП (Генсецький М., Євтіхов Ю., Гиря В.)
8. ПППУ (Байко М., Бурлик М., Лангазочка С., Соколов А.)
9. ПП «УДАР Віталія Кличка» (Буланов Р., Зілгалов М.)
10. ПП «Європейська партія України»
11. ПП «Народна влада»
12. Народна партія (Бедь Ю., Ванджурак І., Хименець О., Панайт І., Роберт О.)
13. ПП «Єдиний центр» (Мегеш М., Мошак М., Гасинець Я., Кручаниця В., Доктор О.)
14. КПУ (Метенканич М., Росоха В., Кульнев В.)
15. ПП «Відродження»
16. Ліберальна партія України
17. СПУ (Граб В., Новіков В.)
18. НДП (Бобков В., Січка А.)
19. КУН (Курнат О., Кривецький В.)
20. ПП «Сильна Україна» (Кендюх П., Мильо В., Гаврило Г., Лавришин О., Карташов С.)
21. ВО «Батьківщина» (Чучка П., Гнатків В., Пахомова С., Щадей В.)
22. ПП «Громадянська позиція» (Коштура А., Будник С., Лукша О., Суханов О., Зацаринна Н.)
23. Партія захисників Вітчизни
24. Громадянська партія «ПОРА» (Рошканюк В., Данча О., Колесник П., Сливич І., Шевченко В.)
25. ПП «Наша Україна» (Равлик В., Пайда І., Бабіля С., Бобаль М., Славик М.)
26. ПП «Партія екологічного порятунку «ЕКО + 25» (Погорелов А., Король С., Білак П., Кестнер О., Фленько В.)
27. ПП «Українська платформа» (Ладижець О., М'яковська Т.)
28. ВО «Свобода» (Лелекач Т., Стан Т., Хома Л.)
29. Народно-трудовий союз України
30. Українська соціал-демократична партія
31. «КМКС»- Партія угорців України
32. ПП «Руський блок»
33. ПП «Справедливість» (Слободянюк С., Букреєва Л.)
34. ПП «Нова політика»
35. ПП «Християнський рух» (Сидор А.)
36. УРП «Собор» (Ясінський Є.)
37. СДПУ (о) (Іваниця Н.)
38. НРУ (Ігнацевич Г.)
39. ПЗУ (Харута В., Луців В.)
40. Українська народна партія

Таблиця 4

Результати виборів до Закарпатської обласної ради 2010 р. в розрізі районів області та міст республіканського підпорядкування за партійними списками

Райони, результати	ПП «ЄЦ»	ПР	ВО «Б»	ПП «ФЗ»	ПП «СУ»	ДПУУ	КМКС-ПУУ	ПП «НУ»	ВО «Свобода»	НП
Берегівський р-н	28, 83	18, 27	2, 63	2, 26	1, 8	15, 64	16, 37	0, 4	0, 38	0, 47
Великоберезнянський р-н	21, 47	19, 32	10, 48	3, 85	4, 93	0, 36	0, 56	2, 24	1, 58	1, 16
Виноградівський р-н	21, 41	17, 05	6, 17	6, 21	2, 64	6, 98	8, 77	2, 22	0, 9	1, 02
Воловецький р-н	24, 23	21, 17	15, 46	6, 06	2, 09	0, 08	0, 18	1, 12	0, 64	1, 57
Іршавський р-н	26, 27	18, 32	9, 2	7, 03	3, 12	0, 2	0, 26	6, 63	1, 27	0, 87
Між гірський р-н	28, 76	14, 68	10, 68	10, 38	3, 26	0, 25	0, 26	2, 5	0, 8	4, 42
Мукачівський р-н	52	14, 2	4, 12	3, 66	1, 49	2, 41	2, 25	0, 84	0, 39	0, 46
Перечинський р-н	27, 67	20, 3	8, 83	3, 59	4	0, 19	0, 2	1, 59	1, 18	0, 51
Рахівський р-н	20, 93	12, 34	11, 23	4, 86	4, 3	0, 47	2, 27	9, 24	2, 91	0, 78
Свалявський р-н	28, 8	17, 68	15, 78	3, 54	1, 81	0, 47	0, 21	2, 42	0, 86	1, 53
Тячівський р-н	18, 68	26, 71	8, 31	5, 11	4, 74	0, 83	1, 88	2, 5	1, 99	0, 93
Ужгородський р-н	21, 98	20, 08	8, 21	4, 72	3, 52	3, 56	7, 62	1, 09	0, 92	2, 12
Хустський р-н	11, 65	18, 49	6, 01	12, 57	3, 32	0, 48	2, 06	3, 11	1, 2	5, 08
М. Берегово	20, 84	10, 19	4, 2	4, 41	1, 71	21, 58	11, 13	0	1, 93	0, 57
М. Мукачево	37, 89	13, 8	6, 61	7, 49	2, 58	1, 3	3, 73	0, 75	1, 76	0, 38
М. Ужгород	14, 44	13, 73	14, 06	6, 25	3, 25	2, 13	3, 24	1, 88	3, 24	1, 75
М. Чоп	24, 65	15, 99	3, 69	4, 27	2, 98	4, 92	10, 33	2, 02	1, 14	0, 75
М. Хуст	16, 18	12, 78	7, 9	17, 34	3, 66	–	2, 81	–	–	–

Умовні скорочення: ПП «ЄЦ» – Політична партія «Єдиний центр», ПР – Партія регіонів, ВО «Батьківщина» – Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», ПП «ФЗ» – Політична партія «Фронт змін», ПП «СУ» – Політична партія «Сильна Україна», ДПУУ – Демократична партія угорців України, ПУУ – Партія угорців України, ПП «НУ» – Політична партія «Наша Україна», НП – Народна партія.

Рейтинг обласних осередків політичних партій Закарпатської області

Назва партії	Дата реєстрації, лідер	Наявність власних, доступ до ЗМІ	Фінансові можливості	Організаційна структура	Участь в діяльності, органів влади	Громадсько-політична активність	Наявність впливових лідерів	Загальний рейтинг	Відношення до влади
Партія регіонів	О.Ледида	5	5	5	5	5	5	30	провладна
ПП «ЄЦ»	В. Балого	5	5	5	5	5	5	30	опозиційна
ВО «Батьківщина»	О.Кеменяш	4	2	5	5	3	3	22	лояльна опозиційність
ПП «Сильна Україна»	М.Попович	3	2	3	1	1	2	12	провладна
ПП «Фронт змін»	Р. Бровді	2	2	5	1	1	1	12	опозиційна
ПП «Наша Україна»	Станко М.	2	2	4	4	2	2	18	опозиційна
ВО «Свобода»	Кудин О.	1	1	3	1	2	1	9	лояльна опозиційність
ППУ	Байко М.	4	3	5	2	5	3	22	лояльна
«КМКС» ПУУ	Ковач М.	3	3	5	4	4	2	21	лояльна
ДПУУ	Гайдош І.	3	3	5	2	2	2	17	лояльна
Народна партія	М.Сягinya	5	2	5	3	2	3	20	лояльна
Українська партія	П. Федака	3	1	2	2	1	2	11	лояльна

Оцінка рейтингу партії зроблена станом на поч. жовтня 2010 р. наступним чином: наявність або відсутність того чи іншого показника діяльності політичної партії оцінюється за 5-бальною шкалою, а відтак виводиться загальний рейтинг.

Таблиця 6

Результати виборів до Закарпатської обласної ради в розрізі районів області та міст республіканського підпорядкування за партійними списками

Райони, результати	ПП«ЄЦ»	ПР	ВО «Б»	ПП «ФЗ»	ПП «СУ»	ДПУУ	КМКС-ПУУ	ПП «НУ»	ВО «Свобода»	НП
Берегівський р-н	21, 92	18, 18	2, 66	2, 28	1, 53	15, 99	16, 03	0, 38	0, 35	0, 41
Великобerezнянський р-н	21, 91	19, 8	10, 91	4, 007	5, 8	0, 61	0, 48	2, 09	1, 68	1, 25
Виноградівський р-н	20, 85	16, 54	5, 79	6, 11	2, 56	6, 74	8, 52	2, 15	0, 87	1, 01
Воловецький р-н	25, 43	22, 05	18, 18	5, 44	1, 9	0, 19	0, 17	0, 87	0, 62	1, 14
Іршавський р-н	24, 01	17, 16	8, 62	6, 68	2, 85	0, 1	0, 38	6, 49	0, 81	0, 81
Міжгірський р-н	20, 1	10, 27	7, 51	7, 43	2, 41	0, 16	0, 18	1, 86	0, 56	3, 79
Мукачівський р-н	56, 05	16, 47	4, 49	4, 34	1, 56	2, 64	2, 41	0, 85	0, 39	0, 54
Перечинський р-н	20, 46	27, 88	8, 8	3, 54	4, 05	0, 12	0, 18	1, 7	1, 2	0, 51
Рахівський р-н	12, 24	21, 73	11, 14	4, 62	4, 39	0, 69	1, 74	9, 46	2, 93	0, 76
Свалявський р-н	28, 15	17, 54	15, 94	3, 75	1, 68	0, 47	0, 19	2, 4	0, 93	1, 49
Тячівський р-н	18, 05	26, 57	8, 57	4, 96	4, 56	0, 91	1, 66	2, 51	1, 99	0, 83
Ужгородський р-н	21, 48	20, 13	8, 37	4, 76	3, 87	3, 69	8, 41	0, 97	0, 91	2
Хустський р-н	11, 33	18, 81	6, 1	12, 28	3, 41	0, 68	3, 21	2, 56	1, 22	5, 13
М. Берегово	20, 58	10, 03	4, 13	5, 19	2, 62	21, 23	9, 44	0, 5	1, 98	0, 33
М. Мукачєво	37, 87	13, 79	6, 6	7, 48	2, 57	1, 3	3, 72	0, 75	1, 75	0, 37
М. Ужгород	14, 49	13, 71	14, 24	5, 99	3, 18	2, 17	3, 17	1, 89	3, 16	1, 53
М. Чоп	24, 81	16, 1	3, 67	4, 3	3	3, 69	10, 39	2, 01	1, 14	0, 73
М. Хуст	14, 59	12, 29	7, 95	15	3, 86	1, 04	3, 97	3, 45	2, 01	4, 71
Всього по області	23, 43	17, 99	8, 53	5, 97	3, 06	2, 898 ?	3, 8	2, 55	1, 37	1, 53

Умовні скорочення: ПП «ЄЦ» – Політична партія «Єдиний центр», ПР – Партія регіонів, ВО «Батьківщина» – Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», ПП «ФЗ» – Політична партія «Фронт змін», ПП «СУ» – Політична партія «Сильна Україна», ДПУУ – Демократична партія угорців України, ПУУ – Партія угорців України, ПП «НУ» – Політична партія «Наша Україна», НП – Народна партія.

Додаток Н

Порівняльний аналіз передвиборчих програм кандидатів на пост Президента України у 2010 р.
(В. Ющенко, В. Януковича, Ю. Тимошенко, А. Яценюка, С. Тігішка, А. Гриценка,
П. Симоненка, Ю. Костенка, О. Тягнибока, І. Богословської)

Кандидати	Економічна платформа	Політичні реформи	Соціо-культурний вимір (сол. захист, мова, освіта, нац. відносини)	Міжнародні відносини, геополітична стратегія	Популістські обіцянки кандидатів
<p>Тимошенко Ю.В. «Україна переможе. Україна – це ти»</p>	<p>Пріоритетом буде розвиток наукоємних галузей нанотехнологій, мікроелектроніки, ракетно-космічної, авіабудівної, суднобудівної, машинобудівної, інформаційних технологій. Зменшення податкового навантаження, скасування окремих податків, в тому числі і ринковий збір. Кредитні ставки будуть зменшені до європейського рівня, кредитування бізнесу перейде на довгострокову основу — від 5 до 10 років. Будуть створені умови для просування продукції українських виробників на зовнішні ринки. Повернемо Україні статус провідного постачальника сільгосппродукції і наблизимо якість умов життя у селах до міського рівня. Спеціальні податки</p>	<p>Депутати всіх рівнів обиратимуться за відкритими списками та закріплюватимуться за відповідними округами.</p> <p>Органи місцевого самоврядування отримають право формувати свої виконавчі органи.</p>	<p>Громадяни отримають право ініціювати дисциплінарні справи проти нечесних суддів.</p> <p>Буде створено високоякісне суспільне телебачення та радіомовлення, забезпечено доступ до Інтернету для всіх без винятку громадян.</p> <p>Вищим та середнім учбовим закладам буде надано повну організаційну та фінансову автономію.</p> <p>Буде завершено заміну шкільних випускних та вступних іспитів до вищих навчальних закладів зовнішнім незалежним тестуванням</p> <p>Буде запроваджена система лікарняних кас, що зроблять медицину якісною і доступною для всіх громадян.</p> <p>Справедливий розподіл суспільного багатства та податки на розкіш.</p> <p>Пенсійна реформа. Розмір пенсії</p>	<p>Україна – член Євросоюзу. Дружні відносини з Росією та країнами СНД.</p> <p>Створення боєздатної професійної армії.</p>	<p>«український прорив», Програма повернення вкладів ощадбанку СРСР, Іпотечне кредитування житла під 2 –4 % річних на 10 – 30 років.</p>

	на розкіш.		– не менше 60 % заробітної плати. Пенсія відкладатиметься на особистий рахунок і успадковуватиметься. Повернення вкладів Ощадбанку.		
<p>Литвин В.М. «Час народу»</p>	<p>Невідкладне прийняття комплексу заходів зі стабілізації національної валюти, забезпечення Завершення реформування системи оплати праці, впровадження традицій колективізму; Повернення у державну власність газових і нафтових родовищ в Україні реформування міжбюджетних відносин: 70% коштів залишається на місцях, 30% - до центру;</p>	<p>Прирівняти корупцію до державної зради. Обов'язкове декларування доходів та витрат держслужбовців, членів їх сімей; Прийняття Виборчого кодексу, запровадження виборів до ВР України за відкритими списками, місцевих органів влади за мажоритарною системою, скорочення чисельності ВР України до 300 чоловік. Скасування інституту недоторканості.</p>	<p>Встановлення єдиних для всієї України справедливих тарифів на комунальні послуги. Скасування ПДВ у розрахунках за комунальні послуги; Зарплати і пенсії на рівні прожиткового мінімуму не оподатковуються. Надання державою молодим сім'ям пільгового кредиту на житло. Списання 25% суми кредиту після народження першої дитини, 50% – другої, повне погашення кредиту при народженні третьої дитини; врегулювання мовної ситуації в Україні: наповнення реальним змістом статусу української мови як державної; визначення засад функціонування російської мови як мови міжнаціонального спілкування в усіх сферах суспільного життя; забезпечення повноцінного застосування мов представників різних національностей у місцях їх компактного проживання;</p>	<p>Реалізація політики позаблокового статусу України на основі активного нейтралітету, реалізація ідеї єдиного економічного простору з Росією, Білоруссю, Казахстаном, досягнення угоди з ЄС про співпрацю, вільне переміщення людей, товарів, послуг та капіталів; впровадження створення сучасних збройних сил України</p>	<p>Співвідношення мінімальної до максимальної заробітної плати в пропорції 1 до 5. Скорочення на 40 % державного апарату. Реформування бюджетних відносин – 70 % коштів на місцях, 30 % до центру, впровадження 20% квоти на працевлаштування молоді на підприємствах і установах</p>
<p>Янукович В.Ф. «Україна – для людей»</p>	<p>Стрижневим питанням динамічних перетворень стане застосування вже апробованої нами дієвої ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ Малий та середній бізнес</p>	<p>Боротьба з корупцією, Вдосконалення механізмів державної влади, реформування системи правосуддя.</p>	<p>Стабільність цін на продукцію загального споживання: продукти харчування та медикаменти. Щомісячні соціальні виплати на кожну дитину. 3 і до 13 років щомісячно по 250 грн., а з 13 і до 18 років по 500 грн. При</p>	<p>Переозброєння армії сучасними видами зброями, новими технологіями. Збереження позаблокового статусу України. Відновлю дружні та</p>	<p>Моя мета – 50 млн. громадян України вже у 2020 році. Україна повинна за 10 років увійти до 20 найбільш</p>

	<p>потребують не лише уваги, а й захисту з боку держави. Прийняття нового Податкового кодексу, зробило Україну найбільш інвестиційно привабливою у Східній Європі: Забезпечу реалізацію національної програми відродження українського села:</p>		<p>народженні дитини сім'я отримує 25 тис. грн., другої дитини – 50 тис. грн., третьої і наступної – по 100 тис. грн. Збільшення кількості бюджетних місць у ВНЗ до 75 %. Збільшення інвестицій в освіту. Відмова від ЗНО ,змога вступати за допомогою атестату до ВНЗ. Надання російській мові статус другої державної.</p>	<p>взаємовигідні стосунки з Російською федерацією, ЄС, країнами СНД, стратегічне партнерство з США, країнами «Великої двадцятки».</p>	<p>економічно розвинутих країн світу. За 10 років – 1 млн. квартир для молоді, працівників бюджетної сфери і т.д.</p>
<p>Яценюк А.П. «Новий курс»</p>	<p>Україні потрібен Новий курс модернізації і розвитку. Країні необхідна нова індустріалізація. Йдеться про сучасну промислову революцію. За десять років ми зобов'язані створити нову господарську основу нашої країни Прискорений розвиток українського сільського господарства.</p>	<p>Знищення корупції. Корупція закорінена в політичній системі. Пропорційна виборча система з відкритими списками. Закріплення конкретних партійних кандидатів у депутати за конкретними виборчими округами. Право змінювати Конституцію необхідно закріпити виключно за народом.</p>	<p>Нова українська держава має реалізувати в країні не тільки права людини, а й головне право – бути Людиною. По-перше, це держава, вільна від нічим не обмеженого свавілля мізерної меншості за рахунок повного безправ'я переважної більшості громадян. По-друге, це держава, в якій люди не бояться, що їхня родина безпосередньо зіткнеться з наркоманією, проституцією, шахрайством, бандитизмом та вбивствами. Державна мова – українська. Неприпустимість дискримінації російськомовних та іншомовних громадян України.</p>	<p>Жодні союзи не гарантують нам безпеку без сучасної боєздатної армії. Потрібно навчитися Надзвичайно важливий для нас проєкт, ініціатором та співавтором якого може і повинна стати Україна, – це проєкт Великої Європи. Геополітична стратегія – формування єдиного простору Великої Європи від Атлантики до Тихого океану.</p>	<p>Київ повинен стати лідером Східноєвропейськ ог проєкту інтеграції.</p>
<p>Тігішко С.Л. «Україна: проєкт розвитку»</p>	<p>Конкурентно-спроможна економіка, тобто Стабілізація національної валюти, поновлення кредитування, розвиток великотоварного сільського гос-ва, спрощення податкової системи та податкового</p>	<p>Президентсько-парламентська республіка. Президент – центр державної виконавчої влади. Боротьба з корупцією. Верховна Рада, обласні ради повинні формуватись за</p>	<p>Розвинена демократія, зниження рівня безробіття за рахунок реалізації державних інвестиційних проєктів Незалежне правосуддя. Покращення умов материнства та дитинства. Послідовна реформа системи охорони здоров'я.</p>	<p>Багатовекторна міжнародна політика з метою пошуку партнерства; активну дипломатичну роль України в своєму регіоні, відновлення активних контактів з країнами Середньої</p>	<p>Створення тисячі центрів ініціатив.</p>

	<p>навантаження. Захист вітчизняного виробника. Створення Земельного банку. Розвиток інноваційних технологій. Кардинальна реформа ЖКГ.</p>	<p>відкритими партійними списками. Перерозподіл повноважень центр – регіон на користь регіонів.</p>	<p>Вирішення мовного питання. Єдина державна мова. Відповідний статус регіональних мов вирішують органи місцевого самоврядування.</p>	<p>Азії, а також Індією та Китаєм. Рівноправні відносини з Євросоюзом. Побудова сильної контрактної армії, відновлення добросусідських стосунків з Росією</p>	
<p>Богословська І.Г. «Дорога правди. Робота, порядок, віра»</p>	<p>Зменшити вдвічі на 5 років податки для легкої промисловості Стати головними світовими правцями на зерновому та продовольчому ринках, утворивши Зерновий Союз з Росією і Казахстаном Закрити ринок для неякісних іноземних товарів. Відмова від податку на додану вартість. Відхід від доларизації української економіки.</p>	<p>Кількість чиновників буде скорочено вдвічі, Буде проведено реформу державної служби. Міністр як політична фігура буде визначати політику міністерства, а державні секретарі - забезпечувати професійну і деполітизовану роботу державних службовців Виборчу систему буде змінено: повернемо мажоритарну систему виборів до місцевих влад та змішану систему 50 на 50 до ВРУ та парламенту АРК. Депутатську недоторканість буде радикально обмежено.</p>	<p>Національна програма «Модернізація ЖКХ». За 4 роки всі населені пункти будуть забезпечені водою. За 5 років буде побудовано 9 сучасних діагностичних центрів. За 4 роки буде проведено масове переоснащення медичних закладів. Відмова від бездумного копіювання Болоньських стандартів. Автономія ВНЗ. Повернення до 10 річної освіти. Розробимо та реалізуємо Національну програму «Освіта», що забезпечить високий рівень оплати праці вчителя та педагога, поверне повагу до професії та залучить до освіти високоякісних фахівців. Державною мовою є українська мова. Держава забезпечить право користуватись російською мовою в освіті культури і т.д.</p>	<p>Ми здобудемо міжнародне визнання нейтралітету України та надання гарантій безпеки країни від зовнішніх загроз, Україна стане Швейцарією XXI століття. Стратегічними партнерами нейтральної України будуть: Євросоюз, Китай, Індія, Бразилія, США. Наш особливий партнер – Росія.</p>	<p>Україна виступить з «Київською ініціативою» щодо проведення в Києві переговорів світового товариства відносно нового світового порядку. За 5 років в кожній області буде побудований сучасний Молодіжний центр інформатики та культури для молоді.</p>
<p>Ющенко В.А. «Вільна, справдлива та сильна Україна»</p>	<p>Податки будуть нараховуватися в залежності від матеріального стану</p>	<p>Вибори до Верховної Ради України відбуватимуться за відкритими списками, а</p>	<p>Реформування судової системи. Реформування пенсійного забезпечення. Боротьба з корупцією. ЗНО значно</p>	<p>Членство України в ЄС. Українці отримають право в'їзду до країн ЄС в</p>	<p>Статус працівників сфери освіти, культури,</p>

	<p>громадян, заможні мають платити більше(спеціальний податок на предмети розкішу- яхти,вилли, лімузини). Держава запровадить податкові стимули для підприємств, спеціальні програми трудової мобільності, гнучкого реагування освіти на ринковий попит. Створення надійного механізму правових гарантій бізнесу, захисту власності,запобігання монополізму. Реалізація економічного інноваційного та інтелектуального потенціалу.</p>	<p>до місцевих рад - за мажоритарною системою. Скасування недоторканих депутатів, суддів та Президента. Кількість депутатів буде скорочена. Створення нової системи державного управління (президентсько-парламентської республіки).</p>	<p>зменшило корупцію при вступі у вищі навчальні заклади, тому буде збільшена кількість держзамовлень</p>	<p>безвізовому режимі, їх права за кордоном будуть захищені. Чорноморський флот Російської Федерації буде виведений з України до 2017 року відповідно до Конституції України та укладених угод. Європейський вектор зовнішньої політики.</p>	<p>охорони здоров'я буде прирівняно до статусу державного службовця, Створення Антикоруційного бюро з особливими повноваженнями</p>
<p>Симоненко П. М. «Хто винен? Що робити? З чого почати?»</p>	<p>Націоналізація базових галузей промисловості. Відновлення народної власності на землю. Боротьба з тіньовою економікою. Розвиток системи державних банків. Спрямування державних інвестицій на розвиток і модернізацію транспортної, енергетичної інфраструктури. Соціалістичний шлях розвитку, централізоване планування</p>	<p>Забезпечити перехід влади до рук трудової більшості, громадський порядок, міжнародний мир і радикальну демократизацію політичної системи. Перетворення України на парламентську республіку. Прихід до влади професіоналів. Ліквідація недоторканності депутатів, посадових осіб, суддів. Народ отримує право обирати і відкликати</p>	<p>Позбавлення банків права конфіскувати майно за борги фізичних осіб. Подолання безробіття, за рахунок повернення підприємств в державну власність. Держава нормативно обмежить максимальний рівень цін на товари першої необхідності, ліки і медикаменти. Надання російській мові статусу другої державної мови. Захист культурно-мовних питань національних меншин. Обсяг інвестицій у освіту, науку, охорону здоров'я, культуру до 15 % ВВП.</p>	<p>Переглянення міжнародних договорів, які були укладені не в користь України. Припинення отримання міжнародних кредитів які обмежують суверенітет України. Повернення схованого за кордоном капіталу. Позаблоковий статус України. Відновлення і всебічний розвиток</p>	<p>Безоплатна медицина і освіта, Перехід влади до рук більшості, Соціалістичний шлях розвитку, Націоналізація базових галузей промисловості, Громадські роботи і передача у народну власність підприємств</p>

		суддів.		відносин з країнами СНД і Росією. Єдиний економічний простір з Росією, Білорусією, Казахстаном. Створення тристороннього економічного консорціуму за участю України, Росії та Європейського Союзу.	
<p>Костенко Ю.І. «Роби українське, купуй українське, захищай українське – бо це твоє»</p>	<p>Стимулювання та підтримка національного виробника. Припинення зростання цін шляхом обмеження зловживання монополій. Забезпечення стимулюючої функції податків ,підтримка малого та середнього бізнесу. Виведення на новий рівень аграрного виробництва.</p>	<p>Проведення виборів до парламенту за відкритими партійними списками. Заборона іменних блоків, як свідоме обдурювання виборців. Обмеження депутатської та суддівської недоторканості.</p>	<p>Вирішення проблеми безробіття через максимальне бюджетне,кредитне,податкове стимулювання внутрішнього виробництва. Забезпечення соціального захисту шляхом створення єдиного фонду соціального страхування. Розиток інституту сім ї,як основи здорового суспільства. Гарантування розвитку української мови,літератури, мистецтва; сприяння утвердження у суспільстві християнської моралі. Захист ідеологічних основ української державності через відновлення історичної пам'яті. Визнання воєн УПА борцям и за незалежність України; сприяння загальноосвітньому засудженню злочинної комуністичної ідеології на рівні з нацизмом з метою недопущення таких злочинів у майбутньому;</p>	<p>Вступ України до НАТО як єдиної ефективної на сьогодні системи безпеки. Створення професійної,технічно забезпеченої армії.</p>	<p>Роби українське, купуй українське, захищай українське, обирай українське</p>

<p>Гриценко А.С. «Присягаю народу України»</p>	<p>Ефективне використання своїх стратегічних ресурсів, зменшення державного регулювання економіки. Підтримання розвитку бізнесу. Реформування податкової системи: Зменшення кількості ставок і спрощення податкового обліку.. Розвиток сфери туризму. Розвиток та модернізація сільськогосподарської промисловості, яка буде приносити високі доходи.</p>	<p>Президент особисто очолює і формує уряд. Посилення місцевого самоврядування. Ліквідація районних державних адміністрацій залишаться лише функції координації і контролю. Кількість міністерств і відомств (80) буде скорочена на 30 %.</p>	<p>Скасування корумпованого технологічного автотранспорту. Буде сформовано перелік медичних послуг які держава надаватиме кожному безкоштовно. Закон визначить мінімальну погодину оплати праці, яка при повній зайнятості буде вище прожиткового мінімуму. Потужність та замовність середнього класу як запорука прогресивного демократичного розвитку країни. Повернення у школу «десятиріччя». Державною мовою залишиться українська. Відміна пільгових вступів до ВНЗ.</p>	<p>Протягом 5 років відмова від усіляких блоків. Якщо не буде для України спрощений візовий режим, то буде відновлено «дзеркальний». Створення контрактної боєздатної професійної армії.</p>	<p>Декларація чиновниками не лише доходів, а й витрат, які перевищують 1000 доларів. Скорочення апарату управління на третину, Зростання економіки після кризи на 10 % щорічно</p>
<p>Тягнибок О.</p>	<p>Економічний націоналізм та соціальна справедливість. Заміна імпортованої продукції на продукцію національного виробництва. Розвиток середнього класу (не менше 60 % від працездатного населення). Заборона торгівлі землею сільськогосподарського призначення.</p>	<p>Люстрація влади. Україна – унітарна президентська республіка. Парламент – 300 депутатів. Введення простої процедури відкликання депутатів і суддів.</p>	<p>Національна програма «Репродуктивне здоров'я нації». Закон про захист української мови. Визнання факту окупації України більшовицькою Росією у 1918 – 1991 рр., публічний судовий процес над комунізмом, офіційне визнання геноциду українців, визнання боротьби ОУН та УПА боротьбою за незалежність.</p>	<p>Європейський український центрлізм. Ядерний статус України. Учась України у побудові Європи вільних націй. Професійна контрактна армія. Візовий режим з Росією.</p>	<p>Люстрація влади, Графа національність у паспорті, Розвиток середнього класу (не менше 60 % від працездатного населення), Закон «Про захист української мови», Європейський український центрлізм, Ядерний статус України</p>

Додаток П

Таблиця 1

Результати виборів 2012 року до ВР України в Закарпатській області*

номер в.о. Назва партії	В. о. № 68	В. о. № 69	В. о. № 70	В. о. № 71	В. о. № 72	В. о. № 73	Загалом по Закарпат. обл.
Партія регіонів	29 995 (31,03 %)	19 173 (27, 12 %)	40 505 (39, 86 %)	13 519 (21, 34 %)	16 041 (26, 06 %)	25 398 (34 %)	144 631 (30, 87 %)
ВО «Батьківщина»	27 242 (28, 18 %)	19 493 (27, 58 %)	30 568 (30, 08 %)	16 792 (26, 51 %)	16 691 (27, 12 %)	18 953 (25, 37 %)	129 739 (27, 69 %)
ПП «УДАР»	18 130 (18, 75 %)	14 621 (20, 68 %)	15 995 (15, 7 %)	19 218 (30, 34 %)	13 466 (21, 88 %)	12 460 (16, 68 %)	93 850 (20, 03 %)
ВО «Свобода»	10 292 (10, 64 %)	6 179 (8, 74 %)	5 144 (5, 06 %)	5 143 (8, 12 %)	6 589 (10, 7 %)	5 813 (7, 78 %)	39 160 (8, 35 %)
КПУ	4 176 (4, 32 %)	4 556 (6, 44 %)	3 844 (3, 78 %)	3 887 (6, 13 %)	3 239 (5, 26 %)	3 903 (5, 22 %)	23 605 (5, 03 %)
ПП «Україно – Вперед»	1688 (1, 74 %)	1298 (1, 83 %)	902 (0, 88 %)	764 (1, 2 %)	866 (1, 4 %)	1097 (1, 46 %)	6615 (1,41%)
ПП «Наша Україна»	1038 (1, 07 %)	1413 (1, 99 %)	1263 (1, 24 %)	1108 (1, 74 %)	1630 (2, 64 %)	1531 (2, 04 %)	7983 (1,7)
Партія пенсіонерів України	764 (0, 79 %)	682 (0, 96 %)	563 (0, 55 %)	508 (0, 8 %)	607 (0, 988 %)	836 (1, 11 %)	3960 (0,84)
Радикальна партія О. Ляшка	550 (0, 56 %)	570 (0, 8%)	623 (0, 61 %)	434 (0, 68 %)	334 (0, 54 %)	533 (0, 71 %)	3044 (0,64)

1. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] //
Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

Таблиця 2

Результати виборів до Закарпатської обласної ради 2012 р. в розрізі районів області та міст республіканського підпорядкування за партійними списками

Райони, результати	ПП «ЄЦ»	ПР	ВО «Б»	ПП «ФЗ»	ПП «СУ»	ДПУУ	КМКС -ПУУ	ПП «НУ»	ВО «Свобода»	НП
Берегівський р-н	28, 83	18, 27	2, 63	2, 26	1, 8	15, 64	16, 37	0, 4	0, 38	0, 47
Великоберезнянський р-н	21, 47	19, 32	10, 48	3, 85	4, 93	0, 36	0, 56	2, 24	1, 58	1, 16
Виноградівський р-н	21, 41	17, 05	6, 17	6, 21	2, 64	6, 98	8, 77	2, 22	0, 9	1, 02
Воловецький р-н	24, 23	21, 17	15, 46	6, 06	2, 09	0, 08	0, 18	1, 12	0, 64	1, 57
Іршавський р-н	26, 27	18, 32	9, 2	7, 03	3, 12	0, 2	0, 26	6, 63	1, 27	0, 87
Між гірський р-н	28, 76	14, 68	10, 68	10, 38	3, 26	0, 25	0, 26	2, 5	0, 8	4, 42
Мукачівський р-н	52	14, 2	4, 12	3, 66	1, 49	2, 41	2, 25	0, 84	0, 39	0, 46
Перечинський р-н	27, 67	20, 3	8, 83	3, 59	4	0, 19	0, 2	1, 59	1, 18	0, 51
Рахівський р-н	20, 93	12, 34	11, 23	4, 86	4, 3	0, 47	2, 27	9, 24	2, 91	0, 78
Свалявський р-н	28, 8	17, 68	15, 78	3, 54	1, 81	0, 47	0, 21	2, 42	0, 86	1, 53
Тячівський р-н	18, 68	26, 71	8, 31	5, 11	4, 74	0, 83	1, 88	2, 5	1, 99	0, 93
Ужгородський р-н	21, 98	20, 08	8, 21	4, 72	3, 52	3, 56	7, 62	1, 09	0, 92	2, 12
Хустський р-н	11, 65	18, 49	6, 01	12, 57	3, 32	0, 48	2, 06	3, 11	1, 2	5, 08
М. Берегово	20, 84	10, 19	4, 2	4, 41	1, 71	21, 58	11, 13	0	1, 93	0, 57
М. Мукачево	37, 89	13, 8	6, 61	7, 49	2, 58	1, 3	3, 73	0, 75	1, 76	0, 38
М. Ужгород	14, 44	13, 73	14, 06	6, 25	3, 25	2, 13	3, 24	1, 88	3, 24	1, 75
М. Чоп	24, 65	15, 99	3, 69	4, 27	2, 98	4, 92	10, 33	2, 02	1, 14	0, 75
М. Хуст	16, 18	12, 78	7, 9	17, 34	3, 66	–	2, 81	–	–	–

Умовні скорочення: ПП «ЄЦ» – Політична партія «Єдиний центр», ПР – Партія регіонів, ВО «Батьківщина» – Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», ПП «ФЗ» – Політична партія «Фронт змін», ПП «СУ» – Політична партія «Сильна Україна», ДПУУ – Демократична партія угорців України, ПУУ – Партія угорців України, ПП «НУ» – Політична партія «Наша Україна», НП – Народна партія.

Додаток Р

Таблиця 1.

Результати парламентських виборів 2014 року у мажоритарних округах (партійна складова)

	ПП «Блок Петра Порошенка»	ПП «Народний фронт»	ВО «Свобода»	ПП «Опозиційний блок»	Самовисування	ПП «Воля»	ВО «Батьківщина»	Партія С.Тігіпка «Сильна Україна»	ПП «Правий сектор»	ПП «Самопоміч»	ПП «Заступ»
Вінницька обл. (8 округів)	5				3						
Волинська (5)		2			3						
Дніпропетровська (17)	7				9				1		
Донецька (21), вибори відбулися у 12 округах	1			1	10						
Житомирська (6)	2				3						
Закарпатська (6)	1				5						
Запорізька (9)	4				5						
Івано-Франківська (7)	4	2				1					
Київська (9)	3	2	1		3						
Кіровоградська (5)	2				3						
Луганська (11), вибори відбулися у 5 округах				1	4						
Львівська (12)	5	1			5					1	
Миколаївська (6)	5				1						
Одеська (11)	2				8			1			
Полтавська (8)	3	1	1		3						
Рівненська (5)	2	1	1					1			
Сумська (6)	2	1			2			1			
Тернопільська (5)	3		1		1						
Харківська (14)		1			13						
Херсонська (5)	4				1						
Хмельницька (7)	1				6						
Черкаська (7)	2				5						
Чернівецька (4)	2	2									
Чернігівська (6)	4	1									1
М. Київ (13)	5	3	2		3						
Всього	69	18	6	2	96	1	2	1	1	1	1

* У 27 округах вибори не відбулися. АРК (10 округів), Донецька обл. (9), Луганська (6), м. Севастополь (2).

Таблиця 2.

Партії, які подолали 5 % бар'єр на парламентських виборах 2014 року в регіонах України

	ПП «Народний фронт»	ПП «Блок Петра Порошенка»	ПП «Само поміч»	ПП «Опозиційний блок»	Радикальна партія Олега Ляшка	ВО «Батьківщина»	ВО «Свобода»	КПУ	Партія Свободи «Сильна Україна»	ПП «Заступ»
Вінницька обл. (8 округів)	37,44	22,42	7,58		6,09	6,60				
Волинська (5)	33,22	16,89	11,46		9,70	7,48	6,38			
Дніпропетровська (17)	12,24	19,47	8,59	24,27	7,59			5,29		
Донецька (21), вибори відбулися у 12 округах	6,08	18,74		38,83				10,04	8,45	
Житомирська (6)	26,43	22,91	9,10	10,56		6,51				
Закарпатська (6)	25,63	28,05	9,63		6,83	5,13				6,02
Запорізька (9)	10,91	16,93	8,59	22,18	5,92			9,75	7,14	
Івано-Франківська (7)	37,48	18,25	14,69			6,19	8,81			
Київська (9)	28,29	24,27	13,09		6,93	6,57	5,64			
Кіровоградська (5)	23,66	21,73	7,90	7,00	11,67	8,34				
Луганська (11), вибори відбулися у 5 округах	5,91	13,55	5,04	36,03	5,48			12,45	9,21	
Львівська (12)	33,03	20,42	18,78		5,35		6,19			
Миколаївська (6)	14,05	20,58	7,72	15,91	7,78			9,22	6,81	
Одеська (11)	9,70	19,60	7,27	18,09	5,39			9,00	11,36	
Полтавська (8)	23,33	23,24	9,21	5,33	10,85	6,22				
Рівненська (5)	29,31	24,21	11,08		7,91	6,65	6,51			
Сумська (6)	21,81	25,09	8,28		10,61	7,91				
Тернопільська (5)	36,50	19,72	11,30		6,59	6,31	8,18			
Харківська (14)	8,13	15,17	7,49	32,16	6,38			8,53		
Херсонська (5)	16,14	22,22	6,60	10,40	9,06	5,70		8,94	6,16	
Хмельницька (7)	26,09	24,98	10,39		9,33	7,65	5,43			
Черкаська (7)	26,73	22,51	9,83		10,06	6,44	5,86			
Чернівецька (4)	32,39	21,20	8,56		8,79	7,45				
Чернігівська (6)	19,49	21,46	7,63		16,42	7,43				5,85
М. Київ (13)	18,70	23,95	21,39			5,22	7,10			

* У 27 округах вибори не відбулися: АРК (10 округів), Донецька обл. (9), Луганська (6), М. Севастополь (2).

Додаток С

Таблиця 1

Результати виборів до обласних рад Західного регіону України у 2015 р.

	Волинська область (64)	Закарпатська область (64)	Івано-Франківська область (84)	Львівська область (84)	Рівненська область (64)	Тернопільська область (64)	Чернівецька область (64)
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	17, 8 (13)	18,05 (15)	21,81 (23)	21,37 (20)	21,9 (19)	25,84 (18)	21,72 (15)
ВО «Батьківщина»	15, 9 (12)	8,3 (7)	16, 62 (18)	9,11 (9)	18,,54 (16)	13,82 (10)	17,92 (12)
Радикальна партія Олега Ляшка	8,26 (6)			5,59 (5)	11,43 (10)	7,77 (5)	6,84 (5)
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	6,5 (5)		7,41 (8)	14,77 (14)		9,15 (6)	6,98 (5)
ПП «УКРОП»	21,9 (17)		10,9 (12)	6,19 (6)	6,24 (5)	5,01 (3)	5,18 (4)
ВО «Свобода»	8,7 (7)		14,94 (16)	12,87 (12)	9,5 (8)	18,27 (13)	5,92 (4)
ПП «Опозиційний блок»		5,39 (4)					5,2 (4)
Аграрна партія України							10,33 (7)
ПП «Наш край»	5,17 (4)						5,43 (4)
ПП «Відродження»		12,6 (11)					
ПП «Єдиний центр»		22,79 (19)					
КМКС – Партія угорців України		9,44 (8)					
ПП «Воля»			6,61 (7)				
ПП «Громадянська позиція»				8,09 (8)		5,7 (4)	
ПП «Громадянський рух «Народний контроль»				5,23 (5)		6,64 (5)	6,35 (4)
НРУ				5,01 (5)			
ПП «Конкретних справ»					6,63 (6)		

Таблиця 2

Результати виборів до обласних рад Центрального регіону України у 2015 р.

	Київ (120)	Київськ обл. (84)	Вінницька обл. (84)	Кіровоград обл. (64)	Полтавська обл. (84)	Хмельницька обл. (84)	Черкаська обл. (84)	Житомирська обл. (64)	Сумська обл. (64)	Чернігівська обл. (64)
ПП «Блок Петра Порошенка «Солидарність»	27,56 (52)	22,73 (22)	29,09 (27)	19,51 (14)	15,84 (15)	17,34 (17)	21,43 (18)	21,6 (17)	17,68 (14)	17,05 (12)
ВО «Батьківщина»	8,91 (17)	17,38 (16)	18,52 (17)	20,24 (14)	13,67 (13)	19,97 (11)	15,48 (13)	18,86 (13)	117,29 (14)	15,27 (11)
Радикальна партия Олега Ляшка		9,2 (9)	10,16 (9)	8,38 (6)	8,56 (8)	7,77 (8)	11,9 (10)	8,21 (6)	8,69 (7)	17,41 (12)
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	11,8 (22)	9,21 (10)	7,47 (7)	6,1 (4)		7,6 (8)		7,55 (6)		
ПП «УКРОП»		8,08 (7)	5,9 (6)	7,26 (5)	8,44 (8)		8,33 (7)	6,58 (5)	6,37 (5)	6,85 (5)
ПП «Опозиційний блок»		5,58 (6)	6,19 (6)	18,73 (13)	6,2 (6)			8,44 (7)	6,19 (5)	5,92 (4)
ВО «Свобода»	7,81 (14)	7,36 (7)	6,85 (6)	5,13 (4)	7,31 (7)	10,17 (10)	8,33 (7)	6,19 (5)	5,7 (5)	
ПП «Наш край»		7,42 (7)		5,15 (4)						
ПП «Відродження»					6,13 (6)		9,52 (8)		10,63 (8)	14,99 (11)
Аграрна партия України			6,67 (6)		7,13 (7)	11,01 (11)				11,99 (9)
ПП «Рідне місто»					7,01 (6)					
ПП «Партия простих людей Сергія Каліна»					8,12 (8)					
ПП «За конкретні справи»						18,35 (19)				

Таблиця 3

Результати виборів до обласних рад Південно-Східного регіону України у 2015 р.

ПП «ВО «Черкащина»							19,05 (16)		
Партія ветеранів Афганістану							5,95 (5)		
Народна партія							6,87 (5)		
ПП «Воля народу»								7,5 (6)	
ПП «Єдність»	7,81 (15)								

	Дніпропетровська обл. (120)	Одеська обл. (84)	Запорізька обл. (84)	Миколаївська обл. (64)	Херсонська обл. (64)	Харківська обл. (120)
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	10,27 (14)	20,17 (22)	13,5 (13)	20 (15)	22,14 (18)	14,0 (20)
ВО «Батьківщина»	6,64 (9)	10,56 (11)	8,57 (8)	9,63 (7)	11,61 (9)	5,3 (8)
Радикальна партія Олега Ляшка	6,06 (8)		6,48 (6)		7,48 (6)	
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	5,69 (8)		6,13 (6)		5,87 (5)	8,6 (12)
ПП «УКРОП»	18,31 (25)		7,28 (7)	8,54 (7)	7,15 (6)	
ПП «Опозиційний блок»	33,82 (46)	21,81 (23)	29,17 (28)	22,83 (17)	16,12 (13)	13,6 (19)
ВО «Свобода»						
ПП «Наш край»		7,4 (8)	10,34 (10)	12,87 (10)	8,88 (7)	8,0 (11)
ПП «Відродження»	7,82 (10)	7,41 (8)		5,01 (4)		35,5 (50)
Аграрна партія України						
ПП «Нова політика»			5,56 (6)			
ПП «Довіряй ділам»		11,01 (12)				
ПП «Нова держава»				5,75 (4)		

Таблиця 4

**Результати виборів за політичні партії на місцевих виборах 2015 р.
у західних областях України**

Чисельність обласних рад Західного регіону становить 488 депутатів.

	Кількість мандатів	% від загальної кількості депутатів обласних рад
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	123	25,2
ВО «Батьківщина»	84	17,3
ВО «Свобода»	60	12,3
ПП «УКРОП»	47	9,6
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	38	7,5
Радикальна партія Олега Ляшка	31	6,1
ПП «Відродження»	11	2,2
ПП «Опозиційний блок»	8	1,6
ПП «Наш край»	8	1,6
Аграрна партія України	7	1,4

Таблиця 5

**Результати виборів за політичні партії на місцевих виборах 2015 р.
у центральних областях України**

Чисельність обласних рад Центрального регіону становить 796 депутатів

	Кількість мандатів	% від загальної кількості депутатів обласних рад
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	208	26,1
ВО «Батьківщина»	139	17,4
Радикальна партія Олега Ляшка	75	9,4
ВО «Свобода»	65	8,1
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	57	7,1
ПП «Опозиційний блок»	47	5,9
ПП «УКРОП»	43	5,4
ПП «Відродження»	33	4,1
Аграрна партія України	33	4,1
ПП «Наш край»	11	1,3

Таблиця 6

**Результати виборів за політичні партії на місцевих виборах 2015 р.
у південно-східних областях України**

Чисельність обласних рад Південно-Східного регіону становить 536 депутатів

	Кількість мандатів	% від загальної кількості депутатів обласних рад
ПП «Опозиційний блок»	146	27
ПП «Блок Петра Порошенка «Солідарність»	102	19
ПП «Відродження»	72	13,4
ВО «Батьківщина»	52	9,6
ПП «Наш край»	46	8,5
ПП «УКРОП»	45	8,3
ПП «Об'єднання «Самопоміч»	31	5,7
Радикальна партія Олега Ляшка	20	3,6

Електоральні показники «регіональних» політичних партій за результатами місцевих виборів 2015 р.

Регіон	Регіональні політичні партії
Західний	Закрпатська область (ПП «Єдиний центр» – 22, 79 % (19 депутатських мандатів), Івано-Франківська область – ПП «Воля» – 6,61 % (7), Рівненські області – ПП «Конкретних справ» – 6, 36 % (6), у Львівській, Тернопільській, Чернівецькій областях ПП «Громадянський рух «Народний контроль» з результатами 5, 23 % (6), 6, 64 % (5), 6, 35 % (4) відповідно.
Центральний	м. Київ (міська рада) – ПП «Єдність» – 7,81 % (15), Полтавська область – ПП «Рідне місто» – 7,01 % (6), ПП «Партія простих людей С. Капліна» – 8,12 % (8), Хмельницька область – ПП «За конкретні справи» – 18,35 % (19), Черкаська область – ПП «ВО «Черкащина» – 19,05 % (16), Сумська область – ПП «Воля народу» – 7, 5 % (6).
Південно-Східний	Запорізька область – ПП «Нова політика» – 5,56 % (6), Одеська область – ПП «Довіряй ділам» – 11,01 % (12), Миколаївська область – ПП «Нова держава» – 5,75 % (4).

Таблиця 8

**Результати виборів до обласної, районних та міських рад міст
обласного підпорядкування в Закарпатській області
(25 жовтня 2015)
(партійний склад)***

№ з/п	Назва району	Загальна кількість	Представництво політичних сил
<p align="center">Закарпатська обласна рада – 64 депутати ПП «ЄЦ» – 19 ПП «БПП «Солідарність» – 15 ПП «Відродження» – 11 ПУУ – КМКС – 8 ВО «Батьківщина» - 7 ПП «Опозиційний блок» – 4</p>			
1.	<p align="center">Берегівська районна рада Голова районної ради - Шін Йосиф Бейлович (ПУУ – КМКС)</p>	34	<p align="center">ПУУ – КМКС – 12 ПП «ЄЦ» – 8 ДПУУ – 7 ПП «Відродження» – 4 ПП «БПП «Солідарність» – 3</p>
2.	<p align="center">Великобerezнянський районна рада Голова районної ради - Шукаль Ярослав Юрійович (Аграрна партія України)</p>	34	<p align="center">Аграрна партія України – 10 ПП «БПП «Солідарність» – 10 ПП «ЄЦ» – 8 Радикальна партія О.Ляшка – 3 ПП «Опозиційний блок» – 3</p>
3.	<p align="center">Виноградівська районна рада Голова районної ради - Любка Віталій Володимирович (ПП «Відродження»)</p>	36	<p align="center">ПП «ЄЦ» – 9 ПП «Відродження» – 8 ПП «БПП «Солідарність» – 8 ПУУ – КМКС – 7 ДПУУ - 4</p>
4.	<p align="center">Воловецька районна рада Голова районної ради - Лопіг Іван Ілліч (ПП «Відродження»)</p>	26	<p align="center">ПП «Відродження» – 10 ПП «БПП «Солідарність» – 4 ПП «ЄЦ» – 4 ПП «Опозиційний блок» – 3 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «Наш Край» – 2</p>

5.	Іршавська районна рада Голова районної ради – Симканинець Віктор Андрійович (ПП «ЄЦ»)	36	ПП «ЄЦ» – 12 ПП «БПП «Солідарність» – 5 ВО «Батьківщина» – 5 ПП «Відродження» – 5 Українська партія «Єдність» – 3 ПП «Конкретних Справ» – 3 ПП «Самопоміч» – 3
6.	Міжгірська районна рада Голова районної ради – Щур Василь Михайлович (ПП «Наш Край»)	34	ВО «Батьківщина» – 8 ПП «ЄЦ» – 6 ПП «БПП «Солідарність» – 6 ПП «Наш Край» – 5 Радикальна партія О.Ляшка – 4 ПП «Відродження» – 3 ПП «Самопоміч» – 2
7.	Мукачівська районна рада Голова районної ради – Михайло Іван Петрович (Єдиний Центр)	39	ПП «ЄЦ» – 18 ПП «Відродження» – 8 ПП «БПП «Солідарність» – 6 ПУУ – КМКС – 4 ВО «Батьківщина» – 3
8.	Перечинська районна рада Голова районної ради – Ласкін Михайло Іванович (ПП «Відродження»)	34	ПП «Відродження» – 10 ПП «БПП «Солідарність» – 10 ПП «ЄЦ» – 6 ПП «Опозиційний блок» – 3 ВО «Батьківщина» – 3 Радикальна партія О.Ляшка – 2
9.	Рахівська районна рада Голова районної ради – Дан Василь Іванович (ПП «БПП «Солідарність»)	36	ПП «БПП «Солідарність» – 8 ПП «ЄЦ» – 7 ПП «Відродження» – 5 ПП «Самопоміч» – 5 Радикальна партія О.Ляшка – 3 ПП «УКРОП» – 2 ПП «Європейська партія України» – 2 ВО «Батьківщина» – 2 ПП «Наш Край» – 2
10.	Свалявська районна рада Голова районної ради –	34	ПП «Відродження» – 8 ПП «Опозиційний блок» – 8 ПП «ЄЦ» – 8 ВО «Батьківщина» – 5

	Ливч Мирослава Михайлівна (ПП «Відродження»)		ПП «БПП «Солідарність» – 5
11.	Тячівська районна рада Голова районної ради – Каганець Василь Йосипович (ВО «Батьківщина»)	42	ПП «ЄЦ» – 15 ПП «БПП «Солідарність» – 9 ВО «Батьківщина» - 9 ПП «Опозиційний блок» – 3 ПП «Відродження» – 3 ПП «Самопоміч» – 3
12.	Ужгородська районна рада Голова районної ради – Чорнак Руслан Васильович (ПП «Відродження»)	36	КМКС-ПУУ – 8 ПП «ЄЦ» – 7 ПП «Відродження» – 6 ПП «БПП «Солідарність» – 5 Радикальна партія О.Ляшка – 4 ПП «Опозиційний блок» – 4 ВО «Батьківщина» - 2
13.	Хустська районна рада Голова районної ради - Пацкан Олександр Михайлович (ПП «БПП «Солідарність»)	36	ПП «ЄЦ» – 12 ПП «БПП «Солідарність» – 10 Радикальна партія О.Ляшка – 6 ВО «Батьківщина» – 4 ПП «Опозиційний блок» – 4
14.	Мукачівська міська рада (Міський голова – Балога Андрій Вікторович (Єдиний Центр)	36	ПП «ЄЦ» – 17 ПП «Відродження» – 9 ВО «Батьківщина» - 4 КМКС-ПУУ – 3 ПП «Самопоміч» – 3
15.	Берегівська міська рада (Голова міської ради – Бабяк Золтан Адальбертович (Демократична партія угорців України)	26	ДПУУ – 12 ПП «Відродження» – 5 ПП «ЄЦ» – 5 ПП «БПП «Солідарність» – 4

16.	Хустська міська рада (Голова міської ради – Кашук Володимир Павлович (Самовисування))	34	ПП «Конкретних Справ» – 16 ПП «БПП «Солідарність» – 5 КМКС-ПУУ – 3 ПП «Опозиційний блок» – 3 ВО «Свобода» - 3 Народна партія – 2 ПП «ЄЦ» – 2
17.	Чопська міська рада Міський голова- Самардак Валерій Володимирович (ПП «БПП «Солідарність»)	26	ПП «ЄЦ» – 8 «КМКС»-ПУУ – 7 ПП «БПП «Солідарність» – 5 ПП «Опозиційний блок» – 2 ПП «Наш Край» – 2 ПП «Відродження» – 2
18.	Ужгородська міська рада Міський голова- Андріїв Богдан Євстафійович (ПП «Відродження»)	36	ПП «Відродження» – 9 ПП «БПП «Солідарність» – 5 ПП «Патріот» – 5 ПП «Наш Край» – 3 ПП «Європейська партія України» – 3 ВО «Батьківщина» – 3 ПП «ЄЦ» – 3 ПП «Самопоміч» – 3 КМКС-ПУУ – 2

* Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

Додаток Т

Таблиця 1

Порівняльний аналіз законів «Про вибори народних депутатів України»
1993, 1997, 2001, 2005 та 2011 рр.

Критерії порівняння	Вибори до ВР України 1994 р.	Вибори до ВР України 1998 р.	Вибори до ВР України 2002 р.	Вибори до ВР України 2006 р.	Вибори до ВР України 2012 р.
1	2	3	4	5	6
1. Дата прийняття закону	18 листопада 1993 р.	24 вересня 1997 р.	31 жовтня 2001 р.	7 липня 2005 р.	17 листопада 2011 р.
2. Тип виборчої системи	Мажоритарна система абсолютної більшості	Змішана: 225 депутатів за мажоритарною, 225 депутатів за пропорційною	Змішана: 225×225	Пропорційна система	Змішана: 225 депутатів за мажоритарною, 225 депутатів за пропорційною
3. Вибірчі округи (тип)	450 одномандатних	Загальнодержавний багатомандатний, 225 одномандатних мажоритарних	Загальнодержавний багато мандатний, 225 одномандатних мажоритарних	Загальнодержавний багатомандатний	Загальнодержавний багатомандатний, 225 одномандатних мажоритарних
4. Право висування кандидатів	Самовисування партії (блоки), трудові колективи	Самовисування, політичні партії, блоки партій, збори громадян та трудові колективи	Самовисування, партії (партійні блоки)	Партії (партійні блоки)	Самовисування, політичні партії.

5. Умови висування і реєстрації кандидатів	300 підписів + грошова застава в розмірі 5-ти мінімальних зарплат (застава повертається, якщо кандидат набирає 5% голосів виборців, що взяли участь у голосуванні)	900 підписів кандидатам «мажоритарникам»; не менше 200 тис. підписів для політичних партій (не менше ніж по 10 тис. у кожній АТО)	Виборча застава: одно мандатний округ – кандидат у депутати – 1020 грн.; партія (блок) – 255 тис. грн.	Виборча застава: 2000 мінімальних розмірів заробітної плати (застава повертається партіям, які взяли участь у розподілі мандатів)	Виборча застава: 2000 мінімальних розмірів заробітної плати (застава повертається партіям, які взяли участь у розподілі мандатів)
6. Утво-рення окружних виборчих комісій	Голова, заступник, секретар і 8 членів, призначених на сесії обласної ради. Партії, кандидати яких зареєстровані, можуть приймати участь у діяльності окружної виборчої комісії	Не менше 8. До складу входять представники тих партій, які зареєстровані ЦВК як суб'єкти виборчого процесу	20 чоловік. Входять партії, які на попередніх виборах подолали 4% бар'єр або мають свої депутатські групи в парламенті	Не менше 12. Партії (блоки), які в поточному складі ВР мають свої партійні фракції (фракції блоків), а також інші партії (блоки) – суб'єкти виборчого процесу	Не менше 10. До складу входять представники тих партій, які зареєстровані ЦВК як суб'єкти виборчого процесу
7. Виборчий бар'єр	–	4%	4%	3%	5%
8. Термін виборчої кампанії	120 днів	180 днів	90 днів	120 днів	90 днів

9. Спосіб підрахунку результатів голосування (виборча формула)	Принцип абсолютної більшості голосів 50% + 1, які взяли участь у голосуванні, але не менше 25% від числа виборців округу	Формула Т.Хейра. Залишок депутатських мандатів розподіляється партіям, які мають найбільші дробові залишки	Формула Т.Хейра. Залишок депутатських мандатів розподіляється партіям, які мають найбільші дробові залишки	Формула Т.Хейра. Залишок депутатських мандатів розподіляється партіям, які мають найбільші дробові залишки	Формула Т.Хейра. Залишок депутатських мандатів розподіляється партіям, які мають найбільші дробові залишки
10. Ліміт явки на вибори	Не менше 50% виборців округу	Відсутній	Відсутній	Відсутній	Відсутній
11. Вотування	Негативне	Позитивне	Позитивне	Позитивне	Позитивне